

Sanobar ABDUQAYUMOVA,
Termiz davlat universiteti tayanch doktoranti
E-mail: abduqayumovanobar675@gmail.com

PhD A.Murtazayev taqrizi asosida

SEMANTIC FEATURES OF ENGLISH IDIOMS WITH FLOWER COMPONENT

Annotation

Broad investigate on manner within the last decades has driven to unused speculations and points of view. The article centers on the utilize of phraseological units in cross-linguistic and cross social setting. Particularly, the paper is fundamentally committed to sketching out the sturcture and semantics of colloquial expressions with the component "flower".

Key words: phraseology, idiomatic expression, semantic characteristic, structural characteristic, connotative meanings.

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АНГЛИЙСКИХ ИДИОМ С ЦВЕТЧНЫМ КОМПОНЕНТОМ

Аннотация

Обширные исследования фразеологии за последние десятилетия привели к появлению новых теорий и перспектив. В статье основное внимание уделяется использованию фразеологические единицы в межъязыковом и межкультурном контексте. В частности, статья в первую очередь посвящена описанию архитектуры и семантики идиоматических выражений с компонентом «цветок».

Ключевые слова: фразеология, идиоматическое выражение, семантическая характеристика, структурная характеристика, коннотативные значения.

INGLIZ TILIDAGI "GUL" KOMPLEMENTLI IDIOMALARNING SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

So'ngi o'n yilliklarda frazeologiya bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar bizni yangi nazariya va qarashlarga boshladi. Ushbu maqolamiz tillararo va madaniyatlara kontekstlardagi frazeologik birliklarni asosan gul komplementli frazeologik birliklarning semantik xususiyatlarini tahlil etishga qaratiladi.

Kalit so'zlar: frazeologiya, idiomatik ibora, semantic xususiyat, konnotativ ma'no.

Introduction. Recent decades have seen a great deal of phraseology research, which has produced new theories and viewpoints. The usage of phraseological units in cross-linguistic and cross-cultural contexts is the main topic of this article. In particular, the main focus of the paper is to describe, from the standpoint of modal meanings, the construction and semantics of idiomatic expressions with the component "flower".

We discovered that these colloquial phrases share and differ in linguistic choices as well as cultural values by using the method of comparing the passages from literary sources in the source and target languages.

Idioms are an integral component of language and culture, whether they are used spoken or written. The majority of the problems brought up in the current study are based on this fundamental idea. The primary objective of the study is to better understand fruits and vegetables, even though their definitions in botany and food preparation are rigid and difficult to understand when used colloquially in every day speech. Certainly, words like "botanists' encounters," "cooking programs," "slimmer's magazines," "doctor's different pieces of advice to patients," and even "shopkeepers' daily discourse" cannot be excluded from many domains of existence. From a linguistic perspective, the way botanical components behave as lexical items matters because of how they combine with other lexical items to generate idioms, sayings, proverbs, and other expressions.

Literature review. Phraseological units are inextricably linked with the spiritual culture, customs, profession, way of life, past, aspirations, attitude to reality of the people who speak the language. Much work has been done in world linguistics on the study of phraseological units.

Although phraseological units are very ancient in terms of origin, the history of the science of phraseology covers almost two centuries [1]. The first researcher of phraseological theory was Charles Balli. He included in his scientific works special chapters on the study of phraseological units. Most of the phraseologies were created by the people in both English and other languages, their authors are unknown, and their sources of origin are not clear. In this sense, the phraseological scholar A.V. Kunin. The author of most of the English phraseologies of the day is unknown, and has reasonably pointed out the idea that they were created by the people.

F. de Saussure noted that syntagma, when it comes to its features, has such ready units in language that their linguistic nature derives from their meaning and syntactic properties, such units are traditionally used in a readymade form. In Western linguistics, phraseology has not been widely and deeply studied. Phraseologisms are treated as idioms, and dictionaries have been compiled, but not studied in depth. However, it is possible to identify the sources of origin of some phraseological units.

Research methodology. A.V. Kunin was one of the proponents of the study of phraseology not as a part of lexicology, but as a separate science. He analyzes phraseological terms in terms of their application in speech and divides phraseological units into separate groups. V.V. Vinogradov distinguishes three types, taking into account the motivation of phraseological units. They are: phraseological compound, phraseological confusion and phraseological integrity. N. In her analysis of phraseological units, Amosova divides phraseological units into two different groups, depending on whether one or all of their components come in a figurative sense. He argues that if one of the components in a

phraseological unit comes in a figurative sense, he calls them a "phrasema", if all the components come in a figurative sense, they call them an "idiom". A.I. Smirnitsky shows phraseological units as equivalent to words and emphasizes that they become part of a sentence in a sentence.

Analysis and results. Our one-way study is grounded in the analysis of synchronic research data and begins with English. Frequently, we faced challenges arising from the dearth of comprehensive translation data in Armenian; so, in this instance, our comparative study was combined with a cross-linguistic one. We were able to learn a great deal about the research of this linguistic phenomenon thanks to this approach. A particular flower may have unique qualities and symbolic meanings throughout numerous cultures. Even the modal meanings of flowers, whether positive or bad, can vary depending on the culture. In these situations, idioms serve as encoded resources that give the entities they represent more attitudinal meanings. They do, however, have various connotative connotations in other civilizations.

The flower "*ivy*" represents childhood purity, simplicity, and joy in many cultures; the flower "*ivy*" represents fidelity; eternity, etc. But not all flowers are adored and seen as having a positive connotation; in France, Belgium, Austria, Italy, and other European nations, as well as Japan, chrysanthemums are solely associated with grief, sorrow, and death. They are solely used for memorial flowers, funeral wreaths, and cemetery decorations, and are offered only as a sign of sympathy or loss. However, the meaning of chrysanthemums in Britain is more in line with the American symbolism, which includes happiness and joy, longevity, and optimism.

On moments of victory, the Greeks of ancient Greece would adorn themselves with ivy wreaths. Athletes who won at the old Olympic Games were also occasionally awarded ivy. Victorians placed a great importance on faithfulness. It makes sense why ivy was a popular motif for gifts at the period, like friendship brooches. Because it likes to grow over stones and bricks, ivy is sometimes referred to as "lovestone" in Britain. Ivy is an apt symbol of married love and faithfulness because it sticks to any surface. In the context of US universities, Ivy League schools are symbols of prestige. Among the eight extremely prominent Ivy League universities are Princeton, Yale, Harvard, Brown, and Cornell.

It is said that daisies symbolize guiltlessness and virtue. This stems from an ancient Celtic legend. Concurring to the legend, at whatever point an newborn child passed on, God sprinkled daisies over the soil to cheer the guardians up. In Norse mythology, the daisy is Freya's sacrosanct bloom. Freya is the goddess of cherish, excellence, and richness, and as such daisy symbolizes childbirth, parenthood, and modern beginnings

It is vital that the English artist Geoffrey Chaucer within The Introduction to The Legend of Great Ladies touched upon the historical underpinnings of the word "daisy .

"... to loke upon the dayesie,"

That wel by reson men it calle may
The 'dayesye', or elles the 'ye of day',
The emperice and flour of floures alle.

translation:

to look upon the daisy,
That for good reason men do name
The 'day's eye' or else the 'eye of day',
The Empress, and flower of flowers all."

"*Fresh as a daisy*" encodes the following meaning – to be full of energy and enthusiasm (Cambridge dictionary). The idiomatic expression is founded on simile and amplifies positive stance toward the entities it describes. "The simile to be (as) fresh as a daisy, meaning to be healthy and

full of energy, possibly, comes from the presumption that the daisy never gets tired because it 'sleeps' every night".

There is a hypothesis that the bud of the daisy opens in the morning and closes at night. This fact is associated with the human eye. Some mention that even the petals of the flower bear a resemblance to human eyelashes.

The phrase conveys positive overtone itself and this modal meaning is empathetically stressed by the adjective "fresh", functioning here as an attribute.

Pushing up daisies - Now move to the following phrase "pushing up daisies" and its variation "turn up one's toes to the daisies". In contrast to the phrase "fresh as a daisy", the above-mentioned idioms amplify negative modal meanings – to be dead, as the source of negative evaluation is the context; specifically the phrases contain lexical elements with negative stance (push up, turn up one's toes). This fact can create ambiguity and many difficulties while translating them.

The origin of the idiom is not known, however there is a hypothesis that the idiom was erected during a war. One of such examples is "A Terre" by Wilfred Owen, written during the World War One. The poetry is about the war and lives being taken away because of it. The writer uses the idiom in the seventh stanza of the poem:

"I shall be one with nature, herb, and stone,"

Shelley would tell me. Shelley would be stunned:

The dullest Tommy hugs that fancy now.

"Pushing up daisies," is their creed, you know."

A few individuals perusing this would barely get the meaning of the lines on the off chance that they are not recognizable with the figure of speech, the same is for interpreters. It is said that this expression is utilized to form the discourse more colorful, like all other figure of speech, be that as it may the figure of speech is utilized amusingly and has an unexpected impact.

Based upon the semantic model of conceptualization of figures of speech, the informal expressions beneath dialog can be classified as semi-opaque: "idiom is semi-opaque where the meaning isn't as simple, but maybe conceivable to figure. Practically these expressions with the component "daisy" can be characterized as metaphorical expressions as they diagram through the fashion through the pictures of analogy (new as a daisy) and separated from it they pass on funny attitudinal meaning to the substances they depict (pushing up daisies, turn up one's toes to the daisies).

The interpretation of the figure of speech "pushing up daisies" can be come to by utilizing one of the strategies proposed by M. Bread cook. The figure of speech can be interpreted by giving a interpretation with comparative meaning but disparate frame in the given dialect. Within the derived three illustrations in an unexpected way worded expression involve the comparable meaning. In spite of the fact that the concept of the likeness of the initial content is non-adequate, within the interpretation not one or the other social misconception nor clashes rise between the message and the TT per user. Particularly, in both dialects the expressions open up negative attitudinal meaning weaved with the impact of incongruity, disregard

A bed of roses to be all roses –

Rose: the expressions with the flower component "rose": "a bed of roses" and its variety "to be all roses". The expression "bed of roses" agreeing to Merriam Webster lexicon involves the taking after meaning – a put or circumstance of pleasant ease. When utilized scholarly it depicts something sumptuous. Semantically this figure of speech can be characterized a immaculate figure of speech as the claim is that 'pure idioms' incorporate those that have both a exacting and a no exacting meaning. This may be a awesome equivocalness for the translator, and the interpretation must be

accomplished by taking under consideration the setting and understanding whether it is utilized actually or informally. In any case, another variation of the same expression "to be all roses" cannot be characterized a immaculate expression; it can be named a metaphorical expression - a bunch of expressions which have metaphorical implications but which too keep a current strict elucidation.

It is said that the figure of speech is utilized to begin with in England and has been utilized at slightest since 1200s. It was first utilized as an idiom by Christopher Marlowe in his lyric *The Energetic Shepherd to His Cherish*. This was distributed in 1599 after his passing; Marlowe passed on in 1593). Here are the lines (3-4 stanza, lines 9-10) where the expression is said:

"And I will make thee beds of roses,
And a thousand fragrant posies;
A cap of flowers, and a kirtle
Embroidered all with leaves of myrtle..."

Translation:

"... And I will make thee beds of roses
And a thousand fragrant posies,
A cap of flowers, and a kirtle
Embroidered all with leaves of myrtle..."

The next extract with the usage of the idiom is taken from the novel "Say no to death". By the time Doreen left for the of fice next morning she felt as though she had already done a day's work. Of course it was wonderful to have Jan home, particularly when Jan herself was so wildly delighted, but it wasn't to be all roses.

Beneath the rose

"*Under the rose*" means in mystery; secretly; sub rosa (Collins word reference). Subrosa truly implies "beneath the rose" in Modern Latin. Since old times, the rose has often been related with mystery. In old mythology, Cupid gave a rose to Harpocrates, the god of hush, to keep him from telling almost the thoughtless activities of Venus. Roses have moreover been set over confessionals as a image of the privacy of confession. Sub rosa entered the English dialect

within the 17th century, and indeed some time recently at that point, individuals were utilizing the English form, "beneath the rose".

Lily: blossom that's accepted to have between 80 and 100 species developed natively all over the world. The mythology connected to lilies commonly dates back to the story of Zeus and Hera. Agreeing to mythology, Zeus needed his child Hercules to drink a few of Hera's drain. In any case, since Hercules was born of another lady, Hera denied to nourish the child her drain. Subtly, Zeus at that point brought the child to Hera to drink her drain whereas she was sleeping. When she woke up and figured it out what was happening, she pushed them both absent. It's said that the drops of drain that fell onto the ground developed into the wonderful white lilies we. Subsequently, lilies have long been related with cherish, commitment, virtue and richness. The sweet and guiltless excellence of the flower has guaranteed it remains tied to the thoughts of new unused life and resurrection • Bloom: the word "flower" has two implications, to begin with bloom; a cut stem of a plant with its bloom; inflorescence, which is the botanical meaning of the word, and the moment meaning is "the best portion or example"; "the finest most incredible period"; "a state of blossoming or flourishing". These implications are entwined and are difficult to recognize within the setting. There are numerous illustrations of expressions with the component of blossom that are distant from their denotational meaning, such as a bloom child (a flower child who advocates adore, excellence, and peace, commonly by wearing blossoms), blossom control (a peaceful ethic as supported by hipsters).

Conclusion and recommendations. The evaluative stances are positive, negative or neutral effects of idioms in speech according to the situations. The great majority of idioms with the component "flower" amplify positive or negative meanings. Apart from the proportion of stances in contrastive languages are of great value cases of dual modification both in the frame of a single language and from the per-spective of cross-linguistic studies.

REFERENCE

1. Kunin A. V. English phraseology. – M.: Ed. Higher School, 1970. - 344 p. 5. Vinogradov V. The main types of lexicological meanings of the word // Chosen. Proceedings. - m.: Science, 1977, pp. 162 -189.
2. Kunin A.V. Phraseology course in modern English. - Moscow: Higher School, 1986. - 336 p
3. Amosova N. N. Fundamentals of English Phraseology. - Publishing. Leningrad University. - L., 1961. - 207 p. 7. Smirnitsky M. Lexicology of English. - M., 1956. - S. 21 -22.
4. Fernando, C., & Flavell, R. On Idiom: Critical Views and Perspectives. Exeter: University of Exeter., 1981
5. Cowie, A. P. The treatment of collocations and idioms in learners' dictionaries. Applied Linguistics, II(3), 1981
6. Cowie, A. P., & Mackin, R. Oxford Dictionary of Current Idiomatic English, Volume 1: Verbs with Prepositions and Particles. London: Longman., 1975.
7. <https://www.ftd.com/blog/share/daisy-meaning-and-symbolism>
8. <https://trulyexperiences.com/blog/lily-flower-meaning/>
9. <https://literarydevices.net/a-bed-of-roses/>

Mirshod ABDURAKHMONOV,
Shakhrisabz state pedagogical institute senior teacher
E-mail: Brave3190307@gmail.com
Anvar VOKHIDOV,
An English teacher at School N-3 in Kitab, Kashkadarya

Shakhrisabz davlat pedagogika instituti f.f.d (PhD) Z.Allayorova taqrizi asosida

ERGONYMS OF EDUCATIONAL AND CULTURAL SPHERES IN SHAKHRISABZ

Annotation

Significant cultural and economic hubs of their respective nations, shakhrisabz city in Kashkadarya region, the people of Shakhrisabz have a comparable linguistic situation. The study's objective is to examine the language and extralinguistic strategies employed in the educational and cultural domains to generate ergonyms. Semantic groups, grammatical structures, language choice, and sources of precedent serve as primary criteria for analysis

Key words: virtual linguistic landscape, ergonyms, proper names, linguistic means, semantic groups.

SHAHRISABZ TA'LIM VA MADANIYAT SOHASI ERGONIMLARI

Annotasiya

O'z xalqlarining muhim madaniy va iqtisodiy markazlari Qashqadaryo viloyatining Shakhrisabz shahri, Shakhrisabz aholisining lisoniy holati o'xshash. Tadqiqotning maqsadi ergonimlarni yaratish uchun ta'lim va madaniyat sohalarida qo'llaniladigan lingvistik va ekstralingvistik strategiyalarni o'rganishdir. Semantik guruhlar, grammatik tuzilmalar, til tanlovi va pretsedent manbalar tahlil uchun asosiy mezon bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: virtual lingvistik landshaft, ergonimlar, o'z, til vositalari, semantik guruhlar

(ЭРГОНИМЫ СФЕРЫ ОБРАЗОВАНИЯ И КУЛЬТУРЫ ШАХРИСАБЗА)

Аннотация

Важные культурные и экономические центры своих народов, город Шахрисабз в Кашкадарьинской области, жители Шахрисабза имеют сопоставимую языковую ситуацию. Цель исследования - изучить языковые и экстралингвистические стратегии, используемые в образовательной и культурной сферах для создания эргонимов. Семантические группы, грамматические конструкции, выбор языка и источники прецедентов служат первичными критериями анализа.

Ключевые слова: виртуальный лингвистический ландшафт, эргонимы, имена собственные, языковые средства, семантические группы.

Introduction. Nowadays, everyone is bombarded with information from various sources and formats. We encounter it everywhere, from TV and radio broadcasts to cafes and libraries, from websites to city streets. Since the late 20th century, linguists have introduced the concept of "linguistic landscape" (Spolsky, Cooper, 1991; Landry, Bourhis, 1997; Gorter, 2006). This idea encompasses both the use of different languages in various real and virtual spaces, and the diverse formats and functions of written messages in urban environments. The title of an educational or cultural institution is referred to as an ergonym (Superanska, 1973; Jemeljanova, 2007; Bušs, 2013). Typically, it comprises a single word or a combination of words, often pairing a proper noun with a nomenclature noun. Additionally, other forms of communication, such as symbols, images, and figures, play a significant role, serving as nonverbal complements to verbal information.

Each ergonym serves several functions, including denominative, informative, commercial, aesthetic, memorial, and possessive (Jemeljanova, 2007, p. 6). Among these, the most crucial functions are considered to be representative identification, commercial, and informative (Trifinova, 2006). It instantly shapes people's perceptions, helps them recognize who you are, and sets you apart from competitors. Large companies often opt for safe, neutral names that work anywhere (think Rimi, Statoil, Hesburger, Buts). Local businesses, on the other hand, have more freedom. Their

names can be unique and reflect the local culture or deliberately avoid local references.

Literature review. Three theoretical problems are important for the research: 1. Structure and classification of ergonyms. Institution names consist of two features: nomenclature part, that shows the type of organizational formation (school, hobby group, society), and various part that provides explanation of the organizational formation (kechki maktab) [evening school], sport maktabi [sport school], madaniyat saroyi (cultural palace) (Laugale, Šulce, 2012, pp. 31–32).

Linguistics all names are divided in five groups: • direct or real names that contain at least two components (nomenclature units and differential parts – Rembo bobo baliqlari [Fish of Rembo Grandpa or indirect names ([dance studio] Raqs studio In both cities ergonyms in cultural and educational spheres are direct, symbolic or mixed names.

The following can function as source groups or types of precedents: literature, movies, music, history and geography, human etc. or abstract notions. For example, the precedent for Shakhrisabz dance club Kesh is dance, the precedent of the ergonym Shakhrisabz theater Tassavur (Imagination) is an abstract notion. Extra external semantics or form-semantics are unique to proper nouns, which are shaped by natural concepts and associations originating from the lexeme of the proper noun (form, graphical pattern). These associations are independent of the word's lexical meaning or conceptual content. Within external semantics, one can

identify etymologizing semantics, which stem from associations triggered by the internal form of the proper noun. It's irrelevant whether these associations align with scientific etymology.

Research methodology. To study the naming practices in Shakhrisabz, a culturally and economically important city in the Kashkadarya region, researchers examined information on the city's web homepages. This included details about local institutions, organizations, associations, unions, pre-school groups, children's clubs, hobby groups, and national and cultural associations. Specifically, they focused on analyzing the names of these various entities. The objective of the research is to examine both linguistic and non-linguistic influences involved in the formation of names for educational and cultural institutions. The primary criteria for this analysis include language selection, grammatical patterns, sources of precedent, and semantic categories. To collect data and conduct sociolinguistic analysis, the virtual linguistic landscape method is employed. Additionally, to dissect the connotative and denotative aspects of these names, the structural semiotics method and the comparative method are utilized. The article starts by discussing theories supported by real-world examples. It then dives deep into the social and language aspects of the chosen cities, analyzes the collected data, and wraps up by summarizing the key findings and conclusions.

Analysis and result. When examining the cultural domain, it becomes apparent that the national and cultural associations highlighted on the city's homepages are collective efforts dedicated to safeguarding ethnic heritage. These organizations are committed to preserving both the dominant national culture and the cultural identities of minority groups. Owing to the substantial membership and active involvement, multiple unions have emerged, such as the three Tajik culture unions in Shakhrisabz. A notable characteristic observed in the names of educational hobby groups of interest is the frequent utilization of denotative precedents, with the distinction being the use of the Tajik language specifically in Shakhrisabz. In Shakhrisabz, interest education is facilitated by the Children and Youth Center, which incorporates five additional children's clubs within its structure. Each of these clubs bears a composite name, typically featuring one symbolic element. Among them, three ergonyms include another onym - the name of a specific area within the city: Shahri Kesh highlightens the center's location and primary sphere of operation.

Evaluating one particular ergonym presents a challenge as it reflects both altruistic intentions and potentially implies that participating children are not regarded as equals to

others. It suggests that these children require special attention and frames the club's activities as a form of charity for those with special needs. The Shahri Kesh Center offers 12 distinct hobby groups, with 5 of them featuring symbolic names. Two notable trends emerge in the naming of these groups: the use of composite names (word combinations consisting of two words) and the precise delineation of the sphere of activity, with the source of precedent being the respective activity itself. For instance, "Ko'klam" [Green] and "Yashil shahar" [Green city] exemplify this trend, where the color green symbolizes environmental consciousness. Additionally, ergonyms often succinctly convey the type of activity associated with the hobby group. For example, "Yashil gullar" [Green flowers] and "Ko'xna taqinchoqlar" [Ornamental works for decoration of holiday events] clearly indicate the specific activities undertaken, with the latter employing a particular process as part of its name.

Conclusion and recommendation. The functions of unification and identification hold paramount importance when it comes to ergonyms in the educational and cultural domains. Consequently, the selection of language and the source of precedent carry significant extralinguistic implications. Across cities, mixed ergonyms are prevalent, often comprising a symbolic name as one of their components (a nomen or a group of nomens). This naming convention is more frequent in the educational sphere of Daugavpils, while in the cultural sphere, it is more common in Narva. In both cities, there is a noticeable self-sufficiency of nomenclature words, as well as their effective function as proper nouns. The choice of language for ergonyms in the cultural and educational spheres is influenced by historical circumstances (such as the unification of Shakhrisabz), geographical factors, and contemporary sociolinguistic dynamics. This includes the prevalence of Uzbek and Russian in spoken communication and mass media, as well as the prestige of Russian and its significance in intercultural relations.

While ergonyms are typically presented in the state language, Russian is commonly incorporated into institution names (especially noticeable in Shakhrisabz), either directly alongside the state language or indirectly through transliteration, particularly in virtual environments.

Analysis of precedent sources and semantic categories reveals that symbolic names often feature lexemes related to wildlife (including humans, animals, and plants), with Shakhrisabz showing a frequent reliance on literature, mythology, and cinema. Denotative precedents are more commonly employed for names in cultural and interest education spheres, whereas connotative precedents are favored for kindergarten names.

REFERENCES

1. Gorter, D. (ed.) (2006). *Linguistic Landscape: A New Approach to Multilingualism*. Clevedon: Multilingual Matters.
2. Landry, R., & Bourhis, R. Y. (1997). Linguistic Landscape and Ethnolinguistic Vitality. *Empirical Study. Journal of Language and Social Psychology*, 16 (1), 23–49.
3. Trifonova, E. A.] (2006) [Names of business object: semantics, pragmatics, poetics: Materials of Russians and English ergonyms]. Volgograd: Prorektor

УДК:811.523

Яшнарбек АВЛАКУЛОВ,

К.ф.н., доц., Узбекский государственный университет мировых языков

E-mail: yaavlakulov@gmail.com

Рецензент: И.Э.Умиров, к.ф.н., доцент УзГУМЯ

ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ОНОМАСТИЧЕСКОГО ПРОСТРАНСТВА УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

В данной статье рассматриваются вопросы изучения ономастических единиц, в частности, ономастический объем узбекского языка, достигнутые в этой сфере достижения, также проблемы, ожидающие своего решения. Также дается определение понятий, касающихся некоторых лексических и грамматических признаков ономастических единиц, представлены их классификации, осуществленные разными исследователями.

Ключевые слова: ономастические единицы, ономастический объем, антропонимика, зооним, теоним, мифоним, идеоним, библионим, фитоним, гидроним, документоним, топоним, этноним.

O'ZBEK TILI ONOMASTIK KO'LAMINING TADQIQOT MUAMMOLARI

Annatsiya

Ushbu maqolada tildagi onomastik birliklarning, xususan, o'zbek tili onomastik ko'laming o'rganilishi, bu borada erishilgan yutuqlar, yechimini kutayotgan muammolar haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, o'zbek tili onomastik birliklarining ba'zi leksik va grammatik xususiyatlariga oid tushunchalarning ta'rif, ularning turli tadqiqotchilar tomonidan tasniflari taqdim etilgan.

Kalit so'zlar: onomastik birlik, onomastik ko'lam, antroponimika, zoonim, teonim, mifonim, ideonim, biblionim, fitonim, gidronim, dokumentonim, toponim, etnonim.

PROBLEMS OF STUDYING THE ONOMASTIC SPACE OF THE UZBEK LANGUAGE

Annotation

This article discusses the issues of studying onomastic units, in particular, the onomastic volume of the Uzbek language, the achievements achieved in this area, as well as problems awaiting solution. A definition of concepts relating to some lexical and grammatical features of onomastic units is also given, and their classifications carried out by different researchers are presented.

Key words: onomastic units, onomastic volume, anthroponymy, zoonym, theonym, mythonym, ideonym, biblionym, phytonym, hydronym, documentonym, toponym, ethnonym.

Введение. Лингвистическое изучение материала узбекской ономастики берёт своё начало в 60-е годы прошлого столетия. До этого статьи, посвящённые данной теме, носили научно-публицистический характер. В 1965 году Э. Бегматов защитил докторскую диссертацию на тему «Антропонимика узбекского языка». За ней последовали работы Т. Нафасова, С. Караева, З. Дусимова, Л. Каримовой, Н. Ахуновой, Т. Рахматовой, С. Наимовой, посвященные топонимике узбекского языка. Х. Хасанов опубликовал несколько научных трудов по проблемам истории и транскрипции узбекских топонимов. Следующий этап характеризуется усиленным вниманием к изучению топонимии узбекского языка в лингвистическом аспекте, интенсивной работой по сбору и исследованию антропонимов, макро- и микропонимов на территории ряда районов и областей республики, городов Ташкента и Маргилана. В результате этой работы появился на свет ряд крупных исследований по антропонимике и топонимике. В библиографический указатель «Узбекская ономастика», составленный Э. Бегматовым и Н. Улуговым, включены 1254 названия работ по топонимике, 413 – по антропонимике. Из этого следует, что наиболее изученными направлениями в узбекской ономастике являются топонимика и антропонимика. Другие типы имён собственных исследованы, изучены либо частично, либо эпизодически, либо вовсе не изучены. К последним относятся зоонимы, теонимы, мифонимы, идеонимы, библионимы, фитонимы, гидронимы, документонимы и др. Между тем нельзя представить ономастическое пространство узбекского

языка без участия этих компонентов. Под термином «ономастическое пространство» следует понимать совокупность всех типов имён собственных определённого языка. Указанные типы имён собственных узбекского языка до сих пор не исследованы, что сужает наше представление о лексическом богатстве и разнообразии типов имён полной ономастической системы узбекского языка. Учитывая это обстоятельство, автор статьи решил собрать и исследовать материалы ономастического пространства узбекского языка, уделяя при этом особое внимание малоизученным типам имён собственных.

Процесс изучения отдельных типов имён собственных сопряжён с рядом трудностей и спорных моментов. Имена собственные выражают индивидуальное значение, одно конкретное понятие. В связи с этим содержанием имён собственных является понятие с максимальным значением, а функцией – максимальная номинативность. По словам Н.В. Подольской, основная функция имён собственных заключается в номинации. Как подчёркивает А.В. Суперанская, имя собственное связано с одним конкретным предметом и ассоциируется с понятием отдельного объекта. Следовательно, таким способом имена собственные классифицируют и нейтрализуют предметы и явления, превращают названия определённых, отдельно взятых предметов в названия объектов. Например, слово река является общим названием множества рек, а гидроним Амударья – одной реки. Если придерживаться этой точки зрения в процессе изучения некоторых типов имён, то выясняется, что они

не всегда отвечают этим требованиям. Примером могут служить этнонимы – названия родов и племён, народностей и наций. Их принадлежность к типу собственных является весьма сомнительной. Этнонимы – названия определённых групп людей, входящих в один род или племя. Например, антропоним Турсун – имя одной индивидуальной личности, а этнонимы кыпчак или мангыт – названия определённых групп людей, объединённых одной социальной принадлежностью. В этом вопросе мы придерживаемся мнения А.В. Суперанской, которая пишет о сомнительности отнесения этнонимов, фитонимов и некоторых других типов имён к именам собственным, поскольку они обозначают группы людей или других объектов. Этнонимы – это «групповое обозначение» личностей, а не каждой личности в отдельности. Среди исследователей нет единого мнения по поводу определения места этнонимов в системе имён собственных. Так, Н.А. Никонов относил этнонимы к именам собственным и во всех своих научных трудах придерживался именно этой позиции. В. Д. Бондалетов считал спорным вопросом отнесение этнонимов к составу имён собственных. До него подобное мнение было выражено и А.А. Реформатским. А.А. Белецкий считает, что этнонимы занимают промежуточную позицию между именами собственными и именами нарицательными. Э.А. Бегматов в целях определения места этнонимов в системе ономастики языка исследовал их по 32 критериям, которым должны соответствовать имена собственные. В результате им установлено, что этнонимы по 18 критериям соответствуют требованиям к именам собственным, по 18 не отвечают им совсем, а по 5 критериям занимают промежуточную позицию. Исходя из полученных результатов, Э.А. Бегматов приходит к следующему выводу:

1. Этнонимы являются лексическими единицами, занимающими переходную позицию между именами нарицательными и именами собственными.

2. С точки зрения номинации этнонимы обозначают не конкретное, обособленное лицо, а группу лиц, и служат для дифференциации людей, объединённых в одну группу, от другой подобной ей группы.

3. Лексическое значение этнонимов является многогранным и энциклопедическим.

4. В связи с тем, что этнонимы являются названиями, занимающими промежуточное положение между нарицательными именами и именами собственными, они пишутся иногда с прописной, а иногда со строчной буквы. Это приводит к тому, что одни исследователи считают этнонимы именами собственными, а другие именами нарицательными. Подобное колебание можно заметить и в названиях бахчевых растений, видов деревьев и их плодов, например:

– сорта винограда: «Soyaki» – soyaki, «Nim rang» – nim rang, «Buvaki» – buvaki, «Bobibi» – bobibi; сорта дыни: «Amiri» – amiri, «Bo'rikalla» – bo'rikalla.

Наряду с этим существуют специальные названия деревьев, растений и плодов, которые пишутся с большой буквы: «Qizil sharq» (Красный восток), «Toshkalla» (Голова– камень) – сорт пшеницы и ячменя, «Sariq go'zal» (Жёлтая красавица) – сорт груши, «Bahor» (Весна) – сорт вишни, «Antiqa» (Необыкновенный) – сорт грецкого ореха, Oudin (Полнолуние), Nosildor (Урожайный) – сорт яблок и груш. Эти названия можно включить в состав имён собственных.

Как известно, большинство подлинных имён собственных по грамматической структуре являются односоставными или двусоставными словами. К примеру,

Malika, Tuxva (личные имена), Qarshi, Urgench, Buxoro (города) – односоставные слова, Gulsevar, Toshpo'lat (личные имена), Qashqadaryo, Mirzacho'l (топонимы), Qoradaryo, Ikkiquduq (гидронимы), Qoratog', Bobotog', Qirg'qiz (оронимы) – двусоставные имена собственные. Однако среди названий исследуемых групп слов встречаются и примеры, не соответствующие вышеуказанным требованиям. Например: «Венская конвенция о правах человека» – документоним, «День работников прессы и средств массовой информации», «День наставников и преподавателей» – названия праздников. Подобные примеры часто используются в качестве названий научных трудов, произведений художественной литературы. Возникает вопрос: отвечают ли эти названия по своей внешней форме требованиям имён собственных? Если ответ отрицателен, куда же их следует относить? Может быть, это – текстовые единицы?

Целый ряд названий в текстах передаётся в кавычках. Кавычки выполняют несколько функций: синтаксическую, стилистическую, в переводах они обозначают опущенное слово из текста, в ссылках выделяют чужую мысль. Возникает вопрос: какую функцию выполняют? В кавычки часто заключают названия плодов или ягод: «Xusrav kishmishi» (Кишмиш Хосрова), «Kulja» (сорт винограда), «Mehmoniy» (Гостеприимный), «Tilla olma» (Золотое яблоко), «Sariq luchchak» (Желтый лысый), «Oq shaftoli» (Белый персик), «Sariq gilos» (Желтая вишня), «Qora gilos» (Черная вишня), «Oq tut» (Белый тутовник); названия орден, медалей, нагрудных знаков и других государственных поощрений: орден «Mustaqillik» (Независимость), медаль «Jasorat» (Храбрость), нагрудный знак «O'zbekiston belgisi» (Знак Узбекистана); названия торговых, финансовых, общественно – бытовых предприятий и организаций. К этой же группе можно отнести библионимы – наименования произведений художественной и научной литературы, названия произведений искусства (музыки, живописи, скульптуры), документонимы – названия указов, постановлений, нормативных актов, а также названия народных праздников, почетных дней, названия продуктов средств массовой информации.

Указанные типы названий характеризуются двумя особенностями. Во-первых, они пишутся с заглавной буквы, что сближает их с именами собственными; во-вторых, они берутся в кавычки. Как известно, общепринятые типы имен собственных при нейтральном функционировании всегда пишутся с заглавной буквы: Nurinisa, Botir (личные имена). Shirin buloq, Qorasuv (названия родников), Qorabayir (кличка лошади), Zuhra, Saraton (ктеонимы), Molguzar, Oqtov (оронимы) и т.п.

Заглавная буква в подлинных онимах отличает их в текстах и рекламных надписях от нарицательных имен; они не заключаются в кавычки. Однако если эти имена выполняют вторичную номинативную функцию, то они пишутся в кавычках: Ташкент – город → «Ташкент» - название ресторана, Бабур - личное имя → «Парк Бабура» - название парка, Туркистон - название территории → «Туркистон» - наименование газеты, Бухара - город → «Бухарский торговый ряд» - название картины.

Таким образом, при исследовании малоизученных типов собственных имен возникает ряд трудностей. В их число входит и определение функции кавычек в системе ономастики, так как задачу выделения названия либо указания на имя собственное какого-либо объекта выполняет написание с заглавной буквы. Все это затрудняет определение места и статуса указанных имен собственных в системе узбекской ономастики и требует дальнейшего исследования.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бегматов Э. Географик номлар сири. Тошкент: Ўзбекистан, 1985.
2. Бегматов Э. Ўзбек ономастикаси: библиографик кўрсаткич. - Тошкент, 2008.
3. Бондалетов, В. Д. Русская ономастика. Москва: Наука, 1983.
4. Дўсимов З. Хоразм топонимлари. - Тошкент: Фан, 1985.
5. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. - Тошкент: Ўқитувчи, 1988.
6. Караев С. Топонимия Узбекистана: социолингвистический аспект. - Тошкент: Фан, 1991; Населенные пункты (конец XIX нач. XX в.). - Ташкент: Университет, 2001.
7. Суперанская А. Аpellятив-онома// Имя нарицательное и собственное. - Москва: Наука, 1975.

Xulkar AKBAYEVA,
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti katta o'qituvchisi
E-mail: akbayevaxulkar@mail.com

O'zDJTU professori, f.f.d J.Yakubov taqrizi asosida

THE USE OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN FOREIGN LANGUAGE CLASSES

Annotation

The role of foreign languages in modern society is growing. Knowledge of a foreign language allows you to join the world culture, use a wide range of Internet resources in your work, as well as work with information and communication technologies (ICT) and multimedia learning tools. In this regard, there is a need to develop a methodology for the use of computer information technology in foreign language teaching. New information pedagogical technologies are becoming part of the educational process.

Key words: information and communication technologies, communicative competence, context, project work, communication, education, communicative approach.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА ЗАНЯТИЯХ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Аннотация

Роль иностранных языков в современном обществе возрастает. Знание иностранного языка позволяет приобщиться к мировой культуре, использовать в работе широкий спектр интернет-ресурсов, а также работать с информационно-коммуникационными технологиями (ИКТ) и мультимедийными средствами обучения. В связи с этим возникает необходимость разработки методики использования компьютерных информационных технологий в обучении иностранному языку. Новые информационные педагогические технологии становятся частью образовательного процесса.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, коммуникативная компетентность, контекст, проектная работа, общение, образование, коммуникативный подход.

CHET TILI DARSLARIDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Аннотация

Zamonaviy jamiyatda xorijiy tillarning roli ortib bormoqda. Chet tilini bilish jahon madaniyati bilan yaqindan tanishish, o'z ishingizda keng ko'lamli internet resurslaridan foydalanish, shuningdek, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) va multimedia ta'lim vositalari bilan ishlash imkonini beradi. Shu munosabat bilan chet tilini o'qitishda kompyuter axborot texnologiyalaridan foydalanish metodikasini ishlab chiqish zarurati paydo bo'ldi. Yangi axborot pedagogik texnologiyalari ta'lim jarayonining bir qismiga aylanib bormoqda.

Kalit so'zlar: axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, kommunikativ kompetentsiya, kontekst, loyihaviy ish, muloqot, ta'lim, kommunikativ yondashuv.

Kirish. Xorijiy tillarini o'qitishning asosiy maqsadi o'quvchilarining kommunikativ madaniyatini shakllantirish va rivojlantirish, xorijiy tilni amaliy o'zlashtirishga o'rgatishdir. O'qituvchining vazifasi har bir talabning tilni amaliy o'zlashtirishi uchun shart-sharoit yaratish, har bir talabaga o'z faolligini, ijodkorligini namoyon etish imkonini beradigan o'qitish usullarini tanlashdan iborat. O'qituvchining vazifasi chet tillarini o'qitish jarayonida talabning bilim faolligini faollashtirish kabi zamonaviy pedagogik texnologiyalarda mashq qilish, hamkorlik, dizayn, texnika, foydalanish, yangi ma'lumot, texnologiya, Internet resurslari, texnologiya, rivojlanish, tanqidiy fikrlash ta'limga talabaga yo'naltirilgan yondashuvni amalga oshirishga yordam berish, talabalarining qobiliyatlarini, ularning o'rganish darajasini hisobga olgan holda o'qitishni individuallashtirish va differentsiallashtirishni ta'minlash [1].

Chet tili darslarida kompyuter o'quv dasturlari bilan ishlash shakllariga quyidagilar kiradi: lug'atni o'rganish; talaffuzni mashq qilish; dialogik va monologli nutqni o'rgatish; yozishni o'rganish; grammatik hodisalarning rivojlanishi. Internet resurslaridan foydalanish imkoniyatlari juda katta. Global Internet dunyoning istalgan nuqtasida joylashgan talabalar va o'qituvchilar uchun zarur bo'lgan har qanday ma'lumotni olish uchun sharoit yaratadi:

mamlakatshunoslik materiallari, yoshlar hayotidan yangiliklar, gazeta va jurnallardagi maqolalar va boshqalar. Internetdan foydalangan holda chet tili darslarida siz bir qator didaktik vazifalarni hal qilish: global tarmoq materiallaridan foydalangan holda o'qish ko'nikmalarini shakllantirish; talabalarining yozish ko'nikmalarini oshirish; talabalarining so'z boyligini to'ldirish; talabalarining chet tilini o'rganish motivatsiyasini shakllantirish[2]. Bundan tashqari, ish talabalarining dunyoqarashini kengaytirish, chet tilida so'zlashuvchi mamlakatlardagi tengdoshlari bilan ishbilarmonlik aloqalari va aloqalarni o'rnatish va qo'llab-quvvatlash uchun internet texnologiyalari imkoniyatlarini o'rganishga qaratilgan. Ommaviy kompyuterlashtirishning mazmunli asosi zamonaviy kompyuter aqliy mehnat sharoitlarini, umuman, uning har qanday ko'rinishida optimallashtirishning samarali vositasi ekanligi bilan bog'liq. Kompyuterning bir xususiyati borki, u boshqalarga o'rgatish qurilmasi va bilimlarni egallashda yordamchi sifatida foydalanishda namoyon bo'ladi, bu uning jonsizligidir [3]. Mashina foydalanuvchi bilan "do'stona" muloqot qilishi va qaysidir vaqtda uni "qo'llab-quvvatlashi" mumkin, lekin u hech qachon asabiylashish belgilarini ko'rsatmaydi va unga zerikib qolganini his qilishiga yo'l qo'ymaydi. Shu ma'noda, kompyuterdan foydalanish, ehtimol, o'qitishning ayrim

jihatlarini individuallashtirishda eng foydalidir. Chet tilini o'rganishning asosiy maqsadi kommunikativ kompetentsiyani shakllantirish bo'lib, boshqa barcha maqsadlar (ta'lim, tarbiyalash, rivojlantirish) ushbu asosiy maqsadni amalga oshirish jarayonida amalga oshiriladi [3].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Chet til o'rganish ko'p qirrali ta'imot bo'lib, bu jarayonda inson murakkab psixologik o'zgarishlarni boshdan kechiradi. Jumladan ona tili bilan chet tilini taqqoslash jarayoni yuzaga keladi. Bu jarayonda o'rgatishning turli metod va texnologiyalaridan foydalaniladi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar yordamida chet til bilan ona tilini taqqoslab o'rgatish samarali natija beradi. Chet til o'rgatish uning metodikasiga oid bilimlarga ega bo'lishni taqozo etadi. Metodika va texnologiyalar chet til o'rganish jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi. Darsni tashkil qilishda metodika fanining turli usullari mavjud. Chet til o'qitish metodikasida keng qo'llaniladigan metodlar: kommunikativ didaktika metodi, madaniyatlararo muloqotni tashkil qilish metodi va mashqni tashkil qilish metodi hisoblanadi [4].

Zamonaviy jamiyatda chet tillari kasbiy ta'limning muhim tarkibiy qismiga aylanmoqda. Turli sohalaridagi mutaxassislarida chet ellik hamkorlar bilan hamkorlik qilish ko'rsatkichi yuqori bo'lganligi sababli, ularda til o'rganishga bo'lgan talab yuqoridir. Hozirda chet tillari maktab, kollej, litsey, oliy ta'lim muassasalarida o'rgatilmoqda. Turli darajadagi til bilimiga ega bo'lmoqchi bo'lganlar uchun o'quv materiallarning inavatsion turlari mavjud. Chet tilini mukammal bilish va ma'lum darajani olish o'qituvchilarning amaliy usublari va malakasiga ham bog'liq. Axborot texnologiyalari va zamonaviy o'qitish usullaridan foydalanish qobiliyati yangi materiallarni tezkor tushunishga yordam beradi. Turli usullarni birlashtirib o'qituvchi muayyan ta'lim dasturlarini yechishga qodir bo'ladi. Shu munosabat bilan o'qituvchilar va talabalar xorijiy tillarni o'qitishning zamonaviy usullari bilan tanishishlari kerak. Natijada maqsadlariga erishish uchun eng samarali usullarni tanlay bilish ko'nikmalari shakllanadi. Bunda o'qitish va o'rganishning bir necha metodlaridan foydalanish yaxshi samara beradi. Zamonilgarilab borganisarihar bir sohada yangilik ko'paymoqda [4].

Tadqiqot metodologiyasi. Kommunikativ yondashuv muloqot qilishni o'rganish va Internet faoliyatining asosi bo'lgan madaniyatlararo o'zaro ta'sir qilish qobiliyatini shakllantirishni nazarda tutadi. Muloqotdan tashqari, Internet hech qanday ma'noga ega emas – bu xalqaro ko'p millatli, madaniyatlararo jamiyat bo'lib, uning hayoti dunyo bo'ylab 2 so'zlashadigan millionlab insonlarning elektron aloqasiga asoslangan [5]. Chet tili darsiga jalb qilib, biz haqiqiy muloqot modelini yaratamiz. Hozirgi vaqtda muloqot, interaktivlik, muloqotning haqiqiyliigi, madaniy kontekstda til o'rganish, avtonomiya va o'rganishga ustuvor ahamiyat beriladi. Ushbu tamoyillar kommunikativ qobiliyatning tarkibiy qismi sifatida madaniyatlararo kompetentsiyani rivojlantirishga imkon beradi. Kommunikativ yondashuv - bu muloqotga psixologik va lingvistik tayyorgarlikni shakllantirishga, materialni va u bilan ishlash usullarini ongli ravishda tushunishga qaratilgan muloqotni modellashtiruvchi strategiya. Foydalanuvchi uchun Internetda kommunikativ yondashuvni amalga oshirish ayniqsa qiyin emas. Kommunikativ vazifa talabalarga muammo yoki savolni muhokama qilish uchun taklif qilishi kerak va talabalar nafaqat ma'lumot almashishadi, balki uni baholaydilar [6]. Bu yondashuvni boshqa o'quv faoliyati turlaridan ajratib turuvchi asosiy mezon shundan iboratki, talabalar o'z fikrlarini shakllantirish uchun til birliklarini mustaqil tanlaydilar. Kommunikativ yondashuvda Internetdan foydalanish mukammal motivatsiyaga ega: uning maqsadi talabalarining bilim va tajribasini to'plash va kengaytirish orqali chet tilini o'rganishga qiziqishdir. Internet-resurslardan

foydalangan holda chet tillarini o'qitishning asosiy talablaridan biri bu auditoriyada o'zaro ta'sirni yaratishdir, bu odatda metodologiyada interaktivlik deb ataladi. Interaktivlik – bu "nutq vositalari orqali kommunikativ maqsad va natijaning sa'y-harakatlarini birlashtirish, muvofiqlashtirish va to'ldirish"dir. Haqiqiy tilni o'rgatish orqali Internet suhbatlashish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi, shuningdek, lug'at va grammatikani o'rgatadi, chinakam qiziqish va shuning uchun samaradorlikni ta'minlaydi. Interaktivlik nafaqat hayotdan real vaziyatlarni yaratadi, balki talabalarini chet tili orqali ularga adekvat munosabatda bo'lishga o'rgatadi [8].

Talabaga yo'naltirilgan ta'limni ta'minlovchi texnologiyalardan biri bu loyiha usuli bo'lib, ijodkorlikni, kognitiv faollikni, mustaqillikni rivojlantirishdan iboratdir.

Loyihalarning tipologiyasi xilma-xildir. Loyiha ishi til o'rganishga ko'p bosqichli yondashuv bo'lib, o'qish, tinglash, gapirish va grammatikani qamrab oladi. Loyiha usuli talabalarining faol mustaqil fikrlashlarini rivojlantirishga yordam beradi va ularni birgalikdagi faoliyatiga yo'naltiradi [9]. Ijodiy qobiliyatlar talabalarini quvvatlantiradi. Umuman, loyiha asosida o'qitish jarayonida ta'lim va tarbiyaning ajralmasligini kuzatish mumkin. Loyiha usuli talabalarining muloqot ko'nikmalarini, muloqot madaniyatini, fikrlarni qisqa va oson shakllantirish qobiliyatini, aloqa sheriklarining fikriga bag'rikenglik bilan munosabatda bo'lish, turli manbalardan ma'lumot olish, zamonaviy kompyuter texnologiyalaridan foydalangan holda qayta ishlash qobiliyatini rivojlantiradi [10].

Tahlil va natijalar. Chet tilida muloqot qilishda tabiiy ehtiyojning paydo bo'lishiga yordam beradigan til muhiti. Loyihaviy ish shakli talabalarga fan bo'yicha to'plangan bilimlarni qo'llash imkonini beradigan tegishli texnologiyalardan biridir. Talabalar o'z dunyoqarashini, tilni bilish chegaralarini kengaytiradi, undan amaliy foydalanish tajribasiga ega bo'ladi, chet tilidagi nutqni tinglashni va eshitishni, loyihalarni himoya qilishda bir-birini tushunishni o'rganadi. Talabalar ma'lumotnomalar, lug'atlar, kompyuter bilan ishlaydilar va shu bilan haqiqiy til bilan to'g'ridan-to'g'ri aloqa qilish imkoniyatini yaratadilar, bu tilni auditoriyada faqat darslik yordamida o'rganish mumkin emas. Loyiha ishi ijodiy jarayondir. Talaba mustaqil ravishda yoki o'qituvchi rahbarligida muammoning yechimini izlaydi, bu nafaqat tilni bilishni, balki katta hajmdagi fan bilimlariga ega bo'lishni, ijodiy, kommunikativ va intellektual qobiliyatlarga ega bo'lishni talab qiladi. Chet tili kursida loyiha usuli deyarli har qanday mavzu bo'yicha dastur materialining bir qismi sifatida ishlatilishi mumkin. Loyihalar ustida ishlash xayolot, fantaziya, ijodiy fikrlash, mustaqillik va boshqa shaxsiy fazilatlarini rivojlantiradi [12].

Chet tilini o'rganishning asosiy maqsadi - kommunikativ kompetentsiyani shakllantirish, boshqa barcha maqsadlar (ta'lim, tarbiyalash, rivojlantirish) buni amalga oshirish jarayonida amalga oshiriladi. Kommunikativ yondashuv muloqot qilishni o'rganish va Internetning ishlashi uchun asos bo'lgan madaniyatlararo o'zaro ta'sir qilish qobiliyatini shakllantirishni nazarda tutadi. Muloqotdan tashqari Internet hech qanday ma'noga ega emas - bu xalqaro ko'p millatli, madaniyatlararo jamiyat, uning hayotiy faoliyati butun dunyo bo'ylab bir vaqtning o'zida gapiradigan millionlab odamlarning elektron aloqasiga asoslangan - hajmi va soni bo'yicha eng ulkan bo'lib o'tgan suhbat ishtirokchilari. Chet tili darsiga jalb qilib, biz haqiqiy muloqot modelini yaratamiz.

Xulosa va takliflar. Hozirgi vaqtda muloqot, interaktivlik, muloqotning haqiqiyliigi, madaniy kontekstda til o'rganish, o'rganishning avtonomligi va insoniylashuviga ustuvor ahamiyat beriladi. Ushbu tamoyillar kommunikativ qobiliyatning tarkibiy qismi sifatida madaniyatlararo

kompetentsiyani rivojlantirishga imkon beradi. Chet tillarini o'qitishning yakuniy maqsadi chet tili muhitida erkin yo'nalishni va turli vaziyatlarda adekvat javob berish qobiliyatini o'rgatishdir, ya'ni aloqa. Bugungi kunda internet resurslaridan foydalanishning yangi usullari chet tillarini an'anaviy o'qitishga qarshi. Chet tilida muloqot qilishni o'rgatish uchun siz materialni o'rganishni rag'batlantiradigan va adekvat xulq-atvorni rivojlantiradigan haqiqiy, real hayotiy vaziyatlarni (ya'ni, muloqotning haqiqiyliги printsiپی deb ataladi) yaratishingiz kerak. Yangi texnologiyalar, xususan, Internet bu xatoni tuzatishga harakat qilmoqda.

Talabalarga yo'naltirilgan ta'limni ta'minlaydigan texnologiyalardan biri bu ijodkorlik, kognitiv faollik va

mustaqillikni rivojlantirish usuli sifatida loyihalar usuli. Loyihalarning tipologiyasi xilma-xildir. Loyiha usuli talabalarining faol mustaqil fikrlashlarini rivojlantirishga yordam beradi va ularni birgalikdagi tadqiqot ishlariga yo'naltiradi. Menimcha, loyihaga asoslangan ta'lim dolzarbdır, chunki u bolalarni hamkorlikka o'rgatadi va hamkorlik qilishni o'rganish o'zaro yordam va empatiya qobiliyati kabi axloqiy qadriyatlarni tarbiyalaydi, ijodiy qobiliyatlarni shakllantiradi va o'quvchilarni faollashtiradi. Umuman, loyiha asosida o'qitish jarayonida ta'lim va tarbiyaning ajralmasligini kuzatish mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Antopolskiy A.B., T.S. Markarova, E.A. Danilina Raqamli kutubxonalarni yaratish va faoliyatining huquqiy va texnologik muammolari. - M.: INITS "Patent", 2008.
2. Belyaeva L.A., Ivanova N.V. PowerPoint taqdimoti va uning chet tillarini o'qitishdagi imkoniyatlari // Inostr. 2008 yil, № 4.
3. Bershadskiy, M. Axborot kompetensiyasi.//Xalq ta'limi. - 2009 yil - 4-son. - 139-bet
4. Vladimirova L.P. Chet tili darslarida Internet. IYASH, №3, 2002. 33-41-betlar.
5. Galskova N.D. Xorijiy tillarni o'qitishning zamonaviy usullari. - M: ARKTI, 2004 yil.
6. Dusheina T.V. Chet tili darslarida loyiha metodikasi.IYASH, 2003 yil, 5-son.
7. Karamysheva T.V. Kompyuter yordamida chet tillarini o'rganish. (savol va javoblarda). SPB., 2001 yil.
8. Koryakovtseva N.F. Chet tili talabalarining mustaqil ishlarini tashkil etishning zamonaviy usullari. - M.; ARCTI, 2002 yil.
9. Ta'lim tizimidagi yangi pedagogik va axborot texnologiyalari / Ed. E.S. Po'lat. - M.: Nashriyot markazi akademiyasi. 2000.
10. Petrova L.P. Chet tili darslarida kompyuterlardan foydalanish davr talabidir.XSS, №5, 2005 y.
11. Polat E.S. Chet tili darslarida loyihalar usuli // Inostr. maktabda tillar. - 2000. No 2-3.
12. Polilova T.A. Kompyuter texnologiyalarini joriy etish. IYASH, 6-son, 1997., 2-7-betlar.

UDK: 808.3

Muqaddam ALIHONOVA,
Teacher Namangan State University
E-mail: m_alihonova@gmail.com

Based on the review of PhD D. Sarimsakova

DIACHRONIC APPROACH TOWARDS FOOD TECHNOLOGY TERMINOLOGY

Annotation

Due to the need to preserve food as long as possible in society, food technologies have been developed in human society. A long-lasting, consumable food supply is one of the main factors determining the social development of a certain country. Therefore, it is evident that it is important to study the history of the formation and development of food technology, how its types were named in different periods based on scientific sources, and scientific research.

Key words: abundance, food reserves, quality, consumable food supply, history, food technology, different periods, scientific sources, scientific research.

OZIQ-OVQAT TEXNOLOGIYASI TERMINOLOGIYASIGA DIAKRONIK YONDASHUV

Annotatsiya

Jamiyatda oziq-ovqatlarni imkon qadar uzoqroq saqlab turishga bo'lgan ehtiyoj tufayli insonlar jamiyatida oziq-ovqat texnologiyalari ishlab chiqila boshlangan. Uzoq vaqt buzilmay turuvchi, iste'molga yaroqli oziq-ovqat zahirasi ma'lum bir davlatning ijtimoiy taraqqiyotini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Demak, oziq-ovqat texnologiyasining shakllanishi va taraqqiyoti tarixini, uning turlarini turli davrlarda qanday atalganligini ilmiy manbalar asosida o'rganib, ilmiy tadqiq etish muhim ekanligi yaqqol namoyon bo'lmoqda.

Kalit so'zlar: mo'l-ko'llik, oziq-ovqat zahirasi, sifati, iste'mol qilinadigan oziq-ovqat ta'minoti, tarixi, oziq-ovqat texnologiyasi, turli davrlar, ilmiy manbalar, ilmiy tadqiqotlar.

ДИАХРОНИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ТЕРМИНОЛОГИИ ПИЩЕВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация

В связи с необходимостью как можно дольше сохранять продукты питания в обществе, в человеческом обществе получили развитие пищевые технологии. Долговременное, потребляемое продовольственное обеспечение является одним из основных факторов, определяющих социальное развитие той или иной страны. Поэтому очевидна важность изучения истории становления и развития пищевой технологии, названия ее видов в разные периоды на основе научных источников и научных исследований.

Ключевые слова: изобилие, продовольственная обеспеченность, качество, пищевая обеспеченность, история, пищевая технология, разные эпохи, научные источники, научные исследование.

Introduction. The origins of food technology can be traced back to the earliest stages of human history when various methods of food preservation and preparation were developed. The emergence of food technology is closely related to the evolution of human civilization and reflects the ongoing search for the improvement of food processing, storage and preparation methods. If we refer to the experiences before our era, the roots of food technology can be traced in ancient experiences such as "drying", "smoking" and "fermenting" food products. These early technologies were essential to prevent the spoilage of perishable food and to extend the shelf life of its nutritional value.

Literature review. "Food"- is food prepared for consumption in various societies in raw and intact, modified or semi-modified form. Food can be animal or plant (or sometimes mineral) and is consumed to meet nutritional needs [6]. "Technology" is a Greek word: "techno" - craft, master and "logos" - science, education. Each field has its own technology, including food technology [7]. Food technology is also developing in the regions where ancient civilizations were located. Ancient cultures such as Mesopotamia, Egypt, and China developed methods of "drying" and "fermenting" to preserve food. These methods were the foundation for early food production and trade. Also, "sun drying", one of the oldest methods of fruit processing, has been developed. Figs, grapes and dates grown in ancient Egypt were among the first fruits to be dried and did not require any "cleaning" or "special

processing". Mold formation, ripening phenomena, and insect attack were among the problems associated with early human efforts to preserve fruit [14]. Since ancient times, people have learned to make wine and vinegar by fermenting fruits. In our opinion, the appearance of wine and vinegar is related to the initial attempts to preserve grapes, and they can be by-products formed during "fermenting" and "ripening". Yeasts were naturally present in the skin of the fruits, the rate and extent of fermentation was controlled by adding honey. By keeping the dishes in caves, the temperature was changed and the interaction of the products with air (oxygen) was reduced by using special ceramic dishes. Spices have also been used as a "fruit preservative" since ancient times.

The presence of alkaloids acting as antioxidants in their composition gave the fruits a special taste and color. Spices are added to fruits and pickles along with vinegar and honey. One of the important stages of food preservation was the discovery of canning. In the early 19th century, French pastry and chef Nicolas Appert developed the canning process and revolutionized food preservation. This was an important turning point in the history of food technology. Canning was first developed on a large commercial scale in the United States. Most early canners primarily packaged fish and seafood along with fruits and vegetables [8]. As a result of this discovery, the term canning and a number of terms related to this process including **wide-mouth glass bottles, corking, heating, boiling water, acid foods and low-acid foods** were

formed [3]. The word "canning" was created by adding the suffix "-ing" to the English word "can" by means of affixation. It corresponds to the gerund in English and the name of the action in Uzbek. Including the terms **corking** and **heating** have been created in this way. The term "**wide-mouth glass bottles**" is a three-component term-combination. Such complex terms consist of three independent lexical units and mean one concept.

The terms **boiling water, acid foods and low-acid foods** belong to two-component term-combinations. They are in the form of a simple word combination, and the relation of governor-subordinate is felt in the form. One of the great discoveries in the field of food technology is the pasteurization method. In the 19th century, Louis Pasteur's innovative work on microbiology and pasteurization techniques further improved the safety and shelf life of various foods, particularly dairy products and beverages. Pasteurization consists of heating liquids at a high temperature for a certain period of time. For example, pasteurization kills harmful microbes in milk without affecting its taste or nutritional value [4]. If we consider the set of terms related to the pasteurization process, we can observe different structures in them. For example: **UHT (Ultra-high temperature) processing, sterilization, thermo bacteriological principles, pathogens (microorganisms)**. These terms include abbreviations, complex terms and adjectives [10]. The Industrial Revolution led to significant advances in food technology through the mechanization of food production, storage, and processing. Emergence of Food Additives.

Analysis and results. The development and use of food additives such as preservatives, flavor enhancers, and colorants contributed to food preservation and improvement in the 20th century. Food additives are substances that are not consumed as separate food and are not used as a regular component of food products. The least processed and unprocessed foods do not contain food additives. Before food additives are allowed to be used, their possible harmful effects on human health are checked. Here are some examples of food additive terms: **preservatives, nutritional additives, flavoring agents, coloring agents, miscellaneous additives, monosodium glutamate (MSG)**. There are several synonyms of the term **food additives**, they are: **preservative, artificial additive, artificial coloring, artificial flavoring and preservative medium** [1]. Modern innovations have resulted in advanced food preservation methods that include a wide range of storage methods, such as **refrigeration, freezing, vacuum packaging, and modified atmosphere packaging**, aimed at extending the shelf life of food while maintaining its quality. Innovative food processing techniques such as **high-pressure processing, irradiation, and ultrasound technology** continue to evolve, providing new avenues for food preservation and safety [9].

Food technology has continuously evolved alongside human innovation driven by the goal of ensuring food safety, extending shelf life, improving taste, and meeting the nutritional needs of a growing population. This development was crucial in the formation of the modern food industry and the variety of food products available today. In Britain a number of authors have written sources on the history of early food technology. In 1753, Hume described "experiments in preserving fish and meat in lime water", in 1763, Cockburn wrote about the preservation of salmon with spices, and in 1682, D. Papin wrote to the Royal Society about strawberries and raspberries preserved for a long time in bone jelly and provided written sources. Papin is considered to be the first food technologist in Great Britain, and he compiled all his experiences into a book [2].

Since ancient times, people have learned to make wine and vinegar by fermenting fruits. In our opinion, the

appearance of wine and vinegar is related to the initial attempts to preserve grapes, and they can be by-products formed during "fermenting" and "ripening". Yeasts were naturally present in the skin of the fruits, the rate and extent of fermentation was controlled by adding honey. By keeping the dishes in caves, the temperature was changed and the interaction of the products with air (oxygen) was reduced by using special ceramic dishes [5]. Food technology in Uzbekistan has deep historical roots reflecting the region's rich cultural heritage. Over the centuries, Uzbek cuisine has developed as a result of the convergence of different cultures, climatic conditions and agricultural practices, creating complex culinary traditions. The origins of food technology in Uzbekistan can be traced back to ancient agricultural and food preservation methods, which were influenced by the region's geographical diversity, nomadic lifestyles, and historical trade routes including a study of the historical development and evolution of terminology related to food processing, storage, and culinary practices. This scholarly approach shows how food technology terms have changed over time, reflecting changes in culinary traditions, technological progress, and cultural influences in Uzbekistan. Examples of traditional food preservation practices include drying, salting, and fermentation [12]. In the process of researching historical written sources, such as classics, we may come across the terminology of historical food technology. In particular, there are such terms in the works of Alisher Navoi, through which we can get information about the formation of food technology terms in the Uzbek language **kurut, tolgon, shirai bodom, poludai dushob** and other food technology terms are found [11]. **Jug'rot** means "yogurt" and this dish is prepared using the fermentation method in scientific terms. It appears in "Saddi Iskandariy" as follows: "*Ani kelturdi yuy yuy tuk inon, Ravon mohazar chekti jug'roti non*"-"bring her home" he brought and put the ready yogurt and bread in front of him." the word "**jugrot**" later changed to "**yogurt**" in Russian and English." [13].

Discussion. In fact, the languages of the world are always expanding due to the borrowing of words and phrases from each other. The term "**bugro**" used to be a meal that was boiled and eaten in a large gathering.

Currently, the word **bugro** has gone out of use and turned into an archaism. When some new words start to appear in the language due to the needs of everyday life, unnecessary words fall out of use. Words and phrases that have gone out of use over time are called archaisms in linguistics. The process of archaism takes place on the basis of the internal laws of the language. Sometimes, when archaisms themselves go out of circulation, they can participate in the emergence of new words. We know from history that economic, political, scientific and cultural relations have been formed between the peoples of Central Asia. Because of this, the vocabulary of languages has been enriched with new words and terms. In particular, the Uzbek language has been in contact with the languages of many other nations during its historical development. The term "mayiz" is a borrowed term from the Persian language, as it is considered to be a long-lasting form of raisins using the technology of drying grapes. The transfer of terms from the Persian language to the Uzbek language took place against the background of the fact that the Tajik and Uzbek peoples lived in neighboring regions. "Mavizob" is a made-up term derived from the Persian language, meaning raisin water, juice, and the combination of the word "mayiz" and the affix "-ob". Explanation in ANATIL: mavizob - "raisin juice". This was the term for an ancient juice preparation technology. "Panir" means cheese made from sheep's milk, but this word has also become an archaism. Cheese is also a product obtained by changing the structure of

milk under the influence of physico-chemical and biochemical processes based on fermentation technology.

The word "panir" appears in the work "Holati Pahlavon Mahmud": "I said, ayuhashshaykh, there is plenty of clean paneer, do you want to bring it?" And he was very fond of clean bread. He said: bring it! "Qimiz - "Qimiz is a mild, refreshing, healing drink prepared from camel milk in special containers." The root of the word "Qimiz" is a word meaning - "wave", "boil", "wave". This lexeme is still used today. Talqon means a meal prepared from fried grain, dried bread and etc. In the modern Uzbek language, this word is used in the "tolqon style". This word was formed by adding the suffixes -qa and -n to the verb tal, which means "to grind".

Conclusion. As can be seen from the above information, the diachronic study of the terms of food technology is closely related to the social life of peoples in history. The terminology of food technology has expanded considerably as a result of learning from the languages of neighboring countries, and the types of food grown and available in the region served as a factor in the emergence of its lexical units. In the countries of Uzbekistan, agriculture and animal husbandry have developed, and the terminology of food technology has been formed accordingly. In the English society, more terminology related to the technology of processing and storage of fishery, meat and dairy products has emerged.

REFERENCES

1. Branen A.L, Davidson P.M, Salminen, John H. S. Food additives.- New York, 2001.-p.16.
2. Davis J.G. The evolution of food science and technology in the UK. Community health-volume- 9. 1977.-p.3.
3. Downing D.L. A complete course in canning.- New York:CTI publications.,1996.p.11-14.
4. Fandel J.Louis Pasteur and Pasteurization.-Capstone: 2007-p.15.
5. <https://www.britannica.com>
6. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Oziq-ovqat>
7. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Tehnologiya>
8. Jarvis N. D. Curing and canning of fishery products: a history. Marine Fisheries Review 50.4, 1988.- p.180-185.
9. Kumar.A. Food Preservation: Traditional and Modern Techniques. Acta Scientific Nutritional Health 3.12,2019.-p.45-49.
10. Lewis M.J, Neil J. H. Continuous Thermal Processing of Foods: Pasteurization and UHT Sterilization. Springer; 2000th edition,2000.-p.8.
11. Navoiy asarlari lug'ati.-T.: publication "Adabiyot va san'at nashriyoti",1972.-p. 52, 139,237,500,540.
12. Turobjonov S.M.O'zbekiston respublikasi oziq-ovqat sanoati:qisqacha tarixi; rivojlanish istiqbollari; muammolar.- Toshkent.,2014.p.220.
13. Umarxo'jayev M.E. So'z dunyosi-til dunyosi, til dunyosi-so'z dunyosi. Andijon,2023.-p.42.
14. Woodroof J.G. History and Growth of Fruit Processing. In: Woodroof J.G., Luh, B.S. (eds) Commercial Fruit Processing. Springer.-Dordrecht.1986.-p.4.

Iroda ASATJANOVA,
Urganch davlat universiteti Filologiya fakulteti magistranti
E-mail: irodaasatjanova@gmail.com

UrDU professori, f.f.d D.G‘ayipov taqrizi asosida

WEIGHT CHARACTERISTICS OF AHMED TABIBI'S POEMS

Annotation

In this article, the weight of some poems in the divans of Ahmad Tabibi is studied, the genre characteristics and scope of the poem are analyzed. In the poet's poems, the unity of content and form, the proportion of ideas and images, and the uniqueness of each stanza based on the requirements of the poem were analyzed. Ahmad Tabibi's poems are written in Hazaj, Rajaz, Ramal, Muzari, Mutaqarib, Munsarih, Mujtass, Kamil, Khafif bahrs of Aruz system. This article analyzed some of the poet's poems written in Ramal, Hazaj and Rajaz bahrs, which are actively used.

Key words: Ahmad Tabibi, Aruz system, “vasl” event, hija, poem, weight, Ramal, Hazaj, Rajaz.

ВЕСОВЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ СТИХОВ АХМАДА ТАБИБИ

Аннотация

В данной статье исследуется вес некоторых стихотворений в диванах Ахмеда Табиби, анализируются жанровые характеристики и тематический охват стихотворений. В стихотворениях поэта анализировались единство содержания и формы, соотношение идей и образов, своеобразие каждой строфы исходя из требований стихотворения. Стихи Ахмеда Табиби были написаны на языках Хазадж, Раджаз, Рамал, Музари, Мутакариб, Мунсарих, Муджтасс, Камиль, Хафиф бахры системы Аруз. В данной статье проанализированы некоторые стихотворения поэта, написанные на языках Рамаль, Хазадж и Раджаз бахры, которые активно используются.

Ключевые слова: Ахмад Табиби, система аруз, хиджа, стихотворение, событие «васл» Рамал, Хазадж, Раджаз.

AHMAD TABIBIY G‘AZALLARINING VAZN XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada Ahmad Tabibiyning devonlaridagi ba‘zi g‘azallar vazni o‘rganilgan, g‘azallarining janr xususiyatlari hamda mavzu ko‘lami tahlil qilingan. Shoir g‘azallarida mazmun va shakl birligini, g‘oya va obrazlar mutanosibligi va g‘azal talablaridan kelib chiqqan holda har bir baytning o‘ziga xosligi tahlil qilingan. Ahmad Tabibiy g‘azallari aruz tizimining hazaj, rajaz, ramal, muzori, mutaqarib, munsarih, mujtass, komil, xafif bahrlarida yozilgan. Ushbu maqolada shoirning faol ishlatilgan ramal, hazaj va rajaz bahrlarida yozilgan ba‘zi g‘azallari tahlil qilindi.

Kalit so‘zlar: Ahmad Tabibiy, aruz vazni, vasl hodisasi, hijo, g‘azal, vazn, ramal bahri, hazaj bahri, rajaz bahri.

Kirish. XIX asrning ikkinchi yarmi o‘zbek she‘riyatida mumtoz adabiyotimiz an‘analarini davom ettirgan, bu davr adabiyotining ko‘zga ko‘ringan namoyandalaridan biri - Ahmad Tabibiydir. Ahmad Tabibiy g‘azallarida aruz tizimining ramal, hazaj, muzori, mutaqarib, mujtass, rajaz bahrlari faol ishlatilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Uning mumtoz adabiyotimiz an‘analaridan oziqlangan “Tuhfatu-s-sulton”, “Munis-u-l-ushshoq”, “Hayratu-l-oshiqin”, “Mazharu-l-ishtiyoq” kabi devonlari kitobxonga sharq axloqi falsafasini singdirishda munosib rol o‘ynaydi. Uning g‘azallari, murabba‘lari, muxammaslari, musaddaslari, qasida, ruboiylari, tuyuqlari, fard hamda masnaviylari o‘z davridagi aruz vazni imkoniyatlarini kengaytirgan va ular ma‘naviy-axloqiy masalalarning poetik talqini bilan e‘tiborni tortadi.

Tahlil va natijalar. Ahmad Tabibiy she‘riyatining asosiy qismini ishqiy mavzudagi g‘azallar tashkil qiladi. “Tabibiy g‘azallarida yor jamoli, oshiq iztirobi, hijron azobi, g‘am-alam, shikoyat, umidsizlik, goho umid va visol onlari, ayrim hollarda butun hissiyotlar umumlashmasi tasvirlanadi” [1].

Shoir g‘azallarida mazmun va shakl birligini, g‘oya va obrazlar mutanosibligini va g‘azal talablaridan kelib chiqqan holda har bir baytning o‘ziga xosligini ko‘ramiz. “Aylading” radifli g‘azalida yor obrazi quyidagicha tasvirga ega:

Bog‘ aro to oraz-u zulfing namoyon aylading,
So‘ldurub gulni-yu sunbulni parishon aylading.
Sarv ila shamshod botilar hijolat loyig‘a
Chun chamanda noz ila qadding xironon aylading [2].

1-jadval

Bo	(g‘)a	ro	to	o	ra	zu	zul	fi	ng	na	mo	yon	ay	la	ding
—	V	—	—	—	V	—	—	—	V	—	—	—	—	V	—
So‘l	du	rub	gul	ni	yu	sun	bul	ni	pa	ri	shon	ay	la	ding	—
—	V	—	—	—	V	—	—	—	V	—	—	—	—	V	—

Ushbu g‘azal ramali musammani mahzaf vaznida (—V — —|—V — —|—V — —|—V — —) yozilgan. G‘azalni ifodali o‘qish uchun esa mazkur vazn o‘lchoviga moslab talaffuz etish kifoya. Dastlabki baytdanoq vasl hodisasini uchratamiz: birinchi rukndagi “bog‘” so‘zidagi “v” harfi keying hijo “a”ga qo‘shilib “g‘a”, 2-baytning birinchi misrasida qo‘llanilgan “sarv” so‘zidagi “v” undoshi undan

keyin turgan “i” hijosi bilan birikib, ya‘ni vasl hosil qilib “vi” tarzida talaffuz qilinadi.

Jodu ko‘z birla boqib haryon nigohi fitnasoz, Nargisi bechorani mabhutu hayron aylading.

G‘azalning 3-bayti dastlab uch rukn foilotun (—V — —) va oxirgi rukn foilon (—V~)dan tashkil topganligi bois ramali musammani maqsur. (—V — —|—V — —|—V — —|—V ~) vaznida yaratilgan. G‘azalning qolgan baytlari ramali

musammani mahzuf vaznida yaratilgani uchun, biz uning vaznini ramali musammani mahzuf deb belgiladik. Shoir bu g'azalda o'ziga xos manzara yaratgan. Bog'ning o'ziga xos go'zalligi bor: unda ko'm-ko'k daraxtlar, anvoyi gullar, zilol suvlar bo'lishi tabiiy. Lekin shoir tasvirlayotgan yor shu qadar go'zalki, u boqqa kirkach, uning chiroyini ko'rib ochilgan gullar hijolatga tushadi, zulfiga yuzma-yuz kelgan sunbul aqldan ozadi.

Ey sabo , jon-u dilim dardini jononimg'a ayt,

Tiyra shom o'lg'onlig'imni mohi tobonimg'a ayt

Fitna-u oshublar tushg'anlig'ini ko'ngluma

Asr-u giryonlig' bila ul chashmi fattonimg'a ayt[3].

Alisher Navoiy ijodi nafaqat Tabiiy, balki unga zamondosh shoirlar uchun ham katta maktab bo'lgan. Navoiy 2-jadval

Ey	sa	bo	jo	nu	di	lim	dar	di	ni	jo	no	nim	g'a	ayt
—	V	—	—	—	V	—	—	—	V	—	—	—	V	~
Tiy	ra	shom	o'l	g'on	li	g'im	ni	mo	hi	to	bo	nim	g'a	ayt
—	V	—	—	—	V	—	—	—	V	—	—	—	V	~

Keltirilgan baytda "ayt" so'zi qo'sh undosh bilan ifodalinishi o'ta cho'ziq hijoni keltirib chiqargan. Talaffuzda hijolarning qisqa yoki cho'ziqligi va o'ta cho'ziqligi vaznga muvofiq o'qilishida aniqlashtiriladi.

ijodiga mansub "Ey sabo, holim borib sarvi xironomimg'a ayt" deb boshlanuvchi g'azal muhabbat va ulug'vor sevgi hissini ifodalaydi. Tabiiy ushbu g'azalida Navoiyning she'riy ustunliklari, qadr- qimmatini chuqur anglagan holda o'ziga xoslik va iste'dodini namoyon qilishga erishadi. Shoir Navoiyga ergashar ekan, buyuk dahoning fikriga monad bo'lish, uni g'oyaviy davom ettirish, g'azaldagi nozik did va an'anani saqlash, balki unga ikkinchi hayot baxsh etishga urinadi. Ushbu g'azal ramali musammani maqsur (—V — — \—V — — \—V — — \—V ~) vaznida yozilgan bo'lib, ramali musammani mahzuf vaznidan oxirgi hijoning o'ta cho'ziqligi bilan farq qiladi.

Ul oydin toki ishq ichra judomen, Tuganmas dard-u g'amga muhtalomen

Visolini tilab har ro'z-u har shab, Eshiklarda jahon ichra gadomen [4].

3-jadval

U	(I)oy	to	ki	ish	q(i)	ich	ra	ju	do	men
V	—	—	—	V	—	—	—	V	—	—
Tu	gan	mas	dar	du	g'am	ga	mub	ta	lo	men
V	—	—	—	V	—	—	—	V	—	—

Tabiiy she'riyatida ramal bahri o'lchovlari bilan birga hazaj bahri vaznlari ham kengroq ishlatilgan. Ko'rinib turganidek, baytning birinchi ruknida mafoiylun (V— — —) qo'llanilgan. Shuningdek, vazn talabi bilan vasl yuzaga kelgan. Baytdagi 1-ruknda qo'llanilgan "ul" so'zidagi "l" undoshi undan keyin turgan "oy" hijosiga ulanib, "loy" tarzida talaffuz qilinishi lozim. "Ishq"so'zi qo'sh undosh bilan ifodalinishi o'ta cho'ziq hijoni keltirib chiqargan. Ushbu g'azal hazaji musaddasi mahzuf (V— — —/V— — —/V— — —) vaznida yozilgan bo'lib 9 baytdan iborat. "Mazkur vaznda juda ko'plab she'rlar yozilgan bo'lib, bu uning xushohangligi bilan bog'liq. Ushbu vaznda she'r o'qish ham oson. Mumtoz adabiyotimizda ishqiy mavzudagi dostonlar, xususan, Sayfi Saroyining "Suhayl va Guldursun", Haydar Xorazmiyning "Gul va Navro'z", Qutbning "Xusrav va Shirin", Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin" dostonlari va barcha nomalar ham shu vaznda yozilgan"[5].

4-jadval

A	dam	din	to	ke	lib	qil	dim	bu	qash	shoq	xo	na	ni	mas	kan
V	—	—	—	V	—	—	—	V	—	—	—	V	—	—	—
Ki	yar	g'a	top	ma	dim	um	rim	o'	tib	men	be	na	vo	po's	tin
V	—	—	—	V	—	—	—	V	—	—	—	V	—	—	—

Endi chizmani alohida belgilasak:

V— — — / V — — — / V — — — / V — — —
V — — — / V — — — / V — — — / V — — —

Chizmadagi belgilar jadvaldagi mafoiylun rukni bilan mos keladi. Demak, bayt hazaj bahriga tegishli. Ruknlar soni sakkizta ekanligini hisobga olib bayt vaznini nomlasak, uning hazaji musammani solim ekanligi ma'lum bo'ladi. Bu vazn she'riyatimizda musiqiy ohangni vujudga keltiruvchi o'lchov turlaridan biridir. G'azaldagi qolgan baytlar ham mafoiylun mafoiylun mafoiylun mafoiylun ohangida o'qiladi. Shuningdek, g'azal oson o'qiladi, unda cho'zib yoki alohida bo'g'in qilib talaffuz etiladigan so'zlar deyarli uchramaydi [8].

Dastlabki baytda shoir mahbusasini "oy"ga qiyoslaydi, Demak, shoir ishq qora tunga o'xshatiladi. Oy tunni o'z shu'lalari bilan qanchalik yoritmasin, yetib bo'lmas darajada olisda. Bu judolik shoirmi "tuganmas dard-u g'amga" muhtalo etadi. Oshiq yorning visoli umidida "har ro'z, har shab"[6], ya'ni kecha va kunduz butun jahondagi jamiki eshiklarni qoqib chiqishga tayyor.

Xiva xoni Muhammad Rahimxon Tabiiyning she'riyatdagi mahoratini bilib uni saroyga taklif etadi. Lekin shoir tirikchiligini saroyga bog'lamaydi, kichik dori-darmon do'koni ochib tabiblik bilan shug'ullanadi. Shoir she'rlaridan uning hayot tarzi muhtojlikda yashaganini bilib olishimiz mumkin.

Adamdin to kelib qildim bu qashshoq xonani maskan, Kiyarga topmadim umrim o'tib, men banavo po'stin...

Sovuqdin goh qochib kirsam ichiga qaltirab, qaqshab, Tanimg'a parvarish qilg'ay edi misli ano po'stin....[7]

Ahmad Tabiiy lirikasida rajaz bahrdagi yozilgan she'rlarni ham ko'p uchratishimiz mumkin. Mazkur bahrning rajazi musammani solim vazni she'riyatimizda keng qo'llanilgan bo'lib, qator mumtoz kuylarimizga mos tushadi. Adabiyotshunos Sh.Amanov tahriridagi ushbu g'azalga diqqat qarataylik:

Vahki, zamone topmadim anduhi hijrondin farog', Bor doimo ko'zimda nam, ko'nglumda g'am, jonimda dog'.

Armon ul oshiqni nechuk qolg'usi ko'ngli ichrakim Fasli bahor yetsa agar dildor birla sayri bog'[9]

5-jadval

Vah	ki	za	mo	ne	top	ma	dim	an	du	hi	hij	ron	din	fi	rog'
—	—	V	—	—	—	V	—	—	—	V	—	—	—	V	—
Bor	do	i	mo	ko'	zim	da	nam	ko'ng	lim	da	g'am	jo	nim	da	dog'
—	—	V	—	—	—	V	—	—	—	V	—	—	—	V	—

G'azal taqtiyi quyidagicha:

Mustaf'ilun mustaf'ilun mustaf'ilun mustaf'ilun

— —V —/—V —/—V —/—V —/—V —

Jadvaldagi matla'ga e'tibor bersak, mustaf'ilun (— — V —) aslining ketma-ket takrorlanishi g'azalga vazmin ohang bag'ishlagan. Bu esa rajazi musammani solim vazmining o'ziga xos ekanligini bildiradi. G'azal ishqiy mavzuda yozilgan bo'lib, hijrondan o'rtanayotgan oshiq obrazi tasvirlanadi. Ayriliq azobi shunchalik kuchliki, oshiqning 6-jadval

Gar	chi	ul	oy	va	fo	si	yo'q	bo'l	ma	sa	bo'l	ma	sun	ne	tay
—	V	V	—	V	—	V	—	—	V	V	—	V	—	V	—
Yuz	si	ta	mu	ja	fo	si	yo'q	bo'l	ma	sa	bo'l	ma	sun	ne	tay
—	V	V	—	V	—	V	—	—	V	V	—	V	—	V	—

ko'zlaridan hamisha yosh oqadi, qalbi hajr dardidan o'rtanadi. Tabibiy g'azallaridagi aksariyat lirik qahramonlar yorlariga yeta olmaslik xususida chuqur hasrat qiladilar. Garchi ul oy vafosi yo'q, bo'lmasa bo'lmasun netay, Yuz sitam-u jafosi yo'q, bo'lmasa bo'lmasun netay.

Mazkur baytda birinchi va uchinchi ruknlar muftailun (matviy), ikkinchi va to'rtinchi ruknlar maoilun (maxbun) tarzida takrorlanib kelgan. Bu rajazi musammani matviy maxbun vaznidir. G'azal taqtiyi quyidagicha:

Muftailun mafoilun muftailun mafoilun

— — V V —/ V — V —/ — V V —/ V — V

Mazkur vazn turkiy aruzning eng xushohang va o'ynoqi ritmga ega bo'lgan musiqiy vaznlardan biri hisoblanadi. Shuningdek, she'riyatimizda har bir misralardagi 8 ta qisqa va 8 ta cho'ziq hijoning ketma-ket takrorlanib kelishi o'ziga xos ohangni vujudga keltiradi.

Xulosa va takliflar. Ahmad Tabibiy g'azallari rang-barang nazm shakllarida yozilgan. U aruz ilmini, she'r

texnikasini yaxshi egallagan shoirdir. Tabibiy o'z lirikasida aruzning juda ko'p va xilma-xil bahrlaridan foydalangan. Maqolada shoir ijodida eng ko'p uchraydigan ramal, hazaj, rajaz bahrlarida yozilgan g'azallar tahlil qilindi. Tabibiy g'azaliyotining mukammallik darajasini, betakror jozibas-yu, ohangini to'liq his etish, o'quvchiga yetkazish va o'rganishda aruz ilmining o'rni beqiyosdir. Umuman olganda, vazn qo'llash, badiiy san'atlarda mohirona va o'z o'rnida foydalanish hamda ohangdosh so'zlarni mavzu va g'oyaga moslashtirish orqali shoir she'riyatda XIX asr shoirlariga xos bo'lgan umumiy jihatlar bilan birga individual uslub, ya'ni xalqona, sodda uslub yaqqol namoyon bo'ladi. Bu o'z navbatida, Tabibiy ijodining betakror qirralaridan, latofati-yu, ruhlantiruvchi jonbaxsh ohangidan dalolat beradi.

ADABIYOTLAR

1. Fанихўжаев Ф. Аҳмад Табибий (хаёти ва ижоди). – Тошкент: Фан, 1978. – Б.15.
2. Tabibiy, Ahmad. Munisu-l-ushshoq. Qo'lyozma. O'zRFASHI, №3460, 286-g'azal
3. Табибий. Танланган асарлар (Нашрга тайёрловчи: Фатхулла Фанихўжаев). – Тошкент: Бадий адабиёт, 1968. 23 б
4. Tabibiy, Ahmad. Tuhfatu-s-sulton. Toshbosma. "Ichan qal'a" davlat muzeyi qo'riqxonasi fondi. № 5884/3 166-bet
5. Юсупова Д. Норкулова Ш. Аруз назарияси асослари. Тошкент: Тафаккур, 2018. 42 б
6. Ҳасанов Б. Алишер Навоий асарлари учун қисқача луғат. – Тошкент: Фан, 1993. 221, 237 б.
7. Қосимов Б. ва бошқ. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. – Тошкент: Маънавият, 2004. 56 б
8. Amonov Sh. Ahmad Tabibiy turkiy devonlari qo'lyozmalarining qiyosiy-matniy tadqiqi [Matn] : monografiya – Toshkent: Bookmany print, 2023. – 42-bet
9. O'zR FASHI. 3461 raqamli qo'lyozma. 56a-sahifa
10. Tabibiy, Ahmad. Tuhfatu-s-sulton. Toshbosma. "Ichan qal'a" davlat muzeyi qo'riqxonasi fondi. № 5884/3 276-bet

Рафаэль АХМЕДОВ,

Старший преподаватель кафедры английского языка и литературы

Гулистанского государственного университета

E-mail: rapha84@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1583-1953>

Рецензент: кандидат филологических наук, доцент Х. Таджиев

THE PROBLEM OF TECHNOPHOBIA IN "I, ROBOT" STORIES BY ISAAC ASIMOV

Annotation

The article is devoted to the issues of artistic coverage of the problem of technophobia, considered by the American science fiction writer and scientist Isaac Asimov in his collection of stories "I, Robot". It was found that the problem of technophobia is raised in all the stories of the collection and is inextricably linked with the theme of relationship between people and machines, with people's fear of the possible absolute autonomy of robots in the future. The stories in the collection are narrated in the third person, thus allowing the writer to introduce the elements of detached objective reasoning into the literary text and to clarify the thoughts of each character more broadly and in details.

Key words: science fiction, Isaac Asimov, "I, Robot," technophobia, autonomy, Three Laws of Robotics, posthumanism.

ISAAC AZIMOVNING "MEN, ROBOT" HIKOYALAR TO'PLAMIDA TEXNOFOBIYA MUAMMOSI

Annotatsiya

Maqola amerikalik fantast va olim Isaak Azimov o'zining "Men, Robot" hikoyalar to'plamida ko'rib chiqqan texnofobiya muammosini badiiy yoritish masalalariga bag'ishlangan. Ma'lum bo'lishicha, texnofobiya muammosi to'plamdagi barcha hikoyalarda ko'tarilgan hamda odamlar va mashinalar o'rtasidagi munosabatlar mavzusi, odamlarning kelajakda robotlarning mutlaq avtonomiyasidan qo'rqishlari bilan uzviy bog'liqdir. To'plamdagi hikoyalar uchinchi shaxsda bayon etilgan bo'lib, bu yozuvchiga adabiy matnga alohida ob'ektiv mulohazalar elementlarini kiritish, har bir qahramonning fikrini yanada kengroq va batafsil oydinlashtirish imkonini berdi.

Kalit so'zlari: ilmiy fantastika, Isaak Azimov, "Men, Robot", texnofobiya, avtonomiya, robototexnikaning uchta qonuni, postgumanizm.

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОСВЕЩЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ ТЕХНОФОБИИ В СБОРНИКЕ РАССКАЗОВ «Я, РОБОТ» АЙЗЕКА АЗИМОВА

Аннотация

Статья посвящена вопросам художественного освещения проблемы технофобии, рассматриваемой в своём сборнике рассказов американского писателя-фантаста и учёного Айзека Азимова «Я, Робот». Выявлено, что проблема технофобии поднимается во всех рассказах сборника и неразрывно связана с темой взаимоотношения между людьми и машинами, со страхом людей перед возможной абсолютной автономностью роботов в будущем. Повествование в рассказах ведётся от третьего лица, что позволило автору ввести в художественный текст элементы отстранённого объективного рассуждения, более широко и в деталях прояснить мысли каждого персонажа.

Ключевые слова: научная фантастика, Айзек Азимов, «Я, Робот», технофобия, автономность, Три Закона робототехники, постгуманизм.

Введение. Сегодня, в связи с быстрыми темпами развития робототехники и активного внедрения технологий искусственного интеллекта (ИИ) во все сферы человеческой деятельности, особую актуальность приобретает проблема технофобии, поднятая писателями-фантастами ещё в начале XX века. Однако теперь проблема технофобии получает новую интерпретацию. Сборник рассказов «Я, Робот» писателя-фантаста, просветителя, учёного и популяризатора науки Айзека Азимова был выбран не случайно. Во-первых, именно с именем Азимова связано внедрение в повседневную речь слова «робот». Во-вторых, на страницах его книг можно встретить примеры ИИ (Мультивак и другие), которые на момент создания самих произведений являлись «научным вымыслом», а сегодня стали реальностью. В данной статье сделана попытка выявить художественные приёмы, которыми пользовался Азимов чтобы раскрыть тему технофобии, а также определить собственно авторское отношение к данной теме.

Обзор литературы. Одними из наиболее ценных современных исследований вопроса технофобии можно считать монографию профессора Йельского университета (США) Джека М. Балкина [1], диссертацию профессора Университета Южной Каролины (США) Кэролин Моссер [2], профессор Института философии РАН Фариды Майленова [3]. Основываясь на фундаментальные труды в области робототехники и искусственного интеллекта директора лаборатории ИИ Массачусетского технологического института Родни Брукс [4], Макса Тегмарка, Янна Гудфеллоу, Роджера Бутла, Кай-Фу Ли, Чэнь Цюфань, Аджая Агравала и Педро Домингоса, современные исследователи пытаются по-новому взглянуть на проблему технофобии и ИИ.

Изучению художественного освещения проблемы технофобии в литературе посвятили свои труды такие ученые, как Пол Р. Блум [5], Дженнифер Кавецки [6], Робин Р. Мёрфи и Дэвид Д. Вудз [7], Р. Ш. Ахмедов [8], К. Е. Чусовитина [9], Л. Г. Тютелова и В. Н. Лисовицкая [10] и другие.

Методология. В ходе данного исследования были применены комплексный метод (при литературном анализе рассказов сборника «Я, Робот» с применением, наряду с литературоведческими методами, аналитические приёмы и теоретические основы философии, психологии и семиотики) и системный метод (при выявлении некоторых закономерностей, касающихся выбранной темы технофобии, в произведениях других авторов).

Анализ и результаты. Сборник «Я, робот» состоит из 9 рассказов («Робби», «Хоровод», «Логика», «Как поймать кролика?», «Лжец!», «Как потерялся робот?», «Выход из положения», «Улики» и «Разрешимое противоречие»), сюжет которых построен на противоречии механических и человеческих свойств роботов. Азимов показывает предубеждения людей по отношению к роботам, страх перед тем, что роботы могут представлять угрозу для человечества если нарушат один из Трёх Законов робототехники (которые писатель сам и создаёт). Некоторые рассказы сборника посвящены описанию Трёх Законов робототехники и позитронного мозга, который подчиняется этим законам, но часто оказывается в тупике при пересечении интересов этих Законов.

Сюжеты рассказов сборника «Я, Робот» схожи по структуре: 1) возникает определённая проблема, связанная с роботами (обычно связанная с нарушением или игнорированием одного из Законов робототехники); 2) персонажи пытаются исправить ситуацию, даже если для этого им необходимо уничтожить робота; 3) находится решение проблемы, иногда это сопровождается некими пояснениями в диалогах персонажей. Данная закономерность развития сюжета в рассказах сборника «Я, Робот» позволяет читателю сосредоточиться на содержании произведения, а не на его форме.

В рассказах сборника изображён мир, находящийся в хаосе, атмосфера постапокалипсиса чувствуется читателем везде, хотя напрямую автор об этом не пишет. В антиутопическом мире, в котором люди опасаются получающих всё большую автономность роботов (что становится причиной зарождения довольно сильной технофобии) возникает парадокс, при котором большинство положительных качеств роботов обнаруживаются только тогда, когда они достигают наибольшей степени автономности в своих решениях и действиях. Данное исследование является новаторским именно с точки зрения анализа двух противоположных аспектов робототехники (технофобия и автономность) в сборнике рассказов «Я, Робот», которые наиболее корректно могут быть объяснены положениями теории постгуманизма. Здесь также нужно отметить, что в середине XX века трагедия Второй мировой войны и применение высокотехнологичного ядерного оружия против мирного населения (Хиросима и Нагасаки) стали причиной того, что в обществе возникает технофобия – страх перед технологиями, машинами, киборгами. Более того, общество стало известно о военных разработках (в том числе - ядерных), в которых использовался ИИ. Такая прямая связь ИИ с оружием и разрушением объясняет резкое усиление технофобии [11; 12]. Отличаясь от антропоцентрического мировоззрения, киборг является для большинства читателей того времени чем-то «чуждым», «злым» и «неестественным» [13]. Именно с такими читателями-технофобами пришлось столкнуться Азимову.

Признаки технофобии можно обнаружить у персонажей рассказов сборника «Я, Робот» - многие из них боятся, осуждают и игнорируют роботов. Но будучи сторонником высоких технологий, а также гуманистом, который верит в превосходство человека над любым ИИ,

писатель пытается обезопасить своих роботов, сформулировав в рассказе «Хоровод» так называемые Три Закона робототехники: «1. Робот не может причинить вред человеку или своим бездействием допустить, чтобы человеку был причинён вред. 2. Робот должен повиноваться всем приказам, которые даёт человек, кроме тех случаев, когда эти приказы противоречат Первому Закону. 3. Робот должен заботиться о своей безопасности в той мере, в которой это не противоречит Первому и Второму Законам» [14].

Кроме того, в нескольких своих рассказах Азимов использовал приём «сближения», говорил о том, что человек и робот с ИИ не так уж сильно и отличаются. С помощью этого приёма писатель хотел «подружить» читателя и робота.

Этическая и моральная сторона вопроса также волновала автора, и он не раз задавался вопросом «А что было бы, если бы человек следовал Трём Законам робототехники?» - ведь очевидно, что по своей сути эти законы являются довольно человеческим сводом правил морали и этики.

Роботы Азимова достаточно часто нарушают Три Закона робототехники, поэтому во многих рассказах сборника их приходится уничтожить. Однако не это интересует писателя – он исследует причины и прослеживает последствия нарушения Законов. Выясняется, что со временем роботы, наделённые ИИ, т.е. имеющие способность «учиться» и «саморазвиваться», приобретают навыки критического мышления, начинают принимать независимые решения, что и приводит к пренебрежению по отношению к Трём Законам робототехники.

Становится очевидным, что Законы робототехники Азимова основаны на положениях функциональной морали, которая предполагает, что роботы обладают достаточными знаниями и достаточной свободой действий, чтобы принимать сложные моральные решения, и этим напоминать людей. Однако в конструкции роботов отсутствует понятие человеческой морали, что объясняет то, почему они не могут принять правильное решение в сложных обстоятельствах, в которые их целенаправленно поставил автор сборника «Я, Робот». Это справедливо по отношению к таким рассказам сборника, как «Робби», «Логика», «Как поймать кролика?», «Как потерялся робот?», «Улики» и «Разрешимое противоречие», в которых технофобия людей по отношению к роботам прямо пропорциональна тому, насколько робот свободен (автономен) в своих действиях.

Необходимо отметить, что научная фантастика, в том числе книги Азимова, помогают преодолеть так называемый эффект «зловещей долины», что помогает снизить риски технофобии, а для современной молодёжи может оказаться уже нерелевантным – взаимодействие с техникой знакома им с детства и поэтому не вызывает технологических или психологических барьеров. В свою очередь, концепция «робототехники» у Азимова воспитывает цифровую грамотность, которая предполагает не информированность читателя о каком-либо конкретном устройстве, а подготовленность человека к общим принципам работы технологического устройства или робота с ИИ. Сегодня, такая общая цифровая грамотность становится важнейшим условием полноценного и интенсивного социального развития общества, так как направлена на предотвращение возникновения и распространения технофобии.

Заключение. Сборник рассказов Азимова «Я, робот» — это отражение альтернативного мира, в котором люди и роботы/киборги развиваются совместно. В этом

мире возникают проблемы с Законами робототехники, иногда они игнорируются, в других случаях – ослабляются или меняются местами. В некоторых рассказах роботы развивают индивидуальное мышление и сознание, что сближает их с людьми, а иногда и полностью стирает границы. Можно сказать, что роботы эволюционируют естественным образом, превращаются в самоуправляющихся индивидуумов, которые способны в некоторых аспектах превзойти своего создателя. Роботы внешне напоминают людей, что вызывает двойственные реакции у человечества. И не все уникальные роботы, действующие по своему усмотрению, могут быть

отнесены к категории злых или опасных (то, где и проявляется технофобия), поскольку в рассказах описываются и случаи, когда роботы действительно заботятся о человеке и ставят человеческие жизни выше своих собственных. Основываясь на рассказах сборника «Я, робот», можно сделать вывод, что развитие технологий не обязательно представляет собой угрозу человечеству, что в теории постгуманизма положительный потенциал машин может быть реализован и правильно использован на благо (например, в области здравоохранения, транспорта или компьютерных технологий) и восприниматься непредвзято.

ЛИТЕРАТУРА

1. Balkin J. M. *The Three Laws of Robotics in the Age of Big Data*. New Haven: Yale University Press, 2016.
2. Mosser C. *The Artificial Creation of Life and What It Means to Be Human*. Doctoral dissertation. Columbia: University of South Carolina Press, 2016.
3. Майленова Ф. Г. Люди и роботы: сбывающиеся прогнозы. Шаг длиной в столетие. *Философия и общество*. 2019. №3. – С. 95-105. DOI: 10.30884/jfio/2019.03.07
4. Brooks R. *Flesh and Machines: How Robots Will Change Us*. New York: Vintage Books, 2003. 272 p.
5. Blum P. R. Robots, Slaves, and the Paradox of the Human Condition in Isaac Asimov's Robot Stories // *Roczniki Kulturoznawcze*. 2016. Vol. 7. No. 3. – pp. 5-23. DOI: 10.18290/rkult.2016.7.3-1
6. Kavetsky J. *The Manufactures Human in U.S. Science Fiction, 1938-1950*. Doctoral dissertation. Riverside: University of California Press, 2014. – 248 p.
7. Murphy R., Woods D. Beyond Asimov: The Three Laws of Responsible Robotics. *IEEE Intelligent Systems*. 2009. Vol. 24(4). – pp. 14-20.
8. Ахмедов Р. Ш. Концепция «робототехники» в научной фантастике Айзека Азимова: столкновение традиций и инноваций. *Филологические науки. Доклады высшей школы*. 2020. № 4(2). – С. 114-123. DOI: 10.20339/PhS.4-22.114
9. Чусовитина К. Е. Когда поведение робота становится антиценностью? Аксиологические аспекты современных филологических исследований: тезисы докладов Международной научной конференции (Екатеринбург, 25-26 апреля 2023 г.). – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2023. – С. 191-192. URL: <http://elar.urfu.ru/10995/128821>
10. Тютелова Л. Г., Лисовицкая В. Н. Научно-фантастическая литература как прогноз коммуникации человека с искусственным интеллектом. *Semiotic studies*. 2022. Vol. 2. No. 1. – С. 33-39. DOI: 10.18287/2782-2966-2022-2-1-33-39
11. Dinello D. *Technophobia! Science Fiction Visions of Posthuman Technology*. – Austin: University of Texas, 2005. – p. 87.
12. Hayles K. *Unfinished Work: From Cyborg to Cognisphere*. *Theory. Culture & Society*. 2006. Vol. 23(7-8). – pp. 159-166.
13. Szollosy M. Freud, Frankenstein and Our Fear of Robots: Projection in Our Cultural Perception of Technology. *AI & Society*. 2017. Vol. 32. – pp. 433-439.
14. Азимов А. Я. *Робот*. – Москва: Эксмо, 2020. – С. 59.

UDK:301.085:15:153:371.1(045)

Munira ACHILOVA,
Qarshi davlat universiteti psixologiya kafedrasida doktoranti
E-Mail: Achilova_munira1988@mail.ru

QDU professori M.A.Jabborov taqrizi ostida

STATUS OF STUDYING IN SCIENTIFIC LITERATURE OF THE SIGNIFICANCE OF EMPATHY IN INTERPERSONAL RELATIONSHIPS.

Annotation

The importance of empathy in interpersonal relations and its research status in scientific literature are scientifically analyzed in the article.

Key words: empathy, personality, interpersonal relationship, sympathy, feeling, perception, emotional relationship, feeling ability, objective need.

СОСТОЯНИЕ ИЗУЧЕНИЯ В НАУЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ ЗНАЧЕНИЯ ЭМПАТИИ В МЕЖПЕРСОНАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЯХ

Аннотация

В статье научно анализируется значение эмпатии в межличностных отношениях и ее исследовательский статус в научной литературе.

Ключевые слова: эмпатия, личность, межличностные отношения, симпатия, чувство, восприятие, эмоциональное отношение, способность чувствовать, объективной потребность.

SHAXSLARARO MUNOSABATLARDAGI EMPATIYA HISSI AHAMIYATINING ILMIY ADABIYOTLARDAGI O'RGANILGANLIK HOLATI

Аннотация

Maqolada shaxslararo munosabatlardagi empatiya hissining ahamiyati va uning ilmiy adabiyotlarda o'rganilganlik holati ilmiy tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: empatiya, shaxs, shaxslararo munosabat, simpatiya, his-tuyg'u, idrok, hissiy munosabatlar, his etish qobiliyati, ob'ektiv ehtiyoj.

Kirish. Hozirgi vaqtda pedagoglarni kasbiy tayyorlash tizimi takomillashish jarayoni bosqichida bo'lib, ularda empatiyani shakllantirish yo'nalishlarini yanada rivojlantirishni taqozo etadi. Yosh mutaxassislar va malakali shaxslar bilan suhbatlar, pedagogning kasbiy faoliyatini kuzatish va muallifning bunday faoliyatda bevosita ishtirok etishi shuni ko'rsatdiki, empatiya yoshlar va talablar bilan yetarlicha aloqa o'rnatish, ularning shakllanmagan hissiy holatini, ehtiyojlarini tushunish jarayonida muhim rol o'ynaydi. Dastur va o'quv rejaları hamda oliy o'quv yurtlarining ushbu yo'nalishdagi ta'lim faoliyati tahlili oliy o'quv yurtlarida o'qish jarayonida bo'lajak mutaxassislarda empatiyani shakllantirishga yetarlicha e'tibor qaratilmayotganini qayd etish imkonini beradi.

Bu kelajakdagi pedagoglarni muhim ijtimoiy-pedagogik faoliyatning yangi turlariga kiritish, shuningdek, pedagoglarning empatiyasini shakllantirishning yangi usullarini izlash va rivojlantirish zarurligini ko'rsatadi. Shunday qilib, bo'lajak pedagoglarning chuqur axloqiy va shaxsiy ma'noga ega bo'lgan ko'ngillilik faoliyati kelajakdagi mutaxassislarda empatiyani shakllantirishning eng muhim sharti bo'lib, u shaxsning insonparvarligi va altruizmining asosidir.

Empatiya kabi ijtimoiy-pedagogik faoliyat uchun muhim hodisaning ahamiyati ortib borishi munosabati bilan, o'qituvchilarning empatiyasini o'rganish va shakllantirish muhim ma'no kasb etadi.

Yuqorida qayd etilganlar shuni ko'rsatdiki, bugungi kunda jamiyatning empatiyasi yuqori rivojlangan pedagoglarga bo'lgan obektiv ehtiyojni va ijtimoiy psixologiyada empatiya tushunchasining yetarli darajada

aniqlanmaganligini, kelajakda uni shakllantirish uchun ijtimoiy-psixologik sharoitlar rivojlanmaganligi o'rtasida ziddiyat mavjuddir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Psixologlar «empatiya» tushunchasining ta'rifiga bir necha bor murojaat qilishgan. Psixologik adabiyotlarni tahlil qilganda biz «empatiya» tushunchasining noaniqligiga duch keldik. Tadqiqot ishimiz davomida xorijiy va mahalliy adabiyotlarda taklif qilingan ba'zi ta'riflarni ko'rib chiqishga harakat qildik.

Axloqiy tuyg'ularni, shaxsning axloqiy xulq-atvorini rivojlantirish va empatiyani tarbiyalash muammosi L.S.Vigotskiy, A.V.Zaporozes, A.D.Koshelev, E.N.Kozlov, T.D.Koryagin, A.N.Leontev, L.P.Strelkovalarning ilmiy tadqiqotlarida muhim o'rin tutadi. Psixologlar axloqiy munosabatlarni inson xatti-harakatining yetakchi motivlari sifatida belgilaydilar, uning ehtiyojlari, qiziqishlari, moyilliklari shaklida namoyon bo'ladi.

Simpatiya, empatiya va boshqa odamlarning hissiy ko'rinishlarini idrok etishga qodir shaxsning rivojlanishi zamonaviy ijtimoiy-madaniy makonda muvaffaqiyatli moslashishni ta'minlaydi.

«Empatiya» atamasining o'zi 1885 yilda nemis faylasufi Teodor Lipps tomonidan kiritilgan. Keyin Amerika eksperimental psixologiyasining asoschisi Edvard Titchener uni o'z asarlarida qo'llagan.

"Empatiya" so'zi yunoncha "empathie" (Em - "in", pathos - "ehtiros, kuchli tuyg'u, azob-uqubat" dan olingan. Shunday qilib, E.Titchener 1909 yilda nemischa "Einfuhlung" ("hissiyot") so'zini tarjima qildi. Keyinchalik, 1924 yilda u bu so'zning "hamdardlik" so'ziga o'xshatish orqali tuzilganligini ta'kidlab o'tadi.

Shu sohada izlanishlar olib borgan olim Karyagin hozirgi vaqtda empatiya turlari yoki empatiyaga yaqin jarayonlar mexanizmlari, hodisalari va tuzilmalarining juda ko'p ta'riflari hamda tavsiflari mavjud ekanligini ta'kidlaydi.

Empatiyaning kognitiv (intellektual) va affektiv (tajribaviy) tarkibiy qismlarining nazariy integratsiyasini asoslash L.S.Vigotskiyning ilmiy-nazariy pozitsiyasidir, unga ko'ra tajriba ong tuzilishining dinamik birligi bo'lib, ta'sir va hissiyotlarning birligini o'z ichiga oladi. Shunday qilib, L.S.Vigotskiy, unga ko'ra tajriba affekt va aqlning yaxlitligini o'z ichiga olgan ong tuzilishining dinamik birligi sifatida ishlaydi. Shunday qilib, L.S.Vygotskiy his-tuyg'u va idrokni uyg'unlashtirib, xatti-harakatlarning motiviga aylanadigan vaziyat sifatida boshdan kechirishni tushuntiradi. O'zining murakkab tuzilmasi tufayli tajriba mavzu uchun shaxsan nima muhim va nima muhim emasligini his qilish va tushunish imkonini beradi [2].

A.V.Zaporojes empatiyani boshqa odamning holatiga hissiy munosabati, boshqa odamlarga nisbatan samarali hissiy munosabatning namoyon bo'lishini asosiy shakli sifatida, shu jumladan empatiya va hamdardlik deb hisoblaydi [4]. Ushbu g'oyani ishlab chiqishda A.Ya.Egolinskiy, pozitsiyalar hamdardligi, qanaqasiga bittadan shaxsiy ko'rinishlarning hissiy shaxsiyat parametrlari, boshqa odamning tajribalarini tushunishda, atrofda g'ayalarning qoniqish va baxtsizligiga javob berish qobiliyatida ifodalanganligini asoslaydi [10].

T.P.Gavrilova empatiyani insonning, xoh u odam, xoh hayvon yoki antropomorflashtirilgan obekt bo'lsin, boshqa birovning tajribasiga javob berishning o'ziga xos qobiliyati sifatida belgilaydi [3].

D.K.Kimarskaya, empatiyani hissiy sezgirlikning ajralmas qismi deb hisoblaydi.

J.Merfi empatiyani boshqa birovning qayg'usiga hissiy jihatdan javob berish qobiliyati, uning ahvolini yengillashtirish yoki baham ko'rish istagi sifatida belgilaydi [6].

A.A.Bodalev empatiyani individning boshqa odamni qabul qilish va idrok etish, boshqa birovning tashvishlariga emotsional javob berish va ularga moslashish qobiliyati sifatida tavsiflaydi [4].

V.A.Petrovskiy empatiyani faoliyatning ichki va muhim shakli, shaxsni rivojlantirish va bolalar faoliyatining turli shakllari o'rtasidagi aloqani o'rnatish deb hisoblagan [7]. V.A.Petrovskiy, M.V.Klarina va boshqalarning ta'kidlashicha, eng umumiy shaklda shaxsning rivojlanishi va uning yaxlitligini shakllantirishning maxsus shaklidir. Boshqacha aytganda, inson shaxs sifatida rivojlanib, empatiya yordamida o'z tabiatini shakllantiradi va ochib beradi, madaniy obektlarni o'zlashtiradi va yaratadi.

A.Maslou, K.Rojers, V.Frankl, E.I.Rogov, A.P.Volkov, T.P.Gavrilova va boshqalar empatiyani idrok etilayotgan shaxsning kechinmalarini, ichki dunyosini modellashtirishga qaratilgan aqliy jarayon sifatida belgilaydi. Empatiyaga bunday yondashuv uning dinamik, protsessual va fazali tabiatini ta'kidlaydi.

T.P.Gavrilova empatiya - bu boshqa odamning hissiy tajribasini yetkazadigan signallarga javob berishning hissiy qobiliyati deb hisoblaydi.

Empatiya - bu tashvishning tashqi kelib chiqishi tuyg'usini yo'qotmasdan, boshqa odamning hozirgi hissiy holatiga mazmunli hamdardlik bildirishdir (Vikipediya). Psixologiyaning zamonaviy tushuntirish lug'atida empatiyaga quyidagi ta'rif keltiriladi:

1. Birovning hissiy holatiga kirish va uni his qilish qobiliyati.

2. O'z his-tuyg'ularini boshqa odamning his-tuyg'ulari va fikrlari bilan intellektual identifikatsiyalash [3].

Shakllanishning birinchi bosqichida "empatiya" tushunchasining mazmuni "hissiyot" (T.Lipps) va "his etish" tushunchalari bilan belgilanadi.

M.Hofman empatik reaksiya rivojlanishining quyidagi bosqichlarini ajratadi:

1) hissiy infeksiya (chaqaloq reaktivligi);

2) egotsentrik hissiy bezovtalik (odamning noqulayligini kamaytiradigan xatti-harakatlarga olib keladi);

3) boshqasining tajribasini baham ko'radigan haqiqiy qayg'u (uning asosida boshqasiga qaratilgan altruistik tuyg'ularning paydo bo'lishi allaqachon yuz beradi);

4) barqaror hamdardlik [9].

M. Hoffman erta yoshda o'zini va boshqasini farqlashdan keyingi yoshda markazsizlashtirishgacha bo'lgan kognitiv harakatlarni rivojlantirish rolini ta'kidlaydi.

Zamonaviy tadqiqotlar inson motivatsiyasini rivojlantirishda empatiyani o'rganishga katta ahamiyat beradi. Masalan, T.P.Gavrilova tugallanmagan hikoyalarning noyob proektiv usulini ixtiro qildi, bu empatik yo'nalishni farqlash imkonini beradi. Zamonaviy psixoanaliz (H. Kohut) va gumanistik psixoterapiya (K. Rodgers) kontekstida empatiya shaxsiy rivojlanishning asosiy sharti sifatida ta'riflanadi.

Empatiya tadqiqotchisi T.D.Karyagin umuman olganda, falsafiy, psixologik va psixoterapevtik manbalarda mavjud bo'lgan empatiyani aniqlashning barcha ko'plab yondashuvlarini uchta asosiy turga bo'lish mumkinligini ta'kidlaydi. Va u ularni «gnoseologik», «axloqiy» va «integratsion» yondashuv turlari sifatida belgilaydi. Epistemologik yondashuv deganda u boshqa odamni bilish va tushunish usuli sifatida empatiyaning ma'nosiga e'tibor qaratishni anglatadi. Axloqiy nuqtai nazardan - muloqot uchun empatiyaning ma'nosi, his-tuyg'ularga reaksiya sifatida, boshqa odamning his-tuyg'ularini baham ko'rishdir. Integrativ yondashuvda ma'noning gnoseologik va axloqiy soylarini birlashtirgan empatiyani ko'rib chiqadi [5].

Idrok hodisasi sifatida empatiya ushbu tushuncha tarafdorlari (T.Lipps, R.Daymond, M.Devis) tomonidan quyidagicha ta'riflanadi: idrok obektlarida his qilish; boshqa odamning his-tuyg'ularini tushunish; his-tuyg'ular orqali boshqa odamni tushunish; boshqasining ichki dunyosini «ichkaridan», uning ichki fenomenologik nuqtai nazardan tushunishdir.

M.Xoffman, N.Yeyzenberg, T.P.Gavrilova o'z asarlarida empatiyani muloqot hodisasi sifatida aks ettiradilar. Martin Xoffman empatiya haqida «o'zining ko'ra boshqa odamning holatiga ko'proq mos keladigan ta'sirchan javob» deb ta'kidlaydi.

N.Eyzenberg M.Xoffmanni qo'llab-quvvatlaydi va empatiyaning formulasini quyidagicha kengaytiradi: «boshqa odamning hissiy holatini idrok etish yoki baholash natijasida yuzaga keladigan va bu odam boshdan kechirayotgan yoki kutishi kutilayotgan narsaga o'xshash affektiv javobdir»

Shuningdek, T.P.Gavrilova o'zining aniq ta'rifini beradi: «empatiya - boshqa odamlarning tajribasiga hissiy munosabatda bo'lish qobiliyatidir» [3].

Ushbu formulalarda, birinchi navbatda, empatiyaning o'ziga xos xususiyati tuyg'u yoki affektiv hodisa sifatida har qanday holatda namoyon bo'ladi. Ikkinchidan, biz reaksiya haqida gapiramiz, javob boshqa odamning holati to'g'risida, boshqa odamning his-tuyg'ularini idrok etishga javoban paydo bo'ladigan his-tuyg'ularning namoyon bo'lishidir.

Empatiyani tushunishning integral yondashuvi muloqot hodisasi va bilish hodisasi sifatida empatiyaga yondashuvlarni birlashtiradi va empatiya fenomeni ikkita majburiy fokusni o'z ichiga oladi, degan fikrni hisobga oladi. Karyagina integrativ tipdagi empatiyaning ishchi ta'rifini quyidagicha shakllantiradi: yuqorida aytilganlarning barchasini umumlashtirib, Karyagina quyidagi qisqacha ta'rifni beradi: empatiya - bu empatiyaga asoslangan va

boshqasining ichki fenomenologik nuqtai nazariga yo'naltirilgan boshqasining tajribasini tushunish va unga javob berish jarayonidir.

Keling, ushbu sohaning taniqli mutaxassisi K.Rodgers tomonidan «empatiya» tushunchasini shakllantirishga murojaat qilaylik. Ushbu hodisani tushunishda psixolog empatiyaning mohiyatini aniqlash uchun bir nechta urinishlarga duch keladi. «Empatiya holatida bo'lish hissiy va semantik yangiliklarni saqlagan holda, boshqa odamning ichki dunyosini to'g'ri idrok etishni anglatadi. Go'yo siz boshqa odamga aylanasiz, lekin «go'yo» uning tuyg'usini yo'qotmasdan. Boshqa birovning quvonchi va dardini u his qilganidek his qilasiz va sabablarini u sezgandek idrok qilasiz. Gumanistning ta'kidlashicha, agar bu soya yo'qolsa, odamda identifikatsiya holati paydo bo'ladi. Keyinchalik amerikalik faylasuf va psixolog Yevgeniy Gendlinning tadqiqotlariga tayangan holda empatiya haqidagi tushunchalarini boyitadi. Rodgers empatiyani yanada qoniqarli tarzda tasvirlaydi va empatiya haqida boshqaruv emas, balki jarayon sifatida gapiradi. Yangi konsepsiyada empatiya deganda, psixolog «boshqaning shaxsiy dunyosiga kirish va «o'sha joyda» bo'lishni anglatadi. Psixoterapevtik jarayonning nozik tomonlari haqida gapirganda, Rodgersning fikricha empatik bo'lish - «mas'uliyatli, faol, kuchli va shu bilan birga nozik va sezgir bo'lishni anglatadi» [8].

Tadqiqot metodologiyasi. Mahalliy psixolog I.M. Yusupov empatiyani psixikaning ongli va ongsiz darajalarini bog'laydigan yaxlit hodisa sifatida belgilaydi, uning maqsadi boshqa odamning ichki dunyosiga «kirish»dir, deb baholaydi [11].

Zamonaviy tadqiqotchi V.V.Boyko empatiyaga aniq ta'rif berishga urinib, o'z asarlarida shunday ta'kidlaydi: «Darhaqiqat, nega aqliy repertuarda boshqasini (atrofimizdagi odamlarni) aks ettirishning empatik tizimi mavjud va bunga qachon ehtiyoj paydo bo'ladi?». U ushbu konsepsiyaning o'ziga xos formulasini beradi: «Empatiya aks ettirishning ratsional-emotsional-intuitiv shakli sifatida boshqa odamning psixoenergetik makoniga «kirish» uchun juda murakkab vositadir. Empatiya yordamida sherikning himoya energiya ekrani «buzilgan» va bu «o'tish qobiliyatini» oshirishni talab qiladi. Bu odam boshqasiga sheriklik va hamdardlik ko'rsatganda sodir bo'ladi.

Shu o'rinda, tadqiqotchi mazkur munosabatni va empatiyani empatiyaning ma'nosi yoki funksiyasi emas, balki boshqa maqsadga erishishning shunchaki hissiy vositalari deb ataydi. Lekin qaysi biri? Empatiya zarurati boshqa shaxsning individual xususiyatlarini aniqlash, tushunish, oldindan bilish va keyin unga to'g'ri yo'nalishda ta'sir qilish zarur bo'lgan hollarda paydo bo'ladi. Shu ma'noda, empatiya, deya xulosa qiladi Boyko, nafaqat sheriklik va empatiyani namoyon qilish qobiliyati emas, balki inson individualligini tushunishning eng qimmatli vositasidir.

Aslida, psixologning so'zlariga ko'ra, biz ko'pincha boshqa odamni chuqur anglash zarurati bilan duch kelamiz. Busiz ta'lim berish, sherikning marhamati va ishonchiga erishish, o'z-o'zini anglash uchun sharoit yaratish, yaxshi ishlarni rag'batlantirish, intizomli bo'lishga ishontirish va hokazolar mumkin emas. Biz aynan shu jarayonda sherikni boshqaradigan sabab va oqibatlarni tushunishni xohlaymiz.

Tahlil va natijalar. Haqiqiy pedagogik o'zaro tasirda o'quvchining o'qituvchi tomonidan empatik tushunishiga to'sqinlik qiladigan to'siqlar paydo bo'ladi. Shu bilan birga, ulardan faqat bittasi tashqi xususiyatga ega, chunki miniatyuradagi pedagogik jarayon butun jamiyatdagi munosabatlarni aks ettiradi. Jamiyatda avtoritar tendentsiyalar kuchli bo'lsa, alohida pedagogik jamoa faoliyatini erkin shaxsni tarbiyalash maqsadlariga bo'ysundirish juda qiyin.

Yana ko'p ichki to'siqlar mavjud. Pedagogik faoliyatida o'qituvchilarga empatiyadan faol foydalanishga

nima to'sqinlik qiladi? Buning sabablaridan birini gumanistik psixologiya asoschilari va yetakchilaridan biri, «Men-konsepsiya» muallifi K.Rodgers shunday nomladi: «Chuqur insonga aylanish, odamlarga ishonish oson emas. Biz taqdim etgan yo'l qiyinchilik. Bu o'qituvchining fikrlash tarzini, o'quvchilar bilan munosabatlarni o'zgartirishni o'z ichiga oladi. Bu demokratik idealikning noqulay majburiyatini o'z ichiga oladi. Bularning barchasi, oxir-oqibat, biz alohida va birgalikda so'rashimiz kerak bo'lgan savolga to'g'ri keladi: jur'at eta olamizmi?»

Yani, birinchi navbatda, empatiyaning namoyon bo'lishi o'qituvchi, talabdan farqli o'laroq, allaqachon shakllangan shaxs bo'lib, o'ziga xos individual xususiyatlarga ega bo'lib, boshqalarni tushunish va qo'llab-quvvatlashga doimo hissa qo'shmasligi bilan cheklanadi.

O'qituvchining psixologik holati (tashvish, stress va boshqalar), o'quv ishining o'ziga xos xususiyatlari, shuningdek, o'zlarining psixologik muammolarini hal qilish darajasi bilan og'irlashadi, empatik qobiliyatlarga ta'sir qiladi.

Bir qator tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, o'quvchilarni adekvat idrok etish va tushunish qobiliyati o'qituvchining ish stajiga teskari bog'liqdir. Kamdan-kam istisnolardan tashqari, maktabda 20 yil va undan ko'proq vaqt davomida ishlagan o'qituvchilar turg'unlik davrini boshdan kechiradilar, bunda refleksiv jarayonlar darajasi pasayadi va bu bilan o'qituvchining o'z ijtimoiy muhitiga moslashish qobiliyati boshqa odamlarni noto'g'ri tushunishga olib keladi. , mojarolarning paydo bo'lishi. , asabiylashishning kuchayishi. Pedagogik yo'nalish, hissiy moslashuvchanlik ish tajribasi besh yildan oshmaydigan o'qituvchilarga xosdir.

Pedagogik o'zaro ta'sirning haqiqiy muvaffaqiyati o'qituvchining bolaning salbiy va salbiy reaksiyalarining ifodasini aniqlaydigan haqiqiy sabablarni aniqlash qobiliyatiga, uning pozitsiyasidan xabardor bo'lishiga, unga hamdardlik bildirishga bog'liq. Yani. empatiyani ifoda eta olish. Talabani qoralashdan bosh tortish, bolani tushunish va so'zsiz qabul qilish zarurligini anglash va vaziyatning o'zida o'qituvchiga "tez yordam" misolida .

Empatik xulq-atvor ijtimoiy va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan kasbiy sifatdir, chunki rivojlanayotgan muhitni yaratish barcha o'quvchilarni individual xususiyatlariga muvofiq talim jarayoniga jalb qilishni nazarda tutadi. O'z navbatida, shunday muhitda bo'lgan o'quvchi ham ko'ngilchan, izlanuvchan, tashabbuskor bo'ladi, uning aql-zakovati, ijodkorligi, o'zini o'zi qadrlashi va natijada o'quv yutuqlari, intizomi oshadi.

Voyaga yetgan odamning o'zida shunday muhim fazilat paydo bo'lishi mumkinmi yoki bu tug'ma xususiyatmi? Psixologlar orasida empatiyani ifodalash shakllari haqida ham, uning mexanizmi va tuzilishi haqida ham to'liq kelishuv mavjud emas. Bazilar bu tabiatning sovg'asi deb hisoblashadi, boshqalari - uning rivojlanishi inson bo'lish jarayonida sodir bo'ladi. Ammo o'qituvchiga barcha faoliyat turlarida: sinfda, o'quv ishlarida, hamkasblar bilan, o'quvchilarning ota-onalari bilan muloqot qilish jarayonida, har hil kundalik vaziyatlarda kerak. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, boshqa odamning nuqtai nazarini qabul qilish qobiliyati tug'ma emas. Empatiya - o'qituvchining pedagogik faoliyat jarayonida, empatik harakatlarni talab qiladigan vaziyatlarda aniq rivojlanadigan qobiliyati.

Dunyoni o'zgartirish o'zingizni o'zgartirishdan boshlanadi. O'qituvchi tushunishi kerakki, empatiya uning uchun muhim va introspektiv va o'zini o'zi boshqarish usullariga ega bo'lish bilan chambarchas bog'liq.

Talabalarning motivatsiyasini va o'quv faoliyatining ijodiy xarakterini rivojlantirish uchun eng yaxshi sharoitlarni yaratadigan dialogik muloqotga, agar o'qituvchi talaba bilan munosabatlarda barcha ko'rinishlarda o'zini o'zi kabi harakat qilsa, erishish mumkin va bu faqat to'liq xabardorlik va talim

bilan mumkin. O'z his-tuyg'ularini va reaksiyalarini qabul qilish. Bunday yondashuv ham o'quvchi shaxsini to'g'ri shakllantirishga, ham o'qituvchining shaxsiy xususiyatlaridan ta'lim jarayonida maksimal darajada foydalanishga yordam beradi.

Empatik madaniyatni rivojlantirish bo'yicha o'qituvchilar bilan metodik ish nafaqat tinglash, balki suhbatdoshning aytganlarini eshitish qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan maxsus ishlab chiqilgan psixologik treninglar shaklida amalga oshirilishi mumkin;

- nimani va qanday his qilayotganini tushunish qobiliyati;

- suhbatdoshning o'zi haqida gapirayotganiga samimiy qiziqish bildirish qobiliyatini rivojlantirish;

-uning manfaatlariga hamdardlik va uning nuqtai nazarini tushunish qobiliyati.

Xulosa va takliflar. Shunday qilib, empatiya, ilmiy bilimlar nuqtai nazaridan, murakkab, ko'p bosqichli hodisa bo'lib, uning tuzilishi insonning kognitiv, hissiy-emotsional va xulq-atvor ko'rinishlari, ko'nikmalari va qobiliyatlari majmuasini ifodalaydi. Empatiya tuzilishining hissiy, kognitiv, xulq-atvor tarkibiy qismlari o'rtasidagi o'zaro ta'sir (ham uyg'un, ham uyg'un emas) muloqot tajribasi, insonning odamlar dunyosi bilan ijtimoiy va ijtimoiy-psixologik munosabatlari natijalari bilan belgilanadi. Har bir o'ziga xos shaxs empatiyani boshqa birovning harakatlariga reaksiya shaklida yoki sherikning holatlari tufayli aks ettirilgan tajriba sifatida yoki qo'llab-quvvatlovchi munosabatlarni yaratish ko'nikmalari va qobiliyatlari orqali namoyon qiladi. Shu bois, insonlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarda empatiyaning ahamiyati beqiyosdir.

ADABIYOTLAR

1. Бодалев, А. А. Психология о личности. – М.: МГУ, 1988. – 191 с.
2. Выготский, Л. С. Педагогическая психология. – М.: АСТ, 2009 – 672
3. Гаврилова, Т. П. Психология межличностного познания. – М., 1981 –
4. Запорожец, А. В. Психология действия. Избранные психологические труды. – М.: МПСИ, 2010. – 352с.
5. Карягина, Т. Д. Философские и научные контексты проблемы эмпатии. // Московский психотерапевтический журнал. – М.: 2009. – № 4. – С. 50–74.
6. Мэрфи, Дж. Секрет силы подсознания. – Ростов-на-Дону.: Феникс, 2013. – 352 с.

Muxiba BAXADIROVA,

Samarkand state institute of foreign languages Teacher of the department of English Philology

E-mail:baxadirova.muxiba@gmail.com

Based on the review of SamSIFL, PhD. Associate professor, M.M.Oblokulova

THE GENDER FACTOR IN WOMEN'S AND MEN'S LINGUISTIC WORLDVIEWS

Annotation

This article deals with the theoretical background of gender factor in women's and men's in language as well as gives feasible notions concerning gender factor. In addition, it provides the relationship between men and women in terms such as "gender role expectations" and "gender identification".

Keywords: gender, biological, linguistic, ontogenesis, color, symbolic-semantic.

ГЕНДЕРНЫЙ ФАКТОР В ЛИНГВИСТИЧЕСКОМ МИРОВОЗЗРЕНИИ ЖЕНЩИН И МУЖЧИН

Аннотация

В этой статье рассматриваются теоретические основы гендерного фактора в женском и мужском языке, а также даются практические представления о гендерном факторе. Кроме того, в ней рассматриваются отношения между мужчинами и женщинами в таких терминах, как "гендерные ролевые ожидания" и "гендерная идентификация".

Ключевые слова: гендер, биологический, лингвистический, онтогенез, цвет, символично-семантический.

AYOLLAR VA ERKAKLAR LINGVISTIK DUNYOQARASHIDAGI GENDER OMILI

Annotatsiya

Ushbu maqolada ayol va erkak tillarida gender omilining nazariy asoslari ko'rib chiqiladi va gender omili haqida amaliy tushunchalar beriladi. Bundan tashqari, maqola erkaklar va ayollar o'rtasidagi munosabatlarni "gender rolini kutish" va "jinsni identifikatsiyasi" kabi nuqtai nazardan ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: gender, biologik, lingvistik, ontogenez, rang, ramziy-semantik.

Introduction. One of the most exciting developments in contemporary linguistics is the field of gender studies. However, because gender is a highly contested concept, there are numerous scientific disagreements and discussions surrounding it, as well as diverse meanings of the term from other fields like gender sociology and psychology.

The term "gender" does not refer to a person's biological characteristics or to grammatical gender as a category in language.

A systematic collection of biological traits that separate men and women is known as gender. Gender (English gender) is defined by the social standing, identity, and socially defined duties of men and women, contingent on the social structure of society [1]. Gender is not a biological sexual distinction.

Literature review. The linguistic picture of the world has a huge area, and therefore, for a complete and correct consideration of this picture, it is necessary to study within more than one language. The scientific work used the works of such scientists as I. I. Khaleeva, E. Sepira, N.A.Nechayeva, O. A.Voronina, in the field of language and culture, the views of R. Lakoff, H. Kothhoff, and R. W. Connell.

Gender is a sociocultural component that determines an individual's awareness and conduct. It is one of the most significant personality traits. Gender, thus, is a crucial indicator of how sociocultural and psychological traits of male and female identity are reflected, as well as gender roles, which contribute to the establishment of gender stereotypes in society.

It is worth noting that "the approach to genderism as reality mediated by signs, symbols and texts (in the aspect of hermeneutics) allows us to define gender as a type of interdisciplinary discipline about a person based not only on many disciplines, but also on characterization, intrigue as a set

of situations, events and actions, in the center of which is a personality" [2].

Research methodology. Periodically, scientific accounts, particularly in ethnography, have identified significant social and cultural disparities in the behavior, habits, and socialization of men and women in general. Still, the notion of distinguishing between social sex (gender) and biological sex emerged only during the postmodernist era.

It should be highlighted that the general perception of society encompasses laws, customs, ethics, aesthetics, morals, and a host of other factors, including gender norms and stereotypes. "An ordered, consistent and internally coherent, structured set of sociocultural orientations, values, attitudes, and ideals existing in everyday consciousness, which reflect the social differentiation of the genders" is how the linguistic picture of the world is defined [3].

A person's gender identification appeared to be cohesive and distinct for a very long period. Nonetheless, it became evident in the 20th century that gender is a multifaceted, intricate system whose components are generated at various points in a person's ontogenic development. Although a person is born a male or a woman, social and cultural influences have a significant impact on this development. Furthermore, biological factors are not the only reason why men and women behave differently in social situations.

Analysis and results. These days, a woman actively engages in all aspects of home life and child rearing as well as the socio-political arena, where she leads a prosperous and busy existence. They demonstrate their ability to carry out certain jobs on an equal basis with males by doing this. This promotes equality on the one hand, but it also has detrimental effects on the family. The psychological traits of men and women were the subject of several studies dubbed "gender

psychology" in the early 20th century, and "gender" was frequently defined by sexual orientation.

Terms like "gender role", "gender role expectations", and "gender identification" are used to characterize the social elements of the interaction between men and women. This terminology made it obvious that social interactions, norms, etc., are what we are discussing instead of scientific phenomena. However, "gender" has a lengthy history of negative, antiquated connotations that lay underneath its apparent qualities. First off, although many biological processes and relationships - including many explicit ones - are unrelated to "gender" and its derivatives, they are tied to sexuality. Second, this nomenclature implies that, whether intentionally or inadvertently, sociocultural distinctions between men and women are a means of formalizing fundamental, basic, universal differences that only emerge as a result of a higher structure, mode of expression, or sexual dimorphism.

There isn't a consensus on what gender really is nowadays. This relates, on the one hand, to conceptual frameworks or models intended to provide a more realistic description of gender issues. Gender, on the other hand, is viewed as a social construct that is produced by society, including language.

In addition to being historically determined, gender and color are also culturally constructed categories that people use to organize and value particular traits. Despite the fact that humans have a similar physiology for perceiving light, many languages and cultures have different terminologies for different hues. Some recognize up to hundreds of colors, while others only recognize two or three [4]. It also has societal origins and effects of its own. Gender is a social construct rather than an inherent one, therefore self-awareness and self-determination are prerequisites. A person's underlying sense of belonging to a certain gender or gender combination, whether it be male, female, or something else entirely, such as a "third" or "intermediate" gender, is known as gender identification. The development of a person's gender identity is not something that happens to them immediately at birth; rather, it is the product of intricate interactions between their innate tendencies and suitable socialization, often known as "writing" or "coding". The subject himself is an active participant in this process; he chooses to accept or reject the roles and behaviors that have been ascribed to him. In rare circumstances, the gender identity may even be "reset", or switched from male to female or vice versa; this is known as a "sex change". A violation of gender identity occurs when an individual feels deeply resentful of a man or woman and is unable to accept the gender status that has been assigned to him based on his biological gender. From a biological perspective, the gender component of language initially emerged in the conception of the grammatical gender category in antiquity. Based on the link between the grammatical category and the natural-biological category, the symbolic-semantic hypothesis is the oldest and most persistent theory about the emergence and operation of the generic category in language. The grammatical gender emerged spontaneously, according to proponents of the symbolic-semantic theory, as a result of interactions with individuals of different genders.

The interpretation of the gender category began to take shape as a result, emphasizing the masculine gender by connecting its names with the semantics of power, activity, and energy. "The culturally accepted notion of gender views men and women as natural and well-defined categories of different preferences that can be predicted based on reproductive function" [5].

Though it hasn't yet developed into a trend, interest in the gender dimensions of language and communication has

grown as a result of the works of F. Mautner, O. Jespersen, and E. Sepir.

Gender and status are aspects of social identity that are used by E. Sepir to convey "abnormal" speech through language form [6].

Later, a number of linguistic studies were developed; these vary from one another in terms of the nature of the material being studied, as well as in terms of contexts and methods:

1. Feminist linguistics.
2. Sociolinguistic studies of gender.
3. Direction exploring both sexes.
4. The study of masculinity.
5. Psychological study of gender.
6. Linguistic and cultural studies.

Science's gender relations raise a variety of issues, the answers to which may be anticipated in a variety of ways and categorized based on shared attributes:

First and foremost, it concerns gender roles in society, the real positions that men and women have, and how they behave in various contexts. The roles and duties of men and women, as well as their unique and shared traits, can also be included in this. This is a broad topic that is researched by many academic disciplines, including philosophy, sociology, linguoculture, and linguistics.

Second, the ideas of man and woman are examined from the perspective of fiction, rather than only to identify phrases that, when analyzed semantically, might disclose particular aspects of a given gender, and what those terms signify. This is a challenging subject since there are differences in the verbal representation of the world, which means that the meaning of terms may not be accurate in this context.

These issues have emerged separately from one another, and as separate fields of study today, they might not intersect.

Numerous studies have shown that language has a gender characteristic. These are linguistics-only research where gender is discernible. For instance, gender is absent from the Uzbek language, but gender is evident in Russian and English, as well as in science and daily life. Without it, nothing is possible. The language's morphology, syntax, and vocabulary all clearly express these ideas, which are also evident in the parodies.

The interdisciplinary paradigm, which is typically associated with gender studies, is being adopted by many other subjects. Their practical character, which has resulted in several successful initiatives to modify the language, is another aspect of them. This may likely be explained by the significance of women's involvement in politics.

The foundational writings in linguistics were written by R. Lakoff, who defended the primacy of males in language and the devaluation of the representation of women in language as part of the world [7]. Feminist criticism of language is characterized by its strong polemical bent, the creation of its own linguistic methodology, its involvement in the linguistic description of the output of the humanities across the board, and several successful attempts to shape language policy.

Language paints a picture of the world from a male point of view, on behalf of a male subject, from a male point of view, where a woman appears primarily as an object or is ignored altogether. As a result, language is not only human-oriented but also always places a man in the center.

In the linguistics of feminism, the following markers of masculinity are distinguished:

1. It is necessary to clarify the concepts of "man". In many European languages, they are designated by one word: Mann in German, man in English, "homme" in French.

2. Masculine nouns can be used in a non-standard way, i.e. to designate persons of any gender. There is a mechanism for "joining" the grammatical masculine gender. The language prefers masculine forms to refer to a group of people of any gender or gender. So, when it comes to teachers and female teachers, it is enough to say "teachers". Thus, according to feminist linguistics, in most cases, women usually do not pay attention to language.

3. Feminine nouns are usually derived from masculine ones, not the other way around. They are often accompanied by negative assessments. A woman is allowed to use a man's mark and raise her status.

4. Femininity and masculinity are sharply differentiated and contradict each other in qualitative (positive and negative assessment) and quantitative (universally male dominance) relationships, leading to the formation of gender asymmetries.

Initially, feminist linguistics is a clear example of how women's speech behavior contributes to maintaining a dependent state and the formation of patriarchal relationships. However, according to H. Kotthoff, a number of

methodological errors have been identified as a result of empirical studies of gender aspects of communication [8].

According to B. Connell, as a result, science can reconstruct gender based on linguistic data, studying linguistic material to determine the cultural identity of the dominant masculinity (or femininity). This note also applies to cross-cultural studies [9].

Conclusion. It's important to consider the study's objectives and findings while delving into the fundamental characteristics of men and women. You can then start your research after that. The notions of man and woman are fundamental, and it may be challenging to study them due to the wealth of knowledge available. They can be examined from many angles, including their roles in proverbs, the family, society, the West, and the East, as well as from a biological and genetic standpoint. You are able to give an ideal language image of the universe after examining the notions of a man and a woman and contrasting them with one another and in linguistic representations of the world.

LITERATURE

1. Всемирная энциклопедия: Философия / Гл. науч. ред. И сост. А. А. Грицанов. М.: АСТ, Мн.: Харвест, Современный литератор, 2001. С. 221.
2. Khaleeva I.I. Gender as an intrigue of cognition: coll. of articles. M., 2000. P.10.
3. Нечаева Н.А. Патриархатная и феминистская картины мира: анализ структуры массового сознания // Гендерные тетради. СПб., 1998. Вып. 1. С.20.
4. Воронина О. А. Формирование гендерного подхода в социальных науках // Гендерный калейдоскоп. Курс лекций. Под общ. ред. д.э.н. М. М. Малышевой. М.: Academia, 2002. С. 25–26.
5. Уэст К., Зиммерман Д. Создание Гендера (doing gender) // Гендерные тетради. Вып. 1. - СПб., 1997.С.97.
6. Sapir E. Male and female forms of speech in Yana // *Donum natalicium schrignen*. Ed. by St. W. J. Teeuwen. - Nijmegen - Utrecht, 1929.P125.
7. Lakoff Robin. Language and Women's Place // *Language in Society*, 1973.-№2.
8. Kotthoff H. Die Geschlechter in der Gesprächsforschung. Hierarchien, Theorien, Ideologien // *Der Deutschunterricht*, 1996. - № 1.P.44-45.
9. Connell R.W. The big picture: Masculinities in recent world history // *Theory and Society* 22,1993. P.601.

Nasiba BERDIYEVA,
Buxoro davlat universiteti magistranti

Buxoro davlat universiteti dotsenti M. Akhmedova taqrizi asosida

INGLIZ VA O‘ZBEK ADABIYOTIDA FUNKSIONAL CHEGARALANGAN SO‘ZLARNING QO‘LLANISHI VA TAHLILI

Annotatsiya

Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek adabiyotida funktsional chegaralangan so‘zlar tahlil qilinib, uning qo‘llanilishi har ikkala tilda ham ko‘rib chiqiladi. Bundan tashqari XX asr ingliz tilshunosligida ushbu so‘zlarning turli tilshunos olimlar tomonidan chuqur tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: sleng, jargon, ekspressiv bo‘yoqdorlik, mahalliy kolorit, xorijiy so‘zlar, vulgar so‘zlar, barbarizmlar.

ANALYSES AND APPLIANCE OF SPECIAL COLLOQUIAL WORDS IN ENGLISH AND UZBEK LITERATURE

Annotation

In this article, special colloquial words are analyzed in English and Uzbek literature, and their appliance in both languages is considered. In addition, these words were deeply analyzed by various linguists in 20th century English linguistics.

Key words: slang, jargon, expressive coloring, local color, foreign words, vulgar words, barbarisms.

АНАЛИЗ И ПРИМЕНЕНИЕ СПЕЦИАЛЬНЫХ РАЗГОВОРНЫХ СЛОВ В АНГЛИЙСКОЙ И УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация

В данной статье анализируются специальные разговорные слова в английской и узбекской литературе, рассматривается их употребление в обоих языках. Кроме того, эти слова были глубоко проанализированы различными лингвистами английского языкознания 20 века.

Ключевые слова: сленг, жаргонизмы, экспрессивная окраска, местный колорит, иностранные слова, вульгарные слова, варваризмы.

Kirish. Ingliz va o‘zbek tillarida funktsional chegaralangan so‘zlar alohida o‘rin egallaydi. Ingliz tili lug‘atini stilistik nuqtai nazardan tasniflash muhim, chunki ba‘zi stilistik vositalar so‘zning turli leksik komponentlari va tomonlarining o‘zaro ta‘siriga asoslanadi va har qanday tilning so‘z fondi tizim elementlari bo‘lgan tizim sifatida taqdim etilishi mumkin va o‘zaro bog‘liq hisoblanadi. Maxsus qo‘llaniladigan so‘zlar bir nechta so‘z guruhlaridan iborat bo‘lib, sleng, jargon, argo, vulgarizmlar, dialektizm, professional so‘zlar, arxaizmlarni o‘z ichiga olgan va funktsiyasi ya‘ni vazifasi jihatdan chegaralangan so‘zlar jumlasiga kiradi. Bu so‘zlarning barchasi odatda og‘zaki nutqda topilishi mumkin bo‘lgan umumiy so‘z to‘plami sifatida tanilgan.

Adabiyotda mualliflar ko‘pincha so‘zlashuv so‘zlari va iboralaridan haqiqiylikni qo‘shish, mintaqaviy yoki madaniy nuanslarni etkazish va ko‘proq o‘xshash yoki norasmiy ohang yaratish uchun foydalanadilar. Qahramonning nutqi, jumladan, jargon yoki slenglardan foydalanishi ularning shaxsiyati, kelib chiqishi yoki ijtimoiy mavqeini ochib berishi mumkin. Qolaversa, mintaqaviy yoki submadaniy so‘zlashuv so‘zlaridan foydalanib, mualliflar joy va atmosferaning yorqin tuyg‘usini yaratidiki bu kitobxon uchun qahramonlarni, zamon va makonni real tasavvur qilishiga olib keladi. Muayyan jargon yoki slengni tanlash o‘quvchilarni ma‘lum bir vaqt, joy yoki ijtimoiy muhitga jalb qilishi mumkin.

Adabiyotlar sharhi. Ingliz tilidagi maxsus so‘zlashuv so‘zlarini o‘rganish ko‘pincha sotsiolingvistika va lingvistik antropologiya sohasiga kiradi. Toni Torn, Jonatan Grin va Devid Kristal kabi tilshunoslar jargon, so‘zlashuv so‘zlari va muayyan jamoalar ichida ixtisoslashgan tilni o‘rganishga kirishgan. Masalan, Torn zamonaviy funktsional chegaralangan so‘zlar ularning poetik xususiyatlarini ochish

bilan bilan tanilgan bo‘lsa Grin esa tarixiy va zamonaviy slenglarni keng tadqiq qilgan. Ushbu olimlar til evolyutsiyasi va maxsus so‘zlashuv so‘zlarini shakllantiradigan madaniy kontekstni tushunishimizga hissa qo‘shadilar.

Toni Torning maxsus so‘zlashuv so‘zlari bo‘yicha diqqatga sazovor asarlaridan biri "Zamonaviy jargon lug‘ati", "Dictionary of Contemporary Slang"dir. Ushbu keng qamrovli resurs turli submadaniyatlar va jamoalarda qo‘llaniladigan rivojlanayotgan tilni qamrab olgan zamonaviy slenglar haqida tushuncha beradi. Quyida ushbu kitobda zamonaviy slenglar chuqur tahlil qilinganligini guvohi bo‘lamiz: *Action man n British a devotee of military exercises or strenuous physical activities, or someone who makes a show of (relentless) energy. The term is applied derisively, originally by members of the armed forces to unpopular or excessively gung-ho colleagues, and now by extension to anyone who is showily or mindlessly macho. The satirical magazine Private Eye referred to Prince Andrew by this name in 1986 and 1987. The origin of this piece of sarcasm is the 'Action Man' doll - a poseable commando scale model in full kit sold to children in Britain since the 1960s. 'Right little action man i'n 'e? E simply wants to be prepared when the east wind blows' (Minder, British TV series, 1988) [1]. Ushbu misoldan ko‘rinib turibdiki, Toni Torn zamonaviy slenglarni izohini berar ekan uning ustida chuqur ishlaydi, va hozirda aynan qaysi ijtimoiy sinflar tomonidan ishlatilayotganligini ham aniq misollar bilan izohlaydi*

Jonatan Grinning "Green's History of Slang" asarida muallif slenglar haqida quyidagicha ta‘rif beradi: "The nature of slang seditious, obscene, impertinent, too often lacking, we have to admit, the supposedly necessary seriousness of tone and depth of topic means that many of its keenest users are not rated among the lit. crit. pantheon. That isn't to condemn them

to mere hackery. But in the end, however much we revel in Seth Morgan, Helen Green van Campen, such best-sellers as George Ade or Irvine Welsh, and others who run glorious riot with the lexis, there just aren't that many superstars. Not a good career move? Low on creative writing sinecures. Yet for all those who opt to steer clear, some of the giants do nod in slang's direction"[2].

Tahlil. Ingliz tilidagi maxsus so'zlashuv so'zlarining tarixiy rivojlanishini o'rganish lingvistik evolyutsiyani, madaniy ta'sirlarni va ijtimoiy o'zgarishlarni o'rganishni o'z ichiga oladi. Argo, jargon va so'zlashuv tillari ko'pincha muayyan jamoalar yoki subkulturalar doirasida organik tarzda paydo bo'ladi. Bunday atamalar o'rganish jamiyati munosabatlari, tendentsiyalari va vaqt o'tishi bilan tilning dinamik tabiati haqida tushuncha beradi tendentsiyalaridan xabardorligini aks ettiradi. Bu asarni, ayniqsa, ma'lum bir davr yoki submadaniyat ruhini qamrab olishga qaratilgan asarlarni o'quvchilar uchun yanada dolzarbroq va o'ziga xos qilib qo'yishi mumkin. Umuman olganda, maxsus so'zlashuv so'zlaridan foydalanish adabiyotga jilo va teranlik bag'ishlaydi, personajlar tasvirini kuchaytirad uni sozlaydi va umumiy hikoyani yanada yorqinroq va ta'sirli qiladi.

Ingliz adabiyotida Antoni Burges, Mark Tvin, Charliz Dikens kabi atoqli yozuvchilar funktsional chegaralangan so'zlar jumladan sleng, jargon va dialektizmlardan keng qo'llagan bo'lsa, o'zbek adabiyotida esa Toxir Malik va Odil Yoqubovning asarlari salmoqli o'rin egallaydi.

Antoni Burges o'zining "Burama soat apelsini", (A Clockwork Orange) asarida ,slenglardan keng qamrovli foydalanadi: *Alex: "There was me, that is Alex, and my three droogs, that is Pete, Georgie, and Dim, Dim being really dim, and we sat in the Korova Milkbar making up our rassoodocks what to do with the evening, a flip dark chill winter bastard though dry" [3].* Ushbu parchada Aleks o'zini va do'stlarini tasvirlash uchun "droogs" (do'stlar), "rassoodocks" (fikrlar) va "bastard" slengli so'zlardan foydalanadi, ularning dunyosi va shaxsiyatlari haqida tushuncha beradi. Argodan foydalanish personajlarga chuqurlik qo'shib, jonli va ta'sirchan hikoya yaratishga yordam beradi.

Mark Tven o'z asarlarida, xususan, "Geklberri Finning sarguzashtlari"da sleng va dialektizm ya'ni xalq tilidan foydalanilgan bilan mashhur. Quyida romandan parcha keltiramiz, unda bosh qahramon Xak Fin jargon so'zlari orqali o'z xarakterini namoyish etadi: *"Jim said it made him all over trembly and feverish to be so close to freedom"[4].* Bu parchada Huk Finning nutqi Tvenning "ayblash", "kulgili", "hisoblash" kabi slengli va xalq tilidagi iboralarni qo'llashi bilan ajralib turadi. Bu so'zlashuv so'zlari Xakning janubda tarbiyalangan va uning norasmiy, o'qimagan nutqini aks ettiradi. Tvenning dialektidan foydalanishi nafaqat hikoyaning haqiqiylikni qo'shibgina qolmay, balki hikoyaning muhitini o'rnatishga yordam beradi va o'quvchilarni janubiy antebellum dunyosiga jalb qiladi.

O'zbek adabiyotida esa Tog'ay Murodning "Otamdan qolgan dalalar" asarida funktsional chegaralangan so'zlar, jumladan dialektizmlarning deyarli barcha ko'rinishlari yozuvchi tomondan mohirona qo'llanganki, unda ushbu so'zlar yordamida yozuvchi asarni yanada jonli, haqqoniy shakllantirib kitobxon bilan asar g'oyasi orasida shunday ko'prik yaratganki, unda kitobxon so'zlashuv so'zlarning poetik xususiyatlari tufayli bemalol asar olamiga sayr qiladi, qahramonlar bilan birga yashaydi va muhimi haqiqiy xalqning bir bo'lagi sifatida o'zini to'laqonli his qila oladi desak mubolag'a bo'lmaydi.

Sizdan oldin ashioyqqa bir balo o'tdi, deydi bobomiz [5]. (Tog'ay Murod Otamdan qolgan dalalar *) Ushbu gapdagi ajratib ko'rsatilgan so'z adabiy tilda ana shu yoqqa ma'nosini anglatadi va bu yerda asar qahramoni tomonidan shevalashtirilib talaffuz qilingan. "Kursichqon yer kovlay

beradi, yer kovlay beradi - dalalarimni muloyimlaydi-da. Ko'rsichqon bir yer osti, bir yer usti bo'yab bidirlay beradi-bidir- lay beradi - yer osti havo yo'llarini ochadi-da. Kursichqon yer ostini shamollatib shamollatib turadi-da. Shu boisdan ko'rsichqon bor dala semiz-semiz keladi" [6]. (Tog'ay Murod Otamdan qolgan dalalar). Kovlay beradi ,bidirlay beradi so'zlarida fonetik o'zgarish orqali shevaga oid so'z ifodalangan. "Sag'al o'tdi - onamiz paypanglay-paypanglay kel-di. Onamiz rangida rang bo'lmadi. Onamiz ko'zlari shish-shish bo'ldi. Onamiz burunlari oqib-oqib yodi. Onamiz qabatimdan joy oldi. Doka rumoli bilan og'zini ushlab... sel-sebor yig'ladi. Kurgaliging ko'p bo'lsin, sendaychikin erkakni!- dedi. -Eb-e, men sizga nima qildim? - Qichqirganimdan chopa kelsang, o'larmiding!- Qachon? Eshitganim yo'q, xudo ursin agar, eshitganim yo'q!-Qancha qichqirdim, tom-toshni boshimga ko'tar- dim, hovlini boshimga ko'tardim. Dehqonqul-a, kelaber-chi kela ber, deb qichqirdim. Yo'q! Eshitganim yo'q, it bo'layin agar, eshitganim yo'q!"[7] (Tog'ay Murod Otamdan qolgan dalalar). Yuqoridagi keltirilgan misolda bir nechta leksik va fonetik shevalarni yozuvchi tomonidan qo'llanilganini guvohi bo'lamiz. Jumladan: sag'al -biroz, paypanglay-paypanglay-tentirab yurish, sendaychikin - sen kabi, qabatimdan- yonimdan, chopa kelsang - chopib kelsang, kela ber-chi - kelaverchi kabilar misol bo'la oladi.

Muhokamalar. Antoni Burgesning iroda erkinligi, axloq va insoniyat tabiati mavzularini o'rganuvchi distopik romani bo'lgan " Burama soat apelsin" haqida bir qancha mashhur maqolalar va kitob sharhlari yozilgan. Kitob haqida yozgan ba'zi taniqli tanqidchilar va yozuvchilardan biri bu Malkolm Bredberdir. Britaniyalik yozuvchi, tanqidchi va akademik Bredberi roman haqidagi munozaralarda tez-tez tilga olinadigan "Apelsin soati" haqida ta'sirli maqolalar yozgan va ushbu asardagi fikrini quyidagicha izohlaydi: " *All of Mr. Burgess's powers as a comic writer, which are considerable, have gone into the rich language of his inverted Utopia. If you can stomach the horrors, you'll enjoy the manner[8].* Yana bir ushbu asar haqida maqolalar muallifi bu Martin Amisdir. Ingliz yozuvchisi va adabiyotshunosi, Amis turli maqola va sharhlarda "Soat mexanizmi apelsin" haqida yozgan va romanning ahamiyati va ta'siri haqida tushuncha bergan. Bu asar haqida sermahsul ijod qilgan Kingsley Amisning maqolalari hamda asar sharhlari alohida o'ringa ega., Burgesning asariga, jumladan, "Clockwork apelsin"ga sharh berdi: " *The novel has become more forward momentum in evolutionary response to a speeded up accelerating world. Everything is accelerated and the novel has adapted to that. I don't see how poetry can adapt to it. So, it's problematic for literature. But it's something the novel can adapt to, I mean it has.*" [9] Charlz Dikensning "Oliver Tvist" klassik romani haqida ko'plab maqolalar va kitob sharhlari yozilgan. "Oliver Tvist" ni muhokama qilish va tahlil qilishga hissa qo'shgan ba'zi taniqli tanqidchilar va yozuvchilar anchaginadir.

Ingliz yozuvchisi va tanqidchisi Jorj Gissing Charlz Dikens haqida "Oliver Tvist" ning tahlili va sharhini o'z ichiga olgan asar yozib ushbu asar va yozuvchi haqida asarning kirish qismida shunday deb yozadi: " *In one of those glimpses of my childhood which are clearest and most recurrent, I see lying on the table of a familiar room a thin book in a green-paper cover, which shows the title, Our Mutual Friend. What that title meant I could but vaguely conjecture; though I fingered the pages, I was too young to read them with understanding; but this thin, green book notably impressed me and awoke my finer curiosity [10].*

Xulosa. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, maxsus so'zlashuv so'zlari turli funktsiyalarni bajaradi, ular guruhning o'ziga xosligini va muloqot samaradorligini oshirishdan tortib, hissiyot, maxfiylik va qarshilik ko'rsatishgacha bo'lgan ekspressiv bo'yodkorlikni baxsh etadi. Argo, jargon va

dialektizmlardan foydalanish tilning boyligi va inson muloqotining dinamik xususiyatini aks ettiradi. murakkabligiga hissa qo'shadi, turli ijtimoiy kontekstlarda

ADABIYOTLAR

1. Thorne, Tony. Dictionary of contemporary slang. A&C Black, 2014. – P.3
2. Green, Jonathon. The Stories of Slang: Language at Its Most Human. Great Britain, Little, Brown Book Group, 2017.
3. Burgess, Anthony. A Clockwork Orange. W. W. Norton & Company, 2019, p. 3.
4. Twain, Mark. The Adventures of Huckleberry Finn. Penguin Classics, 2022.
5. Tog'ay Murod."Otamdan qolgan dalalar".Sharq.1994.66.bet
6. Tog'ay Murod."Otamdan qolgan dalalar".Sharq.1994.75.bet
7. Tog'ay Murod."Otamdan qolgan dalalar".Sharq.1994.172.bet
8. <https://www.anthonymburgess.org/a-clockwork-orange/a-clockwork-orange-and-the-critics>
9. <https://www.deccanchronicle.com/sunday-chronicle/shelf-life/271116/martin-amis-a-man-of-words.html>
10. <http://victorian-studies.net/GG-Dickens.html>
11. George Gissing. The Immortal Dickens. London: Cecil Palmer, 1925
12. Berdiyeva Nasiba. "Special colloquial words are best way to depict the main character's real scratch to the reader". international journal of research in commerce, it, engineering and social sciences ISSN: 2349-7793 Impact Factor: 6.876, vol. 17, no. 05, May 2023, pp. 1-6,
13. Berdiyeva Nasiba. "'A clockwork orange' and analysis of nadsat vocabulary". international journal of social science & interdisciplinary research ISSN: 2277-3630 Impact Factor: 8.036, vol. 12, no. 06, June 2023, pp. 57-60, <https://gejournal.net/index.php/IJSSIR/article/view/1814>.
14. Rustamovna, B. N. . "Special colloquial vocabulary and its usage in 'a clockwork orange' by Anthony Burgess". Integration Conference on Integration of Pragmalinguistics, Functional Translation Studies and Language Teaching Processes, May 2023, pp. 236-8,
15. Berdiyeva, Nasiba. "Antony Burgess's skill to use special colloquial words in depicting the image of the main protagonist." Science and innovation in the education system 2.7 (2023): 59-62
16. Berdiyeva, Nasiba. "Special colloquial words and their functions." Solution of social problems in management and economy 2.7 (2023): 60-64.
17. Fayzulloyevna, Norova Mavluda, and Berdiyeva Nasiba Rustamovna. "Expressive function of english argot in a literary text." International Journal Of Literature And Languages 3.05 (2023): 96-102.
18. Magdalena NGONGO, Akhmedova Mehrinigor. A Systemic Functional Linguistic Analysis of Clauses Relationship in Luke Gospel Text, Janji Baru Using Kupang Malay. Studies in Media and Communication Journal. Vol.11, 2023. - P. 33-40.
19. Fitria Nur Hasanah, Rahmania Sri Untari, Shofiyah Al Idrus, and Akhmedova Mehrinigor Bahodirovna. Excel in Critical and Creative Thinking in Object-Oriented Programming. H. Ku et al. (Eds.): ICARSE 2022, ASSEHR 748, 2023. - P. 301–305.
20. Hazim Hazim, Ratih Puspita Anggraenni, Akhmedova Mehrinigor Bahodirovna. Altruistic Actions in COVID-19 Corpses Care: Empathy, Modeling, and More. International Conference on Advance Research in Social and Economic Science (ICARSE 2022), 2023/4/27. - P.476-484

Adham BERDIMURODOV,
Samarqand davlat chet tillar instituti doktoranti
E-mail: adham-94@inbox.ru
Tel: (90) 443 10 05

QarshiDU dotsenti, f.f.d. A.Ahmedov taqrizi asosida

**FORMATION OF NEGATIVE SENTENCES IN GERMAN AND UZBEK
FEATURES OF NEGATIVE WORDS**

AND SEMANTIC

Аннотация

The functional-semantic features of negative words in German and Uzbek languages and their correct use in the speech process were considered in the article.

Key words: Negative sentences, functional-semantic features, German and Uzbek languages, semantic meaning, structure.

**ОБРАЗОВАНИЕ ОТРИЦАТЕЛЬНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В НЕМЕЦКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ И
СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОТРИЦАТЕЛЬНЫХ СЛОВ**

Аннотация

В статье рассмотрены функционально-семантические особенности отрицательных слов в немецком и узбекском языках и их правильное употребление в речевом процессе.

Ключевые слова: Отрицательные предложения, функционально-семантические особенности, немецкий и узбекский языки, смысловое значение, структура.

**NEMIS VA O'ZBEK TILLARIDA INKOR GAPLARNING YASALISHI VA INKORNI IFODALOVCHI
SO'ZLARNING SEMANTIK XUSUSIYATLARI**

Аннотация

Maqolada nemis va o'zbek tillaridagi inkor so'zlarning funktsional-semantik xususiyatlari va ulardan nutq jarayonida to'g'ri foydalanish ko'rib chiqildi.

Kalit so'zlar: Inkor gaplar, funktsional-semantik xususiyatlar, nemis va o'zbek tillari, semantik mano, struktura.

Kirish. Tildagi inkor mutlaq universal bo'lib, hozirgi nazariy tilshunoslikning barcha bo'limlari tomonidan o'rganiladigan eng muhim umumiy lingvistik kategoriyalardan biridir. Turli tuzilishdagi tillarda inkor vositalarining ma'nolarini tavsiflash ushbu turkumning mohiyati va mohiyatini chuqurroq ochib berishga yordam beradi. Inkor belgilarining sathlararo korrelyatsiyasini tahlil qilish til tizimining tuzilishini, til sathlarining ierarxik tashkil etilishini va ularning funktsiyalarini amalga oshirish jarayonida ularning o'zaro ta'sirini tushunishni chuqurlashtiradi [2]. Ilmiy adabiyotlarda lingvistik inkorning lingvistik maqomi haqida umumiy fikr mavjud emas. U sintaktik, grammatik, mantiqiy-grammatik kategoriya sifatida belgilanadi. Tilshunoslikda ham inkor modallik kategoriyasi doirasida ko'rib chiqiladigan nuqtai nazarni taqdim etadi.

Lingvistik adabiyotlarda inkorni ifodalash vositalari va usullari yetarlicha yoritilmagan: inkor so'zlar (olmosh va qo'shimchalar), inkorning morfologik vositalari, inkor affiksalarining (prefiks va qo'shimchalarning) so'z yasaliishi va semantik xususiyatlari, inkor gaplarning har xil turlari, ularning strukturaviy va semantik xususiyatlari. Lingvistik universallik bo'lgan toifalarni turli xil tuzilgan tillarda ifodalashning lingvistik vositalarini o'rganish nafaqat ushbu kategoriyalarning mohiyatini chuqur ochib berish, balki ularning ishlash va o'zaro ta'sir qilish qonuniyatlarini tushunish uchun ham zarurdir.

O'zbek tilshunosligida inkor fe'lning grammatik kategoriyasi sifatida tasniflanadi. O'zbek tilining birinchi grammatikalarida allaqachon fe'lning asosiy toifalari, shu

jumladan inkor kategoriyasi qayd etilgan. Inkor so'z og'zaki kategoriya sifatida tatar adabiy tilining akademik va me'yoriy grammatikalarida batafsil tavsifini topdi [3]. Bundan tashqari, inkor kategoriyasining alohida tomonlarini o'rganishga bag'ishlangan qator asarlarni ajratib ko'rsatishimiz mumkin [4]. O'zbek tilshunosligida inkor kategoriyasini tushuntirishning boyligi va xilma-xilligiga qaramay, inkor butun til tizimiga singib ketgan yagona ko'p darajali funktsional-semantik kategoriya sifatida ko'rib chiqilishi mumkin bo'lgan maxsus umumlashtiruvchi tadqiqot hali ham mavjud emas. belgilansin. O'zbek tilida inkorni ifodalash vositalari va usullarining umumiy hali tasvirlanmagan.

Nemis so'z yasaliishi nazariyasi bo'yicha olib borilgan izlanishlar hosila darajasidagi inkor vositalarining tarkibiy va semantik xususiyatlarini o'z ichiga oladi [1]. Umumiy grammatik asarlarda inkor maxsus bob va bo'limlarda ko'rib chiqiladi [2]. Yuqoridagilar maqolaning dolzarbligini belgilaydi.

Muhokama va natijalar. Nemis tilida inkor ma'noni ifodalovchi vositalar o'zbek tilidagi inkor vositalariga qaraganda ko'p va turli xil ma'no ifodalaydi. Nemis tilidagi inkor vositalarining ma'nosini to'g'ri tushunish va uni nutq jarayonida to'g'ri qo'llay olish uchun ushbu inkor vositalari haqida ma'lum bir bosqichli bilim va malakaga ega bo'lish kerak, aks holda tilning ma'lum bir qoidalariga va uning jozibasiga putur yetqazib qo'yish mumkin. Nemis tilida gaplarni inkor qilish uchun turli xil vositalardan foydalanishimiz mumkin.

Am Wochenende haben wir keinen Unterricht

Wir haben den Text nicht gelesen

Du bist mir doch nicht mehr böse, nein?

Hafta oxirida bizda dars yo'q

Biz matnini o'qimagan edik

Menga endi jahlingiz yo'q, shunday emasmi?

1. "Nein" har doim "yo'q" degan ma'noni anglatadi va doim "nein" so'zidan keyin vergul qo'yiladi. U asosan ta'kidlangan so'roq so'zli gaplarni inkor sifatida javob qaytarish uchun yoki taklifni rad etish uchun, rozi emasligini ifodalaydi.

Wollen Sie noch ein Stück Kuchen? -Nein, danke! - Yana bir bo'lak keks istaysizmi? -Yo'q rahmat!

Nein urg'uli va urg'usiz holatda qo'llanadi. Urg'uli holatda u hayrat ma'nosini ifodalaydi va gap oxirida undov belgisi qo'llaniladi bu holatda u ma'noni kuchaytiradi.

Das gefällt mir hundert-, nein, tausendmal besser! - Menga bu yuz marta, yo'q ming marta ko'proq yoqadi!

Neindan so'ng so'roq belgisi qo'yilsa bu kuchli ta'kidli ritorik so'roq gap hisoblanadi.

2. "Nicht" inkor yuklamasi ko'pincha butun jumlani emas, balki faqat ma'lum bir qismni yoki bitta so'zni ham inkor etadi.

Schnee ist nicht schwarz, sondern wiess - Qor qora emas, balki oq rangda; Warum haben Sie nicht gesagt, dass du keine Pilze magst? - Nima uchun qo'ziqorinlarni yoqtirmasligingizni aytmadingiz?

- Yaxlit gapni inkor qilish uchun ishlatiladi:

Wer mag ein Stück Kuchen? - Ich nicht - Kim bir bo'lak keks xohlaydi? - Men emas.

1. Inkor ma'noli so'zlardan oldin biron narsani ehtiyotkorlik bilan ifodalash uchun ishlatiladi:

Der Aufsatz ist nicht schlecht, aber noch keineswegs sehr gut - Insho yomon emas, lekin unchalik yaxshi ham emas.

Hayron qolganlikni ta'kidlash uchun yoki kinoyali gaplarda qo'llaniladi va gap oxirida undov belgisi qo'yiladi!

Was du nicht sagst!? - Nima gapirmiyasan!?

1. Javob kutilmaydigan gaplarda qo'llaniladi:

Wie oft habe ich nicht schon hier gegessen und an dich gedacht!? - Qanchalik tez-tez bu yerda o'tirib, seni o'ylamaganman-a!?

2. Gap oxirida suhbatdoshga rozilik bildirish uchun ishlatiladi:

Sie bleiben, nicht wahr? - Siz qolasiz, shundaymi?

- Suhbatdoshdan ijobiy javob kutilayotgan savollarda qo'llaniladi:

Ist diese Aussicht nicht wunderbar? - Bu ko'rinish ajoyib emasmi?.

3. "Kein" inkor olmoshi odatda predmet va shaxslarni inkor qiladi va inkor qilayotgan otdan oldin keladi. Kein inkor olmoshi sifat o'rnida qo'llanganda birlikda noaniq ko'plikda esa xuddi aniq artikllar kabi turlanadi:

Kein Offen, keine Frau, kein Buch. Bu olmoshlardan tashqari inkorni ifodalovchi nichts, nie, niemals, nirgends, niemand ravishlari qo'llaniladi.

4. Nemis tilida hosila sifatlardagi -frei, -los, -leer qo'shimchalari biror narsaning yo'qligini bildiradi, shuning uchun ularni inkor so'z yasovchi elementlarga kiritish mumkin. -los, -leer, -frei qo'shimchalari odatda o'zbek tilidagi -siz qo'shimchaga, rus tilida esa bez- prefiksiga mos keladi: bedingungslos - shartsiz; sorgenfrei - tashvishsiz (beparvo); kraftlos - kuchsiz; kopflos - ehtiyotsiz; wortlos - so'zsiz (jim); kostenlos, kostenfrei - pulsiz (tekin); erfolglos - muvaffaqiyatsiz, omadsiz; hilflos -yordamsiz (nochor) va boshqalar.

5. Nemis tilida inkor qilish un- prefiksi ot yasashda qo'llanganda ham sodir bo'lishi mumkin: Auf-merksamkeit - Unaufmerksamkeit, Ehrlichkeit - Un-ehrlichkeit, Recht - Unrecht, Dankbarkeit - Un-dankbarkeit, Verstand - Unverstand.

O'zbek va rus tillari bilan taqqoslash shuni ko'rsatadiki, nemischa nicht-, nichts-, un- prefikslari odatda ruscha "ne"- emas prefiksiga mos keladi va o'zbek tilida ko'p funksiyali -siz qo'shimchasi mavjud: unglücklich - baxtsiz.

Nemis tilidagi ba'zi otlar va fe'llar mifi- prefiksi yordamida salbiy ma'noni oladi. Masalan: Er-folg - Mifierfolg, Ernte - Mifiernte, Klang - Mifiklang, Verstandnis - Mifiverstandnis, Deutung - Mifideutung, Gunst - Mifigunst va boshqalar; deuten - mifi-deuten, verstehen - mifiverstehen; gefallen - mififal-len; geraten - mifiraten; gelingen - mifilingen, glu-cken - mifiglucken [5]. Bu so'zlar rus tiliga emas inkor prefiksi bilan, o'zbek tiliga esa fe'llar -ma inkor affiksi bilan, esa -siz affiksi bilan tarjima qilingan.

Xulosa. Shunday qilib mantiqiy inkorning lingvistik korrelyatsiyasi vazifasini bajaruvchi inkorning lingvistik kategoriyasi o'ziga xos parametrlar bilan tavsiflanadi. Lingvistik inkor bilan, lingvistik amalga oshirish vositalari bilan uzviy bog'liq holda, lingvistik va mantiqiy shakllar o'rtasidagi izchillik tilning o'zlari tomonidan ichkaridan buziladi. Demak, agar mantiqiy bayon va mantiqiy inkor bir-birini inkor etuvchi tushunchalar bo'lib, tafakkurda salbiy va tasdiqlovchi hukmlar shaklida aks etsa, formal mantiqda qarama-qarshi gap/inkor qat'iy muntazam bo'lsa, lingvistik inkor har doim ham lisoniy bayonga qarama-qarshi bo'lavermaydi.

Bir tomondan, mantiqiy inkorni ob'ektivlashtiruvchi lingvistik inkor boshqa denotativ ma'nolarni ifodalashi mumkin, masalan: Ablehnung, Verbot, Protest, Meinungsverschiedenheit (rad etish, taqiqlash, norozilik, kelishmovchilik) va boshqalar. U turli modal ma'nolar, semantik nuanslar bilan murakkablashishi yoki stilistik jihatdan o'zgartirilishi mumkin. Lingvistik inkor ijobiy ma'noni amalga oshirishi mumkin.

Boshqa tomondan, lingvistik inkor bilvosita, tilning belgilanmagan vositalari bilan amalga oshirilishi mumkin. Lingvistik inkorning o'ziga xosligi tilning turli vositalari (belgilangan va belgilanmagan) yordamida bitta mantiqiy inkorni aktuallashtirish qobiliyatidadir: Er war grausam (U shafqatsiz edi). Er kannte kein Mitleid (U achinishni bilmas edi). Er war nicht verärgert (U xafa emas edi). Er war grausam (U shafqatsiz edi). Weiß Rahm, was es ist?! (Rahm nimaligini biladimi?!). Ist er nicht ein Tyrann?! (U zolim emasmi?! [5].

Nemis tilida ko'proq strukturaviy yaxlitlik bilan ajralib turadigan mononegativ til sifatida, umumlashtirilgan inkor gapning faqat bitta a'zosi bilan aktuallashtiriladi va butun bayonotni salbiy qiladi: Niemand hommt. O'zbek tilida esa aksincha, inkor olmoshi ishtirokida inkor predikat gapning zaruriy tarkibiy qismiga aylanadi: Hech kim kelmaydi.

Inkor kategoriyasini xususiy va umumiy inkorni amalga oshirish uchun inkor belgilarining imkoniyatlarini aniqlash, yashirin inkorni yangilash muammosini ishlab chiqish, gapning strukturaviy tashkil etilishida inkorning funksiyalarini ochib berish nuqtai nazaridan yanada chuqurroq o'rganish istiqbolli ko'rinadi.

ADABIYOTLAR

1. Abduxalilova D., Rahmatov F., Xudayberdiyeva Z. Nemis va o'zbek tillarida juft so'zlar va ularning o'zbek tilida ifoda etilishi. // Academic research in educational sciences. 2021. №6.

2. Imomova U.M., & Davlatova D.D. (2023). Nemis tilidagi bir qancha inkor vositalarining tasnifi va ulardan nutq jarayonida to'g'ri foydalanish. *Innovation: The journal of Social Sciences and Researches*, 1 (6), 126-127. doi: 10.5281/zenodo.7650547
3. Ризаев Б. Семантика конструкций с финитивными глаголами: учебное пособие / Баходир Ризаев. – Ташкент: Янги аср авлоди, 2020.
4. Хасанова Н.С. Отрицательные суффиксы и префиксы в узбекском, русском и немецком языках // Вестник ТГПУ. 2022. №1.
5. Langenscheidt Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache für Android. Langenscheidt KG, Berlin Paragon Software Group, 2012.

Rimma BIKSALIEVA,
Teacher at Navoi University of Innovations

O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti dotsenti S.Yuldasheva taqrizi asosida

PRODUCTIVE WORD-FORMATING AFFIXES IN THE RUSSIAN AND UZBEK LANGUAGES AS A MEANS OF REFLECTING SOCIO-CULTURAL REALITIES

Annotation

The article examines the influence on the word-formation mechanism of the Russian and Uzbek languages of the newest period of intralingual factors, in particular, the law of linguistic economy, and extralinguistic factors – globalization, liberalization of socio-political life, economic, ideological, social, cultural transformations. The productivity of affixes used in various word formation models is analyzed. Their significance and influence as a means of reflecting sociocultural realities are noted.

Key words: productive and non-productive affixes, keywords, prefixoids, suffixoids, neologism, sociocultural realities, extralinguistic factors, sociocultural, economic and ideological factors, differently structured languages, word-forming neologisms.

RUS VA O‘ZBEK TILLARIDAGI UNUMLI SO‘Z YASOVCHILAR –IJTIMOIY-MADANIY VOQELIKNI EKS ETTIRISHNING MUHIM VOSITASI

Annotatsiya

Maqolada zamonaviy rus va o‘zbek tillarida so‘z yasash mexanizmiga ta‘sir etuvchi lingvistik hamda ekstralingvistik omillar, xususan, globallashuv, ijtimoiy-siyosiy, liberallashuv, iqtisodiy, mafkuraviy, ijtimoiy va madaniy o‘zgarishlar so‘z yasash modellarida qo‘llangan affikslarning unumdorligi kontekstida tahlil qilingan. Ularning ijtimoiy-madaniy voqelikni aks ettirish vositasi sifatidagi ahamiyati va ta‘siri qayd etilgan.

Kalit so‘zlar: unumli va unumsiz affikslar, prefiksoidlar, neologizm, ijtimoiy-madaniy voqelik, ekstralingvistik omillar, ijtimoiy-madaniy, iqtisodiy va mafkuraviy omillar, zamonaviy tillar.

ПРОДУКТИВНЫЕ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ АФФИКСЫ В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ КАК СРЕДСТВО ОТРАЖЕНИЯ СОЦИОКУЛЬТУРНЫХ РЕАЛИЙ

Аннотация

В статье рассматривается влияние на словообразовательный механизм русского и узбекского языков новейшего периода внутриязыковых факторов, в частности, закона языковой экономии, и экстралингвистических факторов – глобализации, либерализации общественно-политической жизни, экономической, идеологические, социальные, культурные трансформации. Анализируется продуктивность аффиксов, используемых в различных моделях словообразования. Отмечается их значение и влияние как средство отражения социокультурных реалий.

Ключевые слова: продуктивные и непродуктивные аффиксы, ключевые слова, префиксоиды, суффиксоиды, неологизмы, социокультурные реалии, экстралингвистические факторы, социокультурные, экономические и идеологические факторы, разноструктурированные языки, словообразовательные неологизмы.

Introduction. The importance of the issue of productivity - unproductivity of word-formation models was noted by V.V. Vinogradov, linking the productivity of word formation forms with the living processes of development of the vocabulary of the language, which reflect various changes in social life, the progress of science, technology, and culture. Along with productive word-formation types in the language, the linguist identified unproductive word-formation types, “as if frozen types of word formation” [2].

Strengthening the dynamics of the life of society, the intensification of communication led to the activation of the processes of univerbation in modern speech. The suffix -k(a) with subject semantics and the suffixes -nick, -shchik with face semantics show high productivity in the formation of univerbs. The semantics of such univerbs in most cases is known to the speaker or is clarified in the context. In cases where an ambiguous interpretation of the univerb is possible, the semantics of the latter is not always clear in modern media texts. The deciphering of univerbats often depends on the social affiliation, age and level of education of the addressee.

Research object. N.D. Arutyunova wrote back in 1961 that “synchronous word formation studies the types by

which new words are modeled, and word formation elements cannot but be active” [1]. This opinion is shared by another researcher, V.I. Kodukhov, who believes that “the word-formation system of a modern language is determined by productive models” [3].

New lexical units that appeared in the Russian and Uzbek languages during the years of Independence form a new layer of words in the vocabulary of each language. Data from neological dictionaries about productive word-formation methods, models and formants used in the formation of new words, and about the stylistic coloring of new formations can be very valuable for researchers. Considering key words and word-formation models of modern discourse, it was noted that an indicator of the development of word-formation and lexical systems is not only the growth of derivatives from one stem, but also the filling of known word-formation models with new derivators. It seems possible to talk not only about keywords, but also about key word-formation models of the current moment.

Obviously, within the framework of a specific key word-formation model, an important semantic and stylistic function is performed by the word-formation formant,

primarily the word-formation affix. Analyzing the connection between word formation and extra-linguistic reality, we draw attention to the fact that modern affix word formation is distinguished by a pronounced socially determined character.

Research Methodology. In the Russian language at the end of the twentieth century. in the formation of neologisms, word-formation models with the suffix – (iz)atsi(ya) are highly productive, with the help of which not only verbal, but also denominative substantives are created: currencyzation (valyutalashtirish), provincialization (viloyatlashtirish), anglosification (anglosifikatsiya), advertising (reklamalashtirish) etc. In the Uzbek language, in some cases the translation was similar, since the prefix – (iz)atsi(ya)/-atsiya was borrowed (transliteration) in the Uzbek language: novatsiya, agitatsiya, dezinformatsiya, etc.

And in other cases it was replaced by anphological suffixes -lass-tir-ish: zamonlastirish (comp.: modernization), erkinlastirish (comp.: liberalization), raqamlashtirish (digitalization) and many others.

The presence of derivatives indicating a process emphasizes the activity, widespread and intensive manifestation in life of realities called producing ones. Thus, economic transformations led to the phenomena of currencyzation (valutalashtirish) - “transfer of funds, payments and settlements into foreign currency...”; voucherization, dollarization (vaucherlashtirish, dollarlashtirish) – “1. Widespread use of predominantly dollars and other convertible currencies in the country’s internal circulation, leading to the displacement of the domestic currency from the domestic market, the parallel circulation of several currencies; 2. Transfer, investment in currency ...”; barterization (ayirboshlash) – “the introduction of barter (exchange of goods without the use of money), relationships based on it,” couponization, coupons (kuponlashtirish), etc. for example, the transition to a republican government system in Uzbekistan, the revival of the position of governor (khokim) and other administrative transformations allowed speakers to model the innovation of gubernia (viloyatlashtirish) – “The territorial division of Uzbekistan into 12 regions as its subjects, associated with the rejection of national-territorial entities.”

In the Uzbek language during the years of Independence, when forming neologisms, word-formation models with the suffix –chi are highly productive, with the help of which words with the meaning of a person are created: qatnashchi, terimchi, og'machi, skeydborchi, dasturchi, sportchi, skanerchi, paynetchi, etc.

Analysis and results. In addition to key suffixal morphemes used in various word-formation models, we can also talk about key models with prefixed or prefixoidal morphemes. These, in particular, include prefixes and prefixoids synonymous with them with the meaning of untruth, falsity (false, pseudo-, quasi-) (derivatives with these derivators reflect rejection of the situation of changing value guidelines in the country), as well as prefixes indicating a high degree of manifestation of a characteristic (super-, hyper-, mega-), the productivity of which is associated by researchers with the speaker’s attitude to exaggerate general, moral or aesthetic assessment when nominating persons, objects and events; prefixes with the meaning of the opposite (anti-, non-)

and some others. Culturologist S. Zenkin, noting the predilections of modern humanities for the prefixes post-, hyper-, super-, notes the following: “The taste of twentieth-century culture for self-description through prefixes seems to indicate two things: in the fashion for prefixes one can read the will to schematization culture, to its completeness and calculability (transformation of old concepts expressed by roots); prefixes are a means of cultural reflection [4].

A significant layer of use in the Uzbek language is the prefix anti-: antidunyo, antimoslanuv, antiharbiy, antiilmiy. In the spelling dictionary of the Uzbek language that we analyzed, more than 150 new formations with this prefix were found. The productivity of this derivative lies in the fact that the resources of the Uzbek language make it necessary to borrow this prefix due to the absence of negation prefixes for nouns in its own resources.

The limiting case is the numerous “neo-” currents and their use in both analyzed languages declaring a return to something that happened before. At the same time, by their very prefix they literally mean “update”, so a change in an inherited tradition, and every change means a kind of negation: neomarkaz, neoantoplar, neogegelchilik, neokantchilik, neokonfutsiychilik.

Very indicative of the Uzbek language at the beginning of the 21st century. there are also derivatives with the prefix eko-, naming phenomena “related to the environment” or “ecological” were named by the generating word (ekoso‘v, ekomaxsulot, ekosharbat, Eko-Muvozanat (newspaper name), ekobog‘, ekobozor, etc.).

Conclusion and Recommendations. The productivity of models (prefixal and prefix-suffixal) with this formant is also explained by the action of extralinguistic factors.

Thus, key models can serve as the basis for conclusions that go beyond narrow linguistic ones due to the expression of unconditional preferences in categorizing the picture of the world using the language of a certain period.

The active use of neologisms-univerbs in Russian media texts indicates the strengthening of the colloquial component of the modern media text, which implements the main strategy of modern mass media - the strategy of proximity to the addressee.

The use of colloquialisms in the language of the media has a dual character: on the one hand, colloquial univerbs correspond to actual speech practice and economy of speech efforts, enrich the language, saturating it with new expressive words, but, on the other hand, demonstrate the abuse of reduced units. The inappropriate and aggressive use of reduced, familiar, negatively evaluative univerbs in the media reinforces the tendency to coarsen public speech. Therefore, the authors of media texts should not forget about journalistic ethics, about the rule-making role of the media language in general.

In general, as the researchers note, media neo-derivatives, the appearance of which is due to trends towards language economy, towards greater expressiveness, <... > play an important role in language development. Media neo-derivatives reflect the ways and mechanisms of adaptation of the national language to the conditions of its functioning, which change under the influence of external factors [5].

LITERATURE

1. Arutyunova N. D. Sentence and its meaning: logical-semantic problems / P. D. Arutyunova. – M.: Nauka, 1976. – 383 p.
2. Vinogradov V.V. Issues of modern Russian word formation // Selected works. Studies on Russian grammar / V. V. Vinogradov. - M., 1975. – P. 155–165.
3. Kodukhov V.I. Introduction to linguistics /V. I. Kodukhov. – M.: Education, 1987. – 286 p.
4. Chernyak V.D. Speech science field in the mirror of dictionaries // Russian language today. Issue 3. Collection of articles / RAS. Institute of Russian Language named after V.V. Vinogradova. Responsible editor L.P. Krysin. – M., 2004. – P. 318–330.

5. E. Koryakovtseva. Essays on the language of modern Slavic media (semantic-derivative and linguoculturological aspects), 2016
6. Катлинская Л.П. Активные процессы словопроизводства в современном русском языке. – М.: Высшая школа, 2009. – 174 с.
7. Карева О.М. [рецензия] Григоренко О.В. Новые наименования лиц в современном русском языке. Словарные материалы. - Воронеж: Научная книга, 2009. // Мир русского слова. – 2012. – №1. – С. 92–94
8. Лопатин В.В., Улуханов И.С. Словарь словообразовательных аффиксов современного русского языка. – М.: Издательский центр «Азбуковник», 2016. – 812 с.
9. Сенько Е.В. Обновление языка в аспекте философской категории движения // Вестник Северо-Осетинского государственного университета имени Кости Левановича Хетагурова. - 2013. - № 2. - С. 181-184.

Odilshoh BOBOKALONOV,

Buxoro davlat universiteti dotsenti, PhD

E-mail : o.o.bobokalonov@buxdu.uz , <https://orcid.org/0000-0003-3781-0480>

Filologiya fanlari doktori, professor D.Djafarova taqrizi asosida

ZIDDIYAT KONTENTLI LEKSEMALAR VA ANTONIMLAR PARADIGMASIDAGI FARQLI JIHATLAR

Annotatsiya

Maqolada til tizimi, leksema va ularning atrofidagi nutqiy hosilalarga dialektik qonuniyatlar talablari asosida fikr-mulohaza bildirilgan. Unda an'anaviy tilshunoslikdan farqli ravishda ziddiyat kontentli leksemalar lison//nutq oppozitsiyasi yangi kommunikologik nazariya talablari asosida tilning nutqiy voqelanishida yangi yondashuv zaminida o'rganilganligiga ishora qilingan.

Kalit so'zlar: Til tizimi, leksema, nutqiy hosila, dialektik qonuniyat, ziddiyat kontentli leksema, paradigma, lison//nutq oppozitsiyasi, kommunikologik nazariya, diskursologik, personologik, lingvomadaniy va neyropsixologik xususiyatlar.

DISTINCTIVE ASPECTS IN THE PARADIGM OF LEXEMES WITH CONTRADICTORY CONTENT AND ANTONYMS

Annotation

The article comments on the language system, lexemes and speech derivatives around them based on the requirements of dialectical laws. It is pointed out that, unlike traditional linguistics, lexemes with conflict content are studied on the basis of a new approach to the speech realization of the language based on the requirements of the new communicological theory.

Key words: Language system, lexeme, speech derivative, dialectical regularity, lexeme with contradictory content, paradigm, language/speech opposition, communicological theory, discursological, personological, linguistic, cultural and neuropsychological features.

ОСОБЕННОСТИ В ПАРАДИГМЕ ЛЕКСЕМ С ПРОТИВОРЕЧНЫМ СОДЕРЖАНИЕМ И АНТОНИМАМИ

Аннотация

В статье комментируются языковая система, лексемы и речевые производные вокруг них исходя из требований диалектических законов. Указывается, что в отличие от традиционного языкознания лексемы противоречивого содержания изучаются на основе нового подхода к речевой реализации языка, основанного на требованиях новой коммуникологической теории.

Ключевые слова: Языковая система, лексема, речевой производный, диалектическая закономерность, лексема противоречивого содержания, языково-речевая оппозиция, коммуникологическая теория, дискурсологические, персонологические, лингвистические, культурные и нейropsихологические особенности.

Kirish. Nimlar (anti- va yunoncha onoma — ism, nom) deganda leksema va ular atrofida gilarining 3 turi ajratib ko'rsatilgan. Bular: 1) leksik antonimlar (Mas. baland — past, uzun — qisqa); 2) affiks antonimlar (suvli — suvsiz); 3) sintaktik antonimlar (yuz - bashara). Xuddi shu joyda "antonimlar ("zid ma'noli so'zlar") — grekcha anti — „zid“, „qarama-qarshi“ onoma yoki onyma — „nom“ degani bo'lib, qarama-qarshi tushunchalarni ifodalaydigan so'zlar, ya'ni ma'nosi bir-biriga zid bo'lgan so'zlar antonim deyiladi" deb ta'rif beriladi. Shuningdek, "Fe'llardagi bo'lishli-bo'lishsizlik xususiyati antonimlikni vujudga keltirmaydi. Antonimlar ba'zan juft holda qo'llanib ma'no kengaytiradi yoki yangi ma'no ifodalaydi: tunu kun (har doim - ma'noviy o'zgarishi) hosil bo'lishiga ishora berilgan. Chunonchi, ko'p ma'noli so'z o'zining har bir ma'nosi bilan ayrim so'zlarga sinonim bo'lishi mumkinligi (xafa so'zi bir o'rinda xursand so'ziga antonim bo'lishi yoki qattiq yer — yumshoq yer; baxil (xasis) odam — saxiy odam), bundan tashqari unga sinonimik qatorda shod, xushvaqt kabi so'zlarga antonim bo'la olishi misol keltirilgan : baxil — yumshoq, saxiy; tez — sekin, og'ir; chiroyli — xunuk, badbashara, badburush. Demak, bir so'z sinonimik qatorni tashkil etuvchi so'zlarning har biri bilan atnonim bo'la oladi: Antonimik juftlar ko'chma ma'no ifodalashi mumkin: tunu kun (ravishga ko'chgan), achchiq-chuchuk (otga ko'chgan). Antonim badiiy nutqda qo'llanib tazod yaratish uchun xizmat qiladi: yaxshining ehsoniga

yomonning boshi og'rir. Antonimlarni kel — kelma, bor — borma kabi birliklardan farqlamoq kerak, bu birliklar fe'ning bo'lishli va bo'lishsiz shaklidir. Fransuz tilida ham ne...pas, ne ..... jamais, ne ..... rien, ne ..... plus inkor yuklamalari ham bo'lishli/bo'lishsizlik ma'nolarini shakllantiradi. Masalan : je parle — je ne parle pas kabi.

Tilshunoslikka oid adabiyotlarda antonimlar, leksik-frazeologik antonimlar bilan birga leksik antonimiya, frazeologik antonimiya kabi turlarga ajratiladi:

a) leksik antonimiya: yaxshi-yomon, baland-past, oq-qora, issiq-sovuq kabi.

b) frazeologik antonimiya: boshga ko'tarmoq — yerga urmoq, boshi osmonga yetdi — qovog'idan qor yog'adi, yerga ursa, ko'kka sakraydi - qo'y og'zidan cho'p olmagan kabi;

v) leksik-frazeologik antonimlar: xafa — boshi ko'kka yetdi, og'zi qulog'iga yetdi, terisiga sig'madi kabi.

Ba'zi bir adabiyotlarda antonimlarni tasniflashda ularning to'la va yarim (chala, to'liqsiz) kabi turlari ham mavjudligi aytiladi. R. Sayfullayeva va boshqalar tomonidan yaratilgan "Hozirgi o'zbek adabiy tili" darsligida antonimlarni tasniflashda ularning qanday o'zakkidan tashkil topganligi ham e'tiborga olingan: Antonimlar strukturasi ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi: har xil o'zakli antonimlar: katta — kichik, kirmoq - chiqmoq, muhab - batnafrat; bir xil o'zakli antonimlar: madaniyatli -madaniyatsiz, aqlli-aqlsiz, ongli-ongsiz [5].

Antonimlarni, xususan, quyidagi turlarga ajratish mumkin:

1. O'zaro antonimik munosabatga kirishgan so'zlar tub so'zlardan iborat bo'ladi: oq - qora, yaxshi - yomon, yer - osmon, do'st - dushman, baland - past kabilar. 2. Birinchi komponenti tub so'z bo'lgan, ikkinchi komponenti esa yasama so'zdan iborat antonimlar: xunuk-chiroyli, shirin-bemaza, ahil-noahil, to'g'ri-noto'g'ri, zaif-baquvvat kabilar. 3. Ikki komponenti yasama so'zlardan yasalgan antonimlar: rostgo'y - yolg'onchi, kuchli - kuchsiz, mazali - bemaza, baquvvat - bequvvat, yorug'lik - qorong'ulik kabilar. 4. Ikki komponenti qo'shma so'zlardan yasalgan antonimlar: mehnatsevar - ishyoqmas, ertapishar - kechpishar kabi. 5. Ikki qismi juft so'zlardan tashkil topgan antonimlar: yosh-yalang - qari-qartang, o'yin-kulgi - dard-alam. 6. Ikki qismi takroriy so'zlardan tashkil topgan antonimlar: sekin-sekin - tez-tez, ko'p-ko'p - oz-oz, yig'lab-yig'lab - kulib-kulib, katta-katta - kichik-kichik kabilar.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida so'z yasash usul va vositalari ko'p. Tildagi har bir hodisaning yuzaga kelishi tarixi olis davrlarga borib taqaladi. Yusuf Xos Hojib ijodi bo'yicha kuzatish olib borgan S. Ashirboyev va M. Rahmatovlar allomaning omonim, sinonim va antonimlardan ham unumli foydalanganligi: at (hayvon) -at (ism) —at (otmoq); achyig' (achchiq) — achyig' (toza) kabi omonimlar, yaruq-qaraq, yaxshi-yaman, yumshaq-qatyg', achyig'-tatig'; beduk-qodu kabi antonimlar, achig'-silig' (toza), tushar-pabuz-yersel kabi omonimlarni qo'llaganligi haqida ma'lumot beradilar[1].

Tadqiqotlarda antonimlar yasalishining uch yo'li mavjud:

1. Tilning lug'at tarkibida qarama-qarshi ma'noli so'zlarning azaldan mavjud bo'lishi: issiq - sovuq, shirin - achchiq, katta - kichik, keng - tor, kecha - kunduz, yaxshi - yomon kabilar. 2. So'z yasalishi qoidalari usuliga ko'ra antonimiyani vujudga keltirishda ikki holat kuzatiladi: a) tub so'zga sifat turkumi doirasida amal qiluvchi -li va -siz, ba- va be-, bar- va -dor, -no- affikslerini qo'shish orqali: kuchli - kuchsiz, jonli - jonsiz, baquvvat - bequvvat, batartib - betartib, barqaror - beqaror, vafodor - bevafo, mazali - bemaza, haq - nohaq kabilar yasaladi; b) leksik-semantik jihatdan o'zaro qarama-qarshilik munosabatida bo'lgan so'zlarga so'z yasovchi qo'shimchalarni qo'shish yo'li bilan: rostgo'y - yolg'onchi, do'stona - dushmanlar, og'irlashmoq - yengillashmoq, kengaymoq - toraymoq, oqlamoq - qoralamoq kabilar. 3. So'z o'zlashtirish natijasida antonimlar yuzaga keladi: do'st (tojikcha) - dushman (tojikcha), quvonch (o'zbekcha) - g'am (arabcha), band (tojikcha) - bo'sh (o'zbekcha), mudofaa (arabcha) - hujum (arabcha), import (ruscha) - eksport (ruscha), badxo'r (tojikcha) - xushxo'r (tojikcha), assimilyatsiya (ruscha) - dissimilyatsiya (ruscha), analiz (ruscha) - sintez (ruscha), maksimum (ruscha) - minimum (ruscha), manfiy (arabcha) - musbat (arabcha) va boshqalar.

Tilshunoslikka oid adabiyotlarda antonimlarning turlari haqida har xil qarashlar mavjud. Darslik va qo'llanmalarda, avvalo, antonimiyasi hodisasining tilning qaysi sathida yuzaga kelayotganligiga qarab 1) lug'aviy antonimiyasi, 2) grammatik antonimiyasi kabi turlari qayd etiladi [11].

Akademik litseylarning "Hozirgi o'zbek adabiy tili" darsligida: yer-osmon (ot), uzun - qisqa (sifat), ko'p - oz (ravish), keldi - ketdi (fe'l) kabi juftliklar berilgan. Antonimik juftlik hosil bo'lishi uchun ikkita mustaqil tushuncha ma'no jihatdan o'zaro qarama-qarshi bo'lishi, fe'llardagi bo'lishli-bo'lishsizlik xususiyati antonimlikni vujudga keltirishligi ta'kidlangan [12].

Ilmiy munozara. Zidlanish tamoyili juda qadimdan buyon diqqat markazida bo'lgan. Zidlanishlarga bizning ajdodlarimiz Abu Nasr Farobiy, Jaloliddin Rumi va

boshqalar katta ahamiyat berganlar, xususan, Jaloliddin Rumiying ta'kidlashlaricha, har qanday "ashyo"ning qimmat zidi bilan ayon bo'ladi, zidi bo'lmagan narsani ta'rif etish imkoniyatdan tashqaridir. Tangri nurning oshkor bo'lishi uchun qorong'i etib yaratilgan mazkur olamni mavjud ayladi. Odam ro'parasida Iblisning, Muso qarshisida Fir'avning, Ibrohim oldida Namrudning va Mustafo qarshisida Abu Jahlning paydo bo'lishini bunga misol qilib keltirish mumkin. Ana shunday zidlanishlar tilimizda ham o'z ifodasini topgan. Birini aytishimiz bilan uning zidi xayolimizga keladi. Masalan, oq - qora, uzun - qisqa (kalta), baland - past, dono - ahmoq [12].

Sh.Shoabdurahmonov va boshqalar tomonidan yaratilgan "Hozirgi o'zbek tili" darsligida antonim va antonimiyasi tushunchalari chalkashroq izohlangan: "O'zaro qarama-qarshi (zid) ma'noli so'zlar antonimlar deyiladi. So'zlarning bunday munosabatda bo'lish hodisasi antonimiyasi deyiladi: yaxshi - yomon, baland - past, oz - ko'p, yoz - qish, xursand - xafa, olmoq - bermiq, kelmoq - ketmoq kabi" [15]. Darslikda antonimiyasi hodisasi asosida birdan ortiq so'zlar o'rtasidagi zidlik munosabati yotishi qayd etilar ekan, ko'p ma'noli so'z har bir ma'nosi bilan boshqa so'zlarga antonim bo'la olishi ko'rsatiladi va antonim va antonimiyasi tushunchalari o'rtasidagi farqiyat quyidagicha ko'rsatiladi: "Antonimiyada o'zaro zidlik bo'lishi aytiladi, zero zidlikda esa biri ikkinchisini inkor etish hodisasi ham seziladi. Lekin bu ikki hodisa tamoman bir-biridan farq qiladi. Tasdiq va inkor etish tilda bor hodisa. Masalan: olmadi deyilganda berganlik ifodalanganmaydi, balki shu harakat (olish)ning o'zi inkor etiladi. Bu esa antonimiyani yuzaga keltirmaydi" [15].

U.Tursunov, J.Muxtorov, Sh.Rahmatullayevlar tomonidan yaratilgan "Hozirgi o'zbek adabiy tili" darsligida antonimlar quyidagicha ta'riflangan: "Til birliklarining o'zaro zid munosabatidagi ma'nolarni anglatishi asosida guruhlanishiga antonimlar deyiladi" [6]. H. Jamolxonovning "Hozirgi o'zbek adabiy tili" darsligida esa antonimlar tavsifi "Leksik antonimiyasi leksemalarning bir-biriga zid ma'no anglatishidir: oq va qora, qalin va yupqa kabi" tarzida izohlanadi. Demak, qarama-qarshi ma'no bildiradigan so'zlar biri ikkinchisiga nisbatan antonim deyiladi: katta-kichik, uzoq-yaqin, chap-o'ng, sog'aymoq-kasal bo'lmoq, muhabbat-nafrat kabi" tarzida beriladi [6]. H.Jamolxonov antonimlarning yuzaga kelish sabablari haqida fikr yuritganda, asosan, leksik antonimlarni ko'zda tutishi seziladi. Olim antonimiyasi hodisasining, asosan bir turkum doirasida yuz berishini ta'kidlaydi va o'zaro zid ma'no ifoda etmagan leksemalarning ma'lum kontekst ichida so'zlovchi yoki muallif tomonidan antonimik munosabatlarga kiritilishi kontekstual antonimlarni hosil qilishini misollar asosida tahlil etadi.

Xullas, antonimiyada uch xil belgi bor: 1) shakli (fonetik strukturasi) jihatdan har xillik; 2) ma'nosi jihatdan har xillik; 3) ma'nodagi o'zaro zidlik. Ana shu oxirgi belgi antonim so'zni o'zaro birlashtiradi, ya'ni qarama-qarshi ma'noli birlik qiladi" [13].

Antonim so'zlardan ziddiyat kontentli leksemalarning farqi shundaki, bunda til sathidan tashqarida yuzaga chiqadigan nutqiy holat bilan aloqador lingvistik vaziyatlarga alohida diqqat qaratiladi. Ziddiyat kontentli leksemalarning kommunikologik, diskursologik, personologik, lingvomadaniy va neyropsixologik xususiyatlari aniqlanadi. Bu sohalarining uzviy aloqadorligida ziddiyat kontentli leksemalarning diskurs-muloqot va lingvokognitiv ahamiyati paradigmalari o'rganiladi. Masalan, nutq yadrosidan joy oladigan alohida so'z turkumlariga mansub modal, tasdiq-inkor, undov, taklif xitob so'z-gaplar qurshovi va periferiyalarida ziddiyat kontentlari uchrashini hisobga olsak, bunday leksemalarning chegaralari kengayib borishini ko'rishimiz mumkin. Chunonchi, jadvalga e'tibor beramiz :

Ha	Ha albatta → Balli → Barakallo → Ma'qul → Rost → To'g'ri → Shunday → Tushunarli// Baraka toping → Haq gap → Adashmadingiz → To'g'risi shu → Rost aytasiz → To'g'ri gapirdingiz → Gapingiz haq // To'g'ri qaror → Alhamdulillah shunday → Alloh sizdan rozi bo'lsin → Boringizga shukr// To'g'risi ham shunday → Boshqa gap bo'lishi mumkin emas.	Tasdiq (dan) + ma'qullash + olqishlash + qo'llab-quvvatlash + ijobiy munosabat + shukronalik + qat'iylik (kacha)
Yo'q	Yog'-e → Bunaqamas → Bilmasam → Tushunmadim // Ha deyolmayman → Nega endi men ? → Xo'p deyishim kerakmi ? // Bu savol menga emas → Buni o'ylab ko'rish kerak	Inkor (dan) – istihola + rad etish + bo'yin tovlash (gacha)

Jadvaldagi Ha va Yo'q yarusidan tashqaridagi nutqiy hosilalar vaziyat talabi bilan insonga ta'sir uyg'otuvchi ruhiy holat bilan aloqador bo'lib, nutq so'zlovchisining ong-tafakkuri, axloq-odobi, tarbiya darajasi, diskurs monosabatga tayyorligi va xabardorligi kabi omillar bilan aloqador hisoblanadi. Vaziyatni baholash, yumshatish, keskinlashtirish va fors-major holatlarning oldini olishda ziddiyat kontentli leksemalar, nutqiy konfiguratsiyalar [Tasdiq (dan) + ma'qullash + olqishlash + qo'llab-quvvatlash + ijobiy munosabat + shukronalik + qat'iylik (-kacha)] paradigmalari bilan bir qatorda [Inkor (dan) – istihola + rad etish + bo'yin tovlash (-gacha)] bo'lgan lisoniy ma'nolar inson miyasida tizimiy jihatdan o'rnatilgan bo'ladi hamda shu bilan bir qatorda neyropsixologiyaviy holat bilan baholanadi.

Xulosa. Empirik yondashuvda har bir birlik alohida-alohida tekshiriladi. Manbani o'rganishning har ikki bosqichi

ham birday muhim, ikkinchisini birinchisiz, birinchisini ikkinchisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Ularni bir-biridan uzish, qarama-qarshi qo'yish mumkin emas. Bilishning ikki zaruriy bosqichi ham cheklangan. Ya'ni empirik bilim nazariy xulosalar uchun material bo'lib xizmat qiladi. Nazariy tilshunoslik har qanday birlikning mohiyati uning boshqa sistemadoshlariga munosabatini chuqur tahlil qilish bilan ochiladi, degan metodologiyaga tayanadi. Xulosa qilib aytganda, ziddiyat kontentli leksemalar lison//nutq oppozitsiyasida kommunikologik, personologik, diskursologik va neyropsixologik hodisa sifatida grammatik qobiqdan tashqarida namoyon bo'ladi. Ularning leksik-semantik va formal-funksional xususiyatlari keng qamrovli bo'lib, dialektik qonuniyatlar o'Ichamida o'rganilishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Аширбоев С., Рахматов М. Ўзбек адабий тили тарихи. Тошкент, 2003. Б. 16-17.
2. Бобокалонov P.P. Нейропсихоллингвистика: языковая личность и харизматический человек (Теория, практика и методика). Монография, LAMBERT Academic Publishing, Chisinau, Moldavia-Europe, 2023. 230 с. ISBN 978-620-6-15214-9.
3. Жамолхонов Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. -Тошкент: Талкин, 2005. Б. 170.
4. Сайфуллаева P. Ҳозирги ўзбек тилида кўшма гапларнинг формал-функционал талқини. –Тошкент: «Фан» нашр. 1994 8-24:-28-64; 177-248 б.
5. Сайфуллаева P., Курбонова M., Менглиев B., Бокиева Г. Ҳозирги ўзбек тили. (Кириш, Фонетика-фонология, Графика, Талаффуз ва имло, Лексикология, Фразеология, Лексикография). Дарслик. -Тошкент, 2005. Б. 106.
6. Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. - Тошкент: Ўзбекистон, 1992. Б. 120.
7. Begimova G. J. Leksik-semantik sath va uning birligi masalalari talqini//Таълим ва инновацион тадқиқотлар (2022, № 3) ISSN 2181-1709 (P)
8. Bobokalonov P. R. Kanonik modeli fransuzcha-o'zbekcha gaplarning sistem-struktural, lingvodidaktik va komparativ tahlili, dissert. Filol. fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Buxoro, 2023. -4-134 b.
9. Bobokalonov R. R. O'zbek tilida semantik-funksional gaplar talqini, Toshkent: « Fan » nashriyoti. 2006, -3-127 b.
10. Bobokalonov R. R. O'zbekcha-fransuzcha semantik-funksional gaplarning farqlanishi va kommunikativ neyropsixologiyaviy tadqiqotlar. Filologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi, Buxoro -2022, 4, pp. 07-109.
11. Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Qodirov V., Jo'raboyeva Z. Ona tili. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik. –Toshkent: Ma'naviyat, 2011. -180-181 b.
12. Nurmonov A., Sobirov A., Yusupova SH. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Akademik litseylarning 2-bosqich talabalari uchun darslik. – Toshkent: Ilm Ziyov, 2010. B. 78-79.
13. Rajabov F. Pardayeva B. Tursunov B. Antonimlarning ona tili darsliklari va qo'llanmalaridagi talqini// Международный научный журнал № 6 (100), часть 3 «Новости образования: исследование в XXI веке» январь, 2023 г.
14. Sayfullayeva R. Bobokalonov R.R. Neyropsixologiyaviy: lingvistik shaxs va xarizmatik shaxs. Monografiya, GlobeEdit. Moldova Respublikasi, Kshenyov, 2023. 3-149-betlar ISBN: 978-620-0-64878-55.
15. Shoabdurahmonov Sh.Sh. O'zbek lili dialektologiyasi. - T.: «O'qituvchi», 1978. 43-b.
16. Djafarova, Dildora, Yaxshiboyeva Nodira, and Abdullayeva Zulfiya. "Socio-Cultural Memory And Its Reflection In French Phraseology." Journal of Positive School Psychology (2022): 2883-2889.
17. Ilhomovna, D. D., & Ostonovich, B. O. (2024). Interaction of Language Games in the Articulation of "Historical Memory" Within French and Uzbek Phraseology. American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education (2993-2769), 2(1), 348-354.
18. Ilhomovna, D. D., & Ostonovich, B. O. (2024). Interaction of Language Games in the Articulation of "Historical Memory" Within French and Uzbek Phraseology. American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education (2993-2769), 2(1), 348-354.
19. Ilhomovna, Djafarova Dildora. "The emergence of the concept of "historical memory" in linguistics and the history of its socio-cultural formation." ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal 12.3 (2022): 169-173.
20. Ilhomovna, Djafarova Dildora, Bobokalonov Odilshoh Ostonovich, and Yaxshiboyeva Nodira Ergashovna. "Contemporary Usage of Archaic Phraseological Units Expressing "Historical Memory" In Uzbek and French Languages." American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education (2993-2769) 2.2 (2024): 371-377.
21. Rahmonova, Gulnoza, and Dildora Djafarova. "Explanation of the term" neologism." in linguistics. In Конференции. 2021.
22. Ilhomovna Djafarova Dildora. "Fransuz va o'zbek frazeologiyasida "tarixiy xotira" ni ifodalashda til o'yinlarini o'zaro ta'siri (ahamiyati)." Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences 1.1 (2021): 255-259.

UDK: 811.133.1'367.623+811.512.133'367.623

Kamaraddin DAVLETOV,
Urganch davlat universiteti tayanch doktoranti
E-mail: k.k.davletov@gmail.com.

PhD, dotsent G.Raximova taqrizi asosida

CLASSIFICATION OF ADJECTIVES OF THE CONCEPT OF FEAR IN THE FRENCH AND UZBEK LANGUAGES

Annotation

In this article the author has identified the adjectives included in the concept of "peur/qo'rquv" in French, divided them into different groups on the basis of distributional and component analysis methods and revealed the correlation between them. The selected lexemes are divided into small synonymic groups according to their subject matter and interpreted in a table taking into account their semantic features. When comparing the results of the analysis of syntactic and semantic combinability of nouns related to the concept of fear with the results of their component analysis, the interdependence of the nuances of the word meaning and cases of its use is confirmed. It is proved that the adjectives of this concept have a different degree of commonality in both languages. In conclusion, the analysis of lexical, morphological-syntactic, functional-semantic, stylistic-poetic means scientifically and theoretically proved that the expression of fear in the linguoculture of the French nation is unique.

Key words: concept of fear, passive, non-causative, active, causal adjectives, past participles.

КЛАССИФИКАЦИЯ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ, КОНЦЕПТ СТРАХА ВО ФРАНЦУЗСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В данной статье автор выделил прилагательные, входящие в понятие «peur/кўрқув» во французском языке, разделил их на разные группы на основе методов дистрибутивного и компонентного анализа и выявил корреляцию между ними. Выбранные лексемы разделены на небольшие синонимические группы по их тематике и интерпретированы в таблице с учетом их семантических особенностей. При сравнении результатов анализа синтаксической и семантической сочетаемости существительных, относящихся к концепту страха, с результатами их компонентного анализа подтверждается взаимозависимость нюансов значения слова и случаев его употребления. Доказано, что прилагательные данного концепта имеют разную степень общности в обоих языках. В заключение анализ лексических, морфолого-синтаксических, функционально-семантических, стилистико-поэтических средств научно и теоретически доказал, что выражение страха в лингвокультуре французской нации уникально.

Ключевые слова: концепт страха, пассивный, некаузативный, активный, причинный прилагательные, причастия прошедшего времени.

FRANSUZ VA O'ZBEK TILLARIDA QO'RQUV KONSEPTIGA KIRUVCHI SIFATLAR TASNIFI

Annotatsiya

Mazkur maqolada muallif tomonidan fransuz tilidagi "peur/qo'rquv" konseptiga kiruvchi sifatlar aniqlanib, distributiv va komponent tahlil metodlari asosida turli guruhlariga ajratilgan va ular orasidagi korrelyatsiya ochib berilgan. Tanalangan leksemalar semalariga ko'ra kichik sinonim guruhlariga ajratilgan va semantik belgilari asosida jadvalga solib sharhlangan. Qo'rquv konseptiga tegishli otlarning sintaktik va semantik muvofiqligi tahlili natijalari ularning komponent tahlili natijalari bilan solishtirilganda, so'zning ma'no nuanslari va qo'llanish holatlarining o'zaro bog'liqligi tasdiqlangan. Mazkur konsept sifatlari har ikkala tilda turli darajadagi umumiylikka ega ekanligi isbotlangan. Xulosada leksik, morfologik-sintaktik, funksional-semantik, stilistik-poetik vositalar tahlili fransuz millati lisoniy madaniyatida qo'rquv holatlari ifodalanishi o'ziga xos ekanligini ilmiy-nazariy jihatdan isbotladi.

Kalit so'zlar: qo'rquv konsepti, passiv, nokauzativ, aktiv, kauzativ sifatlar, o'tgan zamon sifatoshlari

Kirish. Lingvomadaniyat va pragmalogvistika o'zbek tilshunosligida eng yosh ilmiy yo'nalish bo'lib, bu sohada izlanishlar endi boshlanmoqda. Shundan kelib chiqqan holda biz shu yo'nalishlarda ilmiy tadqiqot, izlanish olib borishga qaror qilganmiz. Shu ma'noda muxtaram Prezidentimizning quyidagi so'zlari diqqatga sazovordir, "Men bugun aziz bolalarimizga murojaat qilib, ulug' alloma, XX asr boshida olti tili – o'zbek, arab, fors, hind, turk va rus tillarida lug'at tuzgan Is'hoqxon Ibratning mana bu hikmatli so'zlarini eslatmoqchiman: "Bizning yoshlar albatta boshqa tilni bilish uchun sa'y-harakat qilsinlar, lekin avval o'z ona tilini ko'zlariga to'rtiy qilib, ehtirom ko'rsatsinlar. Zero, o'z tiliga sadoqat – bu vataniy ishdir".

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Hissiyot tilshunoslik uchun ham, har doim qiziqarli tadqiqot ob'ekti bo'lib kelgan. Xususan, V. N. Gridin, V. N. Teliya,

A.Vejbiskaya, Ye. Yu. Myagkova, V. I. Shaxovskiy, Yu. D. Apresyan, V. Yu. Apresyan, G.Lakoff, M. Jonson va boshqalar umuman hissiyotlarni, shuningdek, alohida-alohida olingan hissiyotlarni tadqiq qilishgan. K. Izard, A. N. Leontev, S. Rubinshteynlar esa "qo'rquv" hissiyotini fundamental hissiyotlar qatoriga kiritishadi.

Bu sohada ko'p sonli tadqiqotlar qilinganligiga qaramasdan bir qator muammolar yechilmasdan qolmoqda. Hissiyot tushunchasining o'zi to'g'risida tadqiqotchilar yakdil fikrda emaslar. Buning ustiga hissiyot va hissiy holatlar klassifikatsiyasi ham mavjud emas. Mazkur omillar bu mavzuni chuqurroq o'rganish, tadqiq qilish zaruratini keltirib chiqaradi.

Qo'rquv konseptiga kiruvchi sifatlar ushbu hissiyotni tavsiflashga xizmat qiladi va gap tarkibida aniqlovchi, ot kesimning nominal qismi vazifasini bajaradi. Sifat bilan bir xil

asosga ega bo'lgan ravishda ham sifat semasi ma'lum darajada saqlanib qoladi. Umuman olganda biz ham bu boradagi M. N. Minina fikriga qo'shilamiz: "fe'l va sifatdosh o'zaro qarama-qarshilik bilan karakterlanadi, fe'l faol, o'tkinchi va vaqt bilan bog'liqlik xususiyatiga ega, sifat esa nofaol, doimiy va vaqt bilan bog'liq emas" (Minina, 1973: 140 b).

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotimizda qo'rquv konseptiga kiruvchi sifatning o'ziga xosligini, hamda uning ierarxik munosabatlarda joylashgan, komponentlarga ajraladigan murakkab semantik tuzilishga egaligini, semantik tuzilishi sintagmatik va paradigmatic munosabatlar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlashga harakat qilamiz. Qo'rquv konseptining har ikkala tildagi leksik birliklarining semantik tuzilishini ochib berishda distributiv va komponentli tahlil metodlaridan foydalaniladi. Shu bilan birga, so'zning mazmun plani ifoda planida har doim ham muloqot jarayonida aks etmasligi sababli intuitsiyasiga tayanamiz.

Tadqiqotimiz uch bosqichni o'z ichiga oladi: 1. Fransuz va o'zbek tillarida qo'rquv konsepti semantik maydoniga kiruvchi sifat va ravishdoshlarni aniqlash; 2. Aniqlangan birliklar sinonimlari va semalarini o'rtasidagi paradigmatic va sintagmatik munosabatlarni tavsiflash; 3. Ularning tuzilishi-dagi umumiy va xususiylikni aniqlash va tahlil qilish;

Tahlil va natijalar. Fransuz tilida qo'rquv konseptiga tegishli ot va fe'llar bilan monomorfemik bo'lgan sifatarni shartli ravishda ikki guruhga bo'lish mumkin: 1. Qo'rquvni his qilish ma'nosini anglatadigan passiv, nokauzativ sifatlar; 2. Qo'rquvga sabab ma'nosini anglatadigan faol kauzativ. 1-guruhga *anxieux, appréhensif, craintif, inquiet, peureux, timide* sifatleri hamda *affolé, apeuré, effrayé, angoissé, alarmé, épouvanté, intimidé, horrifié, terrifié, alerté* kabi o'tgan zamon sifatdoshlari (*particpe passé*) kiradi.

2-guruhga *-eux, -able, -ible* qo'shimchalari yordamida yasalgan *affreux, effroyable, épouvantable, horrible, terribie, redoutable* sifatleri va *affolant, alarmant, effrayant,*

1-jadval. Fransuz va o'zbek tillarida qo'rquv konseptiga kiruvchi sifatlar tasnifi

	Qo'rquvga tushgan subyektni ko'rsatuvchi passiv belgi	Qo'rquv chaqiruvchi obyektni ko'rsatuvchi aktiv belgi
Xususiyatning doimiy belgisi	Inquiet, anxieux, appréhensif, craintif, peureux, timide ; Tashvishli, xavotirli, qo'rqoq, qo'rqinchli, haybatli, vahimachi, qo'rqulik	Affreux, épouvantable, effroyable, horrible, redoutable, terrible dahshatli, vahimachi, mash'um, mudhish, vahshatli, qo'rqitadigan,
Xususiyatning vaqtiylik belgisi	Alarmé, alerté, angoissé, apeuré, affolé, effrayé, épouvanté, horrifié, intimidé, terrifié, terrorisé ; Qo'rqib ketgan, hadiksiragan, cho'chigan, xavfsiragan, xavotirga tushgan, tashvishlangan, dahshatga tushgan, tashvishlangan	Alarmant, angoissant, affolant, effrayant, inquietant, horrifiant, terrifiant, redouté, appréhendé ; Xavotirlanayotgan, tashvishlanayotgan, dahshatli, qo'rqinchli, qo'rqinchli, qo'rqinchli

Qo'rquvga tushgan subyektni ko'rsatuvchi passiv ma'noga ega bo'lgan sifatlar jonli otlar va metonimik jihatdan tananing qismlarini bildiruvchi so'zlar bilan ham bog'lanadi: *xavotirli ko'zlar / qarash va hokozo.*

Qo'rquv chaqiruvchi "sabab" komponentini o'z ichiga olgan obyektni ko'rsatuvchi aktiv sifatlar xavf manbaini izohlovchi, tavsiflovchi bo'lib xizmat qiladi. Ular asosan qo'rquvni keltirib chiqaradigan narsa yoki hodisani anglatadigan ot bilan bog'lanadi: *une nuit horrible, mudhish tun.*

Shu bilan birga, tirik mavjudotlar uchun xavf tug'diradigan hodisalar, vaziyatlarni bildiradigan *mort, catastrophe, guerre, o'lim, falokat, urush* kabi konseptlarga tegishli sifatlar ham bevosita qo'rquv chaqiruvchi sabab komponentini o'z ichiga oladi.

Sifatdoshlar va sifatlar orasida subyekt va obyektni tavsiflashda funksional va semantik umumiylik bo'lsa ham, ular o'rtasida ma'no jihatdan ma'lum farqlar mavjud. Ot-kesim shakli parallel bo'lgan sifatlar misolida kesimning holat natijasini yoki tavsiflash xususiyatini aniq ko'rish mumkin. Masalan *il est inquieté par votre silence* jumlasida

inquiétant kabi fe'lning hozirgi zamon (*particpe présent*) sifatdoshlari shakli kiritilgan.

Shuningdek fe'lning o'tgan zamon sifatdoshi va *de* predlogi bilan bog'lanib kelgan aniqlovchini ham qo'rquv konseptining semantik maydoniga kiritish mumkin: *pris d'épouvante, saisi de panique.*

O'zbek tilida bunday tasniflash mezoniga ko'ra 1-guruhga asosan *qo'rqan, hayiqan, tahlkaga tushgan, yuragiga g'ulg'ula tushgan* kabi fe'lning o'tgan zamon sifatdoshlari shakli, va qo'rquvni his qilayotgan subyektni metonimik usul bilan tasvirolovchi *-li* qo'shimchasi yordamida yasalga *xavotirli (nigoh), tashvishli (holat), hadikli (qarash), xavotirona (ishora)* kabi sifatlar kiradi. Shuningdek bu guruhga *qo'rqoq, vahimachi, bo'shang, dovdir, yuraksiz* kabi shaxsning qo'rquvga moyilligini ko'rsatuvchi iboralarni ham kiritishimiz mumkin.

2-guruhni ham *-li* qo'shimchasi bilan yasalgan qo'rquv chaqiruvchi obyekt bilan bog'lanib, uni tavsiflab keluvchi *vahimachi, haybatli, qo'rqinchli, dahshatli, mudhish, mash'um, tahlkachi* kabi sifatlar va fe'lning majhul nisbat shaklidagi *qo'rqitadigan, tashvishlaniradigan, dahshatga soladigan, xavotirga qo'yadigan* kabi sifatdoshlarni kiritishimiz mumkin.

L. P. Kalakutskaya o'z ilmiy ishida ko'rsatganidek, o'tgan zamon sifatdoshlari sifatlashish borasida eng faol fe'l shakli hisoblanadi, chunki 1. Majhul nisbat shaklini fe'lning predikativ shaklidan ajralib turadi; 2. Fe'l zamon, ish-harakat natijasini ko'rsatadi; 3. *-gan, -kan, -qan* qo'shimchalari yordamida yasalgan o'tgan zamon sifatdoshlari deyarli to'liq sifatlashadi, ammo *-yotgan* qo'shimchasi bilan yasalgan hozirgi zamon sifatdoshida ish-harakat va holat ma'lum darajada saqlanib qoladi. Quyidagi jadvalda qo'rquv konsepti semantik maydoniga kiruvchi sifatarni hissiyotning intensivlik/faollik darajasiga va doimiylik/vaqtinchalik xususiyatlariga ko'ra tasniflaymiz. Bu jadval orqali ushbu xususiyatlar o'rtasidagi bog'liqlikni ham kuzatish mumkin.

qo'rquvning passiv shaklini hosil qilishda ishtirok etuvchi *inquiété* sifatdoshi avvalo sabab, keyin natija, holatni ko'rsatadi. *Il est inquiet à cause de votre silence* gapida esa sifat subyektning holatini tavsiflaydi xolos.

Shunday qilib fransuz va o'zbek tilidagi qo'rquv konseptiga kiruvchi passiv atribut ma'nosiga ega sifatlar uchta semantik guruhga bo'linadi: 1. Qo'rquvni boshdan kechirish; 2. Qo'rquvni ifodalash; 3. Qo'rquvni boshdan kechirishga moyillik, qo'rquvga osonlikcha berilish;

Birinchi va ikkinchi guruhlar ma'nosi bir-biriga yaqin, ammo ikkinchisi metonimik ravishda odamni va uning qo'rquv tuyg'usiga munosabatini bildiruvchi ot bilan bog'lanadi (*un regard inquiet, xavotirona qarash*). Uchinchi guruhga fransuz tilida *peureux, craintif, appréhensif, timide* va ularning sinonimlari *lâche, couard, timoré, pusillanime* kabi o'zakkdosh bo'lmagan birliklar kiradi. O'zbek tilida esa *qo'rqoq, dovdir, jur'atsiz, tortinchoq, uyatchan, yuraksiz* so'zlari ularga mos keladi. "Doimiy atribut" komponentining kuchayishi bilan bu ma'no shunchalik o'zgardiki, bu sifatlar qo'rquv konseptiga kiruvchi asosiy sifatlariga to'liq sinonim bo'lmaydi. Bizning fikrimizcha, aynan shu nuqtada ko'rib

chiqilayotgan ikkala tilning konsepti semantik maydoni ularga antonim bo'lgan so'zlarning semantik maydoni bilan birlashadi, ammo "jasorat" konseptini bildiruvchi semantik maydonga kiradi.

Faol atribut ma'nosiga ega bo'lgan sifatlar "qo'rquv" ma'nosining zaiflashishi yoki yo'qolishi sababli qo'rquv semantik maydonidan chiqib ketadi. "Qo'rquvni uyg'otuvchi va natjaisni anglatadigan sifatleri quyidagi hosila 2-jadval. Fransuz va o'zbek tillarida qo'rquv konseptiga oid sifatlarining semantik ma'nolari.

	Shartli formula	Fransuz tilidagi misollar	O'zbek tilidagi misollar	
I	Passiv belgi mavjud			
1	qo'rquvni his qilayotgan odam	N an	un homme anxieux apeuré, effrayé	tashvishi odam
2	qo'rquvni ifodalovchi	N in, an	un regard inquiet	xavotirona qarash
3	qo'rquvga moyil, oson qo'rquvchi	N an	un enfant timide	qo'rqoq bola
II	Faol belgi mavjud	N in, an	un orage terrible, épouvantable	qo'rqinchli, dahshatli bo'ron
1	qo'rquvga soluvchi faol belgi			
2	xunuk, jirkanch	N in, an	un spectacle affreux, horrible	jirkanch tomosha
3	og'ir, qiyin	N in	les temps affreux	dahshatli davr
4	kuchli, intensiv	N in	un bruit, un effort affreux, terrible	dahshatli chinqirq, qo'rqinchli ovoz
5	hayajonlangan, bezovta	N an, in	un homme inquiet, un sommeil inquiet;	xavotirli odam, bezovta uyqu
6	hayrat, hamdardlik ifodalash		C'est affreux. C'est terrible. C'est épouvantable	Bu dahshat!

Sifatlarining sinonimik qatoridagi farqlovchi semalar aktivlik, passivlik va doimiylik belgilaridan tashqari, intensivlikni ham o'z ichiga oladi.

Fransuz tilidagi *terrible*, *affreux*, *épouvantable*, *effroyable* va o'zbek tilidagi *dahshatli*, *tahlakali* sifatlar qo'rquvni keltirib chiqaradigan yuqori sifat darajasini bildiradi. Qo'rquvni boshdan kechirishga moyillikning zaif darajasi fransuz tilida *timide*, o'zbek tilida esa *uyatchan* sifatleri bilan ifodalanadi, ammo bu so'zlarni qo'rquv konseptining sinonimik qatoriga kiritmaganmiz.

Chastota bo'yicha tartiblaydigan bo'lsak, fransuz tilida *terrible*, *affreux*, o'zbek tilida esa *dahshatli* va *qo'rqinchli* sifatleri birinchi o'rinda turadi. Lekin ikkalasining ham qo'llanilish darajasi yuqoriligi bu birliklarning qo'rquv konsepti doirasidan tashqarida ham keng miqiyosda uchrashi bilan izohlanadi. Shunday qilib, fransuz va o'zbek tillarida ko'rib chiqilgan sifatlar semantik xususiyatlari bir-biriga mos keladi deb xulosa qilishimiz mumkin. Ikkala tilda ham qo'rquv ma'nosini anglatuvchi sifatlarda ma'no zaiflashishi va kuchayishi hodisasi mavjud bo'lib, ba'zi o'rinlarda bu hol mazkur sifatlarining (*timide*, *bezovta*, *uyatchan*) qo'rquv konsepti doirasidan chiqishiga olib keladi. Bu semantik o'zgarishlar sifatlar ma'nosi tarkibida ma'lum komponentlarning mavjudligiga qarab sodir bo'ladi va asosan aniqlanmish otning jonli yoki jonsizlik kategoriyasiga qarab amalga oshiriladi. Ikki til o'rtasidagi farq shundaki, fransuz tilidagi qo'rquv konsepti otlari parallel ravishda ko'p sonli sifatlariga ega: *terrible*, *affreux*, *horrible*, *épouvantable*, *effroyable*, o'zbek tilida esa sifatlar asosan *-li* qo'shimchasi yordamida yasalgan *vahimali*, *dahshatli*, *tahlakali* kabi so'zlar va *-qan*, *-gan* qo'shimchali *qo'rqan*, *vahimaga tushgan*, *xavotirlangan* kabi fe'ning sifatdosh shakllaridan tashkil topgan.

Xulosa va takliflar.

1. Yuqorida aytilganlarning barchasidan kelib chiqqan holda, "qo'rquv" konsepti fransuz va o'zbek tillarida turli xil birliklar bilan ifodalanadi va bu birliklarni leksik-semantik belgilariga ko'ra tasniflash, mazkur konseptning lingvokulturologik va pragmatik xususiyatlarini ochib beradi. Har ikkala tilda ham qo'rquv konseptiga tegishli leksemalar tirik mavjudotning, asosan insonning qiyin, xavfli vaziyatini, xatti-harakatlarini tavsiflaydi va lisonda tizimli ravishda ifodalanadi. Fransuz va o'zbek tillaridagi qo'rquv konseptiga

ADABIYOTLAR

1. Apresyan Y. Leksicheskaya semantika sinonimicheskie sredstva yazika. -Moskva: Nauka, 1974.
2. Dictionnaire des synonymes de la langue française. -Paris : Librairie Larousse, 1996.
3. Hojiev A. O'zbek tilining sinonimlar lug'ati. -Toshkent: O'qituvchi, 1974.
4. Hojiev A. Lingvistik terminlarning izohli lug'ati. -Toshkent: O'qituvchi, 1985

ma'nolarning paydo bo'lishiga asos bo'lib xizmat qilgan: 1. "Xunuk, jirkanch" dahshat uyg'otuvchi; 2. "Og'ir, qiyin"; 3. "Kuchli, shiddatli"; 4. "Hayajonli, bezovta".

Yuqorida atib o'tilgan 1, 2, 3-ma'nolar fransuz tilida *affreux*, *terrible*, *effroyable*, *horrible*, *épouvantable* kabi o'zbek tilida - *dahshatli*, *tahlakali* sifatleri bilan ifodalanadi. 4-ma'no fransuz tilida *inquiet* va o'zbek tilida *bezovta* sifatlariga xosdir.

2-jadval. Fransuz va o'zbek tillarida qo'rquv konseptiga oid sifatlarining semantik ma'nolari.

kiruvchi leksik birliklar kengaytirilgan holda jadvalda keltirilgan.

2.

Har ikkala tildagi leksik birliklarini tadqiq qilish natijasida shuni aniqladik-ki, qo'rquv konsepti va boshqa konseptlar o'rtasida semantik-sintaktik bog'lanishlar mavjud: a). Boshqa emotsional konseptlar va ularning birliklari qo'rquv konsepti birliklari bilan u yoki bu tuyg'uni aks ettirishi bilan umumiy xususiyatlarga ega. Bu holat his-tuyg'ularni bildiruvchi birliklar qatnashgan kontekstda aniqlanadi. Shuningdek, bir qator konstruksiyalarda qo'rquv ma'nosining kuchsizlanishini sababli, ular boshqa barqaror ma'no kasb etadilar va boshqa konseptga aylanadi. Bunga fransuz tilidagi *timidité*, *saisissement* o'zbek tilida esa *andisha*, *uyat*, kabi leksemalar va ular taalluqli konseptlar misol bo'la oladi. b). Xavf, tahdid konseptiga kiruvchi leksik birliklar qo'rquv hissiyotiga sabab bo'lishi tufayli, qo'rquv konseptiga juda yaqin turadi. Masalan fransuz tilidagi dala qo'riqchisini anglatuvchi *épouvantail*, *effraie*, *terribilité* kabi, va o'zbek tildagi *ola-bo'ji*, *ajina*, *ajdarho* leksemalarni ham xavf-tahdid ham qo'rquv konseptiga kiritish mumkin. c). Shuningdek, semantik evolyutsiya nuqtai nazaridan, fransuz tilida qo'rquv uyg'otuvchi sababni bildiruvchi otning (*frayeur-vacarme*) qo'rquvni bildiruvchi otga aylanishini, o'zbek tilida esa qo'rquvning nomoyon bo'lishini anglatuvchi belgining (*sarosima*, *g'ulg'la kabi*) qo'rquvning o'zini ifodalashini kuzatishimiz mumkin. d). Shaxsning jismoniy holatini bildiruvchi va his-tuyg'ularni boshdan kechirish jarayonini tavsiflaydigan so'zlar barcha hissiy konseptlarga tegishli bo'lishi mumkin. O'zbek tilidagi *titramoq* va fransuz tilidagi *trembler* fe'li bunga misol bo'la oladi: *trembler de joie* yoki *trembler de peur* – *quvonchdan titramoq* yoki *qo'rquvdan titramoq*.e). *Jasurlik*, *qo'rqoqlik* kabi bevosita shaxsiyatni bildiruvchi konseptlar bilan ham qo'rquv konsepti semantik jihatdan juda yaqin. Fransuz tilidagi *panicard*, *trembleur*, *alarmiste*, *terroriste* kabi va o'zbek tilidagi *qo'rqoq*, *jur'atsiz*, *yuraksiz* kabi so'zlar har uchala konseptga daxldordir.

3. Qo'rquv universal hissiyot bo'lganligi sababli, o'zbek va fransuz tillarida konseptga kiruvchi leksik birliklar xususiyatlari va ularning ifodalanishi ko'p hollarda mos keladi. Qo'rquvga sabab bo'lgan omillar har ikkala tilda ham umumiy, hissiyotlar esa tildan tashqari real voqeelikka shaxs munosabatini aks ettiradi.

5. Mamatov A. E. Tilga kognitiv yondashuvning mohiyati nimada? Tilshunoslikning dolzarb masalalari: Prof. A.Nurmonov tavalludining 70 yilligiga bag'ishlab o'tkazilgan ilmiy-amaliy anjuman materiallari.-Andijon: ADU, 2012.
6. Maslova V. (). Lingvokulturologiya. -Moskva: Akademiya, 2001
7. Minina, N. M. Semanticheskie polya v praktike yazika. Posobie po leksike nemeskogo yazika. -Moskva: Nauka, 1973.
8. Mirziyoev Sh. M. O'zbek tiliga davlat tili maqomi berilganligining o'ttiz yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqi. Milliy o'zligimiz va mustaqil davlatchiligimiz timsoli. Xalq so'zi gazetasi, 2019 yil 22 oktyabr, № 218 (7448).
9. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. -Jizzax: Sangzor, 2006.
10. Sardou, A. Nouveau dictionnaire des synonymes français. -Paris : Editions Paperback, 2010.

Zulfiya DAVRONOVA,
Senior Lecturer at Uzbekistan State World Languages University.
E-mail: zulfiyadavoronova@mail.ru
Sarvinoz AZAMJONOVA,
1st year student at Uzbekistan State World Languages University

Based on the review of Doctor of Philological Sciences, Associate Professor T. Kuchkarov

**PECULIARITIES OF NATIONAL AND CULTURAL REALITIES IN UZBEK WORKS TRANSLATION INTO
FRENCH LANGUAGE (ON THE EXAMPLE OF CHULPAN'S NOVELS "DAY AND NIGHT" AND AIBEK'S
"NAVOI")**

Annotation

The purpose of this article is to consider the peculiarities of translation of realia in a fiction text, as well as to study the most common methods of translation of realia in the novels of A. Chulpan "Day and Night" and Aibek "Navoi". As a result of our research, it was revealed that in the works of fiction realities convey a special national flavor, so the translator should pay special attention to them. Analyzing the realia of these works in translation into French and Russian, the following methods were found: transcription, transliteration, calque and descriptive translation.

Key words: realities, translation, bioequivalent vocabulary, calcination, transliteration, art text, "Day and Night", "Navoi".

**ОСОБЕННОСТИ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫХ РЕАЛИЙ В УЗБЕКСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ,
ПЕРЕВЕДЕННЫХ НА ФРАНЦУЗСКИЙ ЯЗЫК
(НА ПРИМЕРЕ РОМАНОВ ЧУЛПАНА «ДЕНЬ И НОЧЬ» И АЙБЕКА «НАВОИ»)**

Аннотация

Цель данной статьи – рассмотреть особенности перевода реалий в художественном тексте, а также изучить наиболее распространенные приемы перевода реалий в романах А. Чулпана «День и ночь» и Айбека «Навои». В результате нашего исследования было выявлено, что в художественных произведениях реалии передают особый национальный колорит, поэтому переводчику следует обратить на них особое внимание. Анализируя реалии этих произведений в переводе на французский и русский языки, были обнаружены следующие способы: транскрипция, транслитерация, калькирование и описательный перевод.

Ключевые слова: реалии, перевод, биоэквивалентная лексика, калькирование, транслитерация, художественный текст, «День и ночь», «Навои».

**FRANSUZ TILIGA TARJIMA QILINGAN O‘ZBEK ASARLARIDA MILLIY-MADANIY REALIYALARNING
O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI
(CHO‘L PONNING “KECHA VA KUNDUZ” HAMDA OYBEKNING “NAVOIY” ROMANLARI MISOLIDA)**

Annotatsiya

Ushbu maqolada tarjimashunoslikda realiya tushunchasini ochish va uni ta'riflash, tasniflash, badiiy tarjimada milliylikni ifodalashning o'ziga xos xususiyatlarini yoritish, o'zbek adiblaridan Cho'lponning "Kecha va kunduz", Oybekning "Navoiy" romanlarining fransuz tiliga bilvosita tarjima qilingan asarlarida uchraydigan realiyalarning berilishi qiyosiy tadqiq qilingan.

Kalit so'zlar: realiya, tarjima, bioekvivalent lug'at, kalava, transliteratsiya, badiiy matn, "Kecha va kunduz", "Navoiy".

Introduction. The issue of separating realities in works of art and ways of translating them remains one of the most urgent problems in the theory of translation. Here, it is necessary to refer to the concepts of "scientific view of the world" and "linguistic view of the world", which are very actively used in the research of the following years.

According to I.A. Fesenko, "the first task of the translator is to know the essence of the elements of the culture owned by the author of the foreign language text, because the content of the consciousness of each individual is directly related to the size of the acquired culture and the size of cultural objects described through words, which are individuals (foreign) the author of the language text and the translator) determines some commonality of consciousness and conditions the possibility of their specific treatment" (2. 2002, 71).

One of the problematic issues is the translation of the given realities in the linguistic landscape of the world. It is interesting to observe the expansion of the concept of "reality" in the scientific literature: if in the middle of the 20th century,

I.A. Kashkin, L.N. Sobolev, A.E. Suprun, G.V. Chernov, G.V. Shatkov were included in the national-cultural lexicon only in translation if they included objects whose names did not exist, the concept under analysis was expanded by the 70s and 80s. Thus, Ya.I. Retsker included processes and events in them, Yu.M. Sorokin and I.Yu. Markovina developed the theory of lacunae (missing places in the text), G.D. Tomakhin included not only objects, concepts, considers processes and events, but also the characteristics of life, perception, gestures.

The Uzbek people have long been known for their cooking and hospitality. The diversity of national dishes, traditions, and religious beliefs are proof of our opinion. In other words, such diversity can be observed not only in the Uzbek nation, but also in the nations of the whole world. When translating works of art from Uzbek to French, translators effectively used both the transliteration method, the replacement method, and the methods of interpretation and description in giving the names of the national dishes characteristic of the Uzbek people. On the basis of the general selection method, we can express them more vividly on the

basis of mutual comparison of the French translation of the words found in the novels "Night and Day" by Cholpon and "Navoiy" by Oybek. We turn to examples from "Night and Day":

"At Salti's house, the sun was setting when they prepared for the journey until the evening - covered the somsa with a little patir and got into the cart from the big kunda on the left side of the street door." (4. "Night and Day", 2011, 23)

Les jeunes filles consacrèrent l'après-midi chez Salti (Saltanat) aux préparatifs de leur voyage, faisant cuire des petits feuilletés à la viande et quelques galettes de pain à l'oignon. (5. "Nuit", 2010, p. 33)

- Унинг отаси ҳам, ниҳояти бир айрончи, уер-суви йўқ, дастгоҳи йўқ. (4. "Кеча ва кундуз", 2011, 33)

- *Son père après tout, n'est que marchand d'ayran: il n'a ni terre, ni eau, pas de magasin non plus, il n'est pas sans soucis.* (5. "Nuit", 2010, p. 46)

- Шунча ердан бизнинг сўк ошимизни ичгали келишармиди? (4. "Кеча ва кундуз", 2011, 34)

Se pourrait-il qu'elles viennent de si loin pour se contenter de notre soupe de millet? (5. "Nuit", 2010, p. 46)

Суюқ ош қилдик, ошқовоқ сомса қилдик, палов қилдик... бўлди! (4. "Кеча ва кундуз", 2011, 36)

... *Et nous, on lui fait de la soupe, des feuilletés au potiron, du pilaf... et baste.* (5. "Nuit", 2010, p. 49.)

- Варақи сомсалар қилсак, оқ унлардан галати мантилар, чучваралар қилсак, бойларникида бўладиган димлама кўжурмалар қилсак... (4. "Кеча ва кундуз", 2011, 36)

- *Si au moins, on pouvait lui faire des chaussons à la pâte feuilletée, de délicieux raviolis à la vapeur ou à la graisse, d'une farine bien blanche, ou du ragoût comme chez les riches.* (5. "Nuit", 2010, p.49)

Энахон уни айвонга таклиф қилиб, бир пиёла-ярим пиёла чой ичилига ва меҳмондорчиликдан келган қатламадан насиба олишга чақирса ҳам сира кўнмади. (4. "Кеча ва кундуз", 2011, 58)

Enakhan lui proposa de s'asseoir aous l'avant toit pour prendre quelques tasses de thé et une part des qatlama rapportée de la soirée... (5. "Nuit", 2010, p.77)

Examples taken from the novel "Navoi":

Талабалар бугланиб турган нонни оғизда эрийдиган ҳалвога қўшиб, бирпасда еб битиришди. (6. "Навоий", 2012, 19)

Les étudiants eurent vite fait manger la khalva qui fondait dans la bouche et les galettes fumantes. (7. "Navoi", 1984, p. 20)

Меҳмонларга ҳар нав ширинликлар, туста, бодом, қуруқ мевалар жуда мўл-кўл тортилди. Кейин чиройли чинни косаларда шўрва, лаганларда эт ва юшиоқ нонлар келтирилди. (6. "Навоий", 2012, 35)

On offrit aux hôtes, en abondance, des friandises de toutes sortes : pistaches, amandes, fruits secs. Puis on apporta de la soupe – chourpa – dans les jolis bols de porcelaine, de la viande sur des plats et des galettes tendres. (7. "Navoi", 1984, p. 38)

Беш-олти ёида мактабидан озод бўлиб югуриб келаркан, у дарров бағрига босар, сут, патир нон ва ширинликлар берарди. (6. "Навоий", 2012, 36)

A cinq ou six ans, lorsque, l'école finie, Alicher accourait à la maison, sa mère le pressait sur son cœur ; puis elle lui faisait boire du lait avec des galettes sans levain et des friandises. (7. "Navoi", 1984, p. 39)

Корни тўқ бўлганидан, Бўстон келтирган бир лаган қовурдоққа қиё боқмай, шарбат сўради. (6. "Навоий", 2012, 48)

Rassasié, il (Madjd-ad-din) ne daigna pas jeter un coup d'œil sur le plat de viande qui lui avait apporté Boustan, et demanda du vin. (7. "Navoi", 1984, p.53.)

- *Tur, айрон олиб чиқ, - тўнгилаб буюрди Тўғонбек.* (6. "Навоий", 2012, 54)

- *Lève-toi ! Apporte-vo de l'ayran (mélange de lait caillé et d'eau), commanda sévèrement Tuganbeg.* (7. "Navoi", 1984, p.61.)

- *Кўп сўз эшакка юк... Қозонни ос. Мўл қилиб этни сол. Шаробинг бўлмаса, бўза келтир. Тез бўл, обдон очикдим.*

- *Trop de paroles est un fardeau pour un âne... Accroche la marmite, mets dedans un bon morceau de viande. Si tu n'as pas de vin sers-moi de la bouza (genre de cidre), et vivement ! J'ai faim.*

- *Биз эт кўрмаймиз, - деди кампир, - мирзо йигит. Агар убра ёки умоч десанг, жоним билан қилиб бераман.* (6. "Навоий", 2012, 57)

- *Nous ne mangeons jamais de viande, mirza-djiguite, répondit la vieille.*

- *Si tu veux du gruau ou de la bouillie de farine, je te servirai ce plat avec plaisir.* (7. "Navoi", 1984, p.63.)

... кампир энгини шимариб, кечки овқат учун хамирдан зувала кесиш билан банд эди. (6. "Навоий", 2012, 244)

La tante, encore vigoureuse, ses cheveux gris peignés à plat, les manches retroussées, préparait la pâte pour les galettes du soir. (7. "Navoi", 1984, p.248.)

Кампир дастурхон ёзди. Гулдор сопол товоқларда умоч келтирди ҳам ўтирмасиданоқ сўради: (6. "Навоий", 2012, 247)

La vieille tante avait étalé la nappe. Elle apporta une bouillie de farine dans des bols d'argile pente et, sans prendre le temps de s'asseoir, elle demanda : (7. "Navoi", 1984, p.251.)

Арслонқул ошхонада тугунларнинг бирини очиб, қизчасига бир кесим ҳалво берди. (6. "Навоий", 2012, 312)

Arslankoul dénoua un des raquets et donna à la petite fille un morceau de khalva ; puis il se mit à préparer la collation. (7. "Navoi", 1984, p.318.)

Арслонқул катта бир лаганда усти қатиқли, мурчли манти олиб кириб, ўртага қўйди. (6. "Навоий", 2012, 320)

Arslankoul avait apporté et posé devant des convives un grand plat de pelmenis (boulettes de viande dans de la pâte, analogues aux raviolis) accommodés au lait caillé et au poivre. (7. "Navoi", 1984, p.326.)

In the translations of the novel "Navoi" by the orientalist Alis Oran, the facts are given using the method of transliteration, and the explanation in French is also a proof of the translator's perfect knowledge of the life of the East, including the life and customs of the Uzbek nation. We find such a situation less often in the French translation of Abdulhamid Cholpon.

Religious realities are often found in the pages of classical fiction. This undoubtedly shows that the Islamic religion is deeply embedded in the life of our people, and that religious belief is one of the most perfect issues. Here are some examples from the analyzed novels and their French translations. Examples originally taken from Cholpon's novel "Night and Day":

- *Эшон бобом сиздан дилгир эмишлар, - дейди бир кун Қурвонбиби сўфига.* (4. "Кеча ва кундуз", 2011, 11)

"Un jour Qourban Bibi avait ainsi déclaré au soufi: On raconte que le Père Ichan est très remonté contre vous". (5. "Nuit", 2010, p.18)

"Шаҳардан ташқарига юриши кам. Фақат эшон бобо билан бирга (фақат ўша киши билан!) тўйларга, катта зиёфатлар, қовун ва мева сайилларига боради". (4. "Кеча ва кундуз", 2011, 13)

"La ville, il la quittait peu, seulement en compagnie du Père Ichan, pour un banquet, quelque riche fête ou bien les

grandes récoltes de melons de la fin du printemps". (5. "Nuit", 2010, p. 20)

"- Аҳлиямиз ҳам уччига чиққан чевар, худога шукр. Ожизамиз ҳам дўпти тикишга "фаранг" бўлиб чиқди". (4. "Кеча ва кундуз", 2011, 14)

"- *De plus, grâce au Ciel, ma femme et ma fille sont des artistes chevronnées. La petite brode de ces calots! On les dirait fabriqués en Europe*". (5. "Nuit", 2010, p. 22)

"- Эшонийим бир кун Эшон сўфидан ўқиб бериб, касб-корнинг фарзлигини айтдилар-ку!" (4. "Кеча ва кундуз", 2011, 17)

"- *Un jour, la Mère Ichan nous a lu un passage de Soufi Allah-Yar ou il est dit que c'est pêcher que de ne pas avoir un métier*". (5. "Nuit", 2010, p. 26)

".... катта дарвозанинг бир қанотидан чиққан ингичка қийтиллаш овози муаззинларнинг хунук ва кўпол товушларига қоришиди". (4. "Кеча ва кундуз", 2011, 72)

"*Le grincement d'un battant couvrit la voix aiguë et discordante du muezzin appelant à la prière du soir*". (5. "Nuit", 2010, p. 92)

"Бу важдидан тамом фуқаро ва алахусус боёнлар, толиби илм муллабаччалар, мударрислар, имомлар, шайхлар ва зокирлар, сўфилар бағоят мамнун бўлиб, ул шаҳаншоҳи жаҳон оқ подшоҳимизнинг ва ҳам ул улуг мартабалик ярим подшоҳ жанобларининг ҳақларига дуо айлаб, шундай одил ва инсофлик фуқаропарвар амалдорларни қўйганлари учун уларга миннатдорлик изҳор қиладурлар, валлоҳи аълам бис-саваб". (4. "Night and Day", 2011, 103)

"*La population, en premier lieu les notables, les étudiants et professeurs des écoles théologiques, les imams, les cheikhs et récitant du zikr, les soufis, lui en conçurent une extrême reconnaissance et consacrèrent leur prières à exprimer leur profonde gratitude au souverain de monde le Padichah blanc ainsi qu'à Son Excellence le vice-roi de haute noblesse, pour avoir nommé des représentants aussi justes et soucieux du bien de la population – ce qu'au nom d'Allah ...*" (5. "Nuit", 2010, p. 132)

"- Сизнинг шариатингиз тўрт хотин олишга йўл кўяди". (4. "Кеча ва кундуз", 2011, 163)

"-*Votre charia vous autorise à prendre quatre femme*". (5. "Nuit", 2010, p. 205)

"«Жади́д - кофирнинг ашаддийси», дерди Шаҳобиддин домла. Газет ўқий турган битта муллабаччани мадрасадан расво қилиб ҳайдаган эди". (4. "Кеча ва кундуз", 2011, 213)

"*Damulla Chihabiddin dit d'eux qu'ils sont pires que les infidèles. Il a renvoyé de sa madrasa, en faisant un scandale, un étudiant qui lisait les journaux*". (5. "Nuit", 2010, pp. 269-270)

Examples taken from Oybek's novel "Navoi":

Баҳор кўёши кўкнинг тиниқ ферузасида Ҳиротнинг Павҳариод мадрасасининг ҳайбатли гўмбази устида порлар... (6. "Навоий", 2012, 5)

Un radieux soleil printanier resplendissait sur la majestueuse coupole de la medresseh*. (7. "Navoi", 1984, p. 5.)

"Бир томони хонақоҳ, уч томони катакча-ҳужралар билан ўралган мадрасанинг кенг, текис,

чорбурчак саҳнидан кеча шовдираб ўтган ёмғир кўзга илинар-илинмас буг булиб ҳавога кўтарилар эди". (6. "Навоий", 2012, 5)

"*Dans la vaste cour unie de la medresseh (école supérieure ecclésiastique), séparée du monde extérieur d'un côté par la hanaka – le sanctuaire et des trois autres par les houdjras – chambrettes des élèves – la vie suivait son train habituel*". (7. "Navoi", 1984, p. 5.)

Вақф маблағлари билан кун кечирувчи талабаларнинг аҳволи оғир. (6. "Навоий", 2012, 11)

Les étudiants recevaient une bourse prélevée sur les revenus des wakfs – domaines de la mosquée. (7. "Navoi", 1984, p. 11.)

- Сўфи сўзон ер, топилса йўзон ер, дегандай, энди подшоҳдан бир нима ундирмоқчимисизлар! (6. "Навоий", 2012, 13)

- *Et, allez donc, clerc que vous êtes ! Tant vaut l'imam que son soufi ! Ce n'est pas sans raison, je le vois bien, que le peuple dit de vous : « Le soufi se nourrit d'oignon ; mais quand l'occasion s'en présente, il se gave*. (7. "Navoi", 1984, p. 13.)

"- Чорсув томонга йўлим тушган эди, ҳалвофуруш дўстингиз сизнинг ва мулла Зайниддиннинг бормоқликларини ўтиниб қолдилар". (6. "Навоий", 2012, 14)

"- *En traversant aujourd'hui la Tchaur-sou, j'ai rencontré votre ami le confiseur; il m'a prié de vous transmettre, à vous et au mollah Zain-ad-din, son invitation*". (7. "Navoi", 1984, p. 14.)

- Мударрис мавлоно Фазиҳиддиннинг сўзларича, - деду Султонмурод, - Алишер инсон фикрининг барча соҳаларида кенг маъдумот соҳиби эмиш. (6. "Навоий", 2012, 23)

L'honorable mudarris Fasyh-ad-din assure que Alicher possède de vastes connaissances dans toutes les domaines de la pensée humaine, dit à son tour Soultan-Mourad. (7. "Navoi", 1984, p. 24.)

Зиёфатдан кейин мажлисининг кексаси фотиҳа ўқиб, уй соҳибини дуо қилди, мажлис муҳрдор билан хўшлашди. (6. "Навоий", 2012, 35)

Après la collation le plus âgé des assistants fit à haute voix la prière dite « fatiha », et qui est le premier chapitre du Coran ; puis il fit des vœux pour le bonheur du maître de la maison. (7. "Navoi", 1984, p. 38.)

Conclusion.

1. The issue of translating realities is the most complex in the theory of translation, and at the same time, it is a very important issue for every translator of fiction.

2. The realities that represent the lifestyle of the Uzbek people can be conditionally divided into several groups. These are realities representing religion, customs, household items, clothes, food, and musical instruments.

3. Realities representing Uzbek national dishes were sufficiently used in the novel "Night and Day" and in the novel "Navoiy" and they were translated into French through transcription. In the translation of the work, it is possible to effectively use such methods as interpretation, explanation, visual translation.

REFERENCES

1. Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. МГУ им. М.Ломоносова. Москва, 1999.
2. Фесенко Э.Я. теория литературы. 2-е мзд., испр. и доп. Москва, 2005.
3. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. Москва, 1983.
4. Чўлпон. Кеча ва кундуз. Биринчи китоб. Кеча. Тошкент, "Янги аср авлоди", 2011.
5. Tchulpân (Abd al-Hamid Sulaymân). Nuit. Paris, Bleu autour. 2010.
6. Ойбек. Навоий. Роман. Тошкент, "Шарқ", 2012.
7. Aybek. Navoi. Moscou, Edition en langues étrangères, 1984.

UDK:811.521

Dildora DJAFAROVA,

O‘zMU Xorijiy filologiya fakulteti Fransuz filologiyasi kafedrasini mudiri, dotsent, DSc

E-mail: dildora.djafarova@gmail.com

Filologiya fanlari doktori G.Kurbanova taqrizi asosida

TILSHUNOSLIKDA “TARIXIY XOTIRA”GA OID FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING FRANSUZ VA O‘ZBEK TILLARIDA TAHLILI

Аннотация

Mazkur maqolada fransuz va o‘zbek tillarida mavjud bo‘lgan “tarixiy xotira”ga oid frazeologik birliklar tahlil qilingan, hamda misollar yordamida boyitilgan. Mazkur misollarda “tarixiy xotira” tushunchasi mavjud bo‘lib, ikki til doirasida tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Tarixiy xotira, antroponim, toponim, etimologiya, ibora, frazeologik birlik, semantika.

ANALYSIS OF PHRASEOLOGICAL UNITS RELATING TO "HISTORICAL MEMORY" IN FRENCH AND UZBEKI LANGUAGES

Annotation

In this article, phraseological units related to "historical memory" existing in French and Uzbek languages are analyzed and enriched with the help of examples. In these examples, the concept of "historical memory" is present and analyzed within the framework of two languages.

Key words: Historical memory, anthroponym, toponym, etymology, phrase, phraseological unit, semantics.

АНАЛИЗ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ, ОТНОСЯЩИХСЯ К «ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ» ВО ФРАНЦУЗСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В данной статье анализируются и обогащаются с помощью примеров фразеологизмы, относящиеся к «исторической памяти», существующие во французском и узбекском языках. В этих примерах понятие «историческая память» присутствует и анализируется в рамках двух языков. Annotation: The article analyzes the phraseological units "historical memory" in the french and uzbek languages, and also enriches them with examples.

Ключевые слова: Историческая память, антропонимия, топоним, этимология, словосочетание, фразеологизм, семантика.

Kirish. “Tarixiy xotira”ni ifodalovchi iboralar olamning frazeologik manzarasida aks etadi, hamda antroponim va toponimlarning milliy-madaniy mazmunini ochib berishda muhim omil hisoblanadi. Chunki, aynan milliy ma’naviyat, shu millatning hayotida yuz beradigan hodisalarga nisbatan munosabatini aks ettiradi va milliy ong, urf-odatlar, an’analar, marosimlar, udumlar, xalq og‘zaki ijodi, yozma adabiyot, ilmiy asarlar, moddiy-madaniy meros, tarixiy obidalar orqali ma’naviy qadriyatlarini ifodalaydi.

“Tombé comme a Gravelotte” iborasi ham geografik joy nomi bilan bog‘liq bo‘lib, so‘zma-so‘z tarjimada “Gravelot ostiga yiqilmoq” ma’nosini anglatadi, ibora sifatida “har tomondan qaqshatgich zarbaga uchramoq” ni ifoda etadi. Mazkur ibora Gravelot platosidagi Rozinvill jangining sahnasiga tegishli bo‘lib, voqea 1870 yil 16 avgustida sodir bo‘lgan. Bu jangda fransuzlarning yo‘qotishlari taxminan 17 000 kishini tashkil qilgan edi. Hozirgi kunda fransuzlarning og‘zaki nutqida mazkur ibora juda ko‘p qo‘llaniladi, ya’ni hayotda kimdir tinimsiz qiyinchilik va to‘siqlarga duchor bo‘lsa, fransuz xalqi “Tombé comme a Gravelotte” deyishadi.

Ilmiy munozara. Tilshunoslikda “tarixiy xotira”ni ifodalovchi frazeologik birliklar juda ko‘p bo‘lib, ularni ma’lum guruhlariga ajratamiz. Masalan:

1) Tarixiy iboralar asosida paydo bo‘lgan frazeologik birliklar:

Ushbu turga oid iboralar mavjud bo‘lib, asosan ularga quyidagilarni misol qila olamiz. Masalan, “Dieu reconnaitra les siens” iborasi so‘zma-so‘z tarjima qilsak xudo biladi, xudo taniydi degan ma’noni ifodalaydi. Bid’atchi katarlar shahri bo‘lmish Beziyers qamal paytida, 1209 yil 22-iyulda, papa

legioni Arno-Amori o‘z xalqining yaxshi katoliklarni bid’atlardan qanday ajratish kerakligi haqidagi savolga javob berdi: Hammani o‘ldiring, Xudo o‘z inikilarni taniydi degan iborani ishlatgandi.

2) Uy-ro‘zg‘or buyumlari, idishlar, musiqa, kiyim-kechaklar, ichimliklar, oziq-ovqat, o‘lchov va vazn birliklari, harbiy voqelik bilan bog‘liq bo‘lgan frazeologik birliklar.

Mazkur turga oid frazeologik birliklar juda ko‘p uchraydi, chunki ko‘pgina materiallarni o‘z ichiga qamrab olgan bo‘lib, kundalikda ishlatiladigan barcha narsalar kiradi. Masalan, “sucrer les fraises” iborasi “yoqaga shakar sepmoq” deb tarjima qilinsa, frazeologik birlik sifatida “aqldan ozish, qo‘llarning qaltirashi” deb yuritiladi. Ushbu iborada fraise-katta yopiq yoqani anglatadi, ya’ni yumaloq oq, tekis, zich, kraxmalli yoqa. Mazkur jarayon birinchi marta Fransiyaga Ketrin de Medisi (1519-1589) tomonidan tadbiiq etilgan. U zodagon oiladan bo‘lib sochiga juda e’tibor bergan va sochining bir tekisda chiroyli bo‘lib turishi uchun shakarli eritmadan foydalangan hamda Fransiyaga tadbiiq etgan. O’sha paytda Fransiyadagi boy oilalarning vakillari sochlariga shakarli eritma qilib turmak qilib olishgan. Bir kuni o’sha shakarli eritma sochdan yoqaga tushgan, shu paytda keng yopa bir tekis bo‘lib qattiq holatga kelgan hamda “sucrer les fraises” iborasi vujudga kelgan.

“Tenir le haut du pavé” iborasini so‘zma-so‘z tarjima qiladigan bo‘lsak, “yo‘lning yuqori qismini egallamoq” ma’nosini ifodalasa, ibora sifatida esa “imtiyozli holatda turish”[1]. Fransiyada o‘rta asr shahar ko‘chalari markaziy qismga ozgina qiyshaygan, u biroz pastroq bo‘lgan va chiqindi suv uchun kanal bo‘lib xizmat qilgan, u uylarning jabhalari

bo'ylab ko'chani yuqori qismini cho'zgan, bu olijanob shaxslar uchun mo'ljallangan bo'lib, "tenir le haut du pavé" iborasi shu asosda paydo bo'lgan.

"Etre marqué a la" iborasini fransuzlar juda ko'p ishlatishadi, "A harfi bo'lmoq" ma'nosini bildirsa, tom ma'noda "alo, birinchi darajali, yuqori sifatli; iqtidorli bo'lish"ni ifodalaydi. Mazkur ibora alifbo tarkibidagi birinchi harf ya'ni "A" bilan asoslanadi. Hammamizga ma'lumki, fransuz tilida, o'zbek, rus, ingliz tilida ham alifboning boshlanishi "A" bilan boshlanadi, shuning uchun fransuzlarda oliy nav va o'rta asrlarda eng yaxshi fransuz tangalari "A" harfi bilan nomlangan va shu sabab "etre marqué a l'A" iborasi yaratilgan.

"C'est une autre paire de manches" iborasi o'z ma'noda "bu boshqa bir juft yeng qismi", tom ma'noda esa "boshqa masala". bu ibora ayollarning kottasini (fransiyada ayollar kuylagining bir turi) bichishning o'rta asrlarga oid uslubiga kiradi, kottada (kuylakda) tirsakdan bilakgacha, bog'lab qo'yilishi yoki ustiga ko'plab kichik tugmachalarni tikishi kerak bo'lgan, uzun tor yeng bo'lgan. Vaqt o'tishi bilan, butun bichilgan yenglar rad etildi va kottani yengsiz bichishni boshlashdi, yengni esa alohida-alohida bichishgan. Ular tikilgan emas, balki bog'lab qo'yilgan yoki elkaga yaqin bo'lgan bir necha joylarda mahkamlangan. Ushbu vaziyatdan foydalangan holda, tikuvchilar har bir libos uchun bir nechta juft rangli yenglarni yasashga odatlanishdi. Turnirlarda ishtiroqli ayollar yenglarini yechib va nayza yoki qalqonga bog'lab ritzarlariga taqdim etganlar va shu voqealar orqali mazkur ibora fransuz xalqi orasida mashhur bo'lgan.

3) Ilmiy texnik ixtirolar va ixtirochilar ishtiroki asosida vujudga kelgan frazeologik iboralar.

Mazkur turga osasan kashfiyotlar va ixtirolar bilan bog'liq iboralarni misol qila olamiz. Masalan, "ne pas inventer la penicillin" frazeologik birligi o'z ma'nosida "penitsillinni kashf etmaslik"ni anglatadi, ibora sifatida "juda aqlli bo'lmaslik" dir. 1945 yilda mikrobiolog A. Fleming, E. Cheyn va G. Florilar penitsillinni kashf etgani uchun Nobel mukofotiga sazovor bo'ldi, xususan, Aleksandr Fleming eng taniqli ilmiy jamiyatda 25 ta faxriy unvonga sazovor bo'ldi va umrini oxirigacha hayotini faqat fan va ilmga bag'ishladi, shaxsiy hayotda esa hech qanday muvaffaqiyatga erishmagan uchun "ne pas inventer la penicillin" iborasini ishlatgan edi, ya'ni penitsillinni yaratmaganimda va aqlli bo'lmaganimda hayotim boshqacharoq bo'lar edi.

"Courir comme un dératé" iborasi keng ma'noda fransuzlar tomonidan og'zaki nutqda qo'llaniladi, so'zma-so'z tarjimada "tomog'i olib tashlangan odam kabi yugurish" ma'nosini bildirsa, tom ma'noda "tez yugurish". O'zbek tilida frazeologik birlik sifatida "qo'lini oyog'iga olib yugurmoq" iborasi bilan sinonim sifatida ishlatiladi. Mazkur iboraning fransuz xalqi orasida paydo bo'lishida ham ma'lum bir kashfiyotlar mavjuddir, ya'ni XVII asrning oxirida ba'zi jarrohlarni itni taloqni olib tashlash uchun tajriba o'tkazishdi va o'sha davrning ba'zi dalillariga ko'ra, operatsiyadan keyin itlar tezroq yugurishdi[2].

ADABIYOTLAR

1. Dictionnaire Français-Ouzbek. Tachkent, 2008. -259p.
2. Gagnière, C. Pour tout l'or des mots. Au bonheur des mots. Des mots et merveilles Texte. Paris: Éditions Robert Laffont, 2008.- 1066 p.
3. T.P. Nikitina. Frazeologiya v kontekste kulturi. -M.: «Yaziki russkoy kulturi», 1999. S. 289-293.
4. Djafarova, Dildora, Yaxshiboyeva Nodira, and Abdullayeva Zulfiya. "Socio-Cultural Memory And Its Reflection In French Phraseology." Journal of Positive School Psychology (2022): 2883-2889.
5. Ilhomovna, D. D., & Ostonovich, B. O. (2024). Interaction of Language Games in the Articulation of "Historical Memory" Within French and Uzbek Phraseology. American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education (2993-2769), 2(1), 348-354.
6. Ilhomovna, D. D., & Ostonovich, B. O. (2024). Interaction of Language Games in the Articulation of "Historical Memory" Within French and Uzbek Phraseology. American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education (2993-2769), 2(1), 348-354.

"Avoir besoin de deux grains d'elébore" iborasi ham "tarixiy xotira"ning kashfiyotlar turiga kirib, so'zma-so'z tarjimada "ikki dona qish guli (rus tilida морозник) urug'iga muhtoj bo'lmoq", tom ma'noda esa "aqldan ozish"ni ifoda etadi. Fransiya tarixida tibbiyotda qish gulining donalari juda foydali hisoblangan va ular hattoki aqldan ozgan insonni ham mazkur dori davolaydi deb o'ylashgani uchun ushbu frazeologik birlik paydo bo'lgan.

Tadqiqotlarimiz natijasida shu narsani aniqladikki, mazkur turga ko'proq tibbiyot bilan bog'liq bo'lgan, ayniqsa og'riqni ifoda etuvchi so'zlarga oid frazeologik birliklar juda ko'p ekan. Masalan, "avoir mal au coeur" iborasi ilmiy va og'zaki tilda fransuz tilida keng ishlatiladi, so'zma -so'z tarjima qilinsa "yuragi og'rimgoq" ma'nosida kelsa, tom ma'noda "ko'ngil aynishi"ni bildiradi.

Ma'lumki, fransuz tilidan boshqa til sohiblarigacha yetib kelmagan frazeologik birliklarning alohida qatlamlari orasida fransuz jamiyatining barcha a'zolariga yaxshi tanish bo'lgan, haqiqiy tarixiy shaxsni anglatadigan, tegishli nomga ega bo'lgan frazeologik birliklar mavjuddir. Mazkur frazeologik birliklar milliy-madaniy xususiyatga ega bo'lib, har bir millat va til uchun alohida ahamiyatga ega. T.P. Nikitining ta'kidlashicha, "agar bunday davlat arbobi, ijodiy kasbning vakili yoki qaysidir avlod vakillari, tarixiy shaxslar avlodi zamondoshlariga sezilarli darajada ahamiyatli ega bo'lmagan bo'lsa, unda vaqt o'tishi bilan uning ismi unutilib, majoziy iboralar ham asta-sekinlik bilan yo'qolib boradi[3].

Xulosa. Bizning fikrimizcha, o'tmish xotirasining yo'qolishi ba'zida ma'lum bir voqealar, hodisalar, odamlarning xatti-harakatlari haqidagi ma'lumotlarning yo'q bo'lib ketishi bilan bog'liq. Inson xotira ham cheksiz emas, u ham qaysidir ma'lumotni saqlab qoladi, boshqalarini sedan chiqarishi mumkin. Ammo, xotiradagi ma'lumotlar, o'tmish voqealari qog'ozga tushirilgan ekan bizdan keyingi avlodlarga ham manbalar va qo'lyozmalar orqali yetib boradi. Ushbu fikrimizning isboti sifatida T.P.Nikitina tomonidan yozib qoldirilgan iborani keltirmoqchimiz. "Fou comme Caillette" iborasi so'zma-so'z tarjima qilsak, "Kayyot kabi jinni" tom ma'noda esa, "ahmoq". Kayyot Lyudovik XII va Fransisko I saroyida masxaraboz bo'lgan. Tribule bilan birgalikda (fransuz tilida tribouler - tortish, bezovta qilish ma'nosini bildiradi, ammo asl ismi Fernal bo'lgan) shohning mehmonlarini o'zlarining hazil va mutoyibalari bilan quvontirardi. Tribule ismini V. Gyugo o'zining 1832 yilda namoyish etilgan pyesasida abadiylashtirgan, Kayyot nomi esa fransuzlar xotirasidan o'chirildi. Buning sabablari, ehtimol, uning hayoti va ijodi bilan bog'liq voqealarni yozma ravishda yo'qligi bo'lishi mumkin.

Demak, fransuz va o'zbek tillarida tilshunoslikda va og'zaki nutqda "tarixiy xotira"ga oid frazeologik birliklar mavjud bo'lib, ularning bir necha turlari mavjud. Mazkur frazeologik birliklar ikki qardosh bo'lmagan tillarda turli ma'nolarda ishlatiladi.

7. Ilxomovna, Djafarova Dildora. "The emergence of the concept of "historical memory" in linguistics and the history of its socio-cultural formation." *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal* 12.3 (2022): 169-173.
8. Ilxomovna, Djafarova Dildora, Bobokalonov Odilshoh Ostonovich, and Yaxshiboyeva Nodira Ergashovna. "Contemporary Usage of Archaic Phraseological Units Expressing "Historical Memory" In Uzbek and French Languages." *American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education (2993-2769)* 2.2 (2024): 371-377.
9. Rahmonova, Gulnoza, and Dildora Djafarova. "Explanation of the term" neologism." in linguistics. In Конференции. 2021.
10. Ilxomovna, Djafarova Dildora. "Fransuz va o'zbek frazeologiyasida "tarixiy xotira" ni ifodalashda til o'yinlarini o'zaro ta'siri (ahamiyati)." *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences* 1.1 (2021): 255-259.
11. Яхшибоева Нодира. "Таржима жараёнида маданиятлараро мулоқотнинг социолингвистик хусусиятлари." *Академические исследования в современной науке* 2.17 (2023): 165-169.
12. Яхшибоева Нодира. "Туристический дискурс как один из особых видов институционального дискурса." *International Bulletin of Applied Science and Technology* 3.6 (2023): 879-884.

Jamoliddin JO‘RAEV,
Jizzax davlat pedagogika universiteti dotsenti, filologiya fanlari nomzodi
E-mail: dzhuraev_dzhamoliddin@mail.ru

Filologiya fanlari doktori, dotsent T.Kuchkarov taqrizi asosida

“GULSHAN UL -ASROR” QO‘LYOZMA NUSXALARIDA AMIR TEMUR VA UNGA CHIZILGAN MINIATYURALAR TALQINI

Annotatsiya

Sohibqiron Temurbek haqida yuzlab, minglab asarlar yozilgan. Sohibqiron Temurbek haqidagi ilmiy va badiiy asarlar o‘n beshinchi asrning birinchi yarmidayoq yozilgan. Eng qadimiysi Shomiyning “Zafarnoma”, Sharofiddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma”, Ibn Arabshohning “Ajoib al maqdur fi tarixi Temur” kabi asarlar mavjud. Ammo o‘zbek turkiy tilda birinchilardan bo‘lib Amir Temurga bag‘ishlab yozilgan asar Haydar Xorazmiy tomonidan yozilganligi ko‘pchilikka ma‘lum emas. Uning “Gulshan ul-asror” asarining dunyo bo‘ylab bir necha nusxalari mavjud. Biroq ularning barchasida ham miniatyuralar chizilmagan. Miniaturasi borlarida ham Amir Temur siyмосi uchun rasm chizilmagan. Ushbu maqolada Amir Temur haqidagi hikoyatga bag‘ishlangan miniatyurasining talqini o‘z ifodasini topgan. Miniaturada Amir Temur va chumoli voqesidagi tasviri tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: qo‘lyozma, rams, miniatyura, tarix, chumoli, tuzukular, ilmiy, badiiy, amirlar, sarkarda, amir, asar, barlos.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ АМИРА ТЕМУРА И НАРИСОВАННЫХ НА НЕГО МИНИАТЮР В РУКОПИСНЫХ КОПИЯХ “ГУЛЬШАН УЛ-АСРАР”

Аннотация

О Сахибкироне Темурбеке написаны сотни и тысячи произведений. Научные и художественные произведения о мастере Темурбеке были написаны в первой половине пятнадцатого века. Самыми старыми произведениями являются «Зафарнама» Шами, «Зафарнама» Шарафуддина Али Йезди, «Аджаиб аль-макдур фи тарихи Тимур» Ибн Арабшаха. Однако мало кто знает, что первое произведение, посвященное Амиду Темуру на узбекско-турецком языке, написал Хайдар Хорезми. По всему миру имеется несколько экземпляров его произведения «Гульшан ул-асрар». Однако не у всех из них нарисованы миниатюры. Даже если есть миниатюра, росписи фигуры Амиды Темура нет. В данной статье представлена интерпретация миниатюры, посвященной истории Амиды Темура. В миниатюре анализируется образ Амиды Темура и муравья.

Ключевые слова: рукопись, бараны, миниатюра, история, муравей, тузуку, научный, художественный, амиры, саркарда, амид, произведение, барлос.

INTERPRETATION OF AMIR TEMUR AND THE MINIATURES DRAWED ON HIM IN THE MANUSCRIPT COPIES OF "GULSHAN UL -ASRAR"

Annotation

Hundreds and thousands of works have been written about Sahibkiron Temurbek. Scientific and artistic works about master Temurbek were written in the first half of the fifteenth century. The oldest works are "Zafarnama" by Shami, "Zafarnama" by Sharafuddin Ali Yazdi, "Ajaib al-maqdur fi tarikhi Timur" by Ibn Arabshah. However, it is not known to many that the first work dedicated to Amir Temur in the Uzbek Turkish language was written by Haydar Khorazmi. There are several copies of his work "Gulshan ul-asrar" around the world. However, not all of them have miniatures drawn. Even if there is a miniature, there is no painting for the figure of Amir Temur. This article presents the interpretation of the miniature dedicated to the story of Amir Temur. In the miniature, the image of Amir Temur and the ant is analyzed.

Key words: manuscript, rams, miniature, history, ant, tuzuku, scientific, artistic, amirs, sarkarda, amir, work, barlos.

Kirish. Amir Temur shaxsiyatiga bag‘ishlanga juda ko‘plab asarlar mavjud bular ichida eng qadimiysi Shomiyning “Zafarnoma”, Sharofiddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma”, Ibn Arabshohning “Ajoib al maqdur fi tarixi Temur” (“Temur haqidagi taqdir ajoyibotlari”) asarlari Amir Temurning harbiy yurishlariga bag‘ishlangan bo‘lsa, Shayx Mahmud Zangiyning “Jo‘shu Xurush”i nazmda, Xrestofor Morloring “Buyuk Temur” nomli sahna asarlari.

Lekin o‘zimizda turkiy tilda yozilgan Mavlono Haydar Xorazmiyning “Temurbek haqida hikoyat”i hali Temurbek hayotlik davrida Iskandar Sulton Sherozda hukumronlik qilgan davridayoq yozilgan edi. Bu asar turkistonliklar orasida mashhur bo‘lmasa-da Sherozu Xuroson va Hindiston ilm ahlari orasida katta shuhrat qozongan edi. Haydar Xorazmiyning “Temurbek haqidagi hikoyati” shunday boshlanadi:

Chunki Temurbek burun etti xuruj,
Davlati topmaydur erdi uruj![3]

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Mazkur satrlarni tarixiy ma‘lumotlar bilan solishtirib ko‘rsak go‘yo Haydar Xorazmiy shu voqealar bashida turgan kishi kabi qisqa va aniq bayon etganiga ishonch hosil qilamiz. “Zafarnoma” (Nizomiddin Shomi), “Zafarnoma” (Sharofiddin Ali Yazdiy), “Mujmali Fasihiy” (Fasih Xavofiy), “To‘rt ulus tarixi” (Mirzo Ulug‘bek), “Temur tuzuklari” va boshqa asarlardagi ma‘lumotlarga qaraganda yoshligidan o‘z yurtini mustaqil va ozod ko‘rishga orzumand bo‘lgan Sohibqiron Temurbek, Amir Xoja Barlos Xurosonga qarab yo‘l olganda unga qarab: “Siz Xuroson tomon borishga jazm qilibsiz! Viloyat va mamlakat hokimsiz va boshliqsiz qolib, unga fitnayu futur yo‘l topg‘ay va zarar yetg‘ay. Agar maslahat ko‘rsangiz, men o‘z viloyatimga borib, u joydan podshoh xizmatiga yuzlanay, uni

amirlari va vazirlarini ko'ray, toki viloyat xarob bo'lmasin", - deb aytadi. [5: 29]

Temurbekning Tug'luq Temurning o'g'li Ilyosxo'ja oldidan ketishiga sabab, payg'ambar avlodidan bo'lgan sayyid va sayyidzodalarni dushman qo'lidan qutqarishi, Ilyosxo'ja amirlari va o'zbeklarga yoqmay, ular birikib Temurbek ustidan Tug'luq Temurga «Amir Temur bizga qarshi isyon tug'ini ko'tardi» degan ig'volar tarqatadi. Unga ishongan Tug'luq Temur, Temurbekni o'ldirib yuborishga buyruq beradi. Buyruq tasodifan Temurbekning qo'lga tushib, bosh olib ketishiga sabab bo'ladi. Boshpanasiz va yalg'iz qolgan Temurbek haqida shoir yozadi:

Ojizu mafluq kezar erdi ul zor,
Qildi o'z andishasini oshkor.
Sa'y etagin tutib himmati,
Eltur erdi qoyda kerak davlati.- [3:35b]

satrlari o'sha quvg'inda sarsonu sargardon bo'lib yurgan kezlarini aks ettiradiki, bular tarixiy haqiqat bilan badiiy haqiqatning uyg'unlashib ketganligiga ishoradir. Mana bu satrlar "Temur tuzuklari"da "Xurush kunlari qilgan beshinchi kengashda" yozilishicha, Seiston hokimining xoinligi tufayli ro'y beradi. Ushbu voqea "Gulshanul - asror"da shunday ta'riflanadi:

Tengri qazosi birla axtar go'zor,
Bu siquv jo qildi ilkin zaxmdor.
Kesti ummed o'z tilagindin tamom,
Ko'ngli bu andishasidin bo'ldi xom.
Himmati Oliy yana berdi nahiyb
Kim, ne to'ng'ulga bila qilding shikib.
Zohir aling topti esa bu shikast,
G'ayb kuchi berg'ay anga zo'r dast.
Solma o'zingni talab ustida bo'l
Kim, ochaberg'ay talabing sa'y yo'! [3:35b]

Tadqiqot metodologiyasi. "Temur tuzuklari"da keltirilishicha Seyston hokimi avval Amir Temur qo'shilarini oziq-ovqat bilan ta'minlash evaziga dushmanlar tortib olgan viloyatini olib berishga ko'ndiradi. Temurbek "O'zimcha kengashib ko'rib keyin Seiston tomonga qo'shin tortdim. Dushmanlar egallab olgan yetti qal'adan beshtasini kuch va qahr bilan qo'lga kiritdim. Buni ko'rib Seiston volisining yuragiga qo'rquv tushdi va kechagi dushmanini o'ziga do'st tutdi. Agar Temurbek bu yerlarda turib qolar ekan, Seiston mulki qo'limizdan ketishi aniqdir, deyishib, sipoh va raiyat barchasi birlashib, mening ustimga bostirib keldilar. Seiston voliyi va'dasiga vafo qilmaganligi uchun ilojsiz, yo'llarni to'sib, jangu jadalga kirishdim. Shu payt bir o'q kelib bilagimga qadaldi. Yana bir o'q kelib oyog'imga kelib qadildi.[4:] (Bu voqea 1362 yilda bo'lgan)

Seistonliklar va Amir Temur askarlari o'rtasida bo'lib o'tgan tengsiz jangda Temurbek garchi g'alaba qozonsa-da qo'li va oyog'i bir umrga mayib bo'lib qoladi. (Shu o'rinda Amir Temurga ko'p adabiyotlarda Temurlang, Temurlan deb turli xil nom beradilar. Aslida Temurbek to'rt muchali sog' bo'lib dunyoga kelgan. Safdoshlari orasida katta obro'ga ega bo'lgan). Mazkur satrlar xuddi shu holatni aks ettiradi:

Bek yana belin bog'lab mardivor,
Bo'ldi qadim Tengridin ummedvor.
Toki azal hukmi bila dasti g'ayb,
Soldi ayoqina shikast uzra ayb.
Bo'ldi bu kez charx ishindin noumed,
Ko'ngli ko'tardi o'zindin e'timed.
Bir iligi bir ayog'i mubtalo,
Qoldi g'ariblikda bu dushman oro!

Darbadarlik, urushu janjallar, ig'volar tufayli hayotdan bezgan, qo'li oyog'i mayib bo'lgan Temurbek o'zining "Tuzuklari"da yozishicha "Shunday bo'lsa ham Allohning inoyati bilan oxiri ular ustidan g'alaba qozondim. Lekin, o'sha mamlakatning obi-havosi mening mijozimga to'g'ri kelmaganligi sababli, u yerdan ko'chib, yana Garmserga

bordim. O'sha viloyatda yaralarim bitguncha ikki oy turib qoldim". [4:24-25]

Pirimqul Qodirov "Til va el" badialariga kiritgan "Amir Temur ma'naviyati tilimiz ko'zgasida" maqolalarida ham shu holatni eslab o'tganlar.[11]

Muiniddin Natanziydan oldin bu hodisa haqida yuqorida eslatganimizdek Sulton Iskandar saroyida yashagan va Temurbekning barcha janglari va hayotidan xabardor bo'lgan turkiygo'y shoirlarning ulug'i. Mavlono Haydar Xorazmiy "Gulshan ul-asror" falsafiy-axloqiy dostonida "Temurbek haqida hikoyat" ida keltirgani ma'lum edi. [8: 220-221] Sulton Iskandar saroyida yashagan tarixchi Natanziy shu asardan foydalangan bo'lsa ajabmas. G'ariblikda dushmanlar aro g'arib bo'lib qolgan Temurbek nima qilishni bilmasdan, bir eski chordever yaqiniga borib, uning soyasida dam olmoqchi bo'lib, bu dunyo ishlaridan yuz o'girib ketishni niyat qilib turganida taqdir unga o'ziga o'xshash bo'ksasi majruh mo'r (chumoli)ning jasoratini ibrat qilib ko'rsatadi. Chumoli o'z e'tiqodiga ishonch bilan kirishib, Himmat kamarini bog'lab maqsadga erishadi. Bu hol hikoyatda:

Zaxmu jarohat bila bedastu poy,
Hech kishi yo'q tegrasinda juz Xudoy!
Kulga uchun tom tubinda yotib,
Mungliq edi tuz ichinda yotib.
Ko'rdiki bir mo'r ayog'i ali yo'q,
Bo'ksasi majruhu yorim beli yo'q.

Amir Temur obrazi uchun Alisher Navoiyning "Hayrat ul-abror" dostoning 8 - moqolotiga ilova tarzida yozilgan qismida tasvirlangan "Ikki vafoli yor va jangchilar" nomli miniatyurada, Amir Temurning Hindistonga yurishi davomida mag'lub taraf jangchilari orasida asirga tushgan ikki do'st orasidagi oqibat, mehr muhabbatni ifodalagan voqea haqida rasm bor. [2: 31]

Gulzoda Mahmudjonona tomonidan "Alisher Navoiy dostonlaridagi miniatyuralarda Amir Temur obrazi sarlavxali maqolasida bir miniatyura haqida shunday deydi: "Ikki vafoli yor va jangchilar" miniatyurasini ko'zdan kechirish jarayonida kompozitsiya asosiy syujet atrofida aylana shaklida qurilib, g'oyani ochuvchi obrazlar, ya'ni bir sipohiy va qo'llari bog'langan, qatl onini kutib turgan ikki do'st tasvirlangani ma'lum bo'ladi. Rasmning makaziy qismida markazda sohibqiron Amir Temur, unga soyabon turib turgan mulozimlar va jangni kuzatayotgan harbiy sarkarda tasvirlangan. Alisher Navoiy dostonlariga ishlangan miniatyuralar ichida bu Amir Temurning birinchi tasviri hisoblanadi. [10: 79-80]

Demak, o'rta asrlar qo'lyozmalariga Amir Temurga bag'ishlab miniatyura chizish an'anasi bo'lganligidan dalolatdir. Shuningdek, Navoiydan oldin irod qilgan Haydar Xorazmiyning "Gulshan ul-asror" asari qo'lyozmalarida ham Amir Temurga bag'ishlangan hikoyatga oid ikkita miniatyura bor (hozircha biz aniqlaganlarimiz.J.J) birinchisi, To'pqopi saroyi kutubxonasi [12], qo'lyozmada bitta rasm va unda asardan ikki bayt keltirilgan. Xyustonning Texas tarixiy muzeyidagi qo'lyozma bitta rasm va unda ham bir bayt yozilgan.

Ikki rasmda Amir Temur qaysidir bir jangdan qaytib, undan omadsizlikka uchrab yerda dam olib turgani va bir qo'lini boshiga qo'ygan holda tom devoriga chiqishga harakat qilayotgan chumolini kuzatib o'tirgan holati tasvirlangan. Atrofida bir necha xizmatkorlar qarab turibti.

Haydar Xorazmiyning "Gulshanul -asror" asari qo'lyozmalarining bir necha nusxasida miniatyuralar chizilgan. Biroq, ularning barchasida ham Amir Temur shaxsiga oid miniatyura chizilmagan. "Turkon Huroson" nomli telegram kanalida keltirilishicha To'pqopi saroyi kutubxonasi va Xyustonning Texas tarixiy muzeylarida saqlanuvchi qo'lyozmlarning miniyuturalari e'lon qilingan. Unda "Gulshan ul-asror" asari qo'lyozmasi uchun Amir

Temurga bag'ishlangan hikoyatga oid ikkita mirniatyura bor birinchisi, To'pqopi saroyi kutubxonasi [12], qo'lyozmada bitta rasm va unda asardan ikki bayt keltirilgan. Xyustonning Texas tarixiy muzeyidagi qo'lyozma bitta rasm va unda ham bir bayt yozilgan.

كېلدى ۋاۋل تامغە ياپوشتى رۋان
سەمى ھەمان ايردى يېقىلماق ھەمان
اوشبو يېقىلغۇغا توكرلمادى مور
يارمانىب اول تامغە يەنە قېلدى زور

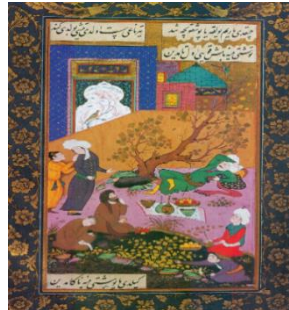
Keldi va ul tomg'a yovushti ravon,
Sa'yi hamon erdi, yiqilmoq hamon.
Ushbu yiqilg'ong'a to'kulmadi mo'r,
Yormanib ul tomg'a yana qildi zo'r[12].

To'pqopi saroyi kutubxonasidagi qo'lyozmada Amir Temur mo'yabli qilib tasvirlangan, boshida sallasi bor, yashil chopon kiygan. Atrofida xizmatkorlar qarab turishibti. Atrofida turganlardan ikkitasi ayol kishi, biri, bizningcha, Amir Temurning xotini Uljoy Turkon og'a erini kuzatib turgan holati. Uljoy Turkon og'oning boshida oq ro'mol taqilgan. Uning orqasida esa Uljoy og'o kul rangdagi libosda xizmatkor ayol sarg'ish rangdagi libosda. Yerdan yana to'rt xizmatkor, ikkitasi jigarrangli kiyimda. Jigar rangdagi ikki kishi oq soqollardan bo'lishi mumkin. Ulardan biri Amir Temurga nazar qilib turibti. Yana ikkitadan biri, qizil chopon va oq sallada. Bulardan qizil choponli kishi Amir Temurga tikilib qarab turibti. Umuman Amir Temur atrodidagilarning birortasiga ham e'tibor bermay faqat devorga tirmashib chiqayotgan chumoliga qarab turibti.

Xyustonning Texas muzeyi kutubxonasi qo'lyozmasida ham shunday manzari ko'rish mumkin. Amir Temur xizmatkorlarga nimadir topshiriq berish bilan ovora

To'pqopi saroyi kutubxonasi, manba خراسان تركان telegram kanalidan olingan nusxaga chizilga miniatyura chetlariga quyidagi baytlar keltiriladi.

چىقىدى يارىم يولغە ياپوشقۇنچە نىند
تىرنوغي سۈست ايدى توشى بولدى كىند
توشى يانە باش قوۋى اول تام دىن
كېلدى ۋا ياپوشى يەنە نا كام دىن

Chiqdi yarim yo'lg'a yopushquncha to'nd,
Tirnog'i sust edi, tishi bo'ldi kund.
Tushti yana bosh quyi ul tomdin,
Keldi va yovushti yana komdin[12].

Tahlil va natijalar. Manbalardagi ma'lumotlar shuni ko'rsadiki, Amir Temur shaxsiyatiga oid minglab tarixiy-baddiyy asarlar yozilishi bilan birga bir nechta Amir Temurning ushbu voqeasiga bag'ishlab ko'plab rivoyatlar va hikoyatlar miniyuturalarnig chizilgani ma'lum bo'ladi. Shuningdek B. Ahmedovning "Amir Temur haqida hikoyat" kitobida keltirilgan hikoya Haydar Xorazmiyning hikoyatida keltirilgan voqeaga hamohangdir. Hikoyaning sarlavxasi "Cho'loq chumolining jasarati" deb nomlangan. Hikoyada kelirilibshcha Amir Temur bilan Amir Husayn o'n beshga ham yetmaydigan askarlari bilan turkmanlarning Mahmudiy degan ovuliga qochib keladi. "Gulshanul-asror" da ham Amir Temur qaerdan omadsizlikga uchrab kelgani aytilmagan. B. Ahmedovning "Amir Temur haqida hikoyalar" [1:31] Amir Temurning nazari devorga tirmashib, tepaga ko'tarilayogan chumoliga tushdi. Chumoli tuynukdan tushayotgan nur sari

intilardi. Ammo qanchalik tirishib-tirmashmasin, tuynukka yetolmay ag'darilardi. Lekin bo'lmadi. U yana qulab tushdi. Bir fursatdan keyin yana devorga tirmashdi. Lekin bu safar u avvalgi marrani ham egallay olmadi. Shunga qaramay u, baribir tirishib –tirmasheverdi. Temurbek bu tirishqoq maxluqqa astoidil razm soldi.

Xulosa va takliflar. Miniaturalaridan shuni hissa qilib olishimiz mumkinki, Amir Temurga bag'ishlangan rasmlar Alisher Navoiydan oldingi ijodkorlarning asarlarida ham mavjudligini. Shuningdek sohibqironning chumolini devorga chiqish uchun qilayotgan harakat qilib oxiri o'z maqsadiga erishadi. Buni ko'rgan Amir Temur ham bu voqeadan ibrat olib, hech qachon tushkunlikga tushmaslik kerakligini bu ramziy ishoradan xulosa chiqarib, Chumolining harakatidan ibrat olib, keyingi janglarda himmat kamarini beliga bog'lab, o'z ishini davom ettirish kerakligi tushiniladi.

ADABIYOTLAR

1. Ахмедов. Б. Амир Темур хақида ҳикоялар. "Ёзувчи" нашриёти. Тошкент, 1998
2. Алишер Навоий дostonларига ишланган расmlar/ Тўпловчи Х. Сулаймон. –Тошкент: Фан, 2001, 31 саҳифна
3. Ҳайдар Хоразмий. Гулшанул –асрор. Франция миллий кутубхонаси. Қўзёлма. № 978 инвентар рақамли.

4. Темур тузуклари. Форсча матндан Алихонтўра Соғуний ва Ҳабибулла Кароматов таржимаси. Изоҳлар Бўрибой Аҳмедов томонидан тайёрланган. Сўзбоши муаллифи ва масъул муҳаррир - Али Аҳмад. – Тошкент: Шарқ, 2005. – 160 б.
5. Низомиддин Шомий. Зафарнома. Форс тилидан ўгурувчи Юнусхон Ҳокимжонов. Таржимани қайта ишлаб тайёрловчи ва масъул муҳаррир Асомиддин Ўринбоев.- Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – 517 б.
6. Шарафуддин Али Йаздий. Зафариома// Сўз боши, табдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи ва нашрга тайёрловчилар: А. Аҳмад, Ҳ. Бобобеков: Масъул муҳаррир Б. Эшпўлатов. - Тошкент: Шарқ, 1997. - 384 б. + 16 илова.
7. Муиниддин Натанзий. Мутнаҳаб ут-тавориҳи Муиний. Форс тилидан Ғулом Каримий таржима қилган. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. –260 б
8. Файзиев Т. Темурийлар шажараси.- Тошкент: Ёзувчи, 1995. –351 б.
9. Маҳмуджонов Г. Алишер Навоий дostonларидаги миниатюраларда Амир Темур образи (Алишер Навоийнинг “Ҳайрат ул –аброр” дostonига ишланган миниатюралар мисолида). //“Амир Темур ва темурийлар даврида илм – фан ва маданият” мавзuidaги Республика илмий-амалий конференция материаллари. –Тошкент., “Академнашр” 2013, – Б. 79-80
10. Қодиров П. Тил ва эл. –Тошкент., Ғафур Ғулом. 2005
11. ترکمان خراسان Turkon Huroson телеграм канали.

Muhayyo JURAYEVA,
The Department of foreign languages and literature Tashkent University of Applied Sciences
E-mail: jurayevamuhayyo385@gmail.com

Reviewer: Tashkent Institute of Management and Economics, doctor of philosophy in philological sciences, (PhD), Gulyamova Shahzoda Baxtiyor kizi

BASIC PRINCIPLES OF STUDYING LANGUAGE PHENOMENA IN COGNITIVE LINGUISTICS

Annotation

This article explores the intricate relationship between cognition and language through the lens of cognitive linguistics within the broader field of cognitology. It delves into how linguistic activity intricately intertwines with cognitive processes, shedding light on the role of language units in the formation and processing of knowledge. The article discusses the emergence of cognitive phonology and its investigation into phonological phenomena guided by cognitive patterns. Additionally, it examines the process of linguistic materialization of concepts, emphasizing the significance of inner speech and linguistic memory in this process.

Keywords: Cognitology, cognitive linguistics, language and thought, linguistic activity, cognitive analysis, cognitive phonology, linguistic materialization, inner speech, linguistic memory, speech creation.

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ИЗУЧЕНИЯ ЯЗЫКОВЫХ ЯВЛЕНИЙ В КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

В этой статье сложные отношения между познанием и языком исследуются через призму когнитивной лингвистики в более широкой области когнитологии. Он углубляется в то, как языковая деятельность сложно переплетается с когнитивными процессами, проливая свет на роль языковых единиц в формировании и обработке знаний. В исследовании обсуждается возникновение когнитивной фонологии и ее исследование фонологических явлений, управляемых когнитивными паттернами. Дополнительно рассматривается процесс языковой материализации понятий, подчеркивая значение внутренней речи и языковой памяти в этом процессе.

Ключевые слова: Когнитология, когнитивная лингвистика, язык и мышление, языковая деятельность, когнитивный анализ, когнитивная фонология, языковая материализация, внутренняя речь, языковая память, создание речи.

TIL HODISALARINI KOGNITIV TILSHUNOSLIKDA O‘RGANISHNING ASOSIY TAMOYILLARI

Аннотация

Ushbu maqola kognitologiyaning kengroq sohasi bo‘lgan kognitiv tilshunoslik obyektiv orqali bilish va til o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni tahlil qiladi. U til faoliyatining kognitiv jarayonlar bilan chambarchas bog‘lanishini ochib beradi, bilimlarni shakllantirish va qayta ishlashda til birliklarining rolini yoritadi. Maqolada kognitiv fonologiyaning paydo bo‘lishi va uning kognitiv tushunchalar asosida fonologik hodisalarni o‘rganishi muhokama qilinadi. Bundan tashqari, u tushunchalarning lingvistik jarayonda o‘zgarishini o‘rganadi, bu jarayonda ichki nutq va lingvistik xotiraning ahamiyatini ochib beradi.

Kalit so‘zlar: Kognitologiya, kognitiv tilshunoslik, til va tafakkur, lingvistik faoliyat, kognitiv tahlil, kognitiv fonologiya, lingvistik materializatsiya, ichki nutq, lingvistik xotira, nutqning paydo bo‘lishi.

Introduction. It was noted in the first pages of this brochure that cognitology is the basis of the theory of knowledge, the science of human cognitive activity. Therefore, the main goal of cognitive linguistics is to determine the participation and share of the language system in the cognitive process. Determining the role of language units in the linguistic realization of acquired knowledge and the role of linguistic activity in the formation and «processing» of information is one of the manifestations of cognitive analysis.

Linguistic activity is directly related to cognitive activity and is an integral part of it. But cognitive linguistics, unlike other branches of cognitology, deals with issues such as how a person learns the language system and the factors that activate this system, and how the rules of their use are regulated.

A cognitivist - a linguist is interested in the role of linguistic phenomena in thinking, the tasks they perform. But this interest is not simple. He (cognitivist) looks for the causes of the relationship between linguistic and thinking activities and tries to understand and analyze the content and content of the communication texts - linguistic structures that are the

result of these causes. So, cognitive linguistics is basically a field of science that researches and «explains» human linguistic activity in terms of cause and effect[1]. Such research is carried out in two directions:

a) performance of speech activity and emergence of its result;

b) perception of the result of this activity.

The performance of the indicated tasks is largely related to the application of the chosen direction and style directly to the language material.

One of the developing branches of cognitive linguistics is cognitive phonology. In this direction, the issue of occurrence of phonological (phonetic) phenomena in accordance with patterns of cognitive activity is discussed.

Literature review. According to Y. Eliasson, cognitive patterns «control» the movement of phonetic phenomena affecting the content of speech units, determine the scope of relations between content and form[2]. Any linguocognitive activity is a process of activation of information in the human mind, and this process is directly reflected in speech activity. According to U. Chafe, the pronunciation of the speech structure is related to the

information about the current event taken from the level of human consciousness. For example, let's compare the following sentences:

1. Ahmed went to Tashkent (there is no clause representing the time in which the event is taking place, the stress falls on the clause to Tashkent).

2. Ahmed went to Tashkent yesterday (the present participle is present and stressed).

The absence of the present tense in the first sentence is a sign that the current event is newly created and that the information about this event is new and that this information is stored in the upper parts of the memory. The second sentence («yesterday») is pronounced in a special tone and there is a hint that the described event happened at a certain time, this information is obtained from much «deeper» levels of human memory[3]. As Wallace Chafe mentioned, «language makes it possible to transfer information from the mind of the speaker to the mind of the listener, and a certain part of this information is new for the listener, he is not hearing it for the first time.[4]» But all parts of the broadcast may be new to the listener. For example, if we compare the tone of pronunciation of the two examples given by U. Chafe, we will see that they have different meanings:

- a) all elephants like peanuts
- b) all elephants like peanuts
- a) «All elephants like peanuts»
- b) «All elephants like peanuts»

The difference between these two sentences is that in (a) only the quantifier *all* is stressed.

As one of the famous semanticists noted, «meaning of words is not only a supporter of a linguistic idea or the effect of mental activity that forms a real logical phenomenon born in the mind. In order for «John» to be John's name, there must be a certain connection between this name and its owner, that is, such a phenomenon must exist in the real world [5].

Therefore, the claim that there is no connection between the concept form and reality is not very true. According to Ray Jackendorff, it is a form of subjectivism to say that «language has the power to express meaning because of its relation to conceptual structures», but «the language owner arranges reality as he wants».

Indeed, the distance and destination between reality and its perception does not pass through a flat and bumpy «way», this «way (of life) is very difficult», is complicated. In order for a person to perceive reality, he must see first and feel it. In the event of an imagined event, the role of the organs of vision and sensation also disappears. In this, only the imagination of a person, the world of imagination is activated, but God did not give everyone the same ability to imagine and imagine. The formation of this ability is related to the scope of a person's practical and intellectual experience. Therefore, it cannot be denied that the perception and conceptualization of reality is different in different situations (especially in different cultures).

It was mentioned above that the process of linguistic naming of the object event in reality should go through the cognitive stage. It is at this stage that English-speaking linguists call the cognitive structure «percept». Russian scientists also prefer the calcified words «percept» and «perceptive» instead of using the term «vospriyatiye». This is probably not only due to the difficulty of finding an exact translation of the verb «perceive». In fact, it is difficult to accurately translate the meaning of this word given in explanatory dictionaries and to find an alternative term in the native language. So, «*cognition*» is a cognitive activity that includes mental processes such as *perception*, *comprehension*, *understanding*, in addition to physiological (through of mind) processes. Ray Jackendorff, who has long been dealing with problems related to the relationship between reality and

concept and the phenomenon of reference, is right about one thing: «*The world in which perception is made is reality...percept (the product of perception is the whole brain) (the mind) is «trapped»; they are nothing more than formal structures embedded in neurons. But perceptual systems give us intuition, feeling, and feeling about objects «out there». We experience objects in existence, not perception in the mind. We are organized in this way.»* However, we could not agree with the scientist's opinion that «this world is a product of human perception and conceptualization (formation of concepts) activity and method [6]» (more precisely, syntactic) groups of concepts are also proposed to be separated.

In any case, the main tool for the formation and systematization of acquired knowledge is the language system. The linguistic realization of the concept that occurs as a unit of thought and a mental phenomenon is also the result of speech thinking activity.

Research Methodology. Linguistics has a strong place at the crossroads of these sciences and is in direct contact with all public spheres. For this reason, cognitive linguistics is recognized as one of the central branches of cognitology, the science of human cognition. Linguistics is probably not without reason one of the three areas that served as a basis or foundation for the formation of the science of cognitology. These areas are: 1) creation of computer programs capable of performing human tasks; 2) in-depth study of psychological aspects of cognitive activity within the framework of cognitive psychology; 3) the development of the theory of generative grammar and the emergence of linguistic trends related to this theory [7].

The process of linguistic materialization of the concept goes through another important mental stage. Before the generalized reflection of reality in thinking - the concept formed as a result of logical «processing» of the image - receives a linguistic «clothing», an imaginary reflection of this «clothing» - a model is created. As soon as the plan of linguistic realization appears, the method of its implementation is sought. The plan and the «unspoken» model are formed in the process of non-verbal or «inner speech»

Psychologists and psycholinguists who have dealt with the problem of the emergence of inner speech have different interpretations of this phenomenon. Some of them simply equate inner speech with self-talk, while others describe it as a phenomenon that is completely different from external (external) speech. However, most importantly, scientists do not agree that inner speech is the basis of external speech. In fact, speech activity includes another stage, in addition to the stages of performance (pronunciation) and listening (perception of content). It is a covert process involved in planning external or apparent speech. As A.R. Lyons said, the future speech act begins with an intention and a plan, and this plan serves as an «internal dynamic scheme» of speech activity [8].

The internal scheme should undergo its own programming service and reflect the main content features embodied in the content of the concept to be named linguistically. Inner speech is a process that provides a linguistic representation of a concept. In this process, the structure and content of the future linguistic unit is formed. N. A. Lanonogova tried to prove that the internal program and pattern of a linguistic unit is composed of important content indicators and that these indicators consist of alternative «traces» of the subject, predicate, and object fragments that are important for the speech structure[9]. L.S. Vygotsky also noted that the main feature of inner speech is the complete formation of the linguistic unit from the content and passing through various stages of semantic changes (expansion of meaning; «gluing» pieces of meaning together to express complex concepts).

So, in the process of inner speech, the concept, firstly, takes the form of a certain content, and secondly, it prepares for the stage of linguistic sign selection. The same presence enriches the denotative basis of the nominative unit by means of actions before linguistic materialization. This will also increase the possibility of linguistic choice. Linguistic selection is the result of linguistic thinking activity in a special form. The transfer of this activity takes place in accordance with the processes of language acquisition and the formation of speaking skills. It is known that a person learns language and the material world in the same way and in the same direction. At the same time, the perception of the material world requires the creation of an understanding of the perceived object - events, and later this understanding is formed as a mental model - concept and receives a material name. Linguistic memory plays the main role in the successful (successful or unsuccessful) process of this type of multi-level linguistic and psychological activity.

As mentioned above, at the first stage of assimilation of the material world, the image and symbol of the object taken separately is formed in the human mind, and at the next stage, a scheme of actions related to the use of this object within the framework of human material activity is formed. As a result of human activity, the range of concepts and ideas about the perceived object expands, and there is a need to compare this object with other objects and determine the connections between them. More generalized images and action programs that arise based on the identification of such systemic connections are important for the formation of linguistic memory. Because memory is an orderly, systematic thinking device, therefore, conceptual perception also goes systematically, and the resulting generalized and somewhat abstracted linguistic action programs are also systematic. Therefore, linguistic memory is not only a mental structure that stores information about language units and categories, but also a resource that allows to quickly find and use this type of information necessary for speech activity. The basis of linguistic memory is the «internal lexicon», that is, the vocabulary stock in memory. According to S. D. Katsnelson, «the internal lexicon is more of a system in motion than being a complex «repository» that allows you to find the unit needed in a given situation, and the activation of each unit in this system opportunities, pragmatic, semantic and formal indicators of their application are noted[10].

There are different ways of using selection indicators, and their use is determined by linguistic and non-linguistic factors. The most widely used among them is the method of analogy. This method makes it possible to create new

linguistic naming units based on samples and templates and use them in speech activity. In addition, it is possible to express the concept that arose in the process of perception of reality using units that are already in the linguistic reserve. In any case, regardless of which method is used, the linguistic realization of the concept is manifested as a product of speech thinking activity. After all, a person's linguistic ability is related to memory. In addition to the lexical reserve, instructions for using this reserve are stored in the memory, and these instructions allow speech activity to move as desired, ensure that language units are used in their place.

Analyzing the process of linguistic realization of the concept, its nature and the mechanisms that activate it, it is impossible not to recall once again N. Chomsky's opinion about the inner and outer structures that provide speech activity and linguistic creativity. This idea is very important for cognitive linguistics, despite the fact that it has been constantly criticized for allowing the transfer of inner structure to external structure to be analyzed only formally, and as a result, form has become superior to content (semantics). N. Chomsky was one of the first in linguistics (just as L. S. Vygotsky did it in psychology) to put forward the idea that the activity of speech creation consists of the process of the «outside» of mental structures, i.e., the process of their migration to linguistic structures, and this idea is called speech creation tried to prove by differentiating the basis and result stages in the structure of his activity. Let's pay attention to how well this idea, recognized as N. Chomsky's greatest contribution to linguistics, corresponds to the opinion of psychologists that information undergoes multi-stage «processing» in different layers of the human brain [11].

Conclusion. The most important thing for a linguist is to determine the structures, actions, and rules that ensure the reflection of a concept, which is a unit of thought, in language (more precisely, in speech). This task goes back to the question of knowing how the thinking process, the perception of the external world takes place and what tools are used. In modern philosophy and linguistics (especially in cognitology), mental and speech actions are performed in the same form, and the fact that the text is a product of linguistic thought activity is not explained from the point of view of the idea of information (that is, transmission and reception). In fact, information is the foundation of the life of all living beings. In conclusion, the integral relationship between cognition and language, with cognitive linguistics serve as a crucial field for exploring this connection. Through an interdisciplinary approach, it delves into the role of linguistic activity in cognitive processes and the formation of knowledge.

REFERENCE

1. Воронцова Г. Н. Очерки по грамматике современного английского языка. - М.: Изд-во лит. на иностр. Яз., 1960. - 397 с.
2. Lyons John. Introduction to Theoretical Linguistics. -Lnd-NY, 1995.p.123
3. Chafe W.L. Meaning and Structure of Language. -Chicago & London, 1971p.6
4. Chafe W.L. Meaning and Structure of Language. -Chicago & London, 1971p.241
5. Ильиш Б. А. Современный английский язык. Теоретический курс.-2-е изд. Испр. и доп. -М.: Изд-во лит. на иностр. яз., 1948. -348 с.
6. Lakoff R. Passive resistance. -In:Papers from Regional meetings of the Chicago . Linguistic Society. Chicago University, 1971, N, pp. 149-162.
7. Halliday M.A.K. Notes on Transitivity and theme in English, Part 3. -Journal of Linguistics, 1968, N4, p.187.
8. Lyons John. Introduction to Theoretical Linguistics. -Lnd-NY, 1968.p.142
9. Ланоногова Н. А. Глагольное аналитическое слово в современном английском языке. - Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Киев, 1948.- 289 с
10. Кацнельсон С.Д. К понятию типов валентности. -ВЯ, 3. 1987, с 18-23.
11. Хомский "Три фактора организации язык", М-1969-178.с

Nodira ZOXTOVA,

O'zbekiston Milliy universiteti katta o'qituvchisi, Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

E-mail: nzoxitova@gmail.com

O'ZDJTU dotsenti, filologiya fanlari doktori D.Aminova taqrizi asosida

LEXICAL CHARACTERISTICS OF COVERAGE OF THE TOPIC OF MIGRATION IN ONLINE PUBLICATIONS

Annotation

This article examines the genres that are widely used in covering the topic of migration in online publications, and recommends genres and formats that are effective as a result of this research. The lexical aspects that are widely used in online materials on the topic of immigrants and how this affects the audience are explored.

Key words: Migration, immigrants, genre, lexical, Kun.uz, internet publications, "hate speech", The Guardian

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОСВЕЩЕНИЯ ТЕМАТИКИ МИГРАЦИИ В ИНТЕРНЕТ-ПУБЛИКАЦИЯХ

Аннотация

В данной статье изучаются жанры, которые широко используются при освещении темы миграции в интернет-изданиях, и рекомендуются жанры и форматы, являющиеся эффективными в результате этих исследований. Исследуются лексические аспекты, которые широко используются в интернет-материалах на тему иммигрантов и как это влияет на аудиторию.

Ключевые слова: Миграция, иммигранты, жанр, язык, Kun.uz, интернет-издания, «язык ненависти», The Guardian.

INTERNET NASHRLARNING MIGRATSIYA MAVZUSINI YORITISHIDA TIL XUSUSIYATLARI

Аннотация

Mazkur maqolada, internet nashrlarda migratsiya mavzusini yoritishda keng qo'llanilayotgan janrlar o'rganilgan va ushbu o'rganishlar natijasida samarali bo'lgan janr va formatlar tavsiya etilgan. Muhojirlar mavzusiga doir internet materiallarda keng qo'llaniladigan leksik jihatlar tadqiq etilgan va bu auditoriyaga qanday ta'sir ko'rsatishi o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Migratsiya, muhojirlar, janr, til, Kun.uz, internet nashrlar, "nafrat tili", The Guardian

Kirish. Auditoriyada migratsiya mavzusiga bo'lgan munosabatning shakllanishida material samaradorligida to'g'ri tanlangan janr va yondashuvdan tashqari matn tilining ahamiyati alohida. Internet nashrlarning asosiy yutug'i foto, video, audioning bir joyda jamlanishida bo'lsa ham uning asosiy quroli so'z bo'lib qolaveradi.

2013-2015 yillardagi migratsiya jarayonlariga nisbatan deyarli barcha internet nashrlari "muhojirlar inqirozi" atamasini qo'llagan. "Al - Jazeera" kanali bunday vaziyatda kanal mutlaqo migrant so'zidan voz kechishini ta'kidlab "O'rta Yer dengizida "muhojirlar" inqirozi mavjud emas. Katta miqdordagi qochoqlar mavjud", deb munosabat bildirdi. Ushbu fikrlarni o'rinni deb hisoblagan holda, qochoqlar so'zini qo'llash qiyinchiliklardan qochib kelgan kishilarga o'z "ovoz"larini qaytarishga imkon berishini ta'kidlash kerak. Xalqaro huquqqa murojaat qilinadigan bo'lsa, muhojirlar va qochoqlar orasida prinsipial farq borligi ko'rinadi. UNHCR "migrantlar" deb yaxshi hayot maqsadida boshqa mamlakatlarga ish izlab ketgan kishilarni belgilasa, "qochoqlar" so'zini o'z yurtini nizolardan yoki urushlardan qutulish maqsadida tark etgan kishilarga nisbatan qo'llaydi. Demak, qochoq va muhojirning huquqiy vakolatlari turlicha ekan, qochoqlarga muhojir so'zini ishlatish orqali, ulardan qonuniy bo'lgan bir necha huquqlari tortib olinishi mumkin. Shu o'rinda masala muhojir yo qochoq so'zini qo'llashdan ham ko'ra, unga biriktirilgan inqiroz so'zida. Mazkur so'z o'quvchida shu zahotiyoq salbiy taassurot uyg'otadi – "Yevropa muhojirlar inqirozi". Demak, muhojirlar inqiroz, inqiroz esa xavfli!

Aslida, inqiroz qayerda urushdan vayron bo'lgan va mamlakat aholisidan ayrilayotgan hududlardami yo Yevropada? Millionlab qochoqlar Iordaniya, Turkiya, Livanda

joylashganlarida, minglab rohinja musulmonlari Bangladeshga qochoq sifatida o'tganlarida bu holatlar OAVda Bangladesh inqirozi, Turkiya, Iordaniya inqirozi sifatida e'tirof etilmagandi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Jurnalistika va OAV sohasida migratsiyaga oid ilk ilmiy tadqiqot niderlandiyalik olim Van Deyk tomonidan o'tkazilgan bo'lib, unda mavzu bo'yicha OAV materiallarining sotsio-lingvistik tahlili amalga oshirilgan. XXI asrning boshlariga kelib sohada ilmiy izlanishlar jadallashdi. 2015 yilga kelib esa tadqiqotlar soni keskin ortdi. Ular, asosan, AQSH, Avstraliya, GFR, Buyuk Britaniya, Fransiya olimlari tomonidan amalga oshirilgan. Professor Erik Bleyxning[1] tadqiqotida OAVning muhojirlar va ozchilikni tashkil etuvchilarga bo'lgan munosabati o'rganilgan. Sofi Lekseler va uning hammualliflarining[2] izlanishlari media hamda migratsiya o'rtasidagi o'zaro munosabatlar bo'yicha amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlarning tahliliga bag'ishlangan. Rossiyalik olim N.Mkrtchyaning ilmiy maqolasida[3] migrantlarga nisbatan munosabatning shakllanishida OAVning ta'siri, xususan, Rossiya OAVdagi materiallar sabab tub aholida migrantofobiya paydo bo'lganligi amaliy misollar tahlili asosida isbotlangan. Mazkur mavzu bo'yicha xalqaro tashkilotlar ishtirokida ham ko'plab tadqiqotlar olib borilgan. Xalqaro migratsiya tashkiloti (IOM)ning jurnalistlarga mo'ljallangan tavsiyalarida [4] soha xodimlarining mavzuni yoritishda yo'l qo'ygan xatolari va amal qilishi lozim bo'lgan qoidalar o'z ifodasini topgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotni amalga oshirish jarayonida kontent-tahlil, qiyosiy-tahlil, kuzatuv, umumlashtirish, aniqlashtirish, mantiqiy isbot, monitoring kabi ilmiy usullar qo'llanilgan.

Tahlil va natijalar. Siyosatshunos Muray Edelmaning ta'kidlashicha, so'zlar ayniqsa, "muhojir" va "qochoq" kabi siyosiy iboralar "kondensatsiya belgisi" (condensation symbol) bo'lib, his-tuyg'ularni uyg'otishga xizmat qiladi" [5]. Shu bois "muhojir", "migrant" so'zlarining o'rniga o'quvchi uchun odatiy bo'lgan, quloq eshitib o'rgangan so'zlar – "bolalar", "erkaklar", "ayollar", "odamlar", "kishi" kabilarni qo'llash ham mumkin. Masalan, "Suriyadan qochib kelgan odamlar", "Liviyadan kelgan bolalar" kabi yoki "qayiqlarda halok bo'lgan noqonuniy muhojirlar" o'rniga "halok bo'lgan kishilar" so'zini qo'llash maqsadga muvofiq bo'ladi.

Muhojirlar mavzusidagi materiallar matnida eng ko'p "noqonuniy" so'zidan foydalaniladi. Ushbu so'z kishilarda ular bizga o'xshamagan degan tasavvurni uyg'otadi. Shu sababli "Assosiated Press" 2013 yildan materiallarda "noqonuniy muhojir" so'zini qo'llashdan voz kechgan, "The Guardian" nashri ham undan foydalanish masalasini so'roq ostiga qo'ygan. Noqonuniyini noqonuniy, qonuniyini qonuniy deb o'z nomi bilan atash xato emas, biroq muhojirlarning

hammasi ham mamlakat hududiga noqonuniy yo'l bilan kirib kelmagan, keyinchalik turli vaziyatlarga ko'ra ularning maqomi o'zgargan bo'lishi ham mumkin. OAVning kishilar ongiga ta'sir etish qamrovi keng ekanligini hisobga olgan holda muqobil variantlardan foydalanish lozim. Xususan, "noqonuniy muhojir" o'rniga "viza muddati o'tib ketgan kishilar", "patent muddati tugagan ishchilar" kabi so'zlarni qo'llash vaziyatni neytral yoritishga yordam beradi.

Oksford Universiteti Migratsiya observatoriyasining 2010–2013 yillarda o'tkazgan tadqiqot natijalariga ko'ra, Britaniya matbuotida muhojirlarga nisbatan "...terrorchi", "soxta" so'zlari eng ko'p qo'llanilgan so'zlardan bo'lgan"[6]. Quyida keltirilgan jadvallarda esa muhojir, qochoq so'zlari bilan birgalikda eng ko'p qo'llaniladigan so'zlar ro'yxati keltirilgan (1-2-3- jadvallarga qarang).

Muhojir/qochoq	Mehnat muhojiri
oqim	qiyinchilik
halok bo'lmoq/cho'kmoq	jabrlangan
qutqarildi	pul
inqiroz	Rossiya
qayiq/kema	halok bo'lmoq
noqonuniy	muammo
Yevropa/Suriya	Koreya/Turkiya
lager	

1-jadval. O'zbekiston yetakchi internet nashrlarida muhojir/qochoq so'zlari bilan birgalikda qo'llaniladigan so'zlar

2-jadval. Rossiya internet nashrlarida muhojir/qochoq so'zlari bilan birgalikda qo'llaniladigan so'zlar

Qochoq/muhojirlar (Yevropadagi)	Mehnat muhojirlari(Rossiya hududidagi)
islomlashish/islomchilar	ish o'rinlari
halok bo'lmoq	soxta
terrorist/terakt	O'rtasiy/Ukraina
hujum qilmoq	gastarbayer
noqonuniy	noqonuniy
inqiroz	inqiroz
oqim	oqim
to'lqin	tinglab
jinoyatchilik	malakasiz
tartibsizlik	"ponayexali"
Qayiq	zo'rlamoq
xavf	Jinoyat sodir etmoq

3-jadval. Britaniya nashrlarida muhojir/qochoq so'zlari bilan birgalikda qo'llaniladigan so'zlar

Muhojir (migrant/immigrant)	Qochoq/boshpana izlovchi (refugees/asylum seekers)
tartibsiz/noqonuniy	noqonuniy
inqiroz	muvaffaqiyatsizlik
million	million
tinglab	terrorchi
hujjatsiz	gumon qilish
omma	oqim
iqtisodiy	to'lqin
deport	halok bo'lmoq
bolalar	inqiroz
Home Office	qayiq
afrikalik/afg'on	qirg'oq
kesib o'tmoq	chegarada
chegara	lager
odam savdosi/kontrabanda	Home office (IIB)
jinoyat	suriyalik
nazorat	soxta
fribgar	
guruh	
ortga qaytarmoq	
oqim/to'lqin	

1,2,3 - jadvallardan muhojir va qochoqlar mavzusidagi materiallar matnida ijobiy ma'nodagi so'zlar kam ekanligi ko'rinadi. O'rganilgan nashrlar orasida Rossiya, xususan, "aif.ru" sahifasida eng ko'p salbiy so'zlardan foydalanilgan bo'lsa, Buyuk Britaniya "The Guardian" nashrining onlayn sahifasi eng ijobiy yondashuvni, hatto qo'llab-quvvatlashini namoyish etgan.

Migratsiya mavzusi lingvistikasida "ziddiyatli va hamkorlik strategiya" sini [7] uchratish mumkin.

Hamkorlik strategiyasida muhojirlarga yon bosish mavjud bo'lib, ular yashab qolishlari uchun ko'p qiyinchiliklarga duch kelganliklari ta'kidlanadi: "Migrantni tuhmat bilan qamab yuborish oson" (kun.uz), "Bu yerda homiladorlar ham bor, ular qayerda tug'adi", "Farzandim-chi?: Qochoq ota-onadan tug'ilgan bolalar qattiq ofshor siyosatiga tushib qolishgan" (guardian.com), "Avstraliyaning boshpana izlovchilarga kishan solishi g'ayriinsoniy va qonunga xilof, deydi huquqshunoslar" kabi maqolalar bunga misol bo'la oladi.

Ziddiyatli strategiya lingvistikasida esa muhojirlarga qarshilik bo'ladi: "Bolalarni Buyuk Britaniyaga yashirinchalik olib kelgan muhojir ularga yaxshiroq hayot berish uchun qamoqdan qochib qutulmoqda" (thesun.co.uk), "Keldi. Yoqdi. Qoldi. Kim Angliyani xo'jayinsiz erga aylantiradi" (aif.ru) kabi maqolalarni bunga misol sifatida keltirish mumkin.

Ziddiyatli strategiyani quyidagicha tasniflash mumkin:

G'arb onlayn nashrlarining asosiy obyektini keyingi yillarda, ya'ni "migratsiya inqirozi" deb atalgan davrdan so'ng musulmonlar diasporasi ekanligi namoyon bo'lmoqda. Masalan, quyidagi maqolalar "Yevropadagi musulmon jamoalari tobora radikalashmoqda", "Dalay Lama "musulmon va afrikalik" muhojirlarni uylariga qaytishga chaqirar ekan, "Yevropani yevropaliklarga qoldiring" deb ogohlantirdi" (thesun.co.uk).

Muhojirlarning madaniyati bilan bog'liq bo'lgan so'zlardan foydalanish va ularga urg'u berish. Masalan, ro'mol, hijob, chilim, soqol, qo'yni qurbonlik qilish. "Qanday qilib Germaniya soqolli yigitlar asiriga aylandi", "Bizning shariat jangchilaridan o'z politsiyamiz bor", "Boshlar ro'mol-hijob bilan yaxshilab yopilgan" nomli maqolalar bunga misol bo'la oladi. Ushbu so'zlar musulmon muhojirlar uchun odatiy hisoblansa-da, biroq internet nashrlarda mahalliy aholi vakillarida salbiy konnotatsiya uyg'otish uchun ham ishlatiladi.

Ularning to'laqonli emasligini ta'kidlovchi so'zlar – malakasiz, bilimsiz, yovvoyi, noqonuniy. Masalan, "Markaziy Osiyodan kelayotgan malakasiz muhojirlar", "ma'lumotsiz muhojirlar tobora ko'payib bormoqda", "noqonuniy immigranlar Xastingsga tushishadi" (thesun.co.uk) va boshqalar.

Jinoyatchilik va terrorizm bilan bog'langan so'zlar – terrorchi, qotil, firibgar, ISHID. Quyida maqolalardan parchalar keltirilgan: "Xavfli mehmondo'stlik. Qochoqlar niqobi ostida jangarilar Yevropa Ittifoqiga kirib boradi" (aif.ru), "Bizda hamma avtomatni qayerdan olishni biladi, – deb tushuntirdi Ibrohim", "10dan ortiq jihodchi – kelinlar qirg'oqlarimizga qaytib kelishdi" (thesun.co.uk), "Muhojirlarga yordam berishda ko'ngilli sifatida ishlagan tibbiyot talabasini zo'rlashda va o'ldirishda ayblanayotgan 17 yoshli afg'on qochoq..." (thesun.co.uk)..

Ko'rinib turganidek, ziddiyatli strategiyada "nafrat tili" (hate speech) dan keng foydalaniladi. Umuman, migratsiya "nafrat tili" dan eng keng foydalaniladigan mavzulardan hisoblanadi. Unda jurnalist o'zi bilgan yoki bilmagan holda kishilarda maqola ishtirokchilariga nisbatan nafrat uyg'otib qo'yadi. "Paradoks shundaki, nafratni ifodalash so'z erkinligining bir qismidir va aksariyat hollarda uni taqiqlab bo'lmaydi. Ammo, so'z erkinligi ichki axloq masalasidir va mojarolarga sezgir jurnalistika shu tamoyilga asoslanadi" – deydi bu borada CABAR mutaxassisi Inga Sikorskaya [8].

Haqiqatan ham, qochoqlar orasida jinoyatchilari bo'lishi, mehnat muhojirlari malakasiz ishchilar bo'lishi mumkin. Biroq, bu ularning hammasi ham shunday degani emas. Alisher Navoiyning "Aqlli odam yolg'on gapirmas, ammo barcha rost gaplarni aytaverish ham to'g'ri emas" – degan jumlasini aynan jurnalistlar uchun bu borada dasturulamali bo'lishi lozim.

Migratsiya mavzusida ko'chma ma'nodagi so'zlardan keng foydalaniladi. Masalan, "...kiraverishda mashinalar karvoniga duch kelish mumkin", "odamlar esa oqib kela boshladi" (daryo.uz).

Shuningdek, quyidagi ma'nolarni ifodalovchi ko'chma so'zlar ko'p uchraydi:

miqdorga qaratilgan so'zlar – massa, keng, katta miqyosdagi, to'lqin (waves), toshqin (floods), karvon;

harbiy atamalar – armiya (army), urush (war), jang (battle), qamal (siege), qo'shinlar (hordes);

V.Uilyams fikriga ko'ra, "muhojir va qochoqlarni tasvirlashda "hayvonlashtirish" metaforalaridan foydalanilgan" [9].

Materiallar matnida, asosan, sifat+ot birikmasi – noqonuniy muhojir, hujjatsiz immigrant, malakasiz muhojir, omadsiz qochoq hamda halok bo'lmoq, kesib o'tmoq, yashamoq, o'lmoq, ishlamoq fe'llariga urg'u beriladi.

Migratsiya mavzusida qonuniy-noqonuniy, hujjatli-hujjatsiz, patentli-patentsiz, oliy ma'lumotli-ma'lumoti yo'q kabi antonimlar ham qo'llaniladi.

Xulosa va takliflar. Migratsiya jarayonlarini yoritishda internet nashrlari tili va uslubida o'ziga xoslik kuzatilib, unda ko'chma so'zlarga, miqdorni ifodalovchi so'zlarga, konnotatsiya va kondensatsiya belgilari, freymingning turli ko'rinishlariga murojaat etish kuzatiladi. Materiallarda sifatdan foydalanishga katta urg'u beriladi. Migratsiya jarayoni ishtirokchilarining umumiy migrant nomi bilan atalishi internet nashrlari tilidagi asosiy g'alizliklardan biridir. Bu ma'noda salbiy ma'noni kuchaytirib yubormaslik, xolislikni ta'minlash maqsadida materiallarda neytral leksika, muqobil variantlardan, "qochoq", "immigrant", "emigrant" kabi atamalardan o'z o'rnida foydalanish maqsadga muvofiq. Bunda jurnalistlarga xalqaro tashkilotlar tavsiya etgan maxsus lug'atlar qo'l keladi. Bundan tashqari, massmedialar tilida ksenofobiya, islomofobiya, etnik nafratni kuchaytiradigan so'z va so'z birikmalari ko'plab uchraydi. Internet OAV materiallarida qochoq va muhojirlarga nisbatan "nafrat tili" qo'llanishi sabab, ularda muhojirlarga ijobiy bo'lmagan munosabat ustun turishi kuzatilmoqda. Bunday salbiy qarashlarning oldini olish maqsadida OAVga oid qonunchilikka va jurnalistlar kasb-axloqi kodeksiga "nafrat tili" dan foydalanishga qarshi qoidalar kiritish maqsadga muvofiq.

ADABIYOTLAR

1. Bleich E., Bloemraad I., Graauw E. Migrants, Minorities, and the Media: Information, Representations, and Participation in the Public Sphere // *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2015. Vol 41. Issue 6. – P. 857-873.
2. Sophie L., Matthes J., H. Boomgaarden. Setting the Agenda for Research on Media and Migration: State of the Art and Directions for Future Research // *J. Mass communication and society*, 2019. – № 22 (6). – P. 691-707.

3. Никита М. Миграция и средства массовой информации: реальные и мнимые угрозы // Ж. Космополис, 2003. – № 3 (5). – С. 108-115.
4. Anna T. Media Coverage on Migration: Promoting a Balanced Reporting. – Geneva: IOM, 2017. – 10 p.
5. Newton L. Illegal, Alien or Immigrant: The Politics of immigration reform. – New York: New York University Press, 2008. – P. 19.
6. Danilova V. Media and Their Role in Shaping Public Attitudes Towards Migrants. United Nations University Institute on Globalization, culture and mobility. 2014.07.16 // <https://gcm.unu.edu/publications/articles/media-and-their-role-in-shaping-public-attitudes-towards-migrants.html>
7. Шустова С.В., Зубарева Е.О., Хорошева Н.В. и др. Миграционная лингвистика в современной научной парадигме: медиационные практики. Монография. — Пермь: Пермский государственный национальный исследовательский университет (ПГНИУ), 2020. — 156 б.
8. Инга Сикорская. Что такое язык вражды и как его преодолеть в журналистике? // <https://school.cabar.asia/ru/video/chto-takoe-jazyk-vrazhdy-i-kak-ego-preodolet-v-zhurnalistike/>.
9. Williams V.N. “We are not animals!” Humanitarian border security and zoopolitical spaces in Europe // J. Political Geography. – 2015. – Vol 45. – 1 -10 pp. doi:10.1016/j.polgeo.2014.09.009.
10. Kun.uz, Daryo.uz, Аргументы и факты , The Guardian, The Sun nashrlarining internet sahifasidagi migratsiyaga doir materiallari

UDK: 811.523

Azizbek IBRAGIMOV,
Urganch davlat universiteti talabasi
E-mail: ibragimovazizbek5500@gmail.com

Urganch davlat pedagogika instituti dotsenti PhD, M.Matquliyeva taqrizi asosida

TAKHMISES OF ORZU URGENDZHI ON FUZULI'S GAZELLES

Annotation

This article analyzes the takhmises of one of the poets who lived and worked in the twentieth century and had their own style, Orzu Urganzhiy, associated with Fuzuli's gazelles. In the study, special attention was paid to each takhmis, their formal and poetic features were shown, and places associated with poetic art and rhyme were taken into account. The poetic skill of Orzu Urganji is assessed and opinions are expressed based on sources.

Key words: Radif, rhyme, classical literature, tradition, novelty, internal rhyme, lyrical hero, lover, art, poetic art, takhmis, mukhammas, misra, talmikh, historical figures, repetition.

ТАХМИСЫ ОРЗУ УРГЕНДЖИ К ГАЗЕЛЯМ ФУЗУЛИ

Аннотация

В этой статье проанализировано тахмисы один из поэтов, живших и творивших в XX веке и имевших свой стиль, Орзу Урганжий, связанные с газелями Фузули. В изучения каждому тахмису уделялось особое внимание, были показаны их формальные и поэтическое особенности, учитывались места, связанные с поэтическим искусством и рифмой. Оцениваются поэтическое мастерство Орзу Урганджи, высказываются мнения на основе источников.

Ключевые слова: Ради́ф, рифма, классическая литература, традиция, новизна, внутренняя рифма, лирический герой, любовник, искусство, поэтическое искусство, тахмис, мухаммас, мисра, талмих, исторические личности, повторение.

ORZU URGANJIYNING FUZULIYGA TAXMISLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada XX asrda yashab ijod etgan, o'z qalamiga, o'z so'ziga ega bo'lgan shoirlardan biri Orzu Urganjiyning Fuzuliy g'azallariga bog'lagan taxmislari tahlil qilingan. Tadqiqot davomida har bir taxmisga alohida e'tibor berilgan, ularning shakliy va badiiy xususiyatlari ko'rsatilgan, she'riy san'atlar va qofiya bilan bog'liq o'rinlar ham e'tiborga olingan. Orzu Urganjiyning taxmis bog'lash mahoratiga baho berilgan, fikrlar manbalar yordamida asoslangan.

Kalit so'zlar: Radif, qofiya, mumtoz adabiyot, an'ana, yangilik, ichki qofiya, lirik qahramon, oshiq, badiiyat, she'riy san'atlar, taxmis, muxammas, misra, talmih, tarixiy shaxslar, takror.

O'zbek mumtoz adabiyoti shu qadar boy xazinaki, uning tarkibida qanchadan qancha ochilmagan qo'riqlar, topilmagan xazinalar, o'z egasini kutayotgan bebaho dur-u gavharlar bor. Yangiboy Qurbonniyoz o'g'li Orzu ijodini ham hali noma'lum bo'lgan bir dafinaga o'xshatish mumkin. «Orzu», «Orzu Urganjiy» nomi bilan ijod qilgan bu inson 1890-1979-yillarda yashab o'tgan, uning mustaqil devoni bo'lmasa-da, she'riy namunalari majmua holatida, qo'lyozma shaklida oila a'zolari, do'stlari qo'lida saqlanib qolgan. Badiiy merosi unchalik katta bo'lmagan 123 ta she'rni (1864misrani) tashkil qilsa-da, uning asosiy qismini odob-axloq masalasiga oid g'azal va hikmatlar tashkil etishi bilan qimmatlidir. Qolaversa, Orzu muxammas janrida ham yetarlicha ijod qilgan. Xususan, uning Fuzuliy g'azallariga bog'lagan taxmislarni quyida ko'rib chiqishni lozim topdik.

Olimlar o'zbek mumtoz adabiyotida muxammas janrining paydo bo'lishini XIV asrga oid deb hisoblaydilar. Bizgacha saqlanib qolgan dastlabki namunasi Hofiz Xorazmiy qalamiga mansub. Biror g'azalga taxmis bog'lash uchun g'azalning har bayti ma'lum qoidalar asosida uch misraga orttiriladi, shu tufayli taxmislar ko'pincha ikki ijodkor qalamiga mansub misralardan tashkil topadi. Lekin o'zbek adabiyotida o'z g'azallariga taxmis bog'lagan ijodkorlarni ham ko'rishimiz mumkin. Alisher Navoiy lirikasida taxmisning ikki xil ko'rinishi ham uchraydi, manbalarga asoslangan holda olimlar bu ikki usul ham turkiy adabiyotda aslida Navoiy ijodidan boshlanganligini ta'kidlaydilar.

Adabiyotshunos Yoqubjon Is'hoqovning ta'kidlashicha, "u yoki bu shoirning muayyan g'azalini tanlashda shoirning dunyoqarashi sinfiy va estetik nuqtai nazarida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Qolaversa, taxmis usuli har bir shoir uchun mahorat sinovi, ilhomlantiruvchi kuch yoki biror muhim fikrni ro'yobga chiqarish vositasi bo'lishi mumkin"[6]. Shu tufayli ham Orzu ijodidagi taxmislarni tahlilga tortish uning lirik mahoratiga bir qadar to'g'ri baho berishga yordam beradi, deb o'ylaymiz.

Asrlar osha shoirlararo Navoiy, Fuzuliy, Bobur, Lutfiy, Atoyilarga taxmis bog'lash an'anasi shakllangan. Orzu ham bu an'anani chetlab o'tmagan, Fuzuliy g'azallariga jami 4ta taxmis bog'lagan, degan fikrlar bor. Bizga ma'lum shu to'rt taxmisni poetik jihatdan o'rganish maqsadida tahlil qilishga harakat qildik. Birinchi taxmis Fuzuliyning 5 baytdan iborat "Har kitobakim, labi la'ling hadisni yozalar.." deb boshlanuvchi g'azaliga bog'langan. Orzudan oldin deyarli u bilan hududan juda yaqin joyda 18-asrda ijod qilib o'tgan Nurmuhhammad Andalib lirikasida ham bu g'azalga taxmis bog'langanini ko'rishimiz mumkin. Keyingi davrlarda esa Sherzod Komil Xalil ham ayni shu g'azalga taxmis bog'ladi. Lekin ular ichida aynan Orzu Urganjiyniki alohida o'ringa ega. Birinchi band qoidaga ko'ra a-a-a-a-a tarzida qofiyalangan. Ba'zi vazniy xatoliklarni hisobga olmaganda, Fuzuliy g'azalidagi ramali musammani mahzuf vazni muxammasda ham saqlangan. Ilk banddayoq g'azalning ishqiy mavzusi yanada kuchli bo'yoqlar bilan ko'rsatishga harakat

qilingan, Fuzuliy ta'riflagan yor go'zalligiga shu betimsol chiroy sabab dilda paydo bo'lgan ishq uchquni ta'rihi ham qo'shilib, bir butunlik hosil qilgan. Keyingi bandda oshiq sevgisining sirliligini bo'rttirish uchun Orzu "demadan hech kimsaya" birikmasini radif qilib oladi:

Bu muhabbatda hayotim demadan hech kimsaya,
Shavqing ila pora ko'nglim demadan hech kimsaya,
Tun-sahar qon og'log'onim demadan hech kimsaya,
Bu na sirdur, sirri ishqing demadan hech kimsaya,
Shahra dushmish man sani sevdim deya ovozalor[1].

Lekin badiiy mukammal bu band qofiyada aybg'inaga uchraydi: hayotim-ko'nglim-og'log'onim-ishqing so'zlari o'zaro qofiyadosh emas. Taxmisning to'rtinchi bandi esa ham qofiya, ham badiiyat, ham vazn jihatidan butkul kamchiliklardan xoli. Unda qochibdur-sochibdur-ichibdur-ochibdur so'zlari ichki qofiya bo'lib, "tig'i ishq" ichki radifga olingan. Oshiqning abgor ahvoliga sabab qilib ham aynan ishqning o'tkir tig'i ko'rsatilgan. Oxirgi bandda an'anaga ko'ra Fuzuliy taxallusidan oldin Orzu taxallusi ham qo'llangan.

Fuzuliyning "O'landan so'r" g'azalini bilmaydigan g'azal shaydosi bo'lmasa kerak. Yozilganiga asrlar bo'lsa-da, nazmga muhabbati bor har ko'ngilni zabt etishga ulguragan ushbu g'azal Orzuni ham chetda qoldirmagan. Orzu g'azalni nafaqat o'qib, balki unga taxmis ham bog'lab, durdona butunlik yarata olgan ijodkordir. G'azalning yetti baytiga ham to'raligicha taxmis bog'langan. Asil vazn- hazaji musammani solim taxmis davomida ham saqlab qolingan. Taxmislarini ikki shoir mushoirasi, deyishadi. Ushbu taxmisni ham hech ikkilanmay Fuzuliy va Orzu o'rtasidagi mushoira deyish mumkin. Taxmisning eng ko'zga tashlanadigan tomoni- unda Orzu tomonidan istifoda etilgan talmih namunalarning ko'pligidir. Xususan, 1-bandda "Muhabbat shevasini siynasi afgor o'landan so'r, Balo dashtida Majnundek ko'zi xunbor o'landan so'r..."[1] shaklida afsonaviy Majnun obrazi talmihga olingan. Bayt mazmunini tasdiqlab, aytishimiz mumkinki, haqiqatan ham ishq haqida kamida Majnun kabi oshiq bo'lib, sevgisi tufayli qon yig'lagan insondangina so'rash o'rinli bo'lar edi. 3-banddagi:

Ko'zim giryon, bag'ir bir yon, ko'ngil vasling uchun moyil,

Qoshing go'yo kamondir, kipriging o'q, ko'zlaring qotil...[1] tasvirida ham Orzuning ilmi bade' borasidagi

Ey.	sa	nam.	ko'ng	lim	u	yin	to	roj	e	tib	g'am	lash	ka	ring.
—	v	—	—	—	v	—	—	—	v	—	—	—	v	—
Gul	bo'	lib	bo'y	nim	ga	mush	kin	ik	ki	zul	fi	an	ba	ring
—	v	—	—	—	v	—	—	—	v	—	—	—	v	—
Bo'l	sa	vas	ling,	bas,	ne	tay	jan	nat	da	g'il	mon	hur	la	ring
—	v	—	—	—	v	—	—	—	v	—	—	—	v	—
Ay	la	mas	may	li	be	hish	(t)af	to	da	yi	xo	ki	da	ring
—	v	—	—	—	v	—	—	—	v	—	—	—	v	—
So	ki	nu	kun	ji	g'a	ming	say	ri	gu	lis	ton	is	ta	mas.
—	v	—	—	—	v	—	—	—	v	—	—	—	v	—

Yuqoridagi uch misra Orzu Urganjiy, keyingi ikki misra esa Fuzuliy qalamiga mansub. Tasvirga diqqat qaratgan o'quvchi esa lirik qahramon yorini jannatdagi hurlardan ham ustun qo'rganini anglashi qiyin emas. Taxmisning so'nggi bandi ham bir qadar tahlil talab:

Orzu, zohid ahli haryon muxolifdur sango,
Do'st joning zohiri pinhon muxolifdur sango,
Ishq zavqin bilmagan nodon muxolifdur sango,
Ey Fuzuliy, muttasil davron muxolifdur sango,
G'olibo, arbobi iste'dodi davron istamas.

"Muxolifdur sango" birikmasi Fuzuliy tomonidan ishlatilgan, qoidaga ko'ra Orzu aynan "sango" so'ziga qofiyadosh so'z ishlatmog'i kerak edi, lekin u biroq boshqacha yo'ldan bordi, ya'nikim, bu birikmani band uchun ichki radif qilib, undan oldingi davron so'ziga haryon-pinhon-nodon so'zlarini qofiya qilib oldi va ohangning bir maromda tebranishiga erishdi. Bunday uslubni uning keyingi taxmisida ham ko'rishimiz mumkin. Fuzuliyning "Yozmishlar" radifli

mahorati o'z aksini topgan. "Giryon-bir yon-kamon" so'zlarida saj'(ichki qofiya) san'atidan foydalanilgan bo'lsa, "qosh-kiprik-ko'z" so'zlari tanosub("she'r baytlarida ma'no jihatidan bir-biriga yaqin tushunchalarni anglatuvchi so'zlarni qo'llab, ular vositasida obrazli ifodalari, lavhalar yaratish san'ati"[2,80]) san'atiga asos bo'lgan. 4-bandda esa Majnun bilan bog'liq talmih taxmis davomida takroran ishlatilganiga ham guvoh bo'lishimiz mumkin:

Jafo tog'in qozib Farhod yanglig' ko'hkanlardan,
Kechib Layli uchun Majnun kibi mulki vatanlardan,
Hayoti jovidondur menga la'li siymu tanlardan,
Xabarsiz o'lma fatton ko'zlaring javrin chekanlardan,
Xabarsiz mastlar bedodini hushyor o'landan so'r[1].

Bandda nafaqat Majnun, balki Farhod va Layli talmihlari ham mohirona qo'llangan, Farhodning ko'hkanlik-tosh yo'nuvchilik kasbi jafo tog'i istiorasi bilan hamohang berilib, ma'shuqa ko'yida chekiladigan iztiroblarni fosh qilishga erishilgan, qolaversa, Majnun haqidagi afsona eslanib, uning chin oshiq sifatida Layli ishqida o'z yerini tashlab, sahroga chiqib ketishi voqeasi ham lirik qahramon holatini ochib berishga vosita sifatida qo'llanilgan. Har bir bandda she'riy san'atlarning qo'llanilishi taxmis badiiyatini oshirish bilan birga ma'no go'zalligini yaratishga ham xizmat qilgan. So'nggi bandda shoir o'z taxallusi yordamida itfoq san'atini qo'llagan, ya'ni Orzu so'zini ham taxallusga ishora sifatida, ham orzu qilmoq ma'nosida tushunishimiz mumkin: "Qilibman Orzu ko'ksimga dilbarning jafo tig'in..."[1] Umuman, ushbu taxmis boshqalari orasida eng mukammali deya e'tirof etilishga loyiq tarzda yozilgan.

Navbatdagi muxammas Fuzuliyning "Istamas" radifli g'azaliga bog'langan. Taxmis yozish an'anasida shoirlar, asosan, o'zlariga ma'qul kelgan, ruhan yaqin baytlargagina uchlik misralar qo'shishgan. An'anaga novatorona yondashuv sifatida Orzu Urganjiy Fuzuliy g'azallarining har bir baytini chetda qoldirmay o'z taxmislariga kiritgan, "Istamas" muxammasi ham shu tufayli 7 banddan iborat. Birinchi baytda Fuzuliy Sulaymon bilan bog'liq voqeani qalamga olib, talmih san'atini qo'llagan va band boshiga Orzu tomonidan qo'shilgan uch misra hamohanglik kasb etib, bir butunlikka aylangan. Fuzuliy qo'llagan ramali musammani mahzuf vazni taxmisda ham saqlangan. Quyidagi jadval yordamida vaznni yanada aniqroq ko'rib chiqishimiz mumkin:

g'azaliga bog'langan bu taxmis hazaji musammani mahzuf vaznida bo'lib, 7 banddan iborat. Uning uchinchi bandida "ey gul" so'zi ichki radif sifatida olinib, oftob-ijtinob-kitob- bob-bob so'zlari qofiyadosh bo'lib kelgan. Muxammas nafaqat shakliy tomondan, balki ma'naviy-badiiy jihatdan ham juda go'zal. Buning isboti sifatida 5-bandni keltirib o'tishni lozim topdik:

Niqob ochsang, yuzingdin el bori hayron bo'lur beshak,

Necha ishq ahli g'avg'olar topib qurbon bo'lur beshak,
Yetolmay maqsadiga o'lsa nohaq, qon bo'lur beshak,
Kirib butxonaga, qilsang takallum, jon bo'lur beshak,
Musavvirlar na suratkim, daru devora yozmishlar.

Bandda to'lig'icha yor ta'rif etilgan, ma'shuqaning yuzi shu qadar go'zalki, yuzidagi burqani yechishi bilan hamma uning chiroyiga lol qoladi, ishq ahli esa o'zini qurbon qilishga ham tayyor bo'ladi, lirik qahramonning yori faqat zohiran go'zal emas, uning hatto har bir so'zi jon olguvchi

ekanini Fuzuliy baytlari orqali anglamog'imiz mumkin. Keyingi bandida esa lirik qahramon yor ostonasida tun-u kun yotgani, uning zarra rahm qilishidan baxtli bo'lishini aytib, unga muharrir har kuni ko'ngil sadporaligini- dardni yozib qo'yganidan shikoyat qiladi. So'nggi bandeda Fuzuliy tomonidan birvarakayiga Vomiq, Farhod, Majnun talmihlari ishlatiladi va ular bilan bog'liq ishq afsonalariga ishora qilinadi, Orzu Urganjiy bog'lagan uch misra ham bayt mazmuni va fikr tugalligiga o'z hissasini qo'shgan.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Orzu Urganjiy ijodi ham har tomonlama o'rganilishga arziydigan badiiy yetuk manba deya tan olinishga arziydi. Uning Fuzuliyga bog'langan taxmislari misolida ko'radigan bo'lsak, ijodkordagi badiiy did, ilmi qofiya, ilmi bade', ilmi aruzdan chuqur xabardorlik, o'ziga xos tasvir uslubi yaqqol ko'zga tashlanadi. Orzu Urganjiy she'riyati adabiyot ixlosmandlari qalbidagi ma'naviy xazinalarning ajralmas qismiga aylanishiga ishonchimiz komil.

ADABIYOTLAR

1. Orzu. Hikmatlar gulistoni. —Toshkent: “Kamalak”, 2015.
- A. Hojiahmedov. She'riy san'atlar va mumtoz qofiya. – Toshkent: Sharq, 1998.
2. Husayniy. Badoye us-sano'ye. –Toshkent: G'afur G'ulom, 1981.
3. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. – Toshkent: O'zbekiston, 2002.
4. To'xta Boboyev. She'r ilmi ta'limi. –Toshkent: «O'qituvchi», 1996.
5. Y.Is'hoqov. So'z san'ati so'zligi.—Toshkent:O'zbekiston, 2014.

UDK:811.521

Sanobar KAMOLOVA,
O'zbekiston davlat jahon tillari uiversiteti dotsenti, PhD
E-mail: sanobar6399@mail.ru

SamDChTI dotsenti N.Suvonova tarizi asosida

O'ZBEK ANTOPONIMLARINIG BADDIY MATNLARDA LUG'AVIY MA'NOLARINING IFODALANISHI

Аннотация

Ushbu maqolada o'zbek badiiy asarlarda qo'llangan tarixiy antroponimlar ya'ni ismlar, o'zbek antroponimlarining tarixiy – lug'aviy muammolarini o'rganish haqida fikrlar bayon etilgan. Maqolada o'zbek antroponimlarining leksik-semantik xususiyatlari, ularning lug'aviy ma'nolari va tarixiy ismlar ochib berilgan. Badiiy matnlarda o'zbek antroponimlarining qo'llanilishi ifodalangan.

Kalit so'zlar: Antroponim, lug'aviy ma'no, referensiya, lisoniy birlik, onomastik bilim, onomastik ma'no, ism.

ИСТОРИКО-СЛОВАРНОЕ ОПРЕДЕЛЕНИЕ ЗНАЧЕНИЙ АНТОПОНИМОВ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В данной статье описаны исторические антропонимы, используемые в узбекских произведениях искусства, то есть названия, историко-лексические проблемы узбекских антонимов. В статье раскрываются лексико-семантические особенности узбекских антропонимов, их словарные значения и исторические названия.

Ключевые слова: Антропоним, справочник лексического значения, языковая единица, ономастическая единица, ономастическое значение, имя.

HISTORICAL AND DICTIONARY DEFINITION OF THE MEANINGS OF ANTONYMS IN THE UZBEK LANGUAGE

Annotation

This article describes historical anthroponyms used in Uzbek works of art, that is, names, historical-lexical problems of Uzbek antonyms. The article reveals the lexical-semantic features of Uzbek anthroponyms, their dictionary meanings and historical names.

Key words: Anthroponym, lexical meaning reference, linguistic unit, onomastic lexicon, onomastic meaning, name.

Kirish. Keyingi yillarda mamlakatimizda onomastikaning nazariy va amaliy muammolarini o'rganishga alohida ahamiyat berilmoqda. Masalan, Birgina Toshkent shahridagi ko'chalarning nomlarini o'qib, beixtiyor qaysi mamlakatda yurganingizni bilmay qolar edingiz: Lunacharskiy, Kirov, Voroshilov, Lopatin, Jukovskiy va hokazo. Bularning barchasi zamirida sovet mafkurasiga xos bo'lgan, odamzotni tarixiy xotira, Vatan tuyg'usidan judo qilishga qaratilgan g'arazli intilishlar mujassam ekanini anglash, tushunish qiyin emas.

Holbuki, ajdodlarimiz o'zlari yashaydigan mahalla, shahar va qishloqlar, xiyobonlarga nom tanlashga juda katta e'tibor bergan. Misol uchun, Toshkentning o'n ikki darvozasiga berilgan chuqur ma'noli, go'zal nomlarni olaylik. Samarqand, Beshyog'och, Ko'kcha, Chig'atoy, Sag'bon, Labzak, Taxtapul, Qorasaray, Kamolon, Qo'ymas, Qo'qon, Qashqar darvoza degan nomlar avvalambor o'zining aniq tarixiy-jug'rofiy ma'nosi bilan ajralib turadi.

Qadimiy nomlarda ota-bobolarimizning hayot va tafakkur tarzi yaqqol o'z aksini topgan. Masalan, Toshkentning Eski shahar qismidagi Pichoqchilik, Charxchilik, Ko'nchilik, Degrezlik, Taqasi, Egarchi, O'qchi, Zargarlik, Parchabof singari mahalla nomlari bu yerda hunarmandchilik naqadar rivojlanganidan, xalqimizning azaldan o'troq hayot kechirib, yuksak madaniy turmush darajasiga ega bo'lganidan dalolat beradi.

Adabiyotlar tahlili. Shu nuqtai nazardan qaraganda, keyingi yillarda poytaxtimizda milliy tariximizga begona bo'lgan, yuqorida zikr etilgan yasama, siyosiy nomlar o'rni Mirobod, Rakat, Mingo'rik, Darxonariq, Shayxontohur,

Yakkasaroy, Zarqaynar, Uchtepa kabi asl nomlarning tiklanganini, eng muhimi, bunday ishlar mamlakatimizning barcha mintaq va hududlari miqyosida amalga oshirilayotganini ta'kidlash joiz" Tarixiy nuqtai nazardan mujassamlanuvchi atoqli otlar oldinroq, avvalroq vujudga kelgan. Masalan, Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi antroponimlar bu nazariyaga ko'ra mujassamlanuvchi atoqli otlar guruhiga kiradi, chunki ular mamlakatimiz davlatchiligi tarixi, madaniyatida juda katta o'rin tutgan mashhur shaxslar haqidagi timsollarni o'zida mujassamlashtiradi. Ota-onalar o'z bolalarini ana shunday mashhur shaxslarga o'xshashini orzu qilib qo'ygan Temur, Temurbek, Ulug'bek, Alisher, Bobur kabi antroponimlar esa mujassamlanuvchi atoqli otlar sirasiga mansubdir.

Taniqli tilshunos M.I.Stebelin-Kamenskiy qadimgi island adabiyoti materiallari asosida onomastik leksikani mujassamlanish nuqtai nazaridan o'rganar ekan, island adabiyotida qo'llangan onomastik leksikada umuman "mujassamlanish" hodisasi bo'lmaganligini qayd qiladi. Uning fikricha, har qanday atoqli ot muayyan denotatni, ma'noni ifodalab kelgan.

Bu fikrga teskari qarashlar ham mavjud, ya'ni atoqli otlar, so'z bo'lgani uchun xuddi turdosh otlar kabi xilma-xil xususiyatlarga egadir. Bunday qarash o'z vaqtida faylasuf-stoiklar tomonidan asoslangan edi, keyinchalik XIX asrda X.Djozef, Dj.Mill, XX asrda O.Yespersen kabi olimlar tomonidan rivojlantirildi. Masalan, Daniya olimi O.Yespersenning ta'kidlashicha, "atoqli otlar turdosh otlarga nisbatan ko'proq xususiyatlarga egadir. Onomastika

o'rganadigan lisoniy birlik - onimlar atoqli otning ko'rinishi va turlari bo'lib, onimlar tarkibi 19 turdagi atoqli otlardan tashkil topishi olimlar tomonidan qayd qilingan [Superanskaya 1973: 17; Billy 1995; Fabre 1987]. Demak, antroponim (grekcha so'z bo'lib, antro - odam+onym, ya'ni kishilarga berilgan atoqli otlardir: ism, familiya, shaxs ismi, familiyasi, shaxs nomlari) o'n to'qqiz turdagi atoqli otlardan biridir. Antroponimlarning ma'nosi bormi yoki yo'qmi, nima bilan atoqli ot turdosh otdan farqlanadi, atoqli ot ma'nosi deganda nima tushuniladi, degan savollar bo'yicha hozirgi vaqtga qadar yagona nuqtai nazar mavjud emas. Antroponimlarning leksik ma'nosi bilan bog'liq muammolar haqidagi bahsmunozaralar bugungi kunda ham davom etmoqda [Jonasson 1994]. Bu savol xususan, onomastikada va umuman tilshunoslikda eng dolzarb savollardan biri bo'lib, ushbu ishga bevosita aloqador bo'lganligi sababli bu muammo bo'yicha yaxlit fikrni ta'minlash va antroponimlarning semantik tarkibiga nisbatan o'z nuqtai nazarimizni rivojlantirish maqsadida, tadqiqotchilarning bu boradagi fikrlarini o'rganishni joiz, deb topdik.

Tadqiqot metodologiyasi. Atoqli otlar o'zida juda ko'plab belgi-xususiyatlarini konnotatsiya qiladi". R.Xudoyberganov o'zbek antroponimiyasi tizimidagi variantdorlik xususiyatlari (Reyim // Rahim, Reyimbay // Rahimboy, Sharifa // Sherifa kabi) ismlarni leksik-semantik xususiyatlarini ochib bergan. Ushbu maqolada bir nechta imslarning leksik-semantik xususiyatlarini ochib bersak.

Sherali // Sherali - Tarkibi sher (fors-tojik)+ali (a). Sherali ismli kishi dastlab hovli, qo'rg'on qurib, qishloq tashkil bo'lishiga asos solgan, chorvachilik bilan shug'ullangan, badavlat, boy, obro'lyi kishi bo'lgan. Qishloq shu kishining ismi bilan atalgan. Xalifa Alini jasurligi, dovyurakligi uchun sherga o'xshatgan va olloh sheri deb atagan. Qovchilarning sherali degan urug'i bo'lgan degan mulohaza ham mavjud.

Eshonquduq // Eshonquduq - Tarkibi eshon+quduq. Dastlab quduq nomi bo'lgan. Quduq yonida tashkil qilingan qishloq ham shu nom bilan atalgan. Eshon - o'tmishda din odami, dindorlar orasida katta obro'ga ega bo'lgan shaxs, unvon, kishi ismi. Eshonquduq - Eshon ismiga ega bo'lgan kishi qazdirgan quduq (yonidagi qishloq), eshon unvonli kishi qazdirgan quduq atrofidagi qishloq kabilar.

Alpomish dostonida Barchin antroponimining lug'aviy va motivasion asosi turlicha talqin etiladi. Hozirgi ismlar lug'atida Barchin ismi o'zbekcha "shoyi, mato, ipak mato, parchin yoki barchin" ma'nosidagi so'zdan olingan bo'lib, qizlarga qo'yilishi, "go'zal, zebo qiz" degan ma'nolarga egaligi ko'rsatilgan. O.Madayev, B.Do'stqorayevning qayd etishicha, Barchin ismi yovvoyi o'rdakning urg'ochisini anglatuvchi "bovurchin" so'zi bilan bog'liq. Eski o'zbek tilida "o'rdakning makiyoni" bo'rchin deb atalgan: Dag'i turk o'rdakning erkagin "so'na" va tishisin "bo'rchin" der (A.Navoiy. Muhokamat ul-lug'atayin). Bizningcha, antroponimga ana shu bo'rchin so'zi lug'aviy asos bo'lgan. Ismning lisoniy shakllanishi quyidagicha: bo'rchin > barchin > Barchin.

Antroponimlarga quyidagicha izoh va talqinlar berish mumkin. Boybo'ri antroponimi boy va bo'ri so'zlarining qo'shiluvidan yasalgan sof o'zbekcha qo'shma tarkibli ism. Boy so'zi "davlatli, badavlat yoki hukmdor, hokim" degan ma'nolarning anglatadi. Bo'ri so'zi turkiy xalqlar, qadimiy odatiga ko'ra sog', mahkam bo'lsin deb bo'ring jag'idan (terisidan) o'tkazib olingan bolaga yoki tishi bilan tug'ilgan bolaga qo'yilgan. Boybo'ri "sog", mahkam, davlatli, hukmron" kishi degani. Boysari antroponimi esa boy va sari so'zlarining qo'shiluvidan yasalgan. Sari so'zi sariq so'zining varianti sifatida "sariq rangli, sariq sochli yoki taniqli, mashhur; oqsuyaklar, aslzodalar avlodiga mansub"

ma'nolarini anglatadi. Boysari "aslzodalar avlodiga mansub boy kishi" degani. Bizningcha, Boybo'ri bo'ri totemiga asoslangan, Boysari sari, ya'ni sariq etnonimlari asosida yuzaga kelgan deb qarash to'g'ri bo'ladi. Demak, Boybo'ri "bo'ri urug'iga mansub bek, bo'ri urug'ining begi", Boysari "sari urug'iga mansub bek, sari urug'ining begi" antroponimik ma'nolariga ega. Toychaxon antroponimiga toy so'zining kichraytirish-erkalash shakli toycha lug'aviy asos bo'lgan. Ismning Toychixon varianti tarkibidagi xon so'zi "hukmdor, boshliq, podshoh", ismlar tarkibida ulug' martabali, e'zozli, obro'li; ulg'ayib elga bosh bo'lsin ma'nolarini anglatadi.

Tahlil va natijalar. Demak, Toychixon antroponimi "erkatoy ulug' martabali, e'zozli, obro'li podshoh" onomastik ma'nosiga ega. Masalan, Qultoy antroponimi tarkibidagi qul so'zi o'zbekcha bo'lib, "xizmatchi, tobe, banda; erksiz" degan ma'nolarni anglatadi. Ism so'zning Allohga, dinga, payg'ambarga, sohibiga fidoyi semalari asosida shakllangan. Qultoy antroponimi "Allohning erka, suyuqli bandasi yoki erka quli" degan antroponimik ma'noga ega. Qultoy timsolining hayoti va faoliyatida hamu jihat ko'zga tashlanadi. U Boybo'ri sodiq va erka quli, Alpomishga qul bo'lsa-da, otaday. Kayqubod ismining lug'aviy asoslari forscha. Antroponim tarixiy manbalarda Kubod, Qubod, Kayqubod variantlarida uchraydi va "sevimplishoh", "haqiqat", "adolatli shoh" ma'nolarini anglatadi. Kayqubod dastlab qul timsoli sifatida berilsa-da, Alpomishning yordami bilan doston oxirida shohlik martabasiga erishadi. Demak, ismda uning kelajak taqdiri o'z ifodasini topgan. Ko'rinadiki, asardagi har bir timsol ismi sohibining taqdiri, xarakteri va boshqalar haqida "gapirib" turadi. Surxayil mastonning katta o'g'li ismi - Ko'kaldosh lug'aviy asosi va tarixiy-etimologik manbasiga ko'ra qadimgi turkiy tilga mansubdir. Odatda, bunday ism bir onani emishgan bolalarga qo'yiladi, "emukdosh, bir onani emishgan bola, qarindosh" ma'nolarini anglatadi. Nominasion-motivasion asosiga ko'ra tasviriy ismlarga mansub tashqi fiziologik belgi-xususiyatlar ifodasi sifatida yuzaga kelgan qalmoq pahlavonlariga xos Ko'kqashqa, Boyqashqa, Toyqashqa antroponimlari bir xil modelda yasalgan seriyali ismlar guruhini tashkil etadi. Bu ismlarning ikkinchi komponenti qashqa lug'aviy birligi tarixiy-etimologik jihatdan o'zbekcha, ko'p ma'noli bo'lib, "ot yoki mol peshonasidagi oq joy, oq nishona; shunday nishonali ot, mol" va ko'chma "betning ko'rinadigan yerida urilishdan qolgan nishona, yara, chaqa" hamda ayrim so'zlarga qo'shilib, salbiy "hamma biladigan, taniydigan" ma'nolarini anglatadi.

Surxayil mastonning katta o'g'lining ismi - Ko'kaldosh lug'aviy asosi va tarixiy-etimologik manbasiga ko'ra qadimgi turkiy tilga mansubdir. Odatda, bunday ism bir onani emishgan bolalarga qo'yiladi, "emukdosh, bir onani emishgan bola, qarindosh" ma'nolarini anglatadi.

Xulosa va takliflar. O'zbek antroponimlarining lug'aviy ma'nolari katta ahamiyat kasb etadi ayniqsa, chaqaloq tug'ilganida ham nom berishda (ism qo'yganda) ham ota-ona bularni hisobga olgan. Biroq hozirgi kunda zamonaviy yoki boshqa tillardan o'zlashtirilgan turli ismlar qo'yilmoqda. tarixiy ismlar kamdan-kam uchraydi. Nazarimizda zamonaviy ismlar qo'yamiz deb ba'zilar boshqa tillardan o'zlashtirilgan ismlarni ko'yishyapti. biroq bu ismlarning ma'no va mazmunini uning nechog'lik zarur ahamiyatga ega ekanligini bilmaydilar. shuni aytish joizki, islomiy, sharqona ismlar ham ko'payib bormoqda. Ism qo'yganda har tomonlama o'ylab, uning ma'nosiga etibor berilsa yaxshi bo'lardi. Misol uchun Albina, Sabina, Takmina, Amaliya, Tanzila va shunga o'xshash ismlar o'rniga eskirib ketgan ismlar emas balki, o'z ma'nosiga ega chiroyli ismlar qo'yilsa maqsadga muvofiq bo'lardi.

ADABIYOTLAR

1. Sattorov G. H. O'zbek ismlarining turkiy qatlami: Filol. fan. nomz.... dis. avtoreferati. Toshkent, 1990. – 19 b.
2. Safarov Sh.S. Pragmalingvistika. T.: Fan, 2010. – 260 b.
3. S.Kamolova.// Antroponim referenlarining komparativ konstruksiyalarda voqelanishi// Ilm sarchashmalari.Urganch davlat universiteti ilmiy-metodik jurnali №12.2019.120-123b.
4. Kamolova S. “Fransuz antroponimlariningi diskursiv-pragmatik xarakteristikasi”. Falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiyasi. – Samarqand 2020. - B. 28- 30 .
5. Yuldashev D. Topindikatorlarning antroposentrik talqini //
6. O'zbek tilshunosligining dolzarb muammolari. Respublika ilmiy-nazariy anjumani matteriallari. – Toshkent, 2018. – B. 110-114.
7. Yuldashev D. O'zbek va tojik antroponimlari tizimida tafakkur tarzi umumiyliigi // Adabiy aloqalar va madaniyatlarining o'zaro ta'siri.Xalqaro ilmiy anjuman maqolalar to'plami. – Termiz, 2018. – B.189-191.
8. Yuldashev D. Tarixiy antroponimlarning antroposentrik talqini //O'zbek tili taraqqiyoti va xalqaro hamkorlik masalalari. Xalqaro ilmiyamaliy Kofereksiya anjumani materiallari. Toshkent,2019.– B.315-320.
9. Kamolova S. “Fransuz antroponimlariningi diskursiv-pragmatik talqini”. Monografiya. Buxoro -. Durdona nashriyoti 2021.
10. Jonasson, K. Le nom propre: construction et interprétation. Louvain-la-Neuve: Duclot, 1994. – 225 p.

Mehriniso KAYUMOVA,
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti dotsent v.b., PhD.
Nargiza ISMATULLAYEVA,
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti dotsenti, PhD.
E-mail: ismatullayeva.nargiza@gmail.com

Toshkent texnologiyalar universiteti professori v.b., f.f.n. S.Yakubov taqrizi ostida

HALDUN TANER IJODIDA DRAMATIK JANRNING O'RNI

Annotatsiya

Ushbu maqola XX asr turk dramaturgiyasiing yorqin namoyandalaridan biri bo'lgan Haldun Tanerning sahna asarlarini o'rganishga bag'ishlangan. Turkiya, Germaniya, Avstriya davlatlarida adabiyotshunoslik, jurnalistika, san'at va teatr tarixi sohalarida izlanish va tadqiqot ishlarini olib borgan yozuvchi o'zidan juda boy adabiy meros qoldirish bilan birga, turk dramaturgiyasida ulkan burilish yasagan yozuvchi hisoblanadi. U mashhur nemis dramaturgi Bertold Brext ta'siri ostida turk dramaturgiyasiga "epik teatr" tushunchasini olib kirgan va shu janrda yozgan sahna asarlari bilan shuhrat qozongan dramaturgdir. O'z asarlarida turk milliy an'anaviy teatri va g'arb teatri uy'g'unlashtira olgan mohir yozuvchi Haldun Taner turk dramaturgiyasini dunyoga tanitgan adib hisoblanadi. Xususan, zamonaviy turk dramasi deganda, dunyo tomoshabinining ko'zi oldiga keladigan "Keshanlik Ali dostoni" dramasi yigirmaga yaqin davlatlarda sahna yuzini ko'rib, Turkiyaning o'zida 1425 marta sahnada qo'yilgan asar hisoblanadi. O'zining dramatik asarlari bilan bir qancha xalqaro mukofotlar sovrindori bo'lgan Haldun Tanerning sahna asarlari o'zbek adabiyotshunoslari tomonidan deyarli o'rganilmagan va o'zbek tiliga tarjima qilinmagan.

Yuqoridagilarni inobatga olgan holda, muallif Haldun Taner dramalarini o'rganishni o'z oldimizga maqsad qilib oldik.

Kalit so'zlar: Turk dramaturgiyasi, janr, "epik teatr", syujet, kabare teatri.

РОЛЬ ДРАМАТИЧЕСКОГО ЖАНРА В ТВОРЧЕСТВЕ ХАЛДУН ТАНеР

Аннотация

Эта статья посвящена изучению пьес Халдуна Танера, одного из самых ярких представителей турецкой драмы двадцатого века. Писатель, который проводил исследования в области литературы, журналистики, истории искусства и театра в Турции, Германии и Австрии, оставил очень богатое литературное наследие и сделал большой поворот в турецкой драме. Он драматург, который под влиянием известного немецкого драматурга Бертольда Брехта ввел понятие «эпический театр» в турецкую драму и прославился своими пьесами в этом жанре. Халдун Танер, талантливый писатель, сумевший объединить турецкий национальный традиционный театр и западный театр в своих произведениях, является писателем, который представил миру турецкую драму.

Ключевые слова: Турецкая драматургия, жанр, "эпический театр", сюжет, театр кабаре.

THE ROLE OF THE DRAMATIC GENRE IN THE CREATION OF HALDUN TANER

Annotation

This article is devoted to the study of the plays of Haldun Taner, one of the most prominent representatives of the twentieth century Turkish drama. The writer, who conducted research in the fields of literature, journalism, the history of art and theater in Turkey, Germany and Austria, left a very rich literary heritage and made a big turn in Turkish drama. He is a playwright who, under the influence of the famous German playwright Bertold Brecht, introduced the concept of "epic theater" into Turkish drama and became famous for his plays in this genre. Haldun Taner, a talented writer who has managed to combine Turkish national traditional theater and Western theater in his works, is a writer who introduced Turkish drama to the world.

Key words: Turkish drama, genre, "epic theater", plot, cabaret theater.

Kirish. Bizga ma'lumki, ob'ektiv borliq nihoyatda rang-barang va sir-sinoatlarga boy. Chunki his qilish, sezish, ta'sirlanish, tafakkur qilish, hayajon va tuyg'u hamma isonda ham bir xil namoyon bo'lmaydi. San'at ahli, ijodkorlarning olam va odam haqidagi tasavvurlari, dunyoqarashi farqli bo'lib, biz buni ular yaratgan asarlarda kuzatamiz. Shuningdek, har bir ijod ahli jamiyat ichida yashagani tufayli turli kishilar hamda voqealarga duch keladi. Ijodkor qalbini larzaga solgan, hayajonlantirgan, to'qinlantirgan holatlar tabiiy ravishda uning asarlarida namoyon bo'ladi. Kimdir nasrda, kimdir nazmda, kimdir esa dramada qalbidagi kechayotgan ruhiy kechinmalarni aks ettirishga intiladi. Dramatik asarlar uzoq tarixdan shakllanib, u sahnada, odamlar ko'z o'ngida yaqqol namoyish etilganligi uchun ham tomoshabin qalbiga tezroq yetib boradi. Dramatik janrning taraqqiyoti bir qator omillar asosida yuzaga keldi. Xususan,

ushbu tadqiqotimizda zamonaviy turk dramaturgiyasining rivojiga katta hissa qo'shgan va uni sermazmun dramatik asarlari bilan boyitgan dramaturg Haldun Taner dramalarining poetik taraqqiyoti xususida fikr yuritimiz. Dramaturg dramalarining xususiyatlarini tadqiq qilishdan oldin, uning hayot yo'li, ijodi, drama janridagi ilk tajribalari haqida ma'lumot berib o'tishni joiz deb bildik.

Asosiy qism. Zamonaviy turk dramaturgiyasining yirik namoyandalaridan biri Haldun Taner 1915-yil 16-martda Istanbulda professor Ahmad Salohiddin oilasida tug'ildi. Uning to'liq ismi Ibrohim Haldun, familiyasi esa Taner. Adibning hujjatida shunday yozilganiga qaramay, yozuvchiga hamisha Haldun Taner, deb murojaat qilingan. Otasining ismi Ahmad Salohiddin, onasining ismi esa Hojar (ba'zi manbalarga ko'ra ikkinchi ismi Seza xonim) bo'lgan.

“Otaturning yaqin yozuvchisi va muovini Rushen Eshref Bey, yozuvchi va deputat Yoqub Qodri Bey, san'atshunos, rassom, opera librettisti, birinchi kinoaktyor va tarixiy dramaturg Jalol Esat Bey, Shayxulislom Jamoliddin afandining o'g'li Muxtor Bey, o'sha vaqtda hali yosh yigitcha bo'lgan shoir Javdat Qudratlar mening u yerda tanishgan insonlarimdan edi”[1].

Haldun Taner ongida madaniy muhitni shakllantirishda eng ta'sirli elementlardan biri, u yashaydigan joy edi. Beylerbeylik ekanligi muallifga katta ta'sir ko'rsatdi.

Nafaqaga chiqqunga qadar yozuvchi adabiyot fakultetida dramaturgiyadan dars beradi. Anqara universiteti DTCF a'zosi sifatida, har o'ning so'nggi haftasida Anqaradagi dramaturgiya institutida teatrshunoslikdan dars berishni boshlaydi. Jurnalistika institutida o'qituvchilikni tashlab, asarlar yozishga ko'proq vaqt ajratadi.

Haldun Taner 1981-1982-yillarda Berlinga ish yuzasidan taklif qilingan vaqti davomida turk ishchilarining ahvolini o'rganish bilan birga, universitetda teatrdan saboq beradi va Berlin radiosida suxandonlik qiladi. Haldun Taner kasalligi tufayli 1938-1942-yillar davomidagi umrini to'rt devor orasida o'tkazadi. U olgan bilimlari tufayli siyosat va iqtisodiyotni chetga surib, yozuvchilik faoliyatini boshlaydi. Yosh yozuvchi bu davrda o'zining hikoyalarini Anqara radiosiga yuboradi. Uning “Tuhmat” hikoyasi 1946-yil 4-avgustda Haldun Yag'jo'g'li taxallusi ostida “Yedigun” jurnalida chop etilgan. Haldun Taner ushbu hikoya haqida ijobiy fikrlarni olgach, ko'plab hikoyalar yoza boshlaydi. 1949-yilda yozuvchi “Yaşasın Demokrasi” nomli hikoyalar to'plami hamda “Günün Adami” dramasi nashr ettiradi.

Haldun Tanerning ijodiga ijobiy ta'sir ko'rsatgan yozuvchi Ahmad Rasim edi. Ahmad Rasim bobosining Darushshafakadagi do'sti bo'lgani sabab, Tanerning u bilan yaqindan tanishish imkoniyati bor edi. Ahmad Rasimning mashhurliqi Tanerda katta iz qoldiradi. Shuningdek, H.Taner ijodiga ulkan ta'sir ko'rsatgan shaxs Bertold Brext edi. Haldun Taner – Brextning Turkiyadagi eng tanilgan izdoshlaridan bo'lib, u dunyo adabiyotida epik uslub teatrida yangi poydevor yaratdi, – deb ta'kidlaydi Vosif O'ngo'ren[2].

Yozuvchining Brext izdoshi ekanligi haqida Zahro Ipshiro'g'li shunday fikr bildiradi: “Haldun Tanerning eng ko'zga ko'ringan xususiyati G'arb madaniyatiga asoslangan tanqidiy fikrlash, muammolarga bir tomonlama yondashishdan qochish, o'z-o'zini doimiy namoyish qilishni talab qilishga yo'naltirish edi. Bu nuqtai nazardan Taner ta'sir ko'rsatgan muallif Bertold Brext edi”[3].

1952-yilda Taner o'z do'stlari Semih Tug'ul Adnan Benk va Adli Moran bilan hamkorlikda “Küçük Dergi” (“Kichik jurnal”) jurnalini nashr etdi. U o'zining dastlabki hikoyalarini shu yerda chop ettirdi. Bu yerda kunduzgi spektakllar tashkil etadi.

1966-yilda Cevat Fahmi Boshkut, Ahmad Qutsi Tejer, Haldun Taner, Rajab Bilgin va Rafiq Erduranlar Turkiya dramaturglari sho'basiga asos soldilar, Turkiya Yozuvchilar uyushmasi a'zosi bo'lgan Haldun Taner, ushbu sho'ba raisi sifatida faoliyat yuritdi. Yozuvchining “Ulku”, “Yujel”, “Yedigun”, “Varliq”, “Kuchuk dergi” singari jurnallarda hikoyalari nashr etib borildi. Taner “Tarjimon”, “Milliyat” gazetalarida ocherklar; “Yeni sabah” va “Yeni Istanbul” gazetalarida ma'naviy mavzularda maqolalar yozib bordi. Haldun Taner, o'z do'stlari bilan oltita sondan ortiq chop etila olmagan “Küçük Dergi” (“Kichik jurnal”) jurnali bilan birga “Oyun” (“Spektakl”) nomli jurnalni ham chop ettirdi. Bu jurnal universitetlarda teatr sohasi bo'yicha tadqiqotlarni olib borish uchun kafedralar yaratish g'oyasini ilgari surdi.

YuNESKOning madaniy komissiyalarida qatnashgan Haldun Taner u yerdagi “Turk qalamkashlari” sho'basini a'zosi bo'lgan. U Turkiya Yozuvchilar uyushmasi va dramaturglar sho'basining raisi vazifasini bajargan. 1986-yil 26-martda

Istanbul davlat teatrlarining “San'at ahli” deb nomlangan dasturining bir qismi Haldun Taneraga bag'ishlangan bo'lib, unda yozuvchining barcha ijodiy yutuqlari namoyish etiladi.

Haldun Tanerning ta'kidlashicha, turk teatri alohida tuzilishga ega bo'lishi uchun ichki manbalarga murojaat qilish kerak. U teatr ssenaristligini boshqa mutaxassisliklardan alohida o'rinda ko'radi. Chunki dramaturg, teatrdan bir nechta elementlarni hisobga olib yozilishi kerak, deb hisoblaydi. Haldun Tanerning ta'kidlashicha, mohir yozuvchi har doim ham sifatli ssenariy yoza olmaydi. Sifatli asar yozish uchun samimiy bo'lish kerak, deydi u. Haldun Taner, tanqid teatrlarining ajralmas bir qismi ekanligini ta'kidlaydi.

Shuningdek, dramaturg kabare teatriga katta qiziqish bilan qaraydi. Jahon adabiyotida kabare teatrlarining tarixiy rivojlanishiga nazar tashlasak, uning 1800-yillarga borib taqalishini kuzatamiz. Kabare teatri birinchi marta 1881-yilda rassom R.Salis tomonidan Parijdagi “Le Chat Noir” qahvaxonasida, “bohem” odamlar va rassomlar o'zlarining yangi asarlarini namoyish etadigan, suhbat qiladigan yoki muhokama qiladigan joyda o'tkazildi. Germaniyada kabare teatri birinchi marta 1901-yilda Volzogen va Biyerbaum tomonidan Berlinda ochilgan Uberbrettel nomli teatr edi. Bular ketidan Myunxendagi parodiya, grotesk, xalq qo'shiqlari ijro etiladigan “Die Elf Scharfrichter” teatri, Reynxardning “Schall und Rauch”, 1903-yilda Myunxendagi J. Ringelnatzning “Simplizissimus” nomli kabare teatrlari ochildi. Birinchi Jahon urushi yillarida Syurixda dadaistlarining (Xyugo Ball, Xans Arp, Raul Xausmann, Richard Xuyelsenbeck) Kabare Volteri ochildi. 1920 yillar Kastner, B. Brext, V.Mexreng va K. Tucholskiy kabi yozuvchilarning Berlindagi kabare teatrida qatnashgan yillari edi. Ikkinchi Jahon urushidan keyin kabare teatri an'anasi Markaziy Yevropa, Sharqiy Yevropa, Angliya va AQShga tarqaldi. Kuchli siyosiy tanqidni aks ettirgan kabare teatrlari, 1950-yillarda rivojlandi, yengil kabare teatrlari, ayniqsa, Angliyada muvaffaqiyat qozondi. 1906-yilda Turkiyada birinchi kabare teatr namoyishi, Istanbulda dolzarb muammolarni olib chiqqan, chet el sa'natkorlaridan tashkil topgan va 1910-yilgacha o'z faoliyatini davom ettirgan “Catacloum” teatri edi. Tanerning ta'kidlashicha, jamiyatdagi muammolarni eng yaxshi tasvirlaydigan teatr turi kabare hisoblanadi. Haldun Taner kabare teatrlarining ashaddiy ishqiboz bo'lib qolgan edi: “Men uchun har bir jamiyatning tomiri o'sha yerning kabare teatrida uradi. Fikr erkinligi bo'lmagan joyda kabare teatri bo'lishi mumkin emas. Chunki kabare teatri shunchaki hazil-mutoyiba emas, u so'z o'yini, ogohlantirish va hujum teatridir[4].

Haldun Taner Turkiyada kabare teatrlarini tashkil etib, ushbu janrning birinchi namunalarini taqdim etdi. Haldun Taner kabare teatrlarini boshlashdan oldin katta tayyorgarlik ko'rdi. Muallifning ish etikasini ko'rsatadigan bu holat uning muvaffaqiyatining ko'rsatkichidir.

Haldun Taner kabare teatrlarining xususiyatlarini quyidagicha guruhlaydi:

1) kabare teatri tor zallarda va kam sonli tomoshabin qarshisida ijro etiladi;

2) kabare teatri ijrochisi faqat shu yerdan yetishib chiqadi;

3) Tanerning kabare teatri, g'arbiy kabare teatrlari singari, kundalik muhim deb hisoblanmagan voqealar va muammolar ustidan intellektual masofada achchiq kuladi; u siyosiy “so'z o'yini”ni qiladi va asosan “polemika”ni o'z ichiga oladi. Bu teatr butunlay ogohlantirish teatridir, bir tomondan, jamiyat va shaxslar tomondan o'zlarining nuqsonlari ustidan kula oladimi yoki yo'qligini sinovdan o'tkazadi, boshqa tomondan esa jamiyatning bag'rikenglik, yetuklik va sivilizatsiya darajasini ko'tarishga xizmat qiladi;

4) Bizning asosiy maqsadimiz boylar uchun emas, balki xalq uchun kabare teatrlarini qo'yishdir. Ushbu kabare o'yinlarini shahar va qishloqlarda 4-5 kishidan iborat kabare

ansambllari tomonidan og'zaki ijro ko'rinishida, akkordeon sadolari ostidagi namoyishini ko'z oldingizga keltiring.

O'z navbatida, kabare teatri, boshqa teatrlarga qaraganda, odamlar va atrof-muhit sharoitlarini jasorat bilan ifodalaydi. Shahar kabareleri, masalan, bosh vazir munitsipalitetini namoyish etishi, qishloq kabaresi tuman hokimi, muxtorni ogohlantiradigan qiziq karikaturalar qilishi mumkin. Ushbu turdagi teatr funksional teatrdir. Haldun Taner epik teatr xususiyatlaridan birining kabare ekanligini ta'kidlaydi. Ushbu usul tomoshabinlarni asar ichiga jalb qilish usulidir. Buzuq tartibning voqeligini aks ettiradigan "salbiy" odamlarni jazolamay yoki sevinch bilan yondashadiganlarni mukofotlamay, tomoshabinlarning barcha umidlarini puchga chiqaradi. Bu tomoshabinlarga ruhiy tushkunlik imkoniyatini bermaydigan va uni munozaraga jalb qiladigan yondashuvdir[5].

Haldun Taner asarlari rus, ingliz, nemis, chex, qozoq, ozarbayjon, gruzin va o'zbek tillariga tarjima qilingan. Shuningdek, Haldun Taner ijodi yuksak baholangan va turli mukofotlarga loyiq ko'rilgan. "Kaçak" ("Qochoq") asarining ssenariysi uchun 1953-yilda "Yilning eng yaxshi ssenaristi" mukofotiga sazovor bo'ldi. "On İkiye Bir Var" ("O'n ikkiga bir daqiqa bor") nomli hikoyasi bilan 1955 yilda Said Foiq hikoya armug'onini oldi. 1956-yilda "Varlık" jurnali tomonidan o'tkazilgan so'rovnomada ham yilning eng yaxshi hikoyanavisi, deb tan olinadi.

1958-yilda O'rxon Kamol bilan hammualliflikda yozilgan "Dağları Delen Ferhat" ("Tog'larni o'ygan Farhod") nomli ssenariysi uchun matbuotning "Eng yaxshi ssenariy muallifi" mukofotiga sazovor bo'ldi. 1972-yilda "Sersem Kocanın Kurnaz Karısı" ("Befarosat erning ayyor xotini") nomli pyesasi bilan Turk tili jamiyati (TDK) teatr mukofotini oldi. 1972-yilda Anqara san'at ixlosmandlari uyushmasi tomonidan yilning eng muvaffaqiyatli dramaturgi, deb tan olinadi.

Biz tadqiqotimizda dramaturg ijodini kuzatishimiz natijasida uning dramalarini ikki davrga bo'lib o'rgandik: birinchi davr, 1949-1964-yillarni, ikkinchi davr 1964-1985-yillarni o'z ichiga oladi. Birinchi davr ijodkor uchun o'rganish, tajriba davri hisoblanib, bu davrda quyidagi asarlari yaratilgan: "Günün Adami" ("Bugunning odami", 1949), "Dışarıdakiler" ("Tashqaridagilar", 1957), "Ve Değirmen Dönerdi" ("Tegirmon hamon aylanar edi", 1958), "Fazilet Eczanesi" ("Fazilat dorixonasi", 1960), "Lütfen Dokunmayın" ("Iltimos, tegmang", 1961), "Huzur Çıkmazı" ("Huzur berk ko'chasi", 1962).

Ikkinchi davr esa, ijodkorning yetuklik davri bo'lib, bu davrda quyidagi dramatik asarlari yozilgan: "Keşanlı Ali Destanı" ("Keshanlik Ali dostoni", 1964), "Gözlerimi

Kapırım Vazifemi Yaparım" ("Ko'zlarimni yumib, vazifamni ado etaman", 1964), "Zilli Zarife" ("Shaddod Zarifa", 1966), "Sersem Kocanın Kurnaz Karısı" ("Befarosat erning ayyor xotini", 1971), "Eşeğin Gölgesi" ("Eshakning soyasi", 1965), "Ayışığında Şamata" ("Oy nuridagi shovqin", 1977) pyesalari hamda "Vatan Kurtaran Şaban" ("Vatanni qutqargan Shaban", 1967), "Bu Şehr-i İstanbul Ki" ("Bu-shahri Istambul", 1968), "Astronot Niyazi" ("Astronavt Niyoziy", 1970), "Ha Bu Diyar" ("Ey, diyorum", 1971), "Dün... Bugün" ("Kecha va bugun", 1972), "Aşk-ü Sevda" ("Ishq savdosi", 1973), "Dev Aynası" ("Dev ko'zgusi", 1973), "Yâr Bana Bir Eğlence" ("Yor men uchun bir ko'ngilhushlik", 1974), "Haneler" ("Xonadonlar", 1974), "Çıktık Açık Alınla" ("Ochiq peshonalar bilan chiqdik", 1977), "Yalan Dünya" ("Yolg'on dunyo"), "Kapılar" ("Eshiklar"), "Marko Paşa" ("Marko Posho") (1985) kabare uchun mo'ljallangan pyesalari.

Haldun Taner jami 12 ta drama va 12 kabare uchun pyesasini yozgan bo'lib, ularning barchasi sahnalashtirilgan.

Ijodining birinchi davrini dramatik pyesalar yozishdan boshlagan Haldun Taner ikkinchi davrida "Keşanlı Ali Destanı" ("Keshanlik Ali dostoni") (1964)dan boshlab "epik teatr" yo'nalishida ijod qilishni boshlaydi. Bu esa, o'z navbatida siyosiy tanqid bilan bog'liq bo'lgani tufayli, senzura tomonidan chegaralanishiga sabab bo'lgach, Taner 1967-yildan o'z pyesalarini ochiq tarzda kabare teatri uchun mo'ljallab yozadigan bo'ldi. Adib yangi uslubda xalqning real hayotini yorqin tasvirlagani bois turk dramaturgiyasining mashhur yozuvchilaridan biriga aylandi. Turk dramasi yangi kabare teatri uslubini olib kirdi va turk dramaturgiyasi tarixida yorqin iz qoldirdi.

Xulosa. Xulosa qilib, shuni ta'kidlashimiz kerakki, ijodining birinchi davrini dramatik pyesalar yozishdan boshlagan Haldun Taner ikkinchi davrida "Keshanlik Ali dostoni" ("Keşanlı Ali Destanı")dan boshlab "epik teatr" yo'nalishida ijod qilishni boshlaydi. Bu esa, o'z navbatida siyosiy tanqid bilan bog'liq bo'lgani tufayli, senzura tomonidan chegaralanishiga sabab bo'lgach, Taner 1967-yildan o'z pyesalarini ochiq tarzda kabare teatri uchun mo'ljallab yozadigan bo'ldi. Adib yangi uslubda xalqning real hayotini yorqin tasvirlagani bois turk dramaturgiyasining mashhur dramaturglaridan biriga aylandi. U turk dramasi yangi kabare teatri uslubini olib kirdi. Haldun Taner hayotning murakkab, ba'zida chalkash muammolarini sahnada aks ettirishga erishdi. O'z davrining kundalik hayotda ro'y berayotgan voqea-hodisalariga munosabatini dramatik asarlarda real aks ettirishga harakat qildi. Uning sahna uchun yozilgan asarlarida tanqidiy pafos kuchli va o'ta ta'sirchanligi bilan ahamiyatlidir.

ADABIYOTLAR

1. Taner H. Ölür ise Ten Ölür Canlar Ölesi Değil (Portreler).-Ankara: Cem Yayınevi, 1979a.-S.242.
2. Турк адабиётидаги Брехт издошларидан бири.
3. İpşiroğlu Z. Haldun Taner ve Eleştirel Düşünce. Milliyet Sanat, 1986a,149. Ağustos.. -S.54.
4. Taner H. Haldun Taner Diyor ki. Hisar, 29. Eylül. 1952b.-S.10-12.
5. Yüksel A. Haldun Taner Tiyatrosu.-Ankara: Bilgi Yay., 1986a. -S.146.

Sitora QUDRATOVA,
Buxoro davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi
Email: qudratovasitora@buxdpi.uz

BuxDPI o‘qituvchisi, PhD N Ochilova taqrizi asosida

HIKOYA JANRINING ASOSIY BELGILARI VA TABIATI

Annotatsiya

Adabiyot bu beqiyos hamda takrorlanmas olamdur. U o‘zining turfa rang tasvirlari bilan har qanday kitobxonga dunyoni turlicha kashf etish va tasvirlashga hissa qo‘shadi. Uning benihoya jozibador hamda ta‘sirchan asarlari butun insoniyat sivilizatsiyasi davomida adabiy olam sirlarini aks ettirishda alohida ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, badiiy adabiyot bir-biridan hajm va uslub jihatidan farqlanuvchi katta va kichik janrlardan tashkil topgan. Ushbu maqolada biz manashu janrlardan biri hikoya haqida so‘z yuritamiz.

Kalit so‘zlar: epik tur, drabbl, hikoya, novella, syujet, xarakter, misra, folklor, janr, badiiy uslub, narator.

THE MAIN CHARACTERS AND NATURE OF THE STORY GENRE

Annotation

Literature is an incomparable and unrepeatable universe. With its various color images, it helps any reader to discover and describe the world in a different way. His incredibly attractive and impressive works are of particular importance in reflecting the secrets of the literary world throughout human civilization. Also, fiction consists of large and small genres that differ from each other in terms of size and style. In this article, we will talk about one of these genres of story.

Keywords: epic type, drabble, story, novella, plot, character, verse, folklore, genre, art style, narrator.

ОСНОВНЫЕ ПРИЗНАКИ И ХАРАКТЕР ЖАНРА РАССКАЗА

Аннотация

Литература – это ни с чем не сравнимая и неповторимая вселенная. Благодаря разнообразным цветным изображениям книга помогает любому читателю открыть для себя и описать мир по-новому. Его невероятно привлекательные и впечатляющие произведения имеют особое значение, отражая тайны литературного мира всей человеческой цивилизации. Также художественная литература состоит из больших и малых жанров, отличающихся друг от друга размером и стилем. В этой статье мы поговорим об одном из таких жанров рассказа.

Ключевые слова: эпический тип, драбл, рассказ, новелла, сюжет, персонаж, стих, фольклор, жанр, художественный стиль.

Kirish. Badiiy adabiyotdagi har bir tur va janr singari hikoya ham adabiy janr sifatida o‘ziga xos bo‘lgan turlicha xususiyatlar bilan boshqa janrlardan farqlanib turadi. Ushbu epik tur kelib chiqish tarixidan boshlab toki yozilish tartibi va umumiy hajmiga qadar o‘zining alohida tamoyiliga ega. Hikoyaga berilgan ta‘riflar ham juda ko‘p bo‘lib, ularni xilma-xil, bir-biridan ajoyib takrorlanmas ta‘riflar desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Dastlab, Mualliflar N.Hotamov, B.Sarimsoqov “Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o‘zbekcha lug‘ati” kitoblarida keltirilishicha “Hikoya-epik turning kichik shakli. Hikoya odatda qahramon hayotidan bitta (ba‘zan bir-biriga uzviy bog‘liq qisqa muddat davomida kechgan bir necha) voqeani qalamga oladi. Tasvirlanayotgan voqealarning qisqa vaqt davomida kechishi hikoyaning hajman kichik, syujeti soda, ishtirok etuvchi personajlar soni kam bo‘lishini taqozo etadi.har qanday voqea ham hikoyabop emas. Hikoya asosida yotgan voqeaning yaxlit, tugal bo‘lishi talab etiladi. Buning uchun u o‘zining boshlanishi va yakuniga ega bo‘lishi (masalan latifadagi kabi) lozim. Yaxlit voqeani tasvirlash asnosida hikoyanavis yo shu voqeaning, yo uning vositasida xarakterning mohiyatini ochib beradi. Hikoyaning ikki tili bo‘lib birinchisida ocherkliklik(tavsifiy-rivoyaviy), ikkinchisida novellistiklik (konfliktli-rivoyaviy) xususiyati ustundir. Adabiyotshunoslikda bularning birinchisini hikoya, ikkinchisini novella deb farqlash ham mavjud”[1].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Shuningdek hikoya janriga bir qator Yevropa hamda Amerikalik yozuvchi

va olimlar ham o‘zlarining ilmiy-nazariy qarashlaridan kelib chiqigan holda ta‘rif berganlar. Kolumbiya universiteti dramatik adabiyot professori Brander Metyusning fikricha “Hikoya bu romanning yoki hajm jihatdan uzunroq afsonaning bir qismi emas balki, agar yanayam kattaroq qilinsa mazmun jihatdan o‘z ohorini yo‘qotishi mumkin bo‘lgan kichik epik janrdir. Shuningek, hikoya Fransuz klassik dramasi uchta to‘qima birligini amalga oshiradi ya‘ni, bir voqeani, bir joyda, bir vaqtda ko‘rsatadi. Hikoyada bitta xarakter, bitta voqea hamda bitta tuyg‘u yoki tuyg‘ular silsilasi haqida gap boradi” [2].

Flanneri Konor ta‘biri bilan aytganda: “hikoya - boshqa yo‘l bilan aytish mumkin bo‘lmagan voqeani aytish usuli va uning ma‘nosini anglash uchun hikoyadagi har bir so‘z e‘tibordan chetda qolmasligi kerak. Agar kimdir hikoya nima haqidaligini so‘rasa, bitta to‘g‘ri yo‘l unga hikoyani o‘qishni tavsiya etishdir. Badiiy adabiyotning ma‘nosi mavhum ma‘no emas, balki tajribali ma‘no va hikoyaning ma‘nosi haqida bayonot berishdan maqsad faqat ushbu ma‘noni to‘liqroq his qilishingizga yordam berishdir. Jamiki adabiy epik turlar singari qisqa shakldagi hikoyalarning ham butun dunyo jamoalarida uchraydigan qadimgi afsonalar, mifologiya, folklor va ertaklarga borib taqaladi. Ushbu hikoyalarning ba‘zilari yozma shaklda mavjud bo‘lgan, ammo ko‘plari og‘zaki an‘analar orqali o‘tgan. “Hikoyalarning kelib chiqish tarixi dastlab Ramayana, Mahabaxarata va Gomerning Iliada va Odisseyaga kabi dostonlarini yaratgan og‘zaki hikoya

qilish an'analariga borib taqaladi. Og'zaki rivoyatlar ko'pincha qofiya yoki ritmik misra shaklida aytilgan. Bunday stilistik qurilmalar ko'pincha hikoyani oson eslab qolish, tarjima qilish va moslashtirish uchun mnemonika vazifasini bajargan. 14-asrga kelib, eng mashhur hikoyalar qatoriga "Ming bir kecha" (ko'p mualliflarning Yaqin Sharq xalq ertaklari, keyinchalik "Arab kechalari" nomi bilan mashhur) va "Kenterberi ertaklari" (Jeffri Choser tomonidan) kiritilgan [3]. Boshqa bir adabiy tanqidchi W.S.Penning ta'kidlashicha: "tarixiy jihatdan hikoyaning eng qadimgi janri ertakdir. Ertakning hikoya janri sifatida tasvirlanishi faqat boshlanishdir" [4].

Tahlil va natijalar. Hikoya o'zining nomi va mavzusi bilan ham boshqa adabiy turlardan ajralib turishi lozim. Odatda, uning mavzusi yagona g'oyaga yoki mavzuga e'tiborni qaratadi. Hikoya mavzusini yozuvchi hikoya mazmunidan kelib chiqqan holda tanlaydi. Bunda sarlavha sifatida asosan keng ma'noli, ixcham til birligi ya'ni so'z tanlanib, uning emotsional ekpressiv ma'nosi, stilistik imkoniyatlaridan mahorat bilan foydalaniladi. Hikoya sarlavhasiga qo'yiladigan yana bir asosiy talab uning tub mohiyatni ochib berishidir. Ya'ni hikoyaning nomi kitobxonni bevosita hikoya mag'ziga uning kulminatsion nuqtasiga tomon boshlashi darkor. Bunday mazvu va nomlarni moslashtirib topish qiyin bo'lgani sabab ham undan mahoratli yozuvchilargina foydalanadi. Misol tariqasida, Yudora Ueltingning "Yashillik pardasi", "Sariq olmalar", Vashington Irvingning "Xayoliy kelin", O.Genrining "So'nggi barg" hikoyalari sarlavhasi ixchamliligi, purma'noligi bilan o'quvchi e'tiborini tortadi. Bu kabi sarlavhalar matn bilan tanishishga bevosita undashi bilan boshqa xil sarlavhalardan ajralib turadi. Matn sarlavha va mazmuni bir-biriga uyg'un bo'lishi, tesha tegmagan mavzularga murojaat etishi hikoya muvaffaqiyatini ta'minlaydi. Gap sarlavha juda ozchilikni tashkil etib, ular ham nihoyatda ixcham soddaga gaplardan tanlangan va matn bilan mos bo'lishi kerak. Hikoya janriga o'ziga xos bo'lgan jihatlar syujetlilik, soddalik, keng mazmunlilik bo'lsa, asar va uning sarlavhasiga qo'yilgan muhim talab ham ixchamlilik va qisqalikdir. M.Frimenning "Ona qo'zg'aloni", F.Konnorning "Yaxshi shahar odamlari" hikoyalari sarlavhalari bunga misol bo'la oladi. Hikoyaning mazmuni ham uni boshqa janrlardan farqlantirishga xizmat qiluvchi yana bir omil desak adashmaymiz. Hikoyalarning tuzilishi ko'pincha bir xil tuzilishga ega bo'lib, kitobxonga oldindan hech qanaqa ma'lumot berilmaydi va aksincha keskin voqealar rivoji bilan boshlanib ketadi. Asar boshdan oyoq bir-biriga bog'liq bo'lgan voqealar, biri ikkinchisini keltirib chiqaradigan muammo va yechimlar ketma-ketligidan iborat bo'ladi. Hikoyada voqealar juda qisqa vaqt oralig'ida sodir bo'ladi. Asardagi voqealar ketma-ketligi bir necha xil bo'lishi mumkin.

Aksariyat hikoyalarda voqealar ekspozitsiyadan kulminatsiya tomon vaziyatning murakkablashib borishi orqali o'tib boradi, asar yakunida yechim beriladi. Ekspozitsiyada kitobxon protagonist ya'ni bosh qahramon bilan tanishtiriladi. Hikoyaning asosi bo'lgan muammo, konflikt va uning yechimi protagonist va uning do'stlari, oila a'zolari, ichki tuyg'ulari, ya'ni ushbu vaziyatga nisbatan chiqargan o'z qaroridan noroziligi, e'tiborsizligidan koyinishi, oddiy bir ishni qilishga layoqatsiz, achinarli ahvolga tushib qolishi, yoxud qahramonning tabiat hodisalari hamda vahshiy hayvonlarga duch kelib, ular oldida esankirab qolishi, vaziyatni to'g'ri baholay olish-olmasligi kabi holatlar hikoya mazmunini asosini tashkil qiladi hamda voqealar rivoji shu mazmun atrofida birlashadi. Murakkab falsafiy hikoyalarda, aksariyat hollarda, ichki va tashqi konflikt birgalikda keladi. Bundan xulosa konflikt hikoyaning voqealar rivojini tobora chigallashib borishi orqali kulminatsion nuqtaga boradi. Shuni

ta'kidlab o'tish joizki, barcha hikoyalar ham yuqorida aytilgan tartibda kelmaydi.

Hikoyaning yana boshqa bir usulida esa avval hikoyaning oxiri bayon etiladi, ya'ni kitobxon diqqatini voqeaning sabablari va motivlariga qaratish uchun hikoya yakanidan boshlanadi. Hikoya mazmuni qanday tuzilishga ega bo'lmasin, albatta, unda protagonist va muammo yuzlashtiriladi. Hikoyaning yana bir o'ziga xosligi uning qahramonlarining chegaralangan sonidadir. Birgina protogonistning o'zi bilan hikoyani shakllantirib bo'lmaydi, bunga sabab hikoyani ochib berish qisqa vaqt va so'zni talab etadi. Shuning uchun ham, hikoya qahramoni sifatida ko'pincha ikki kishi tanlanib, ularni ochib berishda qo'shimcha yana uch kishi olinadi. Hikoya yozish qoidalariga ko'ra hikoya yigirmatadan ko'p bo'lmagan qahramonlardan iborat bo'lishi mumkin. Ammo bu doimiy bo'lmasdan, hikoya ishtirokchilari soni ijodkorning uslubi, tasavvur doirasi, yozish texnikasi, ifoda etilayotgan mavzu, hikoya mazmuniga ham bog'liq. Masalan, Ernest Hemingueyning "Vafodor ho'kiz" "hikoyasi bitta protagonist va ikkita ikkinchi darajali qahramonlardan o'rin olgan. Yozuvchi qahramon fe'l-atvori xususiyatlariga aniq ta'rif bermay turib, uni boshqa qahramonlar bilan bo'lgan suhbat, muloqoti, ularga bo'lgan munosabati, gapirish uslubi, xayollari, tuyg'ulari orqali ham ifodalab berishi mumkin.

Hikoya tipiga ko'ra qahramon hikoyanavis tomonidan o'ylab topilgan yoki real hayotdan olingan bo'lishi mumkin. Albatta, qahramonning bosh yoki ikkinchi darajali ekanligini aniqlab olish zarur. Hikoyalarda voqealar so'zlab berilish uslubiga ko'ra uch turli bo'ladi. Ba'zi bir voqealar birinchi shaxs tomonidan so'zlab beriladi. Ya'ni muallif "men" deb gapiradi va o'zining shaxsiy fikr va kechinmalarini bayon etadi. Bunga yorqin misol Mark Tvenning "Tom Soyerning sarguzashtlari", "Haklberi Fin" hikoyalardir. Yana biri uchinchi shaxs chegaralangan narator bo'lishi mumkin. Bunda hikoya so'zlab berayotgan kishi voqealarni o'z ko'zi bilan ko'rib, eshitib, guvohi bo'ladi, hikoya ishtirokchilari haqida qisman ma'lumotga ega bo'ladi. A. Brontening "The Tenant of Wildfell Hall"- asari bunga misol bo'la oladi. Oxirgi narrator esa uchinchi shaxs ba'zan "omniscient" da esa yozuvchi hammasini ko'rib, bilib turib hikoyaning har bir jabhasida o'z fikrini bildiradi, bunga sabab u hikoya qahramoni emas, unda qatnashmaydi. Bu turdagi hikoyalar ayniqsa g'arb adabiyotining aksariyat hikoyalari uchraydi, E.Hemingueyning "Juda qisqa hikoya", "Michiganga tomon" hikoyalari, K. Mensfildning "Bir piyola choy", "Prelude", "Suzannah" hikoyalari, M.Frimenning "Nojoiz ehson", "Kristmas Jeni" hikoyalari yorqin misol bo'la oladi. Yana bir turli hikoya bo'lib, unda qahramonning ruhiy olami, ichki kechinmalari, o'y-fikrlari, unga ta'sir etgan holat asos bo'lib xizmat qiladi. Bunday hikoyalar kam sonli bo'lib, o'tkir psixologik asarlar sirasiga kiradi va uni ingliz adabiyotiga "Stream of Conciousness" (ong oqimi) deb atashadi.

Muhokama. Hikoyaning yana bir spetsifik jihati undagi zamon va makon tushunchasi bilan ham e'tirof etiladi. Hikoyadagi zamon va makon tushunchasi voqealarning qachon, qayerda bo'lib o'tishini ifoda etadi. Ko'rinib turibdiki, bu o'ta muhim bo'lib, atrof-muhit, tabiat hikoya voqealarida nima sodir bo'lishiga keng ta'sir etadi. Tashqi muhit faqatgina voqealarga emas, balki qahramonlarning munosabatlariga ham katta ta'sir ko'rsata oladi. Hikoyadagi muhit qahramonlar xarakterini shakllantirishda qo'l keladi. Ba'zan hikoyalarda simbolizmdan keng foydalanadilar. "Hikoyada birgina tuyg'u, g'oya bo'lishi va undagi har bir so'z uni ochib berishda xizmat qilishi shart." [6] -deydi E.A.Po. Shuningdek, hikoya janri boshqa adabiy janrlardan alohida o'ziga xos tabiati va qator xususiyatlari bilan farqlanib turadi. Hikoyaning an'anaviy ko'rinishi shundaki, u qisqa, birlashtirilgan va syujetli shakldir. Janr bo'yicha nazariy

munozaralar yaxlitlik, qisqalik, intensivlik, taklifkorlik, ta'sir birligi, yopilish va dizayn kabi tushunchalarni tahlil qiladi. Hikoya janriga Ta'rif berishga bo'lgan urinishlar juda xilma-xil bo'lgan: ularga "birlik (Po, Brander Metyus), qisqalik, shiddatlilik va keskinlik (Oates, Bader, Fridman, Cortázar)," "lirik (Lukács, Moraviya)," "mavzu (O'Konnorning "Inson yolg'izligi")," "tushuncha, ko'rish va sir (Ejxenbaum, May, Rohrberger), gibridlik (May, Pratt)," "frakta (qism) (Lesli Marmon Silko)," va "yopilish (Lohafer, Gerlach)" nuqtai nazaridan yondashilgan.

Shunga qaramay, hikoyaning qaysi xususiyatlar uni boshqa janrlardan ajratib turishini va o'ziga xos tabiatini aniqlash hali ham qiyin ekanligi ta'kidlanadi. Hikoya xuddi romandek nasr vositasidan foydalanadi, shu bilan birga u she'ning metafora tilidan, uning bilvosita va taklif strategiyalaridan ham foydalanadi. Demak, roman va qissa bir xil nasriy vositaga murojaat qilsa-da, ularning badiiy uslublari har xil. Qisqa shakl ham hikoya va hikoyaning o'ziga xos xususiyatlariga, ham lirik uslubning shiddati, keskinligi, qisqaligi va taklifiga ega. "Hikoya lirikaning aniqqligi va shiddatlilikini voqealar bilan uyg'unlashtiradi." "Darhaqiqat, lirizm qisqa shaklning keskinligi va shiddatidan kelib

chiqadigan va hatto eng realistik hikoyalarda ham mavjud bo'lgan o'ziga xos xususiyatdir. Asosan ko'proq "ommaviy" mavzuga ega bo'lgan romandan farqli o'laroq, qissa "romantik, individual va murosasiz", insonlarning kundalik hayotida ro'y berayotgan voqea-hodisalarni bayon qiladi"[5].

Xulosa. Xulosa o'rnida aytadigan bo'lsak adabiyot olamida epik janrlarning beqiyos o'rni va alohida e'tibori har bir o'quvchi uchun chuqur ahamiyat kasb etadi. Sababi hikoya insonga nafaqat ma'naviy kuch baxsh etadi, balki u bizni o'stiradi, kamol toptiradi. Xullas, hikoya bu - epik turning kichik janri bo'lib, hayotdagi muhim, tanlangan voqea va hodisalar kichik hajmda bayon etiladigan nasriy asardir. Garchi hajman qisqa bo'lsada, bu janr badiiy adabiyotda mohiyatan yuksak va sermazmun asar hisoblanadi. Zamonlar osha hikoya adabiy janrlarning eng ko'p sevib o'qiladigan turlaridan biriga aylanib ulgurgan. Adabiy janr sifatida hikoyaga berilgan ta'riflar ham uning yakkaligi va mazmun hamda shakl jihatdan boshqa asarlardan farqlanib turishidan darak beradi. Biz bu janrni har qancha o'rgansakda, hamon uning kashf etilmagan qirralari beqiyos. Adabiyot olamida hikoya xoh tarixiy xoh zamonaviy davr bo'lsin o'zining talay ijodkorlari hamda kitobxonlari bilan tanilib kelayotgan asardir.

ADABIYOTLAR

1. Hotamov N., B.Sarimsoqov. "Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha lug'ati". -Toshkent-"O'qituvchi, 1979.
2. "The Philosophy of the Short-story" Brander Matthews, D. C. L. Professor of Dramatic Literature in Columbia University First Edition, January, 1901 Reprinted, April, 1901.
3. Flannery O'Connor, "Writing Short Stories", in *Mystery and Manners*, eds Sally and Robert Fitzgerald, New York: Farrar, Straus and Giroux, 1969, 96.
4. Warren Walker, "From Raconteur to Writer: Oral Roots and Printed Leaves of Short Fiction", in *The Teller and the Tale: Aspects of the Short Story*, ed. Wendell M. Aycock, Lubbock: Texas Tech Press, 1982, 13-26.
5. Viorica Patea, "The Short Story: An Overview of the History and Evolution of the Genre". *Short Story Theories: A Twenty-first-Century Perspective*. Ed. Viorica Patea. New York & Amsterdam: Rodopi, 2012, 1-26. ISBN 9789042035645
6. Qudratova, S., & Akramova, F. (2023). MANIFESTATION OF THE CONCEPT OF "SPIRITUAL UPBRINGING" IN THE MODERN LIFE OF THE WEST. *Talqin Va Tadqiqotlar*, 1(18).
7. Qudratova Sitora Olimovna. (2022). INTERPRETATION OF SPIRITUALITY IN CLASSICAL LITERATURE. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, 3(1), 17-22.
8. Qudratova Sitora Olimovna. (2023). SARAH ORN E JEWET, M.E WILKINS FREEMAN THE AMERICAN STORY WRITERS OF XX CENTURY. *INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE & INTERDISCIPLINARY RESEARCH*.
9. THE CONCEPT OF "GROWING UP" IN THE WORK "ALICE IN THE WONDERLAND" BY LEWIS CARROLL. Olimovna, I Mohigul - *Innovations in Technology and Science Education*, 2023
10. QS Olimovna, I Mohigul - *Innovations in Technology and Science Education*, 2023.

UDK: 410.

Ashurxon MATKARIMOVA,
University of economics and pedagogy dotsenti, f.f.f.d.
E-mail: sanam_2004@mail.ru
Dildoraxon YULDASHEVA,
University of economics and pedagogy assistenti

ADChTI professori, f.f.f.d. V.A.Vositov taqrizi asosida

CATEGORY OF PERSONAL ATTITUDE IN COMMUNICATION

Annotation

The article is devoted to the pragmatic and linguoculturological peculiarities of language units which are used for honorific aims in the languages of different morphological structure.

Key words: Person, lexical, morphological, caress, diminutives, pragmatics, linguoculturology

КАТЕГОРИЯ ЛИЧНОГО ОТНОШЕНИЯ В ОБЩЕНИИ

Аннотация

Статья освещает прагматические и лингвокультурологические особенности языковых элементов используемых для возвеличивания личности человека в разносистемных языках.

Ключевые слова: Личность, лексический, морфологический, ласкать, диминутивность, прагматика, лингвокультурология.

MULOQOTDA SHAXSIY MUNOSABAT KATEGORIYASI

Annotatsiya

Maqolada turli tizimli tillarga xos bo'lgan inson shaxsini sharaflovchi leksik va morfologik vositalarning pragmatic va lingvokulturologik jihatlarini yoritilgan.

Kalit so'zlar: Shaxs, leksik, morfologik, erkalash, kichraytirish, pragmatika, lingvokulturologiya.

Kirish. Muloqotda shaxsiy munosabatni ifodalovchi leksik-morfologik vositalar uslubiy bo'yoqlari ochiq-oydin sezilib turadi. Shuning uchun shoir hamda yozuvchilar obraz va personajning xarakter-xususiyatini ochishda, uning nutqini o'ziga hoslashda shaxsiy munosabatni ifodalovchi vositalarga murojaat qiladi. Shaxsiy munosabatni ifodalovchi vositalar ko'proq badiiy nutq va so'zlovchi nutqi uchun xarakterli tasviriy vositadir. Xullas, shaxsiy munosabatni ifodalovchi vositalar uslubiy qiymati uning turli xil ma'no nozikligini hosil qilish, baholash hislatiga ega ekanligi bilan ajralib turadi.

Shaxsiy munosabatni ifodalovchi vositalarning ma'nosini hosil qilishning fonetik, leksik-grammatik xususiyatlari ham bor, lekin o'zbek tilida shaxsiy munosabatni ifodalovchi vositalar ma'nosi asosan morfologik usul bilan, ya'ni so'z asosiga shaxsiy munosabat ma'nosini ifodalovchi turli xil qo'shimchalarni yoki affiksoidni qo'shib hosil qilinadi. Shaxsiy munosabatni ifodalovchi vositalarga oid morfologik shakl qadimgi turkiy til (V - VII asr), eski turkiy til (XI - XIV) davriga oid yozma yodgorliklar tilida ham mavjud bo'lgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. G'.Abdurahmonov va A.Rustamovlarning "Qadimgi turkiy til" kitobida yozilishicha, qadimgi turkiy tilda -ak (-aq) -ki (-qi) -chik (-chiq) -ch kabi kichraytirish va erkalash qo'shimchalari mavjudligi ko'rsatiladi. O'zbek tilida erkalashni bildiruvchi "-ki" qo'shimchasi ham mavjud.

O'zbek tili boshqa turkiy tillardan farqli o'laroq, erkalash ma'nosini ifodalash uchun maxsus, ya'ni kichraytirish bilan bog'liq bo'lmagan qo'shimchaga ega. O'zbek tilida xilma-xil leksik ma'noli otdan erkalash shaklini yasash mumkin. Bu guruhga kiruvchi shaxsiy munosabatni ifodalovchi vositalar so'zda, asosan, erkalash ma'nosini keltirib chiqarish uchun xizmat qiladi. Ammo u nutqiy sharoit, urg'u, ohang bilan bog'liq ravishda kichraytirish (diminutival)

(-let, -lette, -(e)tte, -ling, -tie, -en, -ly, -y - booklet, briquette, novelette, duckling, auntie, daddy, kitten, puppy, chicken); piching (tease, caustic comment, rude mark), kesatish (irony), kinoya (allegory) ma'no ottenkasini ifodalashda ham ishtirok etadi. O'ning erkalash ma'nosiga ega bo'lgan lug'aviy shakl -gina (-kina, -qina) -jon, -xon, -boy, -bek, -qul, -toy, -oy, -bek, -poshsha, -bibbi, -bonu, -niso, -pari, -gul, -loq (-y, -ling, -ie, -el, -erel, -ny, -sy, -heart William - Willy (Billy), Elizabeth-Zibby, darling, bonny, horsy, sweetheart, bud) kabi qo'shimchalar vositasida hosil qilinadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Erkalash so'zi va uning qardosh tillarda ifodalanish vositalari o'ziga xos lingvokulturologik xususiyatlari ustida hali yetarlicha ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan emas. Aynan erkalash va kichraytirish so'zlari bo'yicha olib borilgan bir qancha ilmiy ishlar bilan tanishib chiqqanimizda, Nishiniadze N.Sh. (1986), Rasulova M.I. (1981), Grigoryev L.L., Banushkin N. va boshqalarning ishlarida erkalash va kichraytirish so'zlari alohida ajratib o'rganilmagan.

Tahlil va natijalar. Ma'lumki, erkalash so'zi mayinlik, mehribonlik, nozik, nafis, mehr bilan suyish, mehr-shafqat ko'rsatish, insonga o'zining yaqinlariga bo'lgan samimiy muxabbatini ifoda etish demakdir. Erkalash faqatgina biror-bir kishini boshiga yoki tanasiga tegib silab-siyalashgina emas, balki u kishiga nisbatan o'z mehrini so'z bilan, ibora bilan yoki gap bilan (til vositalari) namoyon etish ham demakdir. Ammo kichraytirish so'zi bu hajm, shakl va o'lcham jihatdan qisqartirish, maydalanish ma'nosini bildiradi.

Erkalash so'zining lingvokulturologik tahlili uning ingliz va o'zbek tillaridagi milliy va madaniy xususiyatlarini namoyon qilishga yordam beradi.

Ingliz va o'zbek tillarida erkalash so'zini ifodalovchi vositalar o'ziga xos shaklga ega. Erkalash so'zining leksik ma'nolari ekvivalentlik borasida ingliz va o'zbek tillarining

milliylik va umumiylik xususiyatlaridan kelib chiqadi. Masalan, o'zbek tilida bolalar va qizlar uchun asalginam, shakarginam deb murojaat qilish orqali erkalash ifodalansa, ingliz tilida my honey, my darling kabi vositalar qo'llaniladi. Asal so'zi aynan ikki til uchun erkalash ma'nosida ishlatilsa, shakar so'zi esa erkalash ma'nosida faqatgina o'zbek tiliga xos bo'lib, tilning milliylik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda qo'llaniladi.

Ingliz tilidagi shakar (sugar) so'zi erkalash ma'nosini beruvchi muqobil variant bo'la olmaydi. Shakar so'ziga ekvivalent sifatida sweet so'zini olishimiz mumkin. Bizningcha, bu yerda shakarginam so'zini my sweet iborasi bilan muqobil deb olsak xato bo'lmaydi.

O'zbek tilida atoqli otlar ham erkalash ma'nosini bersa, ingliz tilida atoqli otlarga affiksalar qo'shilishi orqali emas, balki ularni qisqartirish orqali hosil qilinadi. Erkalash ma'nosi shaxsiy munosabatni ifodalovchi vositalar semantik mundariyasiga ko'ra uch guruhga bo'lish mumkin: 1) erkak va ayol jinsini bildiruvchi so'zning har ikki guruhga qo'shib, erkalash ma'nosini ifodalovchi shakl (-gina, -kina, -qina, -vachcha, -loq) kabilar. Richard - Dick, Hick, Dicky, Hickey, Richie, Rick, Rich, Ricky; Susan - Sue, Suey, Suke, Sukey, Sukie, Suky, San, Susie, Susy, Suzy.

2) erkaklik jinsiga qo'shib erkalash ma'nosini ifodalovchi shakl (-jon, -boy, -bek, -qul) kabilar: David - Dave, Davey, Davie, Davy.

Qizlarga nisbatan g'uncha (bud) erkalash so'zi qo'llanilsa, o'zbek tilida gul-g'uncham so'zi ekvivalent sifatida qo'llaniladi. Bu yerda birinchi misolda erkalash so'zining milliylik, ikkinchi misolda esa ikki tilning umumiylik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda ekvivalentlari tanlanadi.

3) ayol jinsini bildiruvchi otga qo'shib erkalash ma'nosini bildiruvchi shakl (-xon, -oy, -gul, -bonu, -beka, -bibi, -niso) kabilar.

Anne - Anita, Ann, Annetta, Annie, Anny, Annye, Nancy, Nan.

Yosh bolalarga nisbatan bo'talog'im, qizalog'im, toychoqqinam, qo'zichog'im kabi erkalash so'zlari qo'llanilsa, ingliz tilida esa bonny, bunny, girlie, kiddy kabi shakllar qo'llaniladi. Bu yerda toychoq'im erkalash shakli ingliz tilida my horsy emas, balki my bonny - olmaxon ma'nosini beruvchi so'z shakli orqali ifoda etiladi.

-gina (-kina, -qina) qo'shimchasi. Otga, otlashgan so'zga -gina, -kina, -qina qo'shimchalari qo'shib, erkalash ma'nosini bildiradi.

Masalan: 1. O'qizginam, sen bilan maslahatlashadigan ishlarim ko'payib ketgan [1].

2. Bolaginam, nay chalyapti - ko'zimning nuri. [5]

3. Tentakkingiz savlatligina yigit bo'lib qaytdi-ya soldatlikdan.

- Bolaginam, qalburingiz sizlarni aldamabdi, to'g'ri fikrga kelib yaxshi ish qilibsiz. Siz ingliz bolalarisiz, bu nomga dog' tushirmay, inglizligingizcha qolasiz[3]. - My boys, your hearts are in the right place, you have thought the worthy thought, you have done the worthy thing. You are English boys, you will remain English boys, and you will keep that name unsmirched[2].

Ba'zan kichraytirish qo'shimchasi bilan erkalash qo'shimchasi qo'shaloq holda kelishi mumkin:

Masalan: Toychoqqinam, ho'jalik osongina tuzilmagan,... qon to'kkanmiz [4]

Kichraytirish, erkalash, kuchaytirish, cheklash, chegaralash, ayirib ko'rsatish kabi ma'nolarni beruvchi -gina (-kina, -qina) qo'shimchalaridan farqlash lozim. Beloved - sweet friends, loving friends, dearest friends.

Murojaat paytida A.Vejbiska "Mum, Dad" kabi shakllarni beradi (Vejbiska A.: 1997, 2001). Shuni ham ta'kidlash joizki, nafaqat ingliz va o'zbek yoki boshqa tillarda,

balki rus tilida ham bolalarga nisbatan qo'llaniladigan "Голубка ты моя, поросенок ты мой" kabi erkalashni ifodalovchi leksik vositalar ham mavjudki, bu milliy-madaniy xususiyatni anglatsa ajab emas. Ammo turkiy tillarda rus tilidagidek iboralar bolalarni erkalatish uchun ishlatilmaydi.

-loq (-oq) qo'shimchasi. Bu qo'shimchani olgan leksema kichraytirish, erkalash ma'nosini bildirishga xizmat qiladi: chaqaloq, qizaloq, bo'taloq, toychoq, qo'zichoq kabilar. Childish, girlie, young camel, colt.

Masalan: 1) Bo'taloq onasiga yetolmay qiynalib orqada qoldi [5].

2) Tug'ildi-yu tong chog'i jajji chaqaloq, qo'llarini tipirlatib yig'ladi shuchog' [5].

3) Ha, shuncha qoldi, qizalog'im! - deb ikki barmog'ini ko'rsatdi [3].

Shaxsiy munosabatni ifodalovchi shunday vositalar ham borki, u faqat kishini bildiruvchi atoqli ot va qavm-qarindoshlikni bildiruvchi so'zga qo'shib so'zlovchining voqea-hodisaga munosabatini bildiradi. Bunday guruhga kiruvchi qo'shimcha, asosan, erkalash va his-hayajonni bildirish uchun xizmat qiladi.

Erkaklik jinsini bildiradigan yoki shunga aloqador so'zga qo'shib, erkalash ma'nosini hosil qiladigan qo'shimchaga -jon, -boy, -bek, -qul, -toy affikslari kiradi. Hozirgi o'zbek adabiy tili me'yoriy va tarixiy milliy anana nuqtai nazaridan Rahim ismini Rahimjon, Rahimboy, Rahimbek, Rahimtoy shaklida, Ahmad ismini Ahmadboy, Ahmadjon, Ahmadbek, Ahmadqul deyish ma'qul. Ingliz tilida atoqli otlarning John - Johnnie, Johnny; James - Jamie, Jemie, Jemmy kabi shakllari mavjud.

Erkaklik jinsiga oid otga qo'shiluvchi qo'shimchalar ichida -jon jins uchun befarq. Bu qo'shimcha qavm-qarindoshlikni bildiruvchi so'zda erkaklik jinsiga oid so'zga ham (otajon, dadajon, bobojon, akajon, dad, daddy kabilar), ayollik jinsiga oid so'zga ham (onajon, opajon, holajon, ovsinjon, mum, mummy, auntie kabilar) qo'shila oladi. Shuningdek, -jon va -xon shakllari qo'shib, Azizjon, Lazizjon, Musaxon, Botirxon tarzda ishlatilishi, bir tomondan shevaga oid xususiyat bo'lsa, ikkinchi tomondan u tarixiy milliy anana bilan bog'liq. Charles - Charley, Charlie, Charly, Chick, Cholly, Chuck.

Demak, o'zbek tilida -jon va -xon qo'shimchalarini atoqli ot doirasida sinonim sifatida birining o'rnida ikkinchisini qo'llash mumkin: Lazizjon - Lazizxon, Botirjon - Botirxon, O'g'iljon - O'g'ilxon, Musajon - Musaxon kabilar. Michael - Spike, Mick, Mickey, Micky, Mike, Mikey [Рыбакин А.И.: 2000]

Eslatma: -bek, -xon, -gul, -oy affiksoidlari kishi ismining tarkibiy qismiga kiritilishi, uning ajralmas komponenti bo'lishi mumkin. Bunda erkalash ma'nosi ifodalanmaydi: Durbek, Qushbek, Oyxon, onajon, Oygul, Rahimtoy kabilar. Margaret - Mary (Marisa), Mae, Mag, Maggie, Maggy, Magsie, Maidie, Maisie, Mamie, Marge, Meg, Megan, Meggie, Meggy, Moggy, Mysie.

-jon qo'shimchasi. Bu affiksoid kishi atoqli otidagi kabi qavm-qarindoshlik atamasi tarkibida ham asosan, erkalash ottenkasi shaxsiy munosabatni bildirish uchun xizmat qiladi. Mummy, Daddy, Auntie, Granny.

Masalan: 1. Ho'p, dadajon! Raxmat, dadajon! - dedi Hilola boshini dadasining yelkasiga qo'yarkan. - O'zimning dono dadajonim!

2. Meni hayol olib ketdi senga onajon!

3. Buvijonim! - deb o'rmindan turib, yugurib yuqoriga chiqsam, ha-ha, buvijonim, belini oq doka bilan bog'lab, boshiga sallasini o'rab olibdi.

4. - Akajon, bormisiz, akajon!

5. Xafa bo'lma ukajon, akang bilan dadangni chiqarib yuborishadi.

6. Orqanggizdan boraymi opajon? - yana pichirlab so'radi qovunfurush [4].

-jon affiksidagi qavm-qarindoshlikni bildiruvchi so'zdan tashqari, murojaat so'zida ham ishlatiladi. Bunday holda ham so'zlovchining nutqqa qaratilgan shaxsga munosabati ifodalanib, u ijobiy bo'ladi.

Masalan: 1. O'rtoqjon, men sening rahbarligingda odam bo'laman deb, etagingni mahkam ushlaganman.

2. E - e, doktorjon, bu joylarning nimasini aytasiz, turgan-bitgani mo'jiza! [5]

-jon shaklidan keyin esa ba'zan egalik qo'shimchasi qo'shiladi va bunda erkalash ma'nosi kuchayadi:

Masalan: 1. Bolam, bolajonim! Bu so'zni qanday topding?

Ba'zan -jon qavm-qarindoshlikni bildiruvchi so'zdan oldinga o'tkaziladi, u mustaqil so'z sifatida ko'rinadi. Egalik qo'shimchasi esa qavm-qarindoshlikni bildiruvchi so'zga qo'shiladi:

Masalan: 1. Qayoqqa borasiz, jon bolam, men sizni hech qayerga qo'yib yubormayman [5].

Egalik qo'shimchasi har ikkala so'zga qo'shib kelish holati ham kuzatiladi. Bunda erkalash ma'nosi kuzatiladi:

Masalan: Tez o'sib katta bo'lsin, jonim bolam, alla,

Mening tilak - maqsadim shuning o'zi, alla (Xalq og'zaki ijodi).

Shaxsiy munosabatning kichraytirish (diminutival), erkalash (caress), hurmat (respect) ma'nosining turli xil qo'shimcha yoki affiksoid yordamida ifodalanishi ingliz va o'zbek tillarida keng tarqalgan.

Masalan: qizcha (girlhood), yigitcha (chappy, laddie, stripling), kelinchak (young married woman), qo'zichoq (little lamb) kabi so'zlardagi -cha, -choq, -chak qo'shimchalari kichraytirish ma'nosini anglatsa, bolagina, ukajon, holajon, akajon, Rahimboy, Qo'chqortoy, Gulsinbibi, Ra'noxon, Mohirabonu kabi so'zlardagi -gina, -jon, -xon, -toy, -boy, -bibi, -bonu kabi affiksoid erkalash (ko'p hollarda) va

kamsitish (ba'zan) ma'nosini keltirib chiqaradi. Demak, shaxsiy munosabatni ifodalovchi til vositalarini kichraytirish, erkalash, hurmat ma'nosini bildiruvchi guruhlariga bo'lishimiz lozim.

Xulosa va takliflar. Bunday guruhlash bir jihatdangina to'g'ri, chunki shaxsiy munosabatni ifodalovchi til vositalari o'z ichida leksik-grammatik qurshov, nutqiy muhit, ohang, fikr kimga qaratilganligi bilan bog'liq ravishda yana turli-tuman ma'no nozikligini keltirib chiqarishi yoki ayrim shakl ham kichraytirish, ham erkalash, kamsitish, hurmatlash ma'nosini anglatishi mumkin. Masalan: do'ndiqcha (pretty/pleasing girl, woman), kelinchak (young married (peasant) woman) turidagi so'zlar ham kichraytirish, ham erkalash va hurmatlash ma'nolarini ifodalashi mumkin. Shaxsiy munosabatni ifodalovchi til vositalariga oid shakl faqatgina kichraytirish, erkalash va hurmat ma'nosinagina bildirmaydi, balki bundan his-hayajon (munosabat) ma'nosining kelib chiqishida ishtirok etadi. Modal ma'no gapiruvchanligi bilan yoshi, ijtimoiy o'rni va u kim haqida gapirilyotganligi bilan bog'liq ravishda chegara qo'yish mumkin emas. Ayniqsa, kichraytirish va erkalash ma'nolari bir-biridan shu darajada chatishib ketganki, ularni bir-biridan chegaralash qiyin. Shaxsiy munosabat kategoriyasi so'zning leksik ma'nosini o'zgartirib yubormaydi (uning so'z yasovchilik xususiyati va vositasi o'rgimchak (spider), qo'g'irchoq (doll, toy, puppet), bog'cha (garden) kabi so'zlar bundan mustasno), balki asosdan anglashilgan ma'noga qo'shimcha (konnotativ) ma'no kiritiladi, ya'ni stul va stulcha so'zlari ikkita so'z bo'lsa ham, asosan bitta narsani bildiradi.

Ingliz va o'zbek tillarida erkalash so'zining lingvokulturologik tahlili, uning ingliz va o'zbek tillaridagi milliy va madaniy xususiyatlarini keng namoyon qilishiga imkon beradi. Shuningdek, uning ekvivalentlik xususiyatlarining tahlili esa ikki til vakillarining o'zaro mulqoti vaqtida bir-birini chuqurroq anglashni ta'minlaydi.

ADABIYOTLAR

1. Бобур З.М. Бобурнома. - Тошкент: "Шарк", 2002. - 71-бет
2. Драйзер Т. Дженни Герхадт. - М., 1982
3. Ёкубов О. Улуғбек хазиначиси. - Тошкент: 1994
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-том Москва: "Рус тили" нашриёти, 1981. -61-бет.
5. Қодирий А. Ўтган кунлар. -Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994
6. Ғозиев Э. Муомала психологияси. - Тошкент, 2001

G'aybulla MIRSANOV,
Samarqand davlat chet tillari instituti professori, filologiya fanlari doktori
Shoxista QARSHIYEVA,
Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti o'qituvchisi
E-mail: shohistaqarshiyeva07@gmail.com

O'zMU professori M. Qurbonova taqrizi asosida

INGLIZ TILI ERGATIV FE'LLARINING O'RGANILISH MASALALARI

Annotsatsiya

Ushbu maqolada ergativlik atamasini kelib chiqish tarixi va ularni o'rganilish jarayonida yuzaga kelgan masalalar haqida so'z yuritiladi. Shu bilan birga, bir nechta tilshunos olimlarning ergativlik tadqiqotlaridan to'plangan ma'lumotlar ham keltiriladi.

Kalit so'zlar: Ergativlik, ergativ fe'llar, noergativ shakllar, universallar, morfologik nazariya, kelishik, ergativ xususiyat, ergativ konstruktsiya.

ISSUES OF THE STUDY OF ENGLISH ERGATIVE VERBS

Annotation

This article reflects on the history of the origin of the term ergativity and its basic issues during their investigation are also discussed. The data collected from the studies of ergative verbs by linguists are presented.

Key words: Ergativity, ergative verbs, nonergative forms, universals, morphological theory, case, ergative feature, ergative construction.

ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКИХ ЭРГАТИВНЫХ ГЛАГОЛОВ

Аннотация

В статье анализируются различные теоретические предпосылки разных лингвистов в этой области. Также обсуждается история происхождения термина эргативность и основные вопросы его исследования в ходе их исследования. Представлены данные, собранные в результате изучения лингвистами эргативных глаголов.

Ключевые слова: Эргативность, эргативные глаголы, неэргативные формы, универсалии, морфологическая теория, падеж, эргативный признак, эргативная конструкция.

Kirish. Jahon tilshunosligida tarmoqlashib ketgan ko'plab tushuncha va atamalar yildan yilga o'z tasdig'ini topib kelmoqda. Shular jumlasidan, ingliz tili grammatikasi tarmog'iga kiruvchi ergativ fe'llar nomi bilan ataluvchi fe'llar turkumi ustida ham ko'plab tilshunoslar o'zlarining fikr-mulohazalarini berib kelmoqda.

Xususan, ingliz tili fe'llariga oid ergativlik xususiyatlari o'rganilish tarixi bundan ancha yillar oldinga borib taqalsada, bu yo'nalishdagi izlanishlar hali hamon ko'pgina olimlarni qiziqtirib keladi.

So'ngi asrning boshlarida zamonaviy tilshunoslikda ergativlik atamasi olib kirilgandan buyon murakkab diskriptiv vazifa sifatida tipologik izlanishlarni ham talab etdi, tilshunoslikning nazariyalariga oid tushunchalar orasida ergativlik atamasini markaziy arenaga kirishiga sabab bo'ldi. Ergativlikning umumiy tushunchasi Filmor va Dikson[7] kabi olimlarning asarlariga borib taqaladi. Diksonga ko'ra, "ergativlik tushunchasi umumiy qabul qilingan ma'nosiga ko'ra, o'timsiz bo'lak qatnashgan gap (intransitive clause) tarkibidagi ega - xuddi shu tarzda o'timli bo'lak qatnashgan gap (transitive clause) tarkibidagi to'ldiruvchi vazifasida (o'timli bo'lak qatnashgan gap tarkibidagi egadan farqli o'laroq) kelishini ifodalovchi grammatik birlik (grammatical pattern) sifatida tahlil qilinadi"[8]. Ko'rinadiki, ergativlik ustida ko'plab olimlar o'z munosabatlarini bildirib, bu haqida o'zlarining asarlarida keltirib o'tishadi va shu qatorda Dikson ergativlikning umumiy tushunchasi sifatida - o'timsiz bo'lak qatnashgan gap tarkibidagi ega o'timli bo'lak qatnashgan gapda to'ldiruvchi vazifasida qo'llanilishi mumkin degan fikrni ilgari suradi.

Tarixan olib qaraydigan bo'lsak, Bask tili Yevropaning boshqa tillari orasida yagona ergativ til hisoblangan. Ergativlik Avstraliya, Polineziya, Shimoliy Amerika, Britaniya Kolumbiyasi, Markaziy Amerika, Janubiy Amerika va Yangi Gvineyaning ayrim tillarida ham uchraydi[9]. Ma'lum bo'ldiki, ergativlikning tarixi uzoq yillarga borib taqaladi, uning dastlabki grammatik tahlillari esa bask tiliga borib taqaladi. Bundan tashqari, ergativlik hodisasini Yevropa tillaridan tashqari Amerika, Avstraliya, Polineziya kabi dunyoning boshqa davlatlarining tillarida ham uchratish mumkinligini yuqoridagi fikrlarimiz ham isbotlaydi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ushbu ilmiy ishni yozish jarayonida ko'plab tilshunos olimlarning ergativlik va ergativ fe'llar borasida qilgan tahlillar o'rganildi. Ta'kidlash lozimki, bir qator tilshunos olimlar, xususan, Moravchik hamda Nikolas kabilar ergativ va noergativ shakllarning dunyo tillari orasida tarqalganini lingvistik va geografik jihatdan o'rganib chiqib, ular ustida izlanishlar olib borganligi ergativlikka xos xususiyatlar ustida yanada ko'proq tadqiqotlar olib borishga undadi. Bundan tashqari, lug'atshunos va tilshunos olim D. Kristalning eng ko'p xarid qilingan "Dictionary of Linguistics and Phonetics" (2008: 172-6) kitobidagi "ergativ", "ergativlik" ga bergan ta'rif bu atamaning ma'nosini ochib beruvchi bir eshik sifatida gavdalanadi. Unga ko'ra, ergativ (ot) (erg, ERG) – Inuktitut va Bask kabi ba'zi tillarning grammatik tavsifida ishlatiladigan atama bo'lib, bu yerda o'timli fe'l qatnashgan gapning to'ldiruvchisi va o'timsiz fe'l qatnashgan gapning egasi o'rtasida rasmiy parallellik mavjud bo'lgan konstruktsiyalarni nazorat qilish uchun ishlatiladi (ular bir xil kelishikni

ko'rsatadilar). Bunda o'timli fe'l qatnashgan gapning egasi "ergativ" sifatida baholanadi, holbuki, o'timsiz fe'l qatnashgan gapning to'ldiruvchisi esa o'timli fe'l qatnashgan gapning to'ldiruvchisi bilan birga absolyutiv (absolute) deb ataladi. Ba'zi tillarda bunday kelishik belgisi ergativlik aniq bo'lgan holatlarda ko'rsatiladi, boshqa holatlarda esa (bo'lingan ergativlikda (split ergativity)) tushum kelishigining belgilari (accusative patterns) sifatida qaraladi. Misol uchun, Yukatek Mayya (Yucatec Mayan) tilida, murakkab holatda, absolyutiv holat ham o'timsiz fe'l qatnashgan gapning egasini, ham o'timli fe'l qatnashgan gapning to'ldiruvchisini belgilaydi, ergativ holat esa o'timli fe'l qatnashgan gapning egasini belgilaydi. Murakkab bo'lmagan holatda esa, absolyutiv holat faqatgina o'timli bo'lakka birikib kelgan to'ldiruvchini (transitive objects), ergativ holat esa ham o'timli, ham o'timsiz fe'llar qatnashgan gapning egasini belgilaydi. Shuningdek, ba'zi tilshunos olimlar tomonidan ingliz va bosha tillarda ergativlik tushunchasiga oid 172 ta ot so'z birikmasi (NP-noun phrase) ishlatilgan, ammo aloqador iboralarning rasmiy shakllari unchalik aniq bo'lmagan. Bu yondashuvda, "The window broke" (Deraza sindi) va "The tree broke the window" (Daraxt derazani sindirdi) kabi gaplar "ergativlik" deb tahlil qilinadi: bu yerda broke fe'lining o'timsiz shaklida bo'lgan gap tarkibidagi ega, uning o'timli shaklida bo'lgan gap tarkibidagi to'ldiruvchi bilan bir xil bo'lib, ish-harakatning bajaruvchisi "ergativ ega" ("ergative subject") sifatida namoyon bo'ladi. Bundan tashqari ergativ fe'llar, asosan, grammatik munosabatlarda unakkuzativ fe'llar (unaccusative verbs) (ya'ni, tushum kelishigisiz shakl) sifatida ham tanilgan.

Lug'atning oldingi nashrida (1991: 124-5) quyidagi misollar keltiriladi: "The window broke / The man broke the window" (Deraza sindi / Erkak derazani sindirdi) kabi misollar ba'zi tilshunoslarga ularni "ergativ holatida" ("ergatively") deb tahlil qilish imkonini beradi: bunda "broke" fe'lining o'timsiz holatida bo'lgan gapning egasi, uning o'timli holatida bo'lgan gapning to'ldiruvchisi vazifasida bir xil baholanadi, shunday qilib ish-harakatning aniq (active voice) va majhul nisbat (passive voice) da ifodalangan gap tarkibidagi ega (agent) – "ergativ ega" ("ergative subject") sifatida namoyon bo'ladi[13]

Muhokama va natijalar. Ko'plab tilshunoslarning ergativlik haqida fikrlari o'rganilish orqali, ergativ fe'llar haqida fikrlar izchillashdi, hamda bir nechta misollar tahlil qilindi. Xususan, ergativlik va unga aloqador tushunchalarning tahlilini tilshunos va lug'atshunos olim D. Kristal o'zining "Dictionary of linguistics and phonetics" nomli kitobida muqobil fikrlarini izchil yoritadi, bu esa o'z o'rnida zamonaviy tilshunoslikda aynan shu yo'nalishda ilmiy izlanishlar olib borayotgan yosh olimlar uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Uning ergativlikka bergan ta'rifi ergativ fe'llarga xos jihatlarni aniq va ravshan, misollar bilan yoritadi. Aytishimiz joizki, Kristalning bu atama ustida bergan izoh va tushunchalarini kengaytirish tilshunoslikning bugungi kundagi dolzarb masalalaridan biri bo'lib qoladi.

H. Wagnerning fikricha, ergativ konstruksiya, murakkab grammatik tizimning bir qismi bo'lib, dunyodagi eng qadimiy tushuncha sifatida qaralishi kerak bo'lgan tushuncha hisoblanadi. So'nggi o'ttiz yil ichida muallif eng ko'zga ko'ringan tillarni, xususan, Bask, Kavkaz, Burushaski, Tibet-Burman, Avstraliya tili va qadimgi tillardan biri bo'lgan Shumer kabi tillarni ko'rib chiqdi. Tilning bu turiga nisbatan, Sharqiy Kavkaz, Tibet-Burman, Avstraliya va qadimgi Shumer tillarida uning asl shakli ifodalangan, fe'lining aniq shakli haqida odatiy ta'rifi esa mos kelmaydi. Wagnerning fikriga ko'ra, agar uning nazariyasi keng ma'noda qabul

qilinsa, bu umumiy tilni rivojlantirish haqidagi bilimlarni oshirishga xizmat qiladi[14].

Bundan xulosa qilish mumkinki, Wagner ham ergativlik ustida o'z qarashlarini ilgari surib, fikrlarining isboti sifatida o'zining tahlillarini keltiradi. Uning tahlilari oxirgi o'ttiz yil ichida ba'zi mashhur tillarni ergativlik xususiyatlarini o'rganish bilan izohlanadi. Uning bu borada bergan nazariyalari ergativlikni kelib chiqish tarixi uzoq yillarga borib taqalishini yanada isbot qiladi.

"Sintaksis – nazariya va tahlillar" asarining mualliflari A. Artemis va K.

Tiborlarning fikriga ko'ra, tillarda ergativlik quyidagi holatlarda namoyon bo'ladi:

o'timli bo'lak qatnashgan gap tarkibidagi ega o'timsiz bo'lak qatnashgan gap tarkibidagi egadan farqli munosabatda bo'lganda;

to'ldiruvchi esa o'timsiz bo'lak qatnashgan gap tarkibidagi ega kabi munosabatga bo'lganda;

unakkuzativ ega (unaccusative subject), o'timli bo'lak qatnashgan gap tarkibidagi ega va ergativsiz holatdan farqli munosabatda bo'lganda.

Umuman olganda, ergativlik – kelishik, ega-kesim moslashuvi, tobe bo'lak (non-finite clause) kabi grammatik tushunchalarni o'rganishda asosiy rol o'ynaydi. Ushbu sohalarida ergativlikni o'rganish - potensial til universallari (potential language universals) fonida tillararo o'zgaruvchanlikka keng maydonni taklif qiladi[16].

Aytib o'tish joizki, Tibor va Artemisning fikricha, ergativlik tadqiqotlaridan to'plangan ma'lumotlar uning dastlabki, yoki yagona parametr sifatida ergativlik nazariyasini to'laqonli ochib bermaydi. Nazariy jihatdan olib qaraydigan bo'lsak, aslida bu nima uchun kerakligini isbotlovchi aniq bir sabab yo'q. Bugungi kunda, nazariy ergativlik tadqiqotlarining asosiy masalalari xilma-xil savollar bilan bog'lanadi: Nechta ergativ grammatika mavjud?, Qanday nazariya shu kabi ergativ turlarni yoki noergativ shakllarni aniq bashorat qila oladi?

Tibor va Artemis quyidagi savollarga javoblarni ikki usulda tahlil qiladi.

Birinchisi, maqolasining 2-bo'limida ergativlikka tipologik yondashuvning asosiy natijalarini ko'rib chiqadi. Ushbu bo'limning kulminatsion nuqtasi turli nazariyalarni rag'batlantirish, hamda baholashda muhim rol o'ynaydigan ba'zi taklif qilingan umumiy tushunchalar (universallar) ro'yxati bo'lib, ikkinchisi, ergativlikka xos xususiyatlarning sintaktik va morfologik nazariyalarini muhokama qiladi. Qolgan bo'limlarda esa kelishik, ega-kesim moslashuvi va A-harakat (A-movement) haqida fikr yuritadi[19].

Xulosa. Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, ergativlik atamasi va ergativ fe'llarning o'rganilish masalalari bugungi kun tilshunosligida muhim vazifalaridan biri sifatida gavdalandi. Bu orqali biz ingliz tili grammatikasining asosiy bo'g'ini hisoblangan fe'llar, xususan, ergativ fe'llar haqida fikrlarimizni jamlaymiz va ularning o'rganish masalalariga yanada e'tibor qaratamiz.

Yaqin kelajakda ergativ fe'llarni sintaktik, pragmatik, kognitiv, lingvokulturologik xususiyatlarini keng miqyosda o'rganish bu soha izlanuvchilarini oldiga qo'ygan maqsadlaridan biri desak mubolag'a bo'lmaydi. Natijada esa, bunday tadqiqot masalalari zamonaviy tilshunoslikda muhim burilish yasashi ham shubhasizdir. Bu boradagi ilmiy yangiliklar yanada boyitilishiga poydevor bo'ladi desak adashmagan bo'lamiz.

Ilmiy tadqiqotlarimiz mobaynida ergativ fe'llarning ko'plab jihatlarni yoritishni o'z oldimizga maqsad qilib qo'yganmiz.

ADABIYOTLAR

1. Dirr A. (1912). Rutulskij Jazyk [The Rutu language]. Sbornik mate rialov dlya Opisaruya y. Plemn Kavkaza 42. 1-204.

2. Dirr A. (1928). Einfubrung in Das studum der kaukasischen sprachen. Leipzig: Verlag der Asia Major.
3. Haspelmath, M.(1993). More on the typology of inchoative/causative verb alternations. In Comrie & M. Polinsky (Eds.). Causative and transitivity 87-120. Amsterdam: John Benjamins.
4. Hale, K. & Keyser, S.J. (1993). On argument structure and the lexical expression of semantic relations. In K. Hale and S.J. Keyser (Eds), *The view from Building 20* (pp.53- 109).MIT Press, Cambridge mass.
5. Kiparsky, P. (1998). Partitive case and aspect. In M. Butt,&G. Wilhelm (Eds). *The projection of arguments: Lexical and compositional factors* 265-307. Standford: CSLI Publication.
6. Dixon, R.M.W. (1994). *Ergativity*. Cambridge: Cambridge University Press. P-2.
7. Dixon, R.M.W. (1979). *Ergativity*. *Language* 55, 59-138.
8. Dixon, R.M.W. (1994). *Ergativity*. Cambridge: Cambridge University Press. P-1.
9. Dixon, R.M.W. (1994). *Ergativity*. Cambridge: Cambridge University Press. P-5.
10. Moravcsik, E. (1978). On the distribution of ergative accusative patterns. *Lingua* 45: 233- 79.
11. Nicholas, T. I. (1993) . *Handbook of WA Aboriginal languages south of the Kimberley Region* Canberra: Pacific Linguistics.
12. Dixon, R.M.W. *Ergativity*. Cambridge: Cambridge University Press. - 1994. P-1
13. D. Crystal. *A dictionary of linguistics and phonetics*. Blackwell Publishing.- 2008. 6th edition. P-172
14. H. Wagner. *The typological background of the ergative construction*. Published by Royal Irish Academy, 19 May 1977. <https://www.jstor.org/stable/25506351>
15. D. Crystal. *A dictionary of linguistics and phonetics*. Blackwell Publishing.- 2008. 6th edition. P-172
16. K. Tibor, A. Artemis. *Syntax – theory and analysis: an international handbook*, Volume 1. Berlin – 2015. P-654
17. Bittner, Maria, and Ken Hale. *Ergativity: Toward a theory of a heterogeneous class*. *Linguistic Inquiry* 27: 531–604. 1996a;
18. Bittner, Maria, and Ken Hale. *The structural determination of case and agreement*. *Linguistic Inquiry* 27: 1–68. 1996b
19. K. Tibor, A. Artemis. *Syntax – theory and analysis: an international handbook*, Volume 1. Berlin – 2015. P-655

UDK:881. 111 (077)

Sohibjon MISIROV,

Namangan davlat chet tillari instituti dotsenti, pedagogika fanlari nomzodi

E-mail: sohibjon.misirov.76@mail.ru

Namangan davlat universiteti dotsenti, filologiya fanlari nomzodi Q.Sidiqov taqrizi asosida

INGLIZ TILIDA PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYA YO‘NALISHI TALABALARINING KASBIY KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHDA SOHAVIY MATNLARNI O‘QISHNI O‘RGATISH METODIKASI

Аннотация

Ushbu maqolada pedagogika va psixologiya yo‘nalishi talabalarining ingliz tilida kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishda sohaviy matnlarni o‘qishni o‘rgatish xususiyatlari, ingliz tilida kasbiy va sohaviy yo‘nalishlarda inglizcha matnlarni tanlashga qo‘yiladigan dasturiy talablar, ingliz tilida pedagogika va psixologiya yo‘nalishi talabalarining o‘qish malakalarini rivojlantirish usullari muammolariga bag‘ishlanadi.

Kalit so‘zlar: o‘qish malakalarini rivojlantirish, o‘qish turlarini o‘rgatish, kasbiy va sohaviy matnlarni tanlash, o‘qishni o‘rgatish bosqichlari (tayyorlov, mashq qilish va nutqda qo‘llash).

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ ЧТЕНИЮ ПОЛЕВЫХ ТЕКСТОВ ПРИ РАЗВИТИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ НАПРАВЛЕНИЯ ПЕДАГОГИКИ И ПСИХОЛОГИИ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В данной статье рассматриваются особенности обучения чтению специализированных текстов на английском языке в развитии профессиональной компетенции студентов направления педагогики и психологии, программные требования к подбору английских текстов профессиональной и отраслевой направленности, проблемы методов развития навыков чтения на английском языке студентов направления педагогики и психологии.

Ключевые слова: развитие навыков чтения, обучение видам чтения, подборка профессиональных и отраслевых текстов, этапы обучения чтению (подготовка, упражнения и применение в речи).

METHODOLOGY OF TEACHING ENGLISH READING ON THE PROFESSIONAL TEXTS IN THE DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCE FOR PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY STUDENTS‘

Annotation

This article is focus on the features of reading English professional texts of pedagogy and psychology students, modern requirements for the selection of English professional texts in English, problems of methods for developing reading skills of pedagogy and psychology students in English.

Key words: developing reading skills, teaching types of English reading, selection of professional English texts, teaching English reading stages (presentation, exercise and usage).

Kirish. Jamiyatimiz oliy ta‘lim muassasalari oldiga kelajak kasbiy faoliyati uchun puxta nazariy bilimlarga ega, olgan bilimlarini amaliyotda samarali qo‘llay oladigan, kasbiy malakalarini ish faoliyati davomida ijodiy tatbiq eta oladigan mutaxassislar tayyorlash vazifasini qo‘ymoqda. Xalqaro munosabatlar rivojlanayotgan zamonamizda tillarni bilish, ko‘p tillilik (poliglossiya) pedagogika va psixologiya yo‘nalishi mutaxassislari tayyorlashda ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Zamonaviy pedagog yoki psixolog mutaxassisi bu - ingliz tilidagi kasbiy kommunikativ kompetensiyasi rivojlangan, ilg‘or xorijiy pedagogik va axborot texnologiyalarini puxta egallagan xalqaro munosabatlarda faol ishtirok eta oladigan shaxsdir.

Pedagogika va psixologiya yo‘nalishida mutaxassislar tayyorlash tizimi tez sur‘atda o‘zgaradigan xalqaro munosabatlar talablariga to‘la javob berishi bilan birga, talabalarda yangilanayotgan pedagogik va kasbiy sohalari bo‘yicha axborot almashinuvlari uchun tez moslasha oladigan, kasbiy muloqotga doir masalalarni mustaqil, ijodiy yondashgan holda hal etish xususiyatlarini shakllantirishni o‘z ichiga oladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O‘qishning shaxs tarbiyasidagi o‘rni beqiyos bo‘lib, u tom ma‘noda ma‘naviy-ma‘rifiy ozuqa olish yo‘lidagi nutqiy faoliyat, harakat turidir.

Reseptiv nutq faoliyati turi hisoblanmish o‘qishni o‘rgatishdan ingliz tilida umumta‘limiy maqsad ko‘zda tutiladi.

O‘qish grafik koddagi axborotni undan butunlay farq qiladigan tovush kodiga o‘tkazish jarayoni, harfiy belgilarda ifodalangan yozma nutqiy axborotni idrok etish va uning mazmunini tushunish, o‘zlashtirishga qaratilgan nutqiy faoliyat turidir [2].

O‘qish motivi muloqot qilish, maqsad esa axborot (informatsiya) olishdir. O‘qishning ingliz tilidagi bunday maqomi talabalarni unga nutq faoliyatining mustaqil turi sifatida yondashishga undaydi, uning amaliy ahamiyatini kuchaytiradi. O‘qishga nutq faoliyatining mustaqil turi sifatida to‘g‘ri yondashuv uning kommunikativ vazifasini aniqlashga ham yordam beradi. Lekin haligacha ba‘zi chet til o‘qituvchilari orasida tilni amaliy egallash tushunchasini og‘zaki nutqni o‘rganish deb qabul qilish odatlari mavjuddir, ya‘ni og‘zaki nutq ko‘nikma va malakalarini rivojlantirishni – tilni amaliy maqsadda egallash degan talqinlar uchramoqda. Bunday metodik yangilash ingliz tilida o‘qishni amaliyotdagi rolining pasayishiga og‘zaki nutqni shakllantirishda vosita sifatida qaralishiga olib kelmoqda. Vaholanki, o‘qishni o‘rgatish bo‘yicha ta‘limshunosligida mamlakatimiz va xorij olimlari M.Uest, I.M.Berman, V.A.Buxbinder, Z.I.Klichnikova, S.K.Folomkina,

N.V.Barishnikova, M.L.Vaysburdlar J.J.Jalolov va Z.R.Abdujabborovlar tomonidan fundamental ilmiy-tadqiqotlar olib borilgan va ularda mazkur faoliyatning o'ziga xos xususiyatlari, uni chet til, shuningdek, axborotni o'zlashtirishdagi o'rni metodik jihatdan atroflicha tahlil etib berilgan, qimmatli fikrlar bayon etilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ingliz tili o'qitish metodikasida o'qish maqsad va vosita maqomlarida o'rgatilishi joriy dasturlarda ko'rsatib o'tilgan. O'qishni maqsad va vosita maqomlarida o'rgatilishini to'g'ri talqin etish uchun uning ta'limning ayrim bosqich hamda tashkiliy qismlarda tutgan o'rni to'xtalish joizdir [3:2-3].

O'rta maktabning ilk bosqichida o'qish boshqa nutq faoliyati turlarini shakllantirishda vosita vazifasini bajaradi. Boshlang'ich bosqichda asosiy e'tibor ovoz chiqarib o'qishga qaratiladi, asta-sekin ichda (ovoqsiz) o'qish turi ham o'rgatib boriladi. Ichda o'qishga ko'proq vaqt va kuch sarflanishi metodik jihatdan maqsadga muvofiqdir. Ovoz chiqarib o'qish asosan o'rganilgan til birliklarini uzoq muddatli xotirada saqlanishi uchun foydalidir.

O'rta maktab ingliz tili ta'limining boshlang'ich bosqichida – ovoz chiqarib va ichda (ovoqsiz) o'qish, o'rta bosqichda – o'rganuv, tanishuv o'qish, yuqori sinflarda esa kuzatuv, tanishuv, o'rganuv o'qish turlari o'rgatiladi.

Uzluksiz ta'lim tizimining uzviy bo'g'ini hisoblangan pedagogika va psixologiya yo'nalishida ham ingliz tilida o'qish malakalari ustida ishlash eng muhim talablardan biridir [3].

Pedagogika va psixologiya yo'nalishida o'qishni o'rgatish tilni bilish/o'rganish jarayoni sifatida tashkil etiladi, matnlarni o'qish orqali talabalar bilishga, undan o'zi uchun yangi, foydali ma'lumotlar olishga harakat qiladi. Axborot olish bilish faoliyatini harakatlantiruvchi vosita ekanligi ma'lum. O'qish faoliyatining natijasi esa bilishga olib keluvchi vosita hisoblanadi. Albatta, o'qilgan matn axborotini o'zlashtirib olish uchun talabalar ingliz tilida o'qish malakalarini egallagan bo'lishi talab etiladi. O'qish malakasi uch bosqichli faoliyat bo'lib, nutq birligining ko'ruv timsoli, uning nutqharakat timsoli va ma'nosidan tashkil topadi. Uchala ko'nikmani egallash o'qish malakasini hosil qilinganligidan dalolat beradi.

O'qishga nutq faoliyatining mustaqil turi sifatida yondashuv uning amaliy-kommunikativ vazifasini aniqlashga yordam beradi. Pedagogika va psixologiya yo'nalishida o'quv soatlarining chegaralanganligi, o'quv rejasining o'ziga xosligi, til tabiiy muhitining mavjud emasligi, talabalarining shaxsiy va psixik yosh xususiyatlari har qanday ingliz tilidagi matnni o'qishga imkon bermaydi. Shuning uchun amaliyotda mazkur sohada lozim bo'lgan maqsad va vazifalarni to'g'ri aniqlab olish zarurdir. Bu esa o'qish faoliyatining amaliy jihatdan ahamiyatini kuchaytiradi. Tilni amaliy maqsadda egallash ingliz tili o'rganuvchining kelajakdagi mutaxassislik xususiyati, o'quv yurtining yo'nalishi (profil) va uning amaliy faoliyatda axborot olish qobiliyatiga ko'p jihatdan bog'liqdir. Axborot olish maqsadida o'qish, avvalo, amaliy maqsad, ikkinchidan, ta'limiy vosita ekanligi nazariya va amaliyotda isbotlangan. Pedagogika va psixologiya yo'nalishida o'qishdan axborot olish maqsadida uning tanishuv, o'rganuv, kuzatuv turlari o'rgatiladi.

Tanishuv o'qish (fluent reading) matndan o'zi uchun foydali va qiziqarli ma'lumotlarni olish hamda umumiy mazmunini tushunishni nazarda tutadi. O'qishning mazkur turida axborotning 75 foizigacha tushunarli bo'lishi lozim. Bunday matnlarning hajmi katta, tili ravon bo'lishi tavsiya etiladi. Tanishuv o'qishni nazorat qilishga qo'yiladigan topshiriqlar quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin: (1) matnning asosiy mazmunini bayon eting; (2) matnning tayanch so'zlarini toping; (3) muallif xulosalari uchun asos bo'lib xizmat qiladigan faktlarni sanab o'ting; (4) matnda aks

ettirilgan hodisalarning qaysilari asosiy, qaysilari ikkinchi darajali ekanligini aniqlang va h.k.

O'rganuv o'qish (close reading) – matni, jumladan, tilning ifodaviy vositalarini o'rganish, tahlil qilishni nazarda tutadi. O'qishning ushbu turi o'zlashtirilgan axborotni to'liq tushunish va keyinchilik uni qaytadan tiklashni taqozo etadi. Tushunish yuqori darajaga yetkaziladi. Matnning qiyinchilik tug'dirgan, tushunilmagan qismlarini takror o'qish mumkin. O'rganuv o'qish avval sinfda, so'ngra uyda bajariladi. Tushunganlikni tekshirish usullaridan biri sifatida tarjimadan foydalaniladi. Odatda, matnning qiyinchilik tug'diradigan qismlarinigina tarjima qilinadi. Matnning xajmi unchalik katta bo'lmagligi tavsiya etiladi. Matn qamrovligi axborot sinchiklab o'rganiladi. O'rganuv o'qishda talabalar matn mazmuni bo'yicha o'z munosabatini bildirishi, tanqidiy fikrlashi, izohlay olishi, axborotlarni qiyosiy tahlil qila olishi lozim.

Kuzatuv o'qish (scanning reading) – matn mazmuni haqida umumiy tasavvur hosil qilishga qaratilgan o'qish turidir. Mazkur o'qishda talabalar ko'proq sarlavha, kichik sarlavhachalardan boshlab, matni to'liq va tezlikda o'qib chiqishi talab etiladi. Kuzatuv o'qishda til materialini tanish bo'lishi, talabalar matndan muayyan axborot (raqam, sitata kabi)larni qidirishi talab etiladi. Kuzatuv o'qish matndan qo'yilgan savolga javob topish, o'qish jarayonida o'zlashtirilgan axborotni keyinchalik, albatta, ishlatilishi lozim ekanligini tushunilishiga asoslangan o'qish turidir.

Mazkur o'qish turlaridan pedagogika va psixologiya yo'nalishi ingliz tili ta'limida qo'shimcha va foydali kasbiy hamda sohaviy axborotlar olishda keng foydalaniladi. Ingliz tilini amaliy maqsadda egallash, nafaqat, undan kelgusida kasbiy faoliyatda foydalanish, balki talabalarining umumiy madaniyati, tafakkurini rivojlanib borishiga imkon yaratadi. Buning uchun ingliz tili darslarini samaradorligini yanada oshirish, talabalarini tili o'rganilayotgan mamlakat(lar) jug'rofiyasi, tarixi, iqtisodi va siyosiy tuzumi, adabiyotiga doir ma'lumotlar bilan oitishhamda mutaxassislikka oid kasbiy va sohaviy manbalardan muntazam boxabar etib borishni taqozo etadi. Yuqoridagi vazifalar ham o'qishga axborot olishda asosiy vosita sifatida qarashga undaydi.

Pedagogika va psixologiya yo'nalishi talabalarini ixtisoslikka oid ilmiy matnlarni o'qishga ko'proq ehtiyoj sezadilar. Biroq, bunday matnlarni o'qish oddiy so'zlashuv yoki badiiy uslubdagi matnlarni o'qishga qaraganda ancha murakkabroq kechadi. Buning sababi ixtisoslikka oid matnlarda rasmiy belgilar, sohaviy atamalarining ko'proq uchraydi. Talabalar bunday matnlarni o'qiganda kasbiy atama yoki so'z ma'nosi kontekstga tayangan holda aniqlay olsa, sohaviy tayanch so'zlarga suyangan holda matn asosida berilgan topshiriqlarga javob qaytara oladi.

Pedagogika va psixologiya yo'nalishi talabalarini o'z kasbiy sohalariga oid matnlarni o'qishni o'rganib borishlari lozim. Chet til o'qitish metodikasida o'qishga mo'ljallangan matn mazmuniga quyidagi talablar qo'yiladi: 1. Matnning tarbiyaviy ahamiyatiga e'tibor beriladi. Ingliz tili o'rgatish maqsadlaridan biri tarbiyalashdir, jamiyat ahloq qoidalarini singdirish, ya'ni ma'naviy tarbiya berishga qaratilgan matnlar tanlanadi; 2. Talabalarining kasbiy bilimlarini oshirish, ya'ni sohaviy dunyoqarashini boyitishga xizmat qiladigan matnlar saralanadi. Bu talabalarini kasbiy bilish faoliyatini o'stirishda muhim shartlardandir. Axborotga boy sohaviy matnlarni o'qish talabalarida joziba uyg'otadi. Chunki talabalar kasbiy bilishga oshiqadi, bilishga moyilligi rag'batlantirilsa, ushbu o'quv predmetiga uning qiziqishi oshadi; 3. O'qishga tavsiya etilgan matn ilmiy, ya'ni undagi ma'lumotlar voqealikka ob'yektiv aks ettiradigan bo'lishi talab etiladi; 4. Tanlanayotgan sohaviy matnlar talabalarining yoshiga mos tushishi lozim. Talabalar kasbiy ehtiyojini qondirishi chet tilda nutqiy faoliyatga undashning muhim chorasidir. Xullas, matn

mazmuni talabalarining kasbiy saviyasiga muvofiq bo'lishi, sohaviy bilish va hissiy talablariga javob berishi kerak [2]. Pedagogika va psixologiya yo'nalishida, odatda, dasturda ko'zda tutilgan ijtimoiy-maishiy, o'quv-ta'limiy va madaniy sohadagi matnlarni o'qish bilan birga, mazkur mutaxassislikka oid soddahaviy matnlarni o'qish ham mashq qilinadi.

Tahlil va natijalari. Pedagogika va psixologiya yo'nalishida o'qish bo'yicha quyidagi dasturiy talablar qo'yiladi: 1. Talabalarni umumiy saviyasini va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish uchun ko'proq ijtimoiy-siyosiy, badiiy va sohaviy asl nusxadagi matnlarni o'qish; 2. Talabalar kasbiy manfaatlaridan kelib chiqib, ularning umumiy bilimdonligini oshirish uchun xizmat qiladigan ilmiy-ommabop, kasbiy xarakterga ega bo'lgan matnlarni o'qish; 3. Shu kunning sohaviy yangiliklari, olim va yoshlarning xalqaro aloqalarini, yangi ixtiro va texnologiyalari masalalaridagi ma'lumotlarni o'zida aks ettiruvchi ijtimoiy-texnikaviy yo'nalishdagi matnlarni o'qish.

Bundan tashqari pedagogika va psixologiya yo'nalishida ingliz tili ta'limida asosiy e'tibor kasbiy tayyorgarlikka qaratiladi. Jumladan, mazkur o'quv yilida ixtisoslikka oid matnlarni ko'proq o'qishga beriladi. Bunda talabalar ijtimoiy-maishiy, o'quv-ta'limiy va ixtisoslikka oid matnlarni o'qiydilar. O'qish uchun ko'proq ixtisoslikka oid ilmiy matnlar tanlanadi.

Ingliz tili amaliy kursining oxirida o'qish bo'yicha quyidagi dasturiy talablar qo'yiladi: 1. O'z sohaviy bo'yicha keng axborot beruvchi, talabalar kasbiy bilimlarini chuqurlashtirishga qaratilgan, bo'lajak ixtisoslik bilan keng miqiyosda bog'liq matnlarni o'qish; 2. Muayyan ixtisosliklar uchun mo'ljallangan ilmiy-texnikaviy axborotlarga boy, kasbiy fanlardan talabalarini qiziqtirayotgan amaliyotni tegishli sohalariga oid ma'lumotlarni o'zida mujassamlashtirgan matnlarni o'qish (Educational system of Uzbekistan/Great Britain/the USA, Higher Education of Uzbekistan/Great Britain/the USA kabi matnlar).

Shunday qilib, pedagogika va psixologiya yo'nalishida ingliz tili bo'yicha olib boriladigan amaliy ishlarning asosini mutaxassislikka oid sohaviy matnlarni o'qish tashkil etadi. Shu o'rinda alohida ta'kidlash joizki, ingliz tili o'rganishda asosiy e'tibor qo'shimcha, foydali axborot olish va ixtisosiy nutqni shakllantirishni bosh omilga aylantirilsagina, u ijobiy natija beradi.

Xullas, o'qish amaliy maqsaddan tashqari, umumta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi maqsadlarni ro'yobga chiqishida ham katta rol o'ynaydi. Bunda talabalarining kuzatuvchanligi oshadi, ularning til materiali va matn mazmunini analiz/sintez qilish qobiliyatlarini takomillashadi. Ovoz chiqarib o'qish tallaffuzni o'rgatishda, tinglab tushunishda muhim bosqich sanaladi. Bundan tashqari, o'qish gapirish malakalarini shakllantirishda ham vosita sanaladi. O'qilgan matnlar mazmuni bo'yicha savol-javob mashqlarini bajarish, hikoya qilib berish, suhbat kabilardan keng ko'lmda foydalaniladi. Talabalar o'qish orqali gapirishga ma'lumot-material to'playdi. Ularni inglizcha gapirib berishga tayyorlaydi.

Pedagogika va psixologiya yo'nalishida ingliz tili fanidan o'qish malakalarini egallash, birinchidan, talabalarni shu tilda nutqiy muloqot qilishga tayyorlasa, ikkinchidan, o'zi egallayotgan ixtisoslikni mukammal egallashni, umumiy saviyasining o'sishini ta'minlashga xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar. Pedagogika va psixologiya yo'nalishida o'qishni o'rgatishning o'ziga xos xususiyatlari mavjudki, ularni alohida ta'kidlab o'tish joizdir: 1. Pedagogika va psixologiya yo'nalishida o'qish materiali sifatida ijtimoiy-maishiy, badiiy, siyosiy, madaniy, o'quv-ta'limiy va ixtisoslikka oid sohaviy matnlar tanlanadi; 2. Mazkur yo'nalish ingliz tili ta'limida o'qishning o'rni va roli, unga qo'yiladigan dasturiy talablar o'rta maktabnikidan yuqoriroq bo'ladi. Ingliz tili kursini o'qitish davomida pedagogika va psixologiya yo'nalishida o'qiladigan sohaviy matnlarning murakkablik darajasi ortib boradi; 3. Ingliz tilida o'qishni o'rgatish pedagogika va psixologiya yo'nalishi talabalarini shu tilda nutqiy muloqot qilish, o'z ixtisosligi bo'yicha qo'shimcha sohaviy axborotlar olishni ta'minlaydi, ularning umumiy kasbiy saviyasini oshiradi; 4. Talabalar ingliz tilida nafaqat pedagogika va psixologiya yo'nalishi ixtisosligiga oid matnlar, balki mamlakatimiz va tili o'rganilayotgan mamlakatlar haqidagi axborotlardan muntazam boxabar bo'lib boradilar; 5. O'qish bo'yicha mavzular tanlash pedagogika va psixologiya yo'nalishi talabalarining mutaxassislik xususiyati, o'quv yurtining yo'nalishi (profiliga) bog'liq bo'ladi, ingliz tilida o'qishni o'rgatish amaliy maqsad va ta'limiy vosita sifatida talqin qilinadi.

ADABIYOTLAR

1. Abdujabbarova Z.R. Kasb-hunar kollejlari o'quvchilariga ingliz tilida qo'shimcha matnlar o'qitish texnologiyasi Ped. fan. nomz. ... dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent: – TDPU, 2007. – B 28
2. Jalolov J.J. Chet til o'qitish metodikasi. Chet tillar oliy o'quv yurtlari (fakultetlari) talabalarini uchun darslik. –T.: O'qituvchi, 1996. –368 b.
3. Konsepsiya neprerivnogo obrazovaniya po inostrannomu yaziku//gazeta "Uchitel Uzbekistana". –1993. 28 iyulya–3 avgusta, –S.2–3.
4. Qiyasova Q. Q. Ta'lim qaraqalpoq tilida olib boriladigan kasb-hunar kollejlari ixtisosiy nutq ustida ishlashning metodik asoslari: Pedagogika fan. ... nomzodlik dissertatsiyasi avtoreferati. –T.: TDPU, 2004. –26 s.

UDK:894.375+8-394(021)

Umida MUXTOROVA,
Qarshi davlat universiteti o'qituvchisi
E-mail:muxtorovaumida06@gmail.com

Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Qarshi filiali dotsenti, PhD Z.Yaxshiyeva taqrizi ostida

CHINGIZ AYTMATOV ASARLARIDA INSON VA QISMAT TUSHUNCHASI

Annotatsiya

Chingiz Aytmatov va mifopoetikani muvaffaqiyat bilan qo'llagan boshqa adiblar postmodernizmning ilk asoschilari bo'ldilar. Garchi bu adabiyotshunoslikda hozirgacha qayd etilmagan bo'lsa-da, Ch.Aytmatovning mifopoetika in'ikos etgan asarlari shunday deyshiga asos beradi.

Kalit so'zlar: mifopoetika, postmodernizm, kommunistik mafkura, prototip, sovet hokimiyati, qatag'on, kompartiya, mifologik aspect, ilohiy-diniy g'oyalar, ilohiy motiv, folklorizm, lirik-poetik.

КОНЦЕПЦИЯ ЧЕЛОВЕКА И СУДЬБЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА

Аннотация

Чингиз Айтматов и другие писатели, успешно использовавшие мифопоэтику, стали первыми основоположниками постмодернизма. Хотя в литературоведении этого не отмечено, работы Ч. Айтматова по мифопоэтике дают повод так говорить.

Ключевые слова: мифопоэтика, постмодернизм, коммунистическая идеология, прототип, Советская власть, репрессии, Коммунистическая партия, мифологический аспект, теолого-религиозные идеи, божественный мотив, фольклоризм, лирико-поэтика.

THE CONCEPT OF MAN AND FATE IN THE WORKS OF CHINGIZ AITMATOV

Annotation

Chingiz Aitmatov and other writers who successfully used mythopoetics became the first founders of postmodernism. Although this has not been noted in literary studies, Ch. Aitmatov's works with mythopoetics give us reason to say so.

Key words: mythopoetics, postmodernism, communist ideology, prototype, Soviet power, repression, Communist Party, mythological aspect, theological-religious ideas, divine motive, folklorism, lyrical-poetic.

Kirish. Chingiz Aytmatov - eng donishmand adiblardan biridir. Uning falsafiy g'oyalar olami - rangin tuyg'ularga, dono qarashlar hamda axloqiy-ma'naviy xulosalarga juda boy. Odil Yoqubov ta'бири bilan atganda "jahonni zabt etgan iste'dod" dastlabki asarlardanoq Xudo qudrati haqidagi ilohiy aqidasini qahramonlar xatti-harakati, fikr-o'ylari, orzu-tilaklari jarayoniga singdirib kelgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. "Birinci muallim" qissasida Duyshe viloyat markazidan kechasi otda ovulga qaytayotib, och bo'rilar hujumiga yo'liqadi. Ovulga yetgan joyida holdan toygan och va oriq ot yiqilib tusharkan, Duyshe o'tga tashlangan bo'rilar hujumidan qutulib, o'zi yashaydigan chol-kampirlarnikiga zo'rg'a yetib keladi. Duyshe miltiq so'raydi, ammo chol-kampir bunga yo'l qo'yishmaydi. Ular bir og'izdan: "Qora qo'y, oq qo'y sadaqa boshingdan! Baxovuddin avliyo seni o'z panohida asrabdi!" [Ch.Aytmatov,1978,70]- deya viloyatdan kelib olis ovulda muallimlik qilayotgan Duyshehni duo qilishadi.

E'tibor beraylik, bu voqea qonli Oktabr to'ntarishining dastlabki yillarida bo'lyapti. Nari-beri xat-savodi bor bo'lgan Duyshe Chor imperiyasi zulmi ostida mute holda saqlab kelingan olis ovullardan birida o'zi maktab qurib, bolalarga ta'lim berish uchun kuyib-pishib yuribdi. U yangi sovet hukumatining insonparvarlik va erparvarlik kabi quruq va'dalariga ishonadi. O'sha bo'rilar hujumiga duch kelgan kechasi viloyat (volost) markaziga partiyaga kirish uchun borgan. Chol-kampirning kuyunib, muallimning bo'rilar hujumidan omon qolganligini ulug' piri komil - Naqshbandiya tariqatining asoschisi bo'lgan Bahovuddin Balogardoning qo'llaganligida, deya, duo qilishadi.

Asarning nivxlardan Moskvada ilk bora yashayotgan va birinchi nivx adibi Vladimir Sangiga bag'ishlanganligi ham shu ijtimoiy maqsadga aloqador. Sobiq Ittifoq mafkurasi kichik xalqlardan chiqqan yakka-yarim olimlar bormi, san'atkorlar bormi - haddan ziyod targ'ibot qilishni an'anaga aylantirgan edi. Maqsad: mana, ko'ringlar, sovet tuzumi, kompartiya, savodsiz, saviyasiz kichik xalqlardan shunday katta kishini tarbiyalab, voyaga yetkazdi, bu - sotsializmning insonparvar qudratidir, demoqchi bo'lishardi. Bu siyosiy o'yin, sun'iy targ'ibot olami Aytmatovdek dono san'atkor qalbini o'rtab turganligi esa shak-shubhasizdir.

"Sohil bo'ylab chopayotgan olapar"ning umumiy g'oyaviy mohiyati go'yo uqtirib turadi: Vladimir Sangi bugun sotsializm bag'rida paydo bo'lgan emas; u ming yillar oldin ham bor edi, uning ajdodi bor edi, tarixi, ma'naviyati bor edi, qadriyati, yashash asoslari, or-nomusi bor edi, Sangi o'sha ulug' o'tmishning bugungi hosilasi, xolos! Shu bilan birga, asarda Aytmatov afsona va rivoyatlarga boy nivxlardan hayoti bahona dunyoning paydo bo'lishi kabi ilohiy g'oyani, ezgulik va yovuzlikning azaliy kurashi, tabiat va inson, muhabbat va visol haqidagi bir qator falsafiy qarashlarini ham ifodalaydi. Mana shunday falsafiy teranlik qissani boshda-oxir nurlantirib turadi. "Shunda o'rdak suv ustiga qo'ndiyu, ko'ksidagi patlardan tumshug'i bilan yulib olib, o'ziga uya qurdi. Xuddi mana shu suzib, qalqib yuruvchi uyadan yer paydo bo'la boshladi. Bora-bora yer kengayib, asta-sekin uning ustida turli jonivorlar paydo bo'ldi. Jonivorlar ichida inson hammasidan epchil, abjir bo'lib chiqib qoldi. U qor ustida chang'ida uchishni, qayiq yasab suvda suzishni o'rganib oldi. Hayvonlarni, boshqalarni ovlashni o'rgandi".

“Sohil bo‘ylab chopayotgan olapar” qissasi voqealari asosan tubsiz suv ummonlari bag‘rida kechadi. Bu jihatdan u amerikalik adib Ernest Xemingueyning “Chol va dengiz” qissasi voqealariga, Santyago cholning bir o‘zi kemasida baliq ovlaydigan jarayonlarga o‘xshab ketadi. Shuningdek, u boshdan-oxir suvdagi hayot talqini bilan Aleksandr Grinning asarlarini, Jyul Vernning okean va dengizlardagi sarguzashtlar haqidagi fantastik romanlarini ham eslatadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Qissada nivxlarning qadimgi og‘zaki ijodiga ko‘ra, olam nuqul suvdan iborat bo‘lgan zamonlarda qanday qilib quruqlikning paydo bo‘lganligi haqidagi afsona talqini keltirilgan. Yerning paydo bo‘lishi - “Hadsiz-hududsiz, avvaliga oxiri yo‘q mahobatli suv qoplab olgan” qadim zamonlarda tuxum qo‘yish uchun charx urib quruq joy qidirgan Luvr o‘rdagi bilan bog‘liq ekan. “Mabodo o‘sha qadim zamonlarda Luvr degan o‘rdak bo‘lmaganida olam allaqanday, boshqacha tarzda tuzilib, hozirgiday, quruqlik suvga, suv esa - quruqlikka qarshi turmagan bo‘lardi”, - deb yozadi Aytmatov donishmandlik bilan. Falsafiy va ilohiy mulohot tarzi uqtiradiki, suv-quruqlik-hayotning qarama-qarshiliklar qonuni ramzi, suv-quruqlik paydo bo‘lib, jonli jonzotlar, xususan, odamzot o‘rtasida manfaat, nafs balosini, ayirboshlash, bo‘lishish hoyu-havasini paydo qilib yuborgan.

Mana, Luvr o‘rdagi tuxum qo‘yish, tuxum qo‘yib, bola ochish istagida charx urib uchganicha kaftdek quruq joy axtarib yuribdi. Quruqlik qayerda?! Shunda o‘rdak bu najotni o‘zidan topadi: patlaridan uya - quruqlik yasab suv ustiga tuxum qo‘yadi. Shular bilan tirikchilik qilib, o‘z naslini ko‘paytira boshlaydi.

Butun olamni qoplab olgan suv o‘rtasida quruqlikning paydo bo‘lishi qanday oqibatlariga olib kelishini Luvr o‘rdagi bilmagan edi. Chunki yer paydo bo‘lgan vaqtdan boshlab, dengiz tinchini yo‘qotdi; mana endi o‘shandan beri dengiz – quruqlikka, quruqlik dengizga qarshi jang qiladi. Shu ma‘noda uni diniy-ilohiy mohiyatga asoslangan majoziy-falsafiy qissa shaklida tushunishimiz lozim bo‘ladi. Aytmatov Ona zamin va uning osoyishtaligi, go‘zalligi uchun insonning buyuk mas‘ulligi tuyg‘usini eslatish-uqtirish g‘oyalari “Sohil bo‘ylab chopayotgan olapar” qissasidan keyingi asarlarida yangi qirralari bilan rivojlantirmoqda. Ehtimol, u shuning uchun ham adabiyotshunos N.Anastasyev bilan suhbatida shunday degan: “Yozganlarim ichida “Sohil yoqalab chopayotgan olapar”ni nihoyatda yaxshi ko‘raman. Men har doim uni qanchalik maroqli kayfiyat va ruhiy qoniqish bilan yozganligimni eslab yuraman...” [Ch.Aytmatov,1988,336] Qissada nivx qabilasi vakillari hayotidan olingan epizod qalamga olingan. Bunda shu xalq mifologiyasi asos qilib olingan.

Asarda cheksiz olami bag‘ridagi zarrachadek o‘ringa ega odamzot va uning bu olamga kelishi-ketishi ramzi sifatida O‘rxon chol va uning nabirasi Kirisk qiyofasi bilan adib bizni ham voqealar zanjirining boshidayoq bejiz tanishtirayotgani yo‘q. Olamda ilohiy ta‘minotga va ilohiy tadqiqiga ko‘ra, tug‘ilish bor - o‘lim bor: O‘rxon cholning hali vaqti kelib olamdan ketishi, Kiriskning tirik qolib, hayotni davom ettirishi ana shu azaliy falsafiy haqiqatni poetik jihatdan yana bir bor tasdiqlovchi vositadir.

Adib quruqlikning - Yerning paydo bo‘lishini nivxlarning diniy mifologik rivoyatiga asosan tasvirlar va shu zamindagi to‘rt ovchi hayotini qalamga olar ekan, Yer, odamzot, tenglik, rizq-ro‘z haqidagi qarashlarini ham falsafiy jozibadorlikda ifodalayotgandek bo‘ladi. Ko‘ramizki, nivxlar kichik elat, o‘zi-o‘ziga xo‘jayin, o‘zlari halol ov qilib, shu orqali kun ko‘rishadi, ular birovning yeriga ko‘z tikishmagan, birovning mulki, boyligi hisobidan yashashni o‘ylamagan, ya‘ni, o‘z haqiga qul kishilar.

Yerning paydo bo‘lishi va uning bag‘ridagi zarralar - nivxlar qabilasi haqidagi tasvirlardan bu Ona zaminning

barchaga tegishli ekanligi, unda katta-kichik xalq elatlar teng, erkin yashashga haqli ekanligi bilan bog‘liq falsafiy fikr-ta‘kid ustivor. Shu fikr barobarida kichik nivx elatini mahv etgan, yerlariga xo‘jayinlik qilib, o‘zga bir ma‘naviy-ijtimoiy hayot tarziga solgan bosqinchilarning ezguliklar obraz-qiyofasi ham o‘quvchi diqqat markazida jonlanib turadi. Shu ma‘noda asarda boshdan-oxir erk sog‘inchi va qadri haqidagi markaziy g‘oyaning yetakchilik qilib turishini his qilish qiyin emas. Qissadagi erk va erksizlik talqinida nivxlarning nomi ham adib e‘tiborida bo‘lganligini sezish mumkin. Kemada ovga chiqqan O‘rxon bobo, Milxun, Emrayin, kichkina Krisk - qadimgi nivxlarga xos milliy nomlar. Ammo, Aytmatov asarni bag‘ishlagan nivx adibi - sovet xalqining vakili Vladimir Sangi esa ruslashgan pamfiliya egasi. Shu misolning o‘ziyoq kitobxon tasavvurida chor va qizil imperiyalari darida milliy-ma‘naviy qudratlarigacha mustabid siyosat qurboniga alantirilgan kichkina xalq fojiasini jonlantira oladi.

Tahlil va natijalar. Qissada kichkina Kirisk obrazi - yozuvchining asosiy diqqat markazida turganligi e‘tiborni tortmasdan qolmaydi. Qayiqning bir tomonida – O‘rxon chol jiddiy qiyofada trubka tutati o‘tirgan bo‘lsa, ikkinchi tomon burchagida esa “o‘n bi - o‘n ikki yoshlardagi qora ko‘z bola” Kirisk “sug‘urday cho‘nqayib o‘tirgancha “joni ichiga sig‘masdan o‘zini zo‘rg‘a tutib turgan bolakayning ko‘z oldimizga keltiramiz.

Aytmatov asarning voqealar tizimida muhim o‘rin egallaydigan adabiy surat tasviri orqali qahramon ilohiy olami va asar g‘oyaviy-badiiy ko‘lamining teranligiga erisha oladi. Ruhiyat tahlili orqali g‘oyaviy muddaoni amalga oshirish masalasida kema-dagi to‘rt kishi hayotining talqini yozuvchi diqqatini uzluksiz band etib turadi. Kattalar, ayniqsa ham O‘rxon bobo Kiriskning jo‘shqin ruhiyatini, beaded intilishlarini sezar, sezib, bilmaslikka olishadi. Unga jiddiy munosabatda bo‘lish lozim, chunki uyam ana shunda jiddiy niyat bilan o‘sadi, xalqini, oilasini boqadigan jiddiy va mardona dengiz ovchisi bo‘lib shakllanadi.

“Sohil bo‘ylab chopayotgan olapar” asaridagi yetakchi timsol - bolakay Kirisk, qolgan obrazlar, falsafiy-ijtimoiy masalalar ham shu go‘dak olamiga bog‘liq holda tasvirlanadi. Aytish mumkinki, Aytmatov mazkur asaridabola ruhiy olamini ilohiy va mifologik aspektda tasvirlashda eng yuksak san‘atkorlik namunalari namoyish qila olgan. Bu jarayonlar adibning nivxlar ma‘naviyatini, urf-odatlarini nozik bilishi bilan umuminsoniy axloqiy-ijtimoiy qadriyatlar haqidagi qarashlarining qo‘shilib ketishi tarzida ko‘zga tashlanadi.

Nivxlar bolalarni katta ovga ilk bora olib chiqayotganlarida o‘ta ehtiyotkorlik ila ish tutishar ekan. Bu ehtiyotkorlik bolani, yosh naslni asrash, yomon ko‘zlardan, yovuz kuchlardan himoya qilish kabi ma‘naviy mas‘ullik sanaladi. Jin, alvasti, shayton obrazlari, umuman, o‘zga olam vakillarining Yerdagi odamlar hayotiga aralashishi magik realizm asarlariga xosdir. Keyinchalik bu usul postmodernizmdagi fentezi janrida haddi a‘losiga ko‘tarildi. “Sohil yoqalab chopayotgan olapar” qissasida ilohiy motivlar va mifologiyaning go‘zal tarzda uyg‘unlashib ketishi turli noreal obrazlar (suv parisi, shoton tasavvurlari) orqali ham talqin etilgan.

Bola tez o‘tib, ulg‘ayibdi. Dengizga ovga chiqadigan bo‘libdi. Jasur va kuchli degan nom chiqaribdi. Tolei baland bo‘lib tug‘ilgan ekan: dengizga to‘r tashlasa - g‘ij-g‘ij baliq chiqar, yoydan o‘q o‘tsa, dengiz hayvonining bo‘g‘zini teshib o‘tar ekan. Uning shuhrati uzoq-uzoqlarga, o‘rmonlaru tog‘lar ortiga ham taralibdi. O‘rmon qabilasidan bo‘lgan esli-hushli bir qizni barcha rasm-rusumlari bilan unga olib berishibdi. Farzandlar tug‘ilibdi. Shunday qilib, Suv parisi - Ona baliq avlodi ko‘payib, dunyoga tarqalibdi.

Chingiz Aytmatov asar qiziqarililigini, uning sirli-g‘aroyib pafos bilan yo‘g‘rilishini ta‘minlashda suv parisini O‘rxon chol xayollari, ilohiy tasavvurlari bag‘rida uning

visolini sog'inib iztirob chekishini lirik-poetik ruhda talqin etgan. Bu voqea nuroniy cholning tushlariga tez-tez kirib turar, uni ham quvontirib, ham qayg'uga solib, ruhan azoblardi. Bu tushning ajoyib-g'aroyib xosiyati shunda ediki, u har gal O'rxon boboga o'zining mohiyati, ma'nolari va ishoralarining teranligi va aql bovar qilmas darajadagi turlanishlari bilan lol qoldirardi. Chol ko'rgan tushlarining hayot bilan allaqanday mavhum, sezilar-sezilmas sirli munosabati haqida o'y surardi. Bu aloqaning sirli ekanligi va mavhum alomatleri odamni hamisha azobga solardi. O'rxon bobo beixtiyor shuni his etardiki, ko'ngli har qancha alg'ov-dalg'ov bo'lsa ham, u o'sha tushida ko'rganlarini yana va yana ko'rgisi kelaverar, doimo buyuk Suv parisi visol sog'inchi bilan yashardi.

Tayvanlik tadqiqotchi Vu Szya Sinning ta'kidlashicha, Aytmatov ijodiga xos mifologik tafakkur usuli "Sohil yoqalab chopayotgan olapar" qissasida ancha keng va batafsil namoyon bo'ladi. Jumladan, buni O'rxon cholning Ayol baliq, ya'ni, Suv parisi bilan bog'liq xayoliy muloqotlari, u haqdagi maroqli o'ylari, Ayol-baliq-nivx qabilasi totemi ekanligiga oid ilohiy-mifologik mushohadalari sifatida tahlil qiladi.

Qissa syujeti tizimida qadimgi ajdodlarning shama chiqarish, uning quyuq tumanni tarqatib yuborishni iltijo qilish talqini ham ilohiy motiv va folklorizm ohangi bilan yanada

yorqin o'ziga xoslik kasb etgan. Masalan, yulduzlarni to'sib turgan ko'kimtir gumbazning ochilishini so'rab osmon ruhiga iltijo qilishardi. Shamollar egasini - seryol, hurpaygan mahluqni uyg'ona qol, deb iltijo qilishardi. Lekin hammasi behuda bo'lib ketardi. Ularning iltijosiga hech kim quloq solmas, tuman ham tarqalay demasdi.

Kirisk ham yulduzlarning chiqishini kutardi. Ilgari uning uchun osmonda o'yinchoqday yaltirab turadigan yulduzlar hozir hammadan ham zarur edi. O'tgan kechasidan beri ko'rgan kulfatleri uni esankiratib, yuragini olib qo'ygandi. Axir bola qalbi nozik bo'ladi, uni bir umrga mayib va majruh qilib qo'yish mumkin. Ammo qayiqda bo'lgan uch erkak umumiy o'lim xavfini, safarning xatarli oqibatini, quturgan dengiz ofatini yengishdi-ku! Shuning o'zi bolaning dilida bu gal ham najot yo'li topiladi, degan umid uyg'otardi. Osmonda yulduzlar ko'rinsa, bas, boshimizga tushgan azob-uqubatlardan qutilamiz, deb ishonardi bolakay.

Xulosa va takliflar. Qissadagi mifologizm tizimida Kiriskka onasi ko'p bora aytib beradigan, zarur paytda paydo bo'lib odamlarni tashnalikdan qutqaradigan ko'k sichqon haqidagi ertak ham muhim o'rin egallaydi. Aytish mumkinki, qissada ilohiy motiv mifologik poetika bilan, mifologiya bilan bog'liq o'rinlar esa ilohiy-diniy g'oyalari bilan uyg'unlikda o'zaro chatishib ketgan tarzda namoyon bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. Aytmatov Ch. Sohil bo'ylab chopayotgan olapar. Qissa. – Toshkent: Ilm- Ziyozakovat, 2020. – 96 b.
2. Aytmatov Ch. Sarvqomat dilbarim. Qissalar. – Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1973. – 167 b.
3. Eshonqul N. Mendan "men" gacha. – Toshkent: Akademyashr, 2014. – 505 b.
4. Eshonqul J. Mif va badiiy tafakkur. – Toshkent: Fan, 2019. – 312 b.
5. Eshonqul N. Ijod falsafasi. ("Men" dan mengacha-2). – Toshkent: Akademyashr, 2018. – 416 b.
6. G'aniyev I. Ibragimov R. Chingiz Aytmatov va XXI asr. – Toshkent: Akademyashr, 2013. – 288 b.
7. Ву Цзя-цин. Поэтика мифологизма в творчестве Чингиза Айтматова: на материале "Белый пароход", "Пегий пес, бегущий краем моря", "И дольше века длится день": Автореферат дисс... магистра гуманитарных наук. – Тайвань, Тайбэй, 2006. – 12 стр.

Nodira NABIYEVA,

Surxondaryo viloyati Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti o'qituvchisi

Denov tadbirkorlik va pedagogika institute dotsenti, f.f.n R.Xidirov taqrizi asosida

O‘ZBEK AYOLLAR SHE‘RIYATIDA HIJRON MOTIVI

Annotatsiya

O‘zbek ayol shoirlari o‘zining tematikasi bilan boshqa janr ijodkorlaridan ajralib turadi. Hijron, ayriqlik hamda muhabbat mavzulari Nodirabegim ijodidan boshlanib bugungi mustaqillik shoirlari ijodida ham davom etib kelmoqda. Mazkur maqolada ushbu jarayonning yuzaga kelish hamda shakllanish asoslari, hijron motivining o‘ziga xos qirralari muhokamaga tortiladi.

Kalit so‘zlar: Shoira, ayriqlik, muhabbat, metod, she‘riyat, ijod.

МОТИВ РАЗДЕЛЕНИЯ В УЗБЕКСКОЙ ЖЕНСКОЙ ПОЭЗИИ

Аннотация

Узбекские поэтессы отличаются от других жанров своей тематикой. Темы эмиграции, разлуки и любви продолжают в творчестве современных поэтов независимости, начиная с творчества Нодирабегима. В данной статье рассматриваются истоки и формирование этого процесса, конкретные аспекты мотива эмиграции.

Ключевые слова: Поэт, разлука, любовь, метод, поэзия, творчество.

THE MOTIF OF SEPARATION IN UZBEK WOMEN'S POETRY

Annotation

Uzbek female poets are distinguished from other genres by their themes. The themes of emigration, separation and love continue in the work of today's poets of independence, starting with Nodirabegim's work. This article discusses the origins and formation of this process, the specific aspects of the motive of emigration.

Key words: Poet, separation, love, method, poetry, creativity.

Kirish. Jahon adabiyotida ham, milliy adabiyotda ham ishq-muhabbat, visol va hijron, sadoqat-u xiyonat mavzulari antik davrlardan buyon ijodkorlar ruhiyatini larzaga solib, tuyg‘ularini jo‘nbushga keltirib, goh halovatda tutsa, goh oromini og‘rilab, asrlar osha har oshiq qalbida sayqallanib, har ijodkor ijodida yangilanib, jilvalanib kelayotgan mavzulardan biridir. Asli dunyo muhabbatdan tug‘ilgan, azal ishq ayriqlik yomg‘irlariga cho‘milgan, hijron shamollarida sarbasar kezgan...

Adabiyotlar sharhi. Qadimgi dunyo adabiyoti vakillari bo‘lmish Sapfo hamda Alkey ijodining asosiy qismini ham ishq, ayriqlik mavzulari tashkil etadi. O‘zbek mumtoz adabiyotimiz durdonalarini ham aynan muhabbat va hijron mavzularida bitilgan she‘rlar salmoqli o‘rin egallaydi. Shoira lirik merosiga oid turli yo‘nalishda tadqiqotlar olib borilgan. Jumladan, Nodira devonlarining nashrlari Istiqlolga qadar va undan keyin amalga oshirildi. 1958 yilda A. Qayumov tomonidan “Nodira. She‘rlar” [1], Mahbuba Qodirova tomonidan 1963 yilda “Nodira. Asarlar” devonining I va II jildlari [2], 1979-yilda “Nodira-Komila” devoni, 1979 yilda “Sharq klassik merosidan” rukni ostida “Nodira she‘riyatidan”, 2001 yilda “Nodira-Komila” kabi o‘nlab nashrlari amalga oshirildi [3]. Albatta, bu nashrlarning dunyo yuzini ko‘rish katta mehnatning natijasi bo‘lib, matnshunos olimlardan fidoyilikni talab qiladi. Bugungi kunda hur O‘zbekistonimizning zabardast shoirlariga aylangan Muhtarama Ulug‘ova, Oydin Hojjeva, Qutlibeka Rahimboeva, Sharifa Salimova, Gulchehra Jo‘raeva, Inobat Oydin va ko‘pgina boshqa shoirlar Zulfiyaxonim “kashfiyotlari” dir. Zulfiyaxonim ham rahbarlikni, ham onalikni, ham kamtarin insonlikni, ham sadoqatli yorlikni oliy darajada o‘zida uyg‘unlashtira olgan xassos shoira edilar.

Tadqiqot metodologiyasi va empirik tahlil. Mumtoz g‘azaliyotda ma‘shuqa ko‘zi turli tashbehlar bilan tasvirlanadi. Oshiq ma‘shuqa ko‘zlarining zulmkorligidan zorlanadi, undan

muruvvat kutadi. Bu tasvirdan foydalanmagan ijodkorlar bo‘lmasa kerak. Ma‘shuqa ko‘zini “sho‘x va go‘zal” sifati bilan vasf qilgan Nodira uning zulmdan yiroq bo‘lishini so‘raydi. Baytda “mardum” so‘zi “odamlar, kishilar” hamda “ko‘z qorachig‘i” ma‘nosidagi so‘z. Baytning mazmuni har ikkala ma‘noni ham qabul qiladi. Bu esa iyhom san‘atini hosil qiladi.

Tirdoba erur ko‘zimning yoshi, Oshiqni halok etar bu girdob.

Birinchi misradagi “**tirdoba**” so‘zi 1979 yilgi nashrida:

Girdob erur ko‘zimning yoshi,

Oshiqni halok etar bu girdob- “**girdob**” shaklida uchraydi. “**Girdob**” so‘zi “suvdagi chuqurlik, quyun” degan ma‘noni anglatadi. “Tirdoba” so‘zining izohi esa lug‘atlarda kuzatilmaydi. “Girdob” so‘zi baytda ikki o‘rinda qo‘llangan bo‘lib, takrorga asoslangan radd- ul-sadr ilal –ajuz (Sadming ajuzda takrorlanishi) hosil qilgan.

Nodiraning “**Yor la‘lin yod etarmen**” deya boshlanuvchi g‘azali nashrida ham tavvofutli o‘rinlar kuzatiladi. G‘azalning to‘rtinchi bayti 1958 yilgi nashrda:

Sovrulurman hajr vodiysi aro, Majnun **kibi**,

Xizr qilg‘ondek vatan sarchashmai hayvon ko‘rub.

Mazkur bayt 1963 yilgi nashrda:

Sovrulurman hajr vodiysi aro, Majnun **meni**,

Xizr qilg‘ondek vatan sarchashmai hayvon ko‘rub,- tarzida berilgan. Ushbu baytning nasriy bayoniga e‘tibor qaratsak: “Xizr o‘ziga tiriklikni abadiy vatan qilgani kabi men ham ayriqlik vodiysida Majnundek sovurulaman”. Nashrda “kabi” o‘xshatish vositasi “meni” so‘zi bilan almashgan, bu esa bayt ma‘nosiga salbiy ta‘sir ko‘rsatgan.

Mumtoz matnlardagi nafaqat so'z, hatto bir harfning almashinishi ham uni ma'nodan uzoqlashtiradi, muallif aytmochi bo'lgan fikrdan kitobxonni chalg'itadi. Bunday "juz'iy" nuqsonlar Nodira devonlari nashrida anchagina. Jumladan, shoiraning **"Bahor keldi"** deya boshlanuvchi g'azalning yettinchi bayti 1958-yilgi nashrdagi:

Yuzing nazzorasi o'shshoqlarni firdavsi,

Harimi dargahing ahboba jannat-ul-ma'vo,-tazida berilgan. Mazkur bayt 1963-yilgi nashrdagi quyidagicha berilgan:

Yuzing nazzorasi **ushshoqlarni** firdavsi, Harimi dargahing ahboba jannat-ul-ma'vo.

"Ushshoq" - oshiq, "o'shshoq"ning esa lug'atlardagi izohi mavjud emas.

Shoiraning **"Beray jon visol ichra"** degan misralar bilan boshlanuvchi g'azalida ham so'z tarkibidagi harfning(x-j) almashinishi sodir bo'lgan.

Mazkur g'azal 1958 yildagi nashrdagi:

Qading misrai sho'xu **barxastadur,**

Bo'lib xusi devonidin muntaxab,- tarzda berilgan bo'lsa, 1963 yilgi nashrdagi 24- tartib raqamida berilgan bo'lib, g'azalning to'rtinchi bayti quyidagi shaklda berilgan:

Qading misrai sho'xu **barjastadur,**

Bo'lib xusn devonidin muntaxab.

Baytdagi **"barjasta"** so'ziga Porso Shamsiev tomonidan tuzilgan lug'atda "bo'rtib turgan, ko'zga ko'rinarli" deb izoh berilgan. Baytda mashuqa qaddi shoir devonida "ko'zga ko'ringan va ajratib olingan" misraga o'xshatilyapti. Bu o'rinda "barjasta" ma'nosini ifodalovchi so'zni bergan ma'qul.

Keyingi davr atoqli shoirasi sifatida Zulfiyaxonimni tilga olish joiz. Zulfiya butun umri davomida otashin muhabbatiga, o'sha olovli ishqqa, vafoga sodiq qoldi, Hamid Olimjonning ishlarini sabot bilan davom ettirdi, sadoqatni yuksak e'tiqod darajasiga ko'tardi. "Toki men hayotman, tiriksansen ham" deya she'rlarida xitob qilib, hech qachon biror marta ham qiyinchiliklardan nolimay mehnat qildi, armonlardan orzular yasadi, farzandlarini yolg'iz havas bilan tarbiyaladi, ularni komil inson bo'lib voyaga yetkazishga harakat qildi va elga qo'shdi [4].

Zulfiya keng tanilgan jamoat arbobi edi. U Osiyo, Afrika va Yevropaning o'nlab davlatlarida bo'lib, xalqaro xotin – qizlar hamda adabiyot namoyondalarining harakatlarida faol ishtirok etgan. Hamma joyda xalqimizning tarixi, madaniyati, ma'naviyati, ishlari, qadriyatlarini bilan faxrlanib ularni targ'ib etdi [5].

Yo'l uzoq, yo'l yaqin, boshsiz, so'ngsiz yo'l,

Biri tor, biri keng, ravon va so'qmoq.

Tinglab ko'r, qarichi ming ertakka mo'l,

Tug'ilmoqday farzdir birini o'tmoq...

Safar! Oz kezdimi adib hayotda,

Qishloqlar, shaharlar, ellarga safar.

Mudom shay siyohday – xayol – qanotda

Taqdirlarga safar, dillarga safar...

Zulfiyaxonim tabiati bahor osmoni kabi tiniq, u kibni, manmanlikni o'ziga ravo ko'rmas, juda kamtar inson edi. Kattayu kichik davralarda shaxsiy yutuqlaridan so'z ochmas,

ammo xalqimizni, adabiyotimizni o'z darajasiga munosib qilib doim sharaflar edi.

Natijalar. Zamonaviy davr shoirlaridan Qutlibeka Rahimboyevaning ayriliq, hijron motiviga alohida to'xtalishni joiz deb topdik. Qutlibeka Rahimboyeva ijodiga nazar tashlasak, ishq va muhabbat mavzusidagi she'rlarida toza qalb, samimiyatga yo'grilgan hislar, masrurlik, sevgini ulug'lash, uni ilohiy, aziz ne'mat qadar asramoqlik, shuning bilan birga, boshqa ayol shoirlardan farqli ravishda, tuyg'u, izhorlarning biroz pardalanganligini ko'rishimiz mumkin. Shoiraning bu mavzudagi she'rlarining asosiy qismi 1984-yilda chop etilgan "Uzun kunduzlar" to'plamiga kiritilgan bo'lib, 30 yoshlar atrofida yozilgan ko'ngil kechinmalari va ruhiyat manzaralarining ifodasidir. Mazkur kitobidan joy olgan quyidagi she'r so'zimizning aynan isbotidir:

"Yo'q" – dedimi **Sizni** –
kimdir.

Bu – yanglish,
mening vujudimda,
mamlakatimda

Siz hali ham **Shohsiz,**
Hazrati Ishq [5].

Shoiraning mazkur she'ri iyhom badiiy san'ati asosida yozilgan. Iyhom (ar. – shubhaga solish, adashtirish) – bir so'zni bir vaqtning o'zida ikki va undan ortiq ma'nolarda qo'llash. Bir qarashda ma'nosi anglashilib turgan so'z emas, ikkinchi yashirin ma'nosi shoirning asl muddaosi sanaladi [6]. She'r matnida ayni shu badiiy san'atni to'rt o'rinda qo'llanganiga guvoh bo'lamiz. Bir qarashda shoir go'yoki ishqqa murojaat qilinayotgandek tuyuladi, ayni holat o'quvchini chalg'itadi. Barchamizga ayonki, badiiy adabiyotda, ayniqsa, she'riyatda umuminsoniy tuyg'ular, mavhum tushunchalar, Vatan va onaga "siz" emas "sen" deya murojaat qilinadi. Ikkinchidan shoir "Siz" deya murojaat qilganda ikkala o'rinda ham bosh harflar bilan yozilmoqda. Anglashiladiki, sun'iy ravishda jumladagi urg'u aynan shu so'zga tushirilmoqda. Keltirilgan dalillar shuni ko'rsatadiki, lirik qahramon o'z muhabbati qanchalik yashirin bir tarzda ifoda etmasin, bu so'zning ostida yashiringan yuksak hurmat, ko'klarga ko'tarish va erkalash ma'nolari sezilib turadi. So'nggi qatorlaridagi "Siz hali ham Shohsiz, Hazrati Ishq" kalimalarini ham yuqoridagi tahlillar asosida injalaganda tahlillar xulosasi yanada oydinlashadi.

Qutlibekaning ayni shu to'plamga kiritilgan "Siz shuncha yaxshisiz" turkumidagi she'rlarda ham muhabbat va ayriliq motivi asosiy o'rinda aks etadi. Quyida keltirmochi bo'lganimiz she'rda ayriliq motivining go'zal tasvirini ko'ramiz:

To'xtaysiz yana bir ko'rgingiz kelib,

Qarog'ingiz – suvga cho'kayotgan cho'g'.

Tashlab ketmoqlikka ko'zingiz qiymas,

Olib ketolmaysiz ilojingiz yo'q [7].

Shoir ayriliq majburiyatini yelkasiga olgan ikki oshiq ko'ngilning iztiroblarini barchaga tanish holatlar bilan badiiy bir tilda jonli aks etadi. Shu birgina bandeda ifodalangan holat ko'z o'ngimizda ekranda yirik planda tasvirlanayotgan kadr misoli aks etadi. Suyuklisini tark etib ketayotgan oshiq uni yana bir bor ko'rmoq uchun ortga o'giriladi. Ayni shu vaqt ko'zingiz qaroqlariga yosh qalqigan oshiqning ko'zlariga tushadi. Bu holni shoir "Qarog'ingiz – suvga cho'kayotgan cho'g' " deya tasvirlar ekan, go'zal san'atlardan biri bo'lmish tashbehni qo'llab, qarog'ini "suvga cho'kayotgan cho'g' "ga mengzab, betakror o'xshatish qiladi. Keyingi ikki misra arosatda qolgan, ikki yo'l o'rtasida qolgan oshiqning iztiroblarini, ayanchli qismatini yana-da oydinlashtiradi.

Quyida keltirilgan mazkur turkumidagi ikkinchi she'r yuqoridagi she'rning davomi o'laroq yangraydi:

So'roqladim, topdim siz sevgan kuyini,

Siz sevgan gullarni saralab qo'ydim.

Siz sevgan ranglarda yasatib uyni,
O'zim ham shu rangda liboslar kiydim.
Lahzalar qalbinga sezdirib kechdi,
Siz bo'lib tuyildi o'tgan har sharpa
Eshikni ko'p marta yugurib ochdim
Va ohista yopdim yana ko'p marta.
Siz-chi, ostonadan ketdingiz qaytib,
Sog'inchingiz-u... so'ngra uzringiz aytib [8].

Yorning hijron kunlari tasvir etilgan bu she'rdan ayriqliqdagi kunlar ifodalangan. Bir insonni butun borlig'i bilan sevgan ayol, aslida o'zini unutib, ma'shug'i uchun yashayotgan bo'ladi. Ayol uni tark etgan oshig'ini bir kuni qaytar, deya kutar ekan, u sevgan kuylarni topib, yor bo'lib tinglaydi, o'zining jismida uni yaratadi. Yorim kelganda xursand bo'lsin deb, u sevgan gullarni saralab qo'yadi, u sevgan ranglar bilan uyni yasatib, hatto o'zi ham shu ranglardagi liboslarni kiyadi. Ammo bu holat bir emas, bir necha marta takrorlangan bo'lsa, ajab emas. Birinchi bandda ma'shuqaning sog'inchi kuchsizroq edi. Yorning yaqin, tez kunlarda qaytishiga ishonch bor edi.

Ikkinchi bandda esa sog'inch haddan osha boshlagan, ayolning ko'zlari har lahza yo'lda edi. Har o'tgan sharpa uning nazarida suyuqliki bo'lib tuyular va eshikni sog'inch va umid bilan ko'p marta ochib, umidsizlik bilan ohista yopardi. Keyingi ikki satrli bandda to'g'ridan to'g'ri yorga murojaat qiladi. "Siz-chi, ostonadan ketdingiz qaytib, Sog'inchingiz-u... so'ngra uzringiz aytib". Bu jumalarga kelib sog'inch alamga aylandi.

Qutlibekaning "Siz shuncha yaxshisiz" turkumiga kiruvchi "Men sizni kutayman", "Siz kelar kun", "Eshikdan kirasiz...", "Ko'zingizda tashvish suvrati nechun...", "Bitta buloqdagi yaproqlar misol...", "Yilning to'rt fasli ham..." kabi she'rlari ham ayni mazmunda. Bu she'rlarda ma'shuqa yorning sog'inchi bilan, "u qaytadi" degan umid bilan yashab, faqat o'sha bir kuni kutib yashasa, boshqa she'rlarida oshig'ini bir lahza bo'lsa-da, baxtli qilish, baxtli ko'rish uchun har narsaga tayyor mahbubining muhabbati tasvirlanadi.

Men g'arib emasman, bilsangiz,
Do'stim ko'p bu oydin kechada.
Baribir o'zingiz kelsangiz,
Baridan ketaman, kechaman!

Shuningdek, 1989-yil 35 yoshlar atrofida nashr etilgan "Uyg'onish fasli" to'plamiga kiritilgan "Boshimda bir osmon yulduz-sham..." deya boshlanuvchi muhabbat motivi yetakchilik qilgan she'rida ham mahbuba yor visoli uchun dunyolardan kechmoqqa hozir. Qutlibekaning 1991-yilda chop etilgan "Ozodlik" kitobidan olingan quyidagi parchada ham lirik qahramonning hijron kunlari tasvirlanadi:

Eh, siz bormisiz, sizim,

Siz yurasiz, qaylarda?!

"Dunyo shu kech turlandi..." she'ridan olingan ushbu satrlarni shoira 40 yoshlar atrofida bitgan. Ko'rinib turibdiki, Qutlibeka she'riyatida ayriqliq motividagi she'rlar ko'proq uchraydi.

Sevmaklikdan o'zga iqtidorim yo'q –
Telba bir erkakka tegishli qulman.
Umrin sarig' kiydi yechib yashil, ko'k,
Men yolg'iz muhabbat bilan mashg'ulman.

Shu to'plamga kiritilgan navbatdagi "Men" sarlavhali turkum she'rlaridan biri ham tushkunlik ruhida yozilgan. Muhabbatiga munosib javob olmagan lirik qahramon o'zini malomat qiladi va muhabbtidan yozg'iradi. Shoira yana bir "Qo'shiqdan so'ng..." sarlavhali she'rida muhabbat haqida shunday satrlar bitadi:

"Dunyoda muhabbatdan yiroq hishlarning,
"Yiroq tuyg'ularning o'lgani yaxshi.

O'nga yaqin she'riy to'plamlar sohibasi Qutlibekaning ijodida jo'shqin muhabbat ruhida she'rlari kam bo'lsa-da, muhabbat mavzusini ichiga oluvchi sog'inch, hijron, visol va ayriqliq motividagi she'rlari asosiy o'rin egallaydi.

Shu o'rinda yana bir shoira Dilrabo Mingboevaning hijron nafasidagi ijodidan parcha keltiramiz.

Bir kechada sochim oqardi,
G'irrom dunyo,
Qaytarib ber qora kunlarni,
Sochlarimni bo'yamoqchiman [3, 11].

Dilrabo Mingboeva adabiy talqinida tavsif kontrast belgilarni yanada kuchaytirishga xizmat qiladi: «g'irrom dunyo» taqdim etayotgan iztirob ko'lami keng, «qora kunlar» epitetiga yangi ma'no qirrasini yuklagan shoira «yomg'irlar kuyi»ga ko'ngil torini sozlashni orzu qiladi. Nahot, «ulkan bo'shliq – senga urilmoqchunmi?». Muallif so'z birikmasi vositasida qayta shakllantiradigan sifatlashlardan ruhiyat manzarasini chizishda samarali foydalanadi. Uslubiy qo'llanma tasvir va ifodani bir-biriga qorishtirib yuboradi, poetik munosabat aniqligi muqoyasa estetik quvvat- hofizasini oshiradi. Tasvir predmeti yorqinligi ijodiy muvaffaqiyatni ta'minlaydi [11].

Xulosa va munozara. Bu murakkab hayot qalbi o'z xalqi va Vatanga mehr – muhabbat bilan to'lib – toshgan, dunyodan ezgulik va go'zallik izlab yashagan bu ayolni hamma vaqt ham ayagani yo'q. Aslida, bu dunyoda ayriqliq va hijron azobi barchaning ham boshida bor. Ammo g'am – anduh va xasratlarni matonat bilan yengib, tog'dek bardoshi bilan vafo va sadoqat ramziga aylangan Nodirabegim, Zulfiya, Qutlibeka kabi ayollar xar qanday yuksak hurmat va ehtiromga munosibdir.

ADABIYOTLAR

1. Nodira. She'rlar. – T.: O'z. davlat badiiy nashriyoti, 1998.
2. Nodira. Devon. (O'zbek va fors-tojik tillaridagi she'rlar). – T.: O'zbekiston fanlarakademiyasi nashriyoti. 1993.
3. Nodira she'riyatidan. – T.: O'zbekiston nashriyoti. 2009.
4. Zulfiya. Baxor keldi seni so'roqlab. Yangi asr avlodi. Toshkent.
5. Jalilova F. Bu nazm bog'iga kirolmas xazon. Tong yulduzi. Toshkent.
6. Qutlibeka. Chaqmoqlar fasli. Sahhof, – Toshkent. 2022.
7. Husayniy A.-Badoyi' us-sanoyi'. – Toshkent, G'.G'ulom nomidagi ASN;
8. Qur'onov D. Adabiyotshunoslik lug'ati. – T.: akadennashr, 2013;
9. G'aniev I. Afoqova N. Abdullo Orif falsafasi. – T.: Muharrir nashriyoti. 2021.
10. Qutlibeka. Chaqmoqlar fasli. Sahhof, – Toshkent. 2022.
11. Salaev F., Qurboniyozov G. Adabiyotshunoslik atamalarining izohli so'zligi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010.

Nigina NAVRUZOVA,
Buxoro davlat universiteti o'qituvchisi
E-mail: n.x.navruzova@buxdu.uz

NamMQI katta o'qituvchisi P.Botirova taqrizi asosida

SO'ZNING SEMANTIK TUZILISHIDA KONNOTATIV MA'NONING AHAMIYATI

Аннотация

Maqolada denotativ va grammatik makrokomponentlar bilan bir qatorda so'zning semantik tarkibining bir qismi sifatida konnotativ ma'no tasvirlangan. Konnotatsiyani o'rganishda nutqiy konnotatsiya va til konnotatsiyasi o'rtasidagi farq hamda so'zning semantik tuzilishida konnotativ ma'noning ahamiyati e'tiborga olinadi.

Kalit so'zlar: Konnotatsiya, so'zning semantik tuzilishi, motivatsiya, so'zning ichki shakli.

THE SIGNIFICANCE OF CONNOTATIVE MEANING IN THE SEMANTIC STRUCTURE OF THE WORD

Annotation

The article describes the connotative meaning as a part of semantic structure of the word along with the denotative and grammatical macrocomponents. The difference between speech connotation and language connotation as well as the semantic structure of a word is taken into consideration while studying connotation.

Key words: Connotation, Semantic Structure of the Word, Motivation, Inner Form of a Word.

ЗНАЧЕНИЕ КОННОТАЦИИ В СЕМАНТИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЕ СЛОВА

Аннотация

Статья посвящена рассмотрению коннотативного значения как части семантической структуры слова наряду с предметно-логическим и грамматическим макрокомпонентами. Исследование коннотации предлагается проводить с учетом разграничения речевой и языковой коннотаций, а также с учетом понятия семантическая структура слова.

Ключевые слова: Коннотация, семантическая структура слова, языковая личность, мотивация, внутренняя форма слова.

Kirish. Tilda har bir unsurning o'z vazifasi, ma'no doirasi, boshqa unsurlar, birliklar bilan bog'lanish qonuniyatlari bor. Konnotatsiyaning mohiyati va ahamiyatini o'rganish zamonaviy semasiologiyaning asosiy yo'nalishi hisoblanadi. Konnotativ ma'nolar so'zning to'g'ridan-to'g'ri ta'rifidan tashqarida yotgan yoki ko'zda tutilgan ma'nolarni kiritish orqali uning semantik tuzilishini kuchaytiradi.

Konnotatsiya so'zning to'g'ridan-to'g'ri ta'rifidan tashqari ta'sir qilishi mumkin bo'lgan qo'shimcha hissiy, madaniy yoki ijtimoiy assotsiatsiyalarni keltirib, so'zning semantik tuzilishini boyitadi. Ushbu qo'shimcha ma'no qatlami muloqotda nozikliklarni, ohangni va nuanslarni yetkazishga yordam beradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Konnotatsiya deganda biz til birligining denotativ va grammatik mazmunini ma'lum bir tilda so'zlashuvchilarning empirik, madaniy, tarixiy, dunyoqarash bilimlari, so'zlovchining hissiy yoki qadriyat munosabati bilan bog'liq bo'lgan ma'lumotlar asosida to'ldirilgan har qanday komponentni tushunamiz.

Agar oddiy so'zlar uchun ma'noning konnotativ komponenti ixtiyoriy bo'lsa, okkazial so'z denotativni emas, balki konnotativ funktsiyani amalga oshirishga qaratilgan. Shu bilan birga, konnotatsiya leksik ma'noga mexanik "o'sish" yoki "qo'shimcha" emas, balki ekspressiv rang beruvchi ma'noning ajralmas qismidir.

Turli olimlar, jumladan V.V. Vinogradov, M.A.Krongauz, I. V. Arnold, V. I. Shaxovskiy, E. S. Aznaurova, A. V. Filippov, Z. D. Popova, I. A. Sternin, L. A. Sergeeva, V. I. Goverdovskiy, V. N. Manakin va V.N.Teliya konnotatsiyaning denotatsiya bilan o'zaro ta'siri, uning strukturaviy jihatlari, tipologiyasi, vazifalari, qiyosiy va kognitiv tadqiqi bo'yicha turlicha qarashlarni taqdim etgan. Zamonaviy semasiologiya asosiy e'tiborni konnotatsiyaning

ahamiyati va so'zning to'liq semantik tuzilishini tushunishdagi ahamiyatiga qaratadi. Konnotativ ma'nolar so'zma-so'z ta'rifdan tashqariga chiqib, nazarda tutilgan yoki taklif qilingan ma'no qatlamlarini kiritadi [1].

Shu bilan birga, ba'zi fundamental pozitsiyalar bo'yicha, obro'li tadqiqotchilarning mulohazalari ko'pincha nafaqat farq qiladi, balki butunlay qarama-qarshidir [2]. Demak, masalan, asosiy savollardan birida, ya'ni konnotatsiyaning so'z ma'nosi tarkibida tutgan o'rni masalasida qarama-qarshiliklar kuzatiladi. "Hozircha konnotatsiyaning lingvistik mohiyatini aniqlashda semasiologlarning qarashlarida tafovutlar ustunlik qilmoqda", - deb ta'kidlaydi N. F. Alefirenko va misol sifatida u konnotatsiya "nominativ birliklarning semantik tarkibi" ning bir qismi ekanligi (E. S. Aznaurova, I. V. Arnold, V. N. Teliya, V. I. Shaxovskiy) va konnotatsiyaning «lingvistik semantikaning ajralmas qismi» emasligi (Yu. D. Apresyan, N. G. Komlev, D. N. Shmelev) haqidagi tarafdorlarning qarama-qarshi nuqtai nazarlarini keltiradi.

Shunday qilib, so'zning konnotativ ma'nosining yaxlit nazariyasi yo'qligi tadqiqotimizning dolzarbligini belgilaydi [3]. Bundan tashqari, konnotatsiyaning lingvistik maqomini aniqlash muammosi bo'lib, uning yechimi umumiy va qiyosiy tilshunoslik, tarjimashunoslik, psixosemantika, madaniy tilshunoslik, madaniyatlararo muloqot, kognitiv tilshunoslik va boshqa fanlar nazariyasini rivojlantirishga tegishli tuzatishlar kiritadi.

Konnotativ ma'noning so'z ma'nosining boshqa tarkibiy qismlari bilan aloqasini aniqlashdan oldin, "so'zning semantik tuzilishi" tushunchasining chegaralarini aniqlash kerak [4].

"So'zning semantik tuzilishi" atamasi tilshunoslikda uzoq vaqtdan beri qo'llanilganiga qaramay, uni o'qishda turli

xil talqinlarning birgalikda mavjudligini ta'kidlash kerak. Terminologik aralashuv (birinchi navbatda, mantiq, psixologiya, falsafa va boshqalardan olingan atamalar) asl lingvistik terminologiya tizimini "o'zgartirib yubordi". Natijada, bizda bir nechta parallel atamalar yoki bir xil atamaning turli xil ta'riflari mavjud [5]. Bu "so'zning semantik tuzilishi" ni ifodalashda o'zgaruvchanlikni keltirib chiqardi.

Demak, M.A.Krongauz bu atama orqali polisemantik so'zning ma'nolar tizimini bildiradi. U bir xil leksema ma'nolari – leksik-semantik variantlar o'rtasidagi munosabatlar haqida gapirar ekan, ular orasidagi bog'lanishning uchta asosiy turini belgilaydi: radial, zanjir va aralash. Muallif so'zlarning ma'nolari murakkab tuzilmani ifodalashini ta'kidlab, "prototip" ma'no va "olingan" ma'nolarni aniqlaydi [6]. Ushbu tasnif A. A. Potebnya tomonidan so'zning "tezkor" va "keyingi" ma'nolari nazariyasiga mos keladi.

Ushbu yondashuvga muvofiq, V. V. Levitskiy so'zning semantik tuzilishi haqidagi tasavvurini taqdim etadi, bu esa uni "bir necha ierarxik o'zaro bog'langan pastki tuzilmalardan tashkil topgan tuzilma sifatida, ko'p qatlamli kompleks sifatida belgilaydi, uning tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat: "semantika" tashqi voqelikning obyektlari va hodisalari so'zi bilan ifodalanadigan ma'lumotlar yoki bilimlar), "pragmatika" (muloqot shartlari to'g'risidagi ma'lumotlar yoki bilimlar), "sintaktika" (belgidan foydalanish qoidalari haqidagi ma'lumot yoki bilim)" [7].

"So'zning semantik tuzilishi" atamasini polisemantik so'zning individual ma'nosining ichki tashkiloti va hosila so'zlarning ma'no komponentlari o'rtasidagi munosabatlar sifatida ham tushunish mumkin.

Tadqiqotning maqsadi so'zning semantik tarkibidagi konnotativ ma'noning o'rini aniqlashdir [8].

Tahlil va natijalar. Bizning ishimizda bu atama lingvistik belgining ma'no tuzilishini aks ettiruvchi murakkab shakllanish sifatida talqin qilinadi. So'z ma'nosi tuzilishining asosiy tarkibiy qismlari sifatida biz grammatik va mantiqiy komponentlarni ajratamiz. Ularning so'z ma'nosini shakllantirishdagi o'rni va tarkibiy qismlarga bo'linish imkoniyatlarini hisobga olib, ishimizda ularni makrokomponentlar deb ataymiz. Ushbu ikki makrokomponent so'zning semantik tuzilishining o'zagina bir qismidir [9]. Ularning har biri belgili va denotativ komponentlarga: grammatik denotatsiya va belgiga, shuningdek, mos ravishda mantiqiy qism ma'nosining denotativ va ishoraviy komponentlariga bo'linishga imkon beradi.

"Lingvistik atamalar lug'ati"da O.S. Axmanova konnotatsiyaning quyidagi ta'rifini ko'rishni mumkin: "Qo'shimcha ma'no - (qo'shilgan ma'no, rang berish, bo'yash). So'zning (yoki iboraning) qo'shimcha mazmuni, uning asosiy ma'nosiga qo'shilgan semantik yoki stilistik bo'yoqdorlik turli xil ekspressiv-emotsional-baho ohanglarini ifodalashga xizmat qiladi va gapga tatanavorlik, o'ynoqlik, yengillik, tanishlik berishi mumkin".

Ammo konnotatsiya ta'riflari aslida oson ko'rinsa-da juda oddiy emas. So'nggi o'n yilliklarda konnotatsiyani o'rganishga turli yondashuvlar paydo bo'ldi, bu esa ushbu hodisaning murakkabligini ko'rsatadi [10].

I.A. Sternin o'zining "So'z ma'nosining tuzilishini tahlil qilish muammolari" asarida konnotatsiyaga quyidagi ta'rifni beradi: "Konnotatsiya tushunchaga nisbatan qo'shimcha ma'lumot, aloqa holatining xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan ma'noning bir qismi sifatida tushuniladi. Konnotatsiya lisoniy belgining tizimli ma'nosining bir qismidir".

V.N. Teliya konnotativ ma'noni "til birliklari semantikasiga muntazam va vaqti-vaqti bilan kiritiladigan va nutq subyektining gapda ko'rsatilganda voqelikka hissiy-baholovchi va stilistik jihatdan belgilangan munosabatini ifodalovchi semantik mohiyat" deb aytadi.

Konnotativ makrokomponent leksik va frazeologik ma'no tarkibiga belgi-denotativ bilan birga kiradi va u bilan o'zaro ta'sir qiladi, degan bir qator tadqiqotchilar fikriga qo'shilamiz [11].

Ma'noning konnotativ komponenti tuzilishi haqida ham olimlar turlicha fikrlar bildiradilar. A.V. Kunin hissiy, ekspressiv va funktsional-stilistik komponentlarni ajratib turadi. L.E. Kruglikova hissiy va baholovchi haqida gapiradi, lekin stilistik komponentni o'z ichiga olmaydi.

Ko'pgina olimlar konnotatsiyaning baholovchi komponentini o'rganish muammosi bilan shug'ullangan. Yondashuvlarning xilma-xilligi ushbu komponentning konnotatsiyadagi murakkabligi va ahamiyatini ta'kidlaydi.

Tahlil jarayonida so'zning baholovchi komponentini ushbu komponent bilan so'zning qo'llanilishining haqiqat yoki yolg'onligi bilan bog'lab bo'lmaydi; qo'llanilgan so'zning bahosi real vaziyatga mos kelmasligi mumkin". Muallif baholashning subyektiv xususiyati haqida gapiradi. Darhaqiqat, inson o'z dunyoqarashiga, jamiyat qadriyatlaridan farq qilishi mumkin bo'lgan ijtimoiy-madaniy qadriyatlarga ega bo'lgan baholashning "subyektivi" hisoblanadi.

Muhokama. Shu bilan birga, ko'plab mualliflar baholash komponentining obyektiv tabiati til hamjamiyatining ijtimoiy tajribasi va unda e'tirof etilgan me'yor yig'indisi to'g'risida gapirishadi. Shunday qilib, biz baholashning ikki tomonlama xususiyatini ko'ramiz. Biz tadqiqotimizda E.F.Arsentyevaning "baholash subyektning tilda mustahkamlangan nominatsiya obyektiga munosabati sifatida belgilanishi mumkin" degan fikriga amal qilamiz.

Quyida biz turli kontekstlarda konnotativ ma'nolarga bir nechta misollar keltirdik:

"After a long day at work, coming back to my cozy home feels like a warm hug". Birinchi misolda "home" (uy) so'zi xavfsizlik va tegishli tuyg'ularni uyg'otadigan issiqlik, xavfsizlik va qulaylik ma'nolariga ega bo'lishi mumkin.

"I can't trust him; he's always been a snake in the grass."

Ikkinchi misolda "snake" (ilon) so'zi ko'pincha yolg'on yoki xiyonatni anglatadi, bu salbiy yoki ishonchsiz xarakterni anglatadi.

"The firefighter's heroic actions in rescuing the family from the burning building were truly brave."

Biror kishini tasvirlash uchun "brave" (jasur) so'zidan foydalanish botirlik, mardlik yoki jasoratni anglatishi mumkin, bu ularning harakatlariga qoyil qolishni anglatadi.

"As I gazed at the serene blue ocean, I felt a deep sense of peace and tranquility wash over me."

Moviy rang ishlatilgan kontekstga qarab, xotirjamlik, tinchlik yoki sokinlik ma'nosiga ega bo'lishi mumkin.

Ushbu ma'nolar aytilgan so'z va g'oyalarni yanada boy va nozikroq tushunishga yordam beradi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, nominativ birliklardagi konnotatsiya alohida so'zlar, iboralar yoki boshqa til birliklari bilan ularning to'g'ridan-to'g'ri yoki denotativ ta'riflaridan tashqari bog'langan qo'shimcha ma'nolar, his-tuyg'ular va assotsiatsiyalarni anglatadi. Nominativ birliklarning konnotatsiyalarini tushunish turli madaniy va ijtimoiy kontekstlarda samarali muloqot qilish va tilni talqin qilish uchun juda muhimdir.

1. Khamidovna N. N. (2022, January). The importance of denotation and connotation. In *Integration Conference on Integration of Pragmalinguistics, Functional Translation Studies and Language Teaching Processes* (pp. 119-120).
2. Navruzova, N. (2022). Выражение коннотативного значения в литературных произведениях. *центр научных публикаций (buxdu. Uz)*, 24 (24). Центр научных публикаций (buxdu. Uz), 24, 24.
3. Navruzova, N. (2022). Выражение эмоционально-экспрессивности в единицах речи. *Центр научных публикаций (buxdu. Uz)*, 8 (8).
4. Navruzova Nigina Khamidovna, & Juraeva Gulmira. (2023). Ingliz va o‘zbek tillarida frezeologizmlarning lingvomadaniy xususiyatlari. *Integration Conference on Integration of Pragmalinguistics, Functional Translation Studies and Language Teaching Processes*, 61–64.
5. Navruzova Nigina Khamidovna, & Kodirova Dilfuza. (2023). The stylistic features of phraseological synonyms in english and uzbek languages. *Integration Conference on Integration of Pragmalinguistics, Functional Translation Studies and Language Teaching Processes*, 65–67.
6. Navruzova Nigina Khamidovna. (2023). The expression of connotative meanings in the structure of the english language. *Integration Conference on Integration of Pragmalinguistics, Functional Translation Studies and Language Teaching Processes*, 76–81.
7. Navruzova Nigina Xamidovna. (2023). Nominativ birliklarning konnotativ aspekti. *Integration Conference on Integration of Pragmalinguistics, Functional Translation Studies and Language Teaching Processes*, 106–110.
8. Akramov I. (2021). What is the importance of using aphorism in our speech?. *центр научных публикаций (buxdu. uz)*, 8(8).
9. Akramov I. (2022). Linguistic Simplicity of Aphorisms in English and Uzbek. *Центр научных публикаций (buxdu. uz)*, 24(24).
10. Akramov I. I. (2022, January). The special characteristics of the aphorisms. In *International journal of conference series on education and social sciences (Online)* (Vol. 2, No. 1).
11. Akramov I. (2020). The aphorism and the aphoristic style of communication. *Центр научных публикаций (buxdu. Uz)*, 1(1).

Manzura NAMAZOVA,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi, PhD
E-mail: manzuraorakova570@gmail.com

F.f.d I.G‘aniyev taqrizi ostida

IMAGE OF THE HUMAN SPIRIT IN THE WORKS OF UTKIR HASHIMOV

Annotation

In this article, the creativity of Utkir Hashimov, a literary critic who wrote works in the direction of Uzbek literature and prose in the second half of the 20th century, human character and mentality in his works, and the oppressive defects of the times, are discussed in the life of people. The impact of various conflicts on the students is given and analyzed.

Key words: psyche, image, spiritual power, spiritual food, harmony of emotions, national calorite, thinking, emotion, artistry, human psyche, poet in prose, conflict.

ИЗОБРАЖЕНИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ ПСИХИКИ В ТВОРЧЕСТВЕ УТКИРА ХАШИМОВА

Аннотация

В данной аннотация рассматривается творчество Уткира Хашимова, литературного критика, написавшего произведения в направлении узбекской литературы и прозы во второй половине XX века, человеческий характер и менталитет в его произведениях, гнетущие пороки времени, обсуждаются в жизни людей приводится и анализируется влияние различных конфликтов на студенческую жизнь.

Ключевые слова: психика, образ, духовная сила, духовная пища, гармония эмоций, национальный калорит, мышление, эмоция, артистизм, человеческая психика, поэт в прозе, конфликт.

O‘TKIR HOSHIMOV ASARLARIDA INSON RUHIYATI TASVIRI

Annotatsiya

Mazkur maqolada XX asr ikkinchi yarmida ijod qilgan, shu bilan birga o‘zbek adabiyoti hamda nasr yo‘nalishida o‘zgacha ruhdagi asarlar yozgan adabiyotshunos ijodkor O‘tkir Hoshimovning ijodiyoti, uning qalamiga mansub asarlaridagi inson harakteri, ruhiyati va zamonaning zulmkor qusurlari oqibatida insonlar hayotida ro‘y bergan turli xil ziddiyatlarning o‘quvchilarga ta‘siri haqida ma‘lumot beriladi va tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: psixika, obraz, ruhiy kuch, ma‘nan ozuqa, his-tuyg‘ular uyg‘unligi milliy kалorit, fikrlash, hissiyot, badiiyat, inson ruhiyati, nasrdagi shoir, ziddiyat.

Kirish. O‘tkir Hoshimovning tavallud topganiga 80 yil bo‘lganligi munosabati bilan Prezidentimizning “O‘zbekiston xalq yozuvchisining 80 yilligini keng nishonlash to‘g‘risida”gi qarori buyuk yozuvchi xotirasiga xalqimizning naqadar chuqur hurmat va e‘tiborda ekanligidan darak beradi. Bu XX asr ikkinchi yarmida yangi o‘zbek adabiyoti, ayniqsa, o‘zbek nasri rivojiga ulkan hissa qo‘shgan ijodkorga o‘z asarlarida xalq muammolari, quvonch va dardlarini badiiy talqin etgan ijodkor sifatida hurmat va ehtirom ifodasi edi. Joriy 2024-yil 5-avgustda esa yozuvchi tavalludiga 83 yil to‘ladi.

O‘tkir Hoshimov 20-asrning ikkinchi yarmida o‘zbek adabiyoti, aniqrog‘i, o‘zbek nasri taraqqiyotida munosib o‘rin tutadi. Mustabid tuzum sharoitida o‘zining rost so‘zlari bilan jamoatchilik e‘tiborini qozondi. Yozuvchi o‘z asarlarida hamisha haqiqatni aytishga harakat qilgan, hech qachon yolg‘on gapirmagan, zamona ikkiyuzlamachilariga qo‘shilmagan, balki jamiyatdagi qusurlarni ro‘y-rost ochib bergan asarlari bilan ijod cho‘qqisiga erishgan. Ijodkor adib yozgan har bir asari oddiy so‘z bilan ochiq-oydin yoritilgan bo‘lishiga qaramasdan o‘quvchini mulhoza yuritishga undaydi.

Barcha adabiyotshunoslarga ma‘lumki, adabiyot olamida ikki tushuncha, ya‘ni, “nasrda shoir” hamda “nasrda ohang” atamalarini ishlatamiz. Nasriy shoir deb O‘tkir Hoshimovni, yozuvchi yaratgan asarlarni nasriy kuy deb hisoblasak xato bo‘lmaydi. Bunga sabab O‘tkir Hoshimov yozgan har bir asar o‘zgacha ruh bilan dunyoga kelgan. Uning asarlarida inson ko‘nglining nozik masalalari, his-tuyg‘ulari

turli holatlarda aks etgan. O‘tkir Hoshimov yozgan asarlar qiymati shu qadar balandki, o‘qigan insonni o‘yga cho‘mdiradi, shaxs psixologiyasiga ta‘sir o‘tkazmasdan qo‘ymaydi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Berilgan fikr va mulohazalardan shunday xulosalarga kelishimiz mumkinki, badiiy asarlarda ruhiyat masalasi va asarlardagi obrazlar psixologiyasini tahlil etish hamda shu tahlil natijasida insonlar fikrlashi, dunyoqarashini badiiyat bilan qamrab olinishini ta‘kidlab o‘tish kerak. “Yozuvchi hamisha: “Umr Tangrining odamzodga o‘lchab bergan omonatidir”, -der edi. U mana shu omonatga xiyonat qilmay yashashga intilib, mazmunli hayot kechirish, umrboqiy asarlar yozishga harakat qilardi” [1].

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolaning maqsadidan kelib chiqib, ishda tahliliy, tarixiy-tipologik, psixoanalitik usullardan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Birinchi navbatda, psixologizm haqida to‘xtalib o‘tamiz. Psixologizm, turli san‘at turlarida (adabiyot, san‘at, musiqa) kabi psixologik jihatdan odamlarning mantiqiy, hissiy, va ijtimoiy holatlarini tahlil qilishga qaratilgan usullardan biridir. Inson psixologiyasi turli yo‘nalishlarga bo‘linadi. Bundan tashqari, psixologiyada turli turdagi tushunchalar, texnikalar va usullar mavjud. Quyidagi turli inson psixologiyasi yo‘nalishlari mavjud:

1. Kognitiv psixologiya: Bu yo‘nalish, odamlarning o‘ylash, fikrlash va tushunish jarayonlarini o‘rganadi. U, o‘ylagan narsalar, xayol, xotiralar va fikrlar bilan bog‘liq mavzularni tahlil qiladi.

2. Davriy psixologiya: Bu yo'nalish, inson davrining o'zgarishlari va o'zaro munosabatlarda qanday o'zgarishlar sodir bo'lishini tahlil qiladi. U, insonning rivojlanish davriga qarab davrning o'zgarishi va shakllanishi mavzusini o'rganadi.

3. Sotsial psixologiya: Bu yo'nalish, insonlarning ijtimoiy guruhlar bilan o'zaro munosabatlarini, jamiyatda qatnashishlarini va ijtimoiy ko'rsatkichlarini o'rganadi.

4. Klinik psixologiya: Bu yo'nalish, odamlarning psixologik kasalliklari, noyob tajribalari yoki psixologik muammolariga qaratilgan yordam berishga qaratilgan.

5. Tarbiyaviy psixologiya: Bu yo'nalish, o'quvchilar, o'quvchilar va o'quvchilar bilan ishlash, o'qituvchilar va o'quvchilarning o'zaro munosabatlari, o'qitish va o'rganishning psixologik jarayonlari va boshqalar tomonidan o'qib ketilgan psixologik jarayonlarni o'rganadi.

6. Kliniki psixologiya: Bu yo'nalish, klinik psixologik kasalliklarga, ularning davolash usullariga va kasallarning ma'lumotlari o'rganilgan holda ularning davolashini o'rganadi.

Bu faqat qisqa bir ro'yxatdir va psixologiyada boshqa yo'nalishlar ham mavjud. Har biri insonning o'zining ahamiyatli bo'lgan tajribalari va qoniqishlari bilan bog'liqdir.

O'tkir Hoshimovning asarlari esa psixologizmni o'zida mujassam etgan holda o'zbek adabiyotida ahamiyatli hamda sermavzu asarlar hisoblanadi. Psixologik tasvirlar, asarlar, hikoyalar yoki san'atning boshqa shakllarida odamlarning mantiqiy, hissiy va ijtimoiy holatlarni tasvirlashda ishlatiladigan turli usullardan biridir. Bu tasvirlar, odamlarning tuyg'ulari, fikrlari, dunyoqarashi, tajribalari va o'zgaruvchanliklar to'g'risida ma'lumot beradi. Psixologik tasvirlar, qahramonlarning psixologik kompleksiyalarini, o'zaro munosabatlarini tushuntirishda yordam beradi. Bu inson psixologiyasini tushunishda kengroq fikrlash uchun ko'mak beradi. O'tkir Hoshimov asarlari ham ko'p qator psixologik tasvirlarga ega bo'lgan ma'ruzalar bilan to'ldirilgan. Yurtimiz mustaqillikka erishgach o'zbek adabiyotshunosligida rivojlanish, yangi badiiy usullarda asarlar yozish boshlandi. Yozuvchilar o'z ijod mevasini endilikda ijtimoiy-siyosiy va e'tiqodiy tuyg'ular orqali talqin eta boshladi. Istiqbol davri yozuvchilar uchun ruhiy erkinlik, ijod uchun qulay sharoit, imkoniyatlar eshigini ochib berdi.

O'tkir Hoshimov yozgan asarlari samarasida 1991-yil O'zbekiston xalq yozuvchisi unvoni, 1996-yil "Mehnat shuhrati" ordeni, 2001-yil "Buyuk xizmatlari uchun" ordeni bilan mukofotlangan.

Yozuvchining qissalari milliy adabiyotimizdagi yangicha usullar bilan hamohanglikda, muhim ma'naviy-ma'rifiy masalalarni ko'tarib chiqqanligini, uning ijodi samimiyat bilan yo'g'irilganligini ta'kidlab o'tish lozim. "O'tkir Hoshimov ijodga qadam qo'yan yillarga kelib mustabid tuzum davr dag'dag'a- yu zug'umlari bir oz yumshagan, jamiyatni demokratlashtirish boshlangan, erkin fikrlarga qisman yo'l berilgan edi. Biroq rasmiy doiralarda, "mo'tabar" minbarlarda, ilm-fan, radio, televideniye, matbuotda bor haqiqatni aytish imkoniyati hamon cheklangandi. Bunday paytda jamiyatning vijdoni, mehnatkash xalqning ovozi bo'lish vazifasi adabiyot, so'z ustalarining zimmasiga tushdi. A.Qahhor, O.Yoqubov, P.Qodirov, ular izidan borgan E.Vohidov, A.Oripov, Sh.Xolmirzayev chindan ham haqiqat, adolat jarchisi, xalq dilining tarjimoni sifatida maydonga chiqdilar. Ular yaratgan eng sara asarlar ijtimoiy tafakkur sohalari – tarix, falsafa, sotsiologiya, siyosat, adabiyotshunoslik va publitsistika bajarishi lozim bo'lgan talay vazifalarni ham ado etdi. Shu tariqa adabiyotda "gap aytish", "masala ko'tarish" tamoyili kuchaydi, "problematik she'r, doston", "problematik drama, hikoya, qissa, roman" turlari paydo bo'ldi. Ayni paytda didli, kuyunchak kitobxon asardan, albatta, "muhim gap" kutadigan bo'lib qoldi, tanqidchilikda asarlarni ularda ko'tarilgan

dolzarb muammolarga qarab baholash muayyan udum tusini oldi" [2].

Adib yozgan roman, qissa, hikoyalari shu jumladan, "Teraklar yaproq yozdi", "Dehqonning bir kuni", "Nur borki soya bor" kabi asarlarida yosh o'smirlarning umri paxta dalalarida o'tayotgani, kuzgi barglardek erta umri xazon bo'layotganligi, yosh kelinlarning eng mazmunli damlari og'ir mehnat ostida o'tayotganligi, qishloq aholisi orasida, kasalxona-yu oliy o'quv yurtlardagi adolatsiz siyosat tuzumi shu bilan birga xalqning, jamiyatning og'ir hayotini shu qatorda ijtimoiy illatlarga nisbatan fikrni, jabr zulmga qarshi adovatli qarashlarni yaqqol namoyish eta olgan.

Adibning ko'plab asarlarida davr muammosi, inson taqdiri hamda inson ruhiyatining badiiy tahlili mahorat bilan yoritilgan. "Muallif dolzarb ijtimoiy muammolar talqini bilan yondosh holda ko'p o'rinlarda personaj ruhiyatidagi g'oyat nafis jarayonlarni mohirona ifoda etadi. O'tkir Hoshimov ijoddagi ilk qadamlaridayoq inson ma'naviyati, ruhiyati, qalb haqiqati tadqiqotchisi sifatida ko'ringan edi. "Cho'l havosi", "Muhabbat", "Odamlar nima derkin", "Shamol esaveradi" nomli hikoya va qissalari shundan dalolat beradi. Keyinchalik u dolzarb ijtimoiy muammolar talqiniga ko'proq moyillik bildirib, yuqorida tilga olingan "problematik" asarlarni yaratgan kezlarida ham inson obrazi, inson ma'naviyati, ruhiyati tahlilini aslo e'tibordan chetda qoldirgan emas. Bu jihatdan "Qalbingga quloq sol", xususan, "Bahor qaytmaydi", "Dunyoning ishlari" qissalarini eslash kifoya"[3].

Adib dalgan odamning manaviy inqirozi, ichki kechinmasi, fojeaviy tasvirida ham nafosat tuyg'usini saqlab qola oladi. O'tkir Hoshimov ma'nau boy, komil inson xarakteri, erkin fikrlaydigan shaxs ichki kechinmalari, ruhiyatini tasvirlashda ham o'z tajribasidan kelib chiqib yozadi, ijod qiladi. "Dunyoning ishlari" asari O'tkir Hoshimovning eng mashhur asarlari sirasiga kiritilgan. Bu asarda psixologiya mavzusi o'ziga xos tarzda yoritib berilgan. "Dunyoning ishlari" asarida odamlarning hayotidagi muammolar, ularning mantiqiy va hissiy e'tiborlari, va ularning dunyoqarashlariga oid tahlillar, xarakterlar psixologik ta'sirni kuchaytiradi.

"Ikki eshik orasi" – yirik ijtimoiy, ma'naviy-axloqiy roman. Asar voqealarining bir uchi 30-yillar boshlariga, qishloqdagi kolxozlashtirish davri voqealariga borib tutashsa, ikkinchi uchi 70-yillarning oxiriga kelib taqaladi. Shunday bo'lsa-da, romanning markazida fashizmga qarshi urush davri, urush yillaridagi o'zbek qishlog'i hayoti, urush va inson, urushning kishilar taqdiriga ko'rsatgan chuqur ta'siri, ular qismatida, zurriyatida, dilida qoldirgan jarohatlari muammosi turadi. Yozuvchi Ikkinchi jahon urushi kishilarimiz uchun og'ir sinov bo'lgani, bu sinov paytida o'zbek kishisiga xos bo'lgan noyob fazilatlar favqulodda bir kuch bilan yuzaga chiqqani, kishilarimizdagi otashin vatanparvarlik, cheksiz muruvvat, sadoqat tuyg'ularini ilhom va ehtiros bilan qalamga oladi. Qahramonlar qismati vositasida yozuvchi yashashning ma'nosi, insonning insonlik sha'ni, burchi, mas'uliyati, e'tiqodi masalalarini ko'taradi, kitobxonni ular haqida o'ylashga, bahsga chorlaydi. Qanday yashash va yashamaslik kerak, degan savol asarning yetakchi falsafasi darajasiga ko'tariladi. Badiiy asar qimmatini, darajasi birinchi galda unda hayot va shaxsning yangicha konsepsiyasi hamda badiiy talqini, ifodasiga qarab belgilanadi. Shu yuksak umumbashariy adabiy mezonlar asosida yondashiladigan bo'lsa, O'tkir Hoshimovning "Tushda kechgan umrlar" romani 90-yillar o'zbek adabiyotida jiddiy voqea, muhim yangilikdir [4].

"Tushda kechgan umrlar" asarida inson ruhiyati misli ko'rilmagan darajada tasvirlangan.

"Ikki eshik orasi" O'tkir Hoshimovning mashhur asarlaridan biridir. Bu asarda ikki xil erkak turini, o'zaro o'zgarishlarni va qarshiliklarni tavsiflash orqali insonlarning

psixologik kompleksiyalarini yoritishga erishilgan. "Ikki eshik orasi" asari o'zida insonlar o'rtasidagi munosabatlarni, do'stlik va dushmanlik masalalarini, hayot mashaqqatlarini va bu mashaqqatlarga insonning bardosh bera olish holatlarini yoritadi. Inson psixikasining nechog'li murakkabligi hamda asarning inson psixikasiga ta'sir qila olish darajasi O'tkir Hoshimov asarlarida yuqori darajada ekanligini ko'ramiz.

Bu asar psixologik tahlilning mukammal bir namunasi sifatida qaraladi, chunki u barcha tahlillarni o'z ichiga oladi. Inson ruhiyatidagi keskin o'zgaruvchanlik, insonlar orasidagi munosabatlarda keng ochiladi va shu asosida ko'rib chiqilgan.

"Daftar Hoshiyasidagi Bitiklar" asari, O'tkir Hoshimovning eng mashhur asarlari sarasidan bo'lib, inson ruhiyati ifodasi sifatida yaqqol ko'zga tashlanadi. Bu asar jamiyatimizning ozodlik va mustaqillik kuchlariga bag'ishlanganligi, jamiyatimizning ruhiy muammolarini, insonlarning ruhiy holatlarini, umrimiz davomida yo'qotganlarimiz va kashf etgan narsalarimizni aks ettirganligi bilan ahamiyatlidir. Ayni shu ma'noda psixologik va ruhiy masalalarni yoritishda bo'lgan yondashuv O'tkir Hoshimovning shu asari qimmatini va mohiyatini yanada oshiradi. Ushbu asar insonning jamiyatda o'z o'rnini qanday topa olishini aniqlab berish bilan bog'liqdir. Bu orqali, "Daftar hoshiyasidagi bitiklar" asari ruhiyat masalasini psixologik va ijtimoiy asosda ko'rib chiqadi va insonlarning o'ziga xos ruhiy holatlarini aks ettiradi.

O'tkir Hoshimovning asarlari, jumladan "Daftar Hoshiyasidagi Bitiklar," "Ikki Eshik Orasi," "Qo'rg'on tog'larida," "Gulxona," kabi uning eng mashhur asarlari, ruhiyat tushunchasini o'zgacha yondashuv bilan ifodalaydi. Shuningdek, O'tkir Hoshimov asarlari o'zida insonlarning ruhiy-xotiraviy jarayonlarini, hayotning ma'nosi va jamiyatning ruhiy holatlarini aks ettiradi. Bular ruhiyat tushunchasi va insonning jismoniy, ruhiy va ijtimoiy holatlarini tahlil etish bilan bog'liqdir. Adabiyotning qalbga chorlovi insonni o'z mohiyatiga yaqinlashtirsa, uning ijtimoiylashuvi, moddiylashuvi uni shu asosdan uzoqlashtiradi. Adabiyot qalb ozuqasi hisoblanadi. Undagi og'zaki, yozma asarlar har biri o'quvchi dunyoqarashini o'stirishga xizmat qiladi. Yozuvchi bir hikoya yoki asar yozish uchun avvalo shu hikoyadagi qahramonlarni jonlantiradi, ularga insoniy fazilatlar, harakter, ruhiyat kabi ong bilan bog'liq jihatlarni singdiradi. Inson ruhiyati shu qadar mukammal jihatki, hikoya yoki ta'sirli bir roman o'qigach ijobiy yoki salbiy ta'sir qilishi ma'lum.

Dunyoning ishlari

boshdan-oyoq nihoyatda yorqin, ajib bir milliy bo'yoqlar bilan jilolangan. Ayni paytda asar teran bir umuminsoniy, baynalmilal tuyg'ular bilan yo'g'rilgan boshdan-oyoq nihoyatda yorqin, ajib bir milliy bo'yoqlar bilan jilolangan.

Ikki eshik orasi

yirik ijtimoiy, ma'naviy-axloqiy roman. Asar voqealarining bir uchi 30-yillar boshlariga, qishloqdagi kolxozlashtirish davri voqealariga borib tutashsa, ikkinchi uchi 70-yillarning oxiriga kelib taqaladi. Shunday bo'lsa-da, romanning markazida fashizmga qarshi urush davri, urush yillaridagi o'zbek qishlog'i hayoti, urush va inson, urushning kishilar taqdiriga ko'rsatgan chuqur ta'siri, ular qismatida, zurriyotida, dilida qoldirgan jarohatlari muammosi aks etgan.

Qatag'on

90-yillar totalitar rejim zo'ravonliklari, qatag'on qurbonlari haqida ko'p yozildi. Shuningdek, bunday zo'ravonliklar oldida bo'yin egmagan, kishan kiymagan mardona shaxslar obrazi ham ozmi-ko'pmi yaratildi. Afsus, ular orasida esda qoladigan, adabiyotda voqea bo'lgan, badiiy kashfiyot deyishga loyiqqlari oz.

Yuqorida tilga olingan so'nggi ikki asarida O'tkir Hoshimovning inson ma'naviy olamini, psixologiyasini teran tahlil qilish mahorati ancha oshganligi aniq-ravshan sezilib turadi. Bunda yozuvchi turli-tuman vositalar qatorida qahramonlarning dil izhorlaridan, ichki monologlaridan unumli foydalangan.

Xulosa. O'tkir Hoshimov asarlarini tahlil qilar ekanmiz, obrazlarning xarakteristikasini qanday tasvirlagani yoki bo'lmasa asar qahramonlarining ruhiy holatlarini badiiyat orqali bayon qilishi uning ijodini yanada o'qimishli va ta'sirli qiladi. 60-yillar milliy adabiyotimiz aynan mana shunday asarlar bilan rivojlandi. Nasr yo'nalishida samarali ijod qilgan yozuvchining hikoya, roman, qissalarini o'qish davomida nafaqat obrazlardagi ruhiyat, balki o'quvchining ruhiyatini ham qamrab oladi. Asarlaridagi qahramonlar ideal qilib tasvirlanganki, obrazdagi harakter o'quvchiga ta'sir etadi, qayg'ursa g'am chekadi, quvonsa quvonadi. Yozuvchi O'tkir Hoshimovning yutug'i shundaki, ijodining sakson foizida ruhiyat masalasini keng yoritib bergan.

Asar qahramonlarini hayoti, ruhiyati aqliy hamda jismoniy holati kitobxonga o'tadi. O'tkir Hoshimov asarlari shunday sevib, e'tibor bilan o'qiladi.

ADABIYOTLAR

1. <https://yuz.uz/uz/news/nasrdagi-shoir-yoxud-ruhiyat-manzillari>
2. <https://sciencebox.uz/index.php/jars/article/view/1963>
3. <https://cyberleninka.ru/article/n/o-tkir-hoshimovning-adabiy-estetik-qarashlari-1>
4. Ahmedov S., Qosimov B., Qo'chqorov R., Rizayev Sh. Adabiyot 5. Oqituvchilar uchun metodik qo'llanma). –T.: "Sharq", 2007.
5. Ahmedov S., Qosimov B., Qo'chqorov R., Rizayev Sh. Adabiyot (5- sinf uchun darslik). –T.: "Sharq", 2015.
6. Ahmedov S., Qo'chqorov R., Rizayev Sh. Adabiyot (6- sinf uchun darslik). –T.: "Sharq", 2009.
7. Ahmedova H. O'zbek tili o'qitishning zamonaviy texnologiyalari. Toshkent, 2012.
8. Duysenbayev O.I. O'tkir Hoshimov ijodida ona obrazi. F.f.n. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan avtoreferat. Toshkent, 2011.
9. Zunnunov A., Xotamov N., Esonov J., Ibrohimov A. Adabiyot o'qitish metodikasi. T: "O'qituvchi", 1992.
10. Yo'ldoshev Q., Madayev O., Abdurazzoqov A. Adabiyot o'qitish metodikasi. Toshkent: "O'qituvchi" 1994

Feruz NAMOZOVA,
Navoiy davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti
E-mail: namozovaferuz79@gmail.com

NavDPI filologiya fanlari doktori (DSc) R.Davlatova taqrizi asosida

LINGVOSENSORIKA – ZAMONAVIY O'ZBEK TILSHUNOSLIGINING ISTIQBOLLI YO'NALISHI SIFATIDA

Аннотация

Maqolada lingvosensorika antroposentrik tilshunoslikning yangi yo'nalishi sifatida insonning ichki hamda tashqi sezgilarni anglashi, uni nutqida ifodalashiga doir masalalar bilan shug'ullanishi haqida yozilgan. Sezgilari, his qilish, inson o'z tanasini idrok qilishi masalalari doimiy bahs-munozarali, turlicha qarashlarga ega mavzu hisoblanadi. Unda sensor bilimlarning qadimiy hamda zamonaviy guruhlarini tasnifi olimlarning qarashlari misolida yoritilgan. Zamonaviy tasnifga ko'ra sezgining eksterotseptiv, interotseptiv, proprioseptiv turlari, ularning ta'rifi, o'ziga xosligi misollar bilan izohlab berilgan.

Kalit so'zlar: antroposentrik tilshunoslik, lingvosensorika, idrok, sensor bilimlar, perseptiv jarayonlar, eksterotseptiya, interotseptiya, proprioseptiya, ichki va tashqi sezgi

ЛИНГВОСЕНСОРИКА КАК ПЕРСПЕКТИВНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ СОВРЕМЕННОЙ УЗБЕКСКОЙ ЛИНГВИСТИКИ

Аннотация

В статье пишется, что лингвосенсорика как новое направление антропоцентрической лингвистики занимается вопросами, связанными с пониманием человеком внутренних и внешних ощущений и их выражением в речи. Ощущения, восприятие человеком своего тела являются предметом постоянных дискуссий и различных взглядов. В ней на примере взглядов ученых поясняется классификация древних и современных групп чувственного познания. Согласно современной классификации на примерах поясняются экстероцептивные, интероцептивные, proprioцептивные типы ощущений, их определение и своеобразие.

Ключевые слова: антропоцентрическая лингвистика, лингвосенсорика, восприятие, сенсорное познание, перцептивные процессы, экстероцепция, интероцепция, proprioцепция, внутренние и внешние чувства.

LINGUOSENSORY AS A PROSPECTIVE DIRECTION OF MODERN UZBEKI LINGUISTICS

Annotation

In the article, it is written that linguosensory, as a new direction of anthropocentric linguistics, deals with issues related to human understanding of internal and external sensations and their expression in speech. Sensations, feeling, human perception of his body are a subject of constant debate and different views. In it, the classification of ancient and modern groups of sensory knowledge is explained as an example of the views of scientists. According to the modern classification, exteroceptive, interoceptive, proprioceptive types of sensation, their definition and uniqueness are explained with examples.

Key words: anthropocentric linguistics, linguosensory, perception, sensory knowledge, perceptual processes, exteroception, interoception, proprioception, inner and outer senses

Jahon tilshunosligi bilan bir qatorda o'zbek tilshunosligida ham katta o'zgarishlar, yangicha yondashuvlar kuzatilmoqda. O'zbek tilining jamiyatdagi o'rni va nufuzini oshirish masalasi nafaqat fan va ta'lim kun tartibiga qo'yildi, balki davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va hukumati tomonidan qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlar buning yaqqol dalilidir. «Dunyodagi qadimiy va boy tillardan biri bo'lgan o'zbek tili xalqimiz uchun milliy o'zlik va mustaqil davlatchilik timsoli, bebaho ma'naviy boylik, mamlakatimizning siyosiy-ijtimoiy, ma'naviy-ma'rifiy taraqqiyotida g'oyat muhim o'rin egallab kelayotgan buyuk qadriyatdir» [1] – deya ta'kidlaydilar Sh.M.Mirziyoyev.

Ma'lumki, zamonaviy o'zbek tilshunosligida bugungi kunda inson omili markazga qo'yildi, shuning mahsuli o'laroq antroposentrik tilshunoslikka e'tibor kuchaydi. Natijada kognitologiya, pragmatika, lingvokulturologiya, psixolingvis-tika, sotsiolingvistika, etnolingvistika, neyrolingvistika kabi yo'nalishlardagi tadqiqotlar ko'lamini kengaydi.

Lingvosensorika ham antroposentrik tilshunoslikning istiqbolli yo'nalishlaridan biri sifatida o'z tadqiqotchilarini kutayotgan dolzarb obyektlardan biridir.

Sensor (lot. *sensus* – «his qilish», «idrok etish»)[2]) bilimlar haqidagi qarashlar qadimdan mavjud bo'lib, sezgilarning eng qadimiy tasnifi besh nuqtani (sezgi a'zolari soniga ko'ra) nazarda tutadi. Jumladan, Aristotel beshta sezgi: ko'rish, eshitish, teginish, hid va ta'm orqali bilish haqidagi o'z qarshlarini targ'ib etadi. XII asrda Aristotel asarlari lotin tiliga tarjima qilinib, Yevropada keng tarqala boshladi, undan oziqlangan G'arb madaniyati namoyandalari ham «an'anaviy beshlik»ni qabul qildilar. Bu qarashlar nafaqat G'arbda, balki Sharqda ham ommalashdi. Abu Ali ibn Sino ham «Tib qonunlari» asarida beshta sevgi a'zosi haqida ma'lumot bersa, Abu Nasr al-Forobiy bilishning ikki darajasini farqlaydi. U «Ilmlarning kelib chiqishi to'g'risida» («IXso al-ulum») asarida ilmlar omili haqida: «Olamda substansiya (javhar) va aksidensiya (oraz) hamda substansiya va aksidensiyaning yaratuvchisi Marhamatli ijodkordan boshqa hech narsa yo'qdir»[3],–deydi. Keyinchalik Galen oltita sezgi (M. fon Frey), keyingi davrlarda olimlar sakkiztadan o'n ikkitagacha sezgi (E. Darvin, A. Soyesman) mavjudligi haqida ma'lumot beradilar. Ananyev sezgining o'n bir turini farqlagan bo'lsa, R.Rivlin va K. Gravellar «Insonning biologik sezgi qobiliyatining keng doirasini tasvirlash uchun beshta sezgi

yetarli emasligi aniqligini qayd etishadi va taxminan uning 17 turini aniqlashadi[4].

1906-yilda ingliz fiziologi Ch. Sherrington «Nerv tizimining integrativ harakati» nomli asarida sezgilarni 3 guruhga bo'lib tasniflaydi: 1) eksterotseptiv – tananing yuzasida joylashgan retseptorlarga ta'sir qilganda paydo bo'ladi; 2) interotseptiv yoki organik – ichki muhitdagi metabolik jarayonlar natijasida yuzaga keladi; 3) propriotseptiv yoki kinestetik – mushaklarda joylashgan retseptorlar ta'sirida paydo bo'ladi; paylar, bo'g'im xaltachalari va tana qismlarining harakatlarini va nisbiy holatini ko'rsatadi[5]. Ushbu tasnif nuqtayi nazaridan baholalanganda an'anoviy beshta sezgi eksterotseptiv sezgi toifasiga kiradi va sensoriy faqat bir qismini tashkil etadi.

Sensor masalalarni rivojlantirishda tilshunoslik muhim o'rin tutadi. Chunki til «sezgilar olamiga oyna»[6] bo'lib xizmat qiladi. Sezgining tildagi ifodasi muayyan xalq madaniyatida rivojlanadigan perseptiv jarayonlarni tushunishda, uni tahlil qilishda kalit vazifasini bajaradi. Tilshunoslikka «Lingvosensorika» termini ilk marta 2012-yilda rus olimi V.K. Xarchenko tomonidan kiritildi. Olimaning fikricha, «Idrok qilish tili beshta sezgi a'zosining (ko'rish, eshitish, teginish, ta'm va hid) og'zaki ifodalanishi bilan bog'liq bo'lgan *sensor lingvistika, lingvosensorika* deb ataluvchi til bilimlari sohasini belgilab berdi» [4].

Lingvosensorika – insonning tashqi va ichki sezgilari yordamida olamni anglash, idrok etish va uni nutqda ifodalashni tadqiq etadigan antroposentrik tilshunoslikning bir yo'nalishidir. Uning eng asosiy jihati fanlararolikdir. Xususan, inson anatomik-fiziologik xususiyatlarini o'z ichiga olishi, tabiiy va ijtimoiy-madaniy muhitga bog'liqligi, idrok etuvchi shaxsning psixologik xususiyatlari fanlararo yondashuvni talab etadi. Ko'rinadiki, sensorika ilmiy soha sifatida «keng doiradagi: gumanitar, ijtimoiy va tabiiy fanlarning nuqtalari chorrahasida»[7] o'rinishgan bo'lib, ularni bir-biridan ajratib o'rganish umumiy tasvirni nafaqat qashshoqlashtiradi, balki sezilarli darajada buzadi. Shunga ko'ra lingvosensorika nafaqat ijtimoiy-gumanitar va tabiiy fanlar, balki fiziologiya hamda psixologiya fanlari bilan chambarchas bog'liqdir.

Jahon tilshunosligida lingvosensorik tadqiqotlar ko'lamli nisbatan keng bo'lib, Bodo Vinter «Sensory Linguistics: Language, Perception, and Metaphor» («Sensor tilshunoslik: til, idrok va metafora»), A. Majid, S.C. Levinson «The senses in language and culture» («Til va madaniyatda sezgilar»), D. Howes, C. Classen «Ways of sensing: Understanding the senses in society» («Sezish usullari: jamiyatdagi sezgilarni anglash»), V.K. Xarchenko «Лингвосенсорика: Фундаментальные и прикладные аспекты» («Lingvosensorika: fundamental va amaliy aspekt»), A.V.Nagornaya «Лингвосенсорика как перспективное направление современных лингвистических исследований» («Lingvosensorika zamonaviy lingvistik tadqiqotlarning istiqbolli yo'nalishi sifatida») kabi ishlar shular jumlasidan.

O'zbek tilshunosligida ham inson sezgilarining ifodalanishi bilan bog'liq qator ilmiy ishlar amalga oshirildi. Jumladan, M. Mirtojyev, R. Rasulov, T.Musayev, Z.D. Mirzakarimova, U.Z.Siddiqovlarning tadqiqotlarida sezgi va uning tildagi ifodasi masalasiga e'tibor qaratilgan[8]. Biroq ilmiy manbalar tahlili asosida aytish mumkinki, tilshunoslikda eksterotseptiv sezgilar masalasiga ko'proq e'tibor qaratilgan. Interoseptiv sezgilar o'zbek lingvosensorikasida yechimini kutayotgan dolzarb masalalardan biri bo'lib, Sechenov ta'biri bilan aytganda, mazkur «yashirin sezgilar» («тёмные чувства») insonni tashqi dunyodan ajratuvchi hislardir[9]. Shunisi aniqlik, bu sezgilar inson organizmi uchun muhim o'rin tutadi. Interotseptiya – bu tananing ichki muhitdan keladigan va uning fiziologik holatini tavsiflovchi signallarni idrok etish jarayoni bo'lib, bu sezgilar yordamida inson o'z tanasining

ichki holatini anglaydi hamda uni ifoda etadi. Mazkur holat insondagi chanqoq, ochlik, siqilish, yurak urishi kabi subyektiv ravishda seziladigan jarayonlar bilan bog'liq. Masalan: *Muzday suv... Ichim yonayotgan edi. Yutoqib ichdim. Yomg'irli kunlar shamsiya ko'tarib yurmayman, negadir yuragim siqiladi, havo yetishmaydimi-ey... Miyamga chaqmoq urganday bo'ldi. Chayqilib ketdim...* («Qishdagi lola»); *Bilasanmi, vaqt o'tgan sayin yuragim tobora og'irlashib boryapti, poyezdning har bir taq-tuqi ko'krak qafasiga gurzi bo'lib urilyapti...* («Ko'zlarini ko'rgan keldim»); *Biz yo'lga tushamiz. Mening yuragim o'ynay boshlaydi* («Eh, Qorbobo, Qorbobo» [10]).

Shuningdek, interoseptiv sezgilar tiliga yondosh, biroq o'z xususiyatiga ega bo'lgan «og'riq tili» (язык болевых ощущений)ni ham o'zbek tili materiallari misolida o'rganish tilshunosligimiz oldidagi dolzarb masalalardan sanaladi.

Tana va uning qismlarining muayyan makondagi harakatli va harakatsiz holati bilan bog'liq bo'lgan sezgilarni anglatuvchi propriotseptiv sezgi turi ham mavjud bo'lib, K.Maklaren bu tizimni «odamga ma'lum muayyan makondagi holatni olish va uni his qilish, muvozanatni saqlash, harakat qilish, o'z tanasining chegaralarini, shuningdek, atrof-olamdagi chegarasini belgilash imkonini beradi», – deya ta'kidlaydi[11]. J.Miller esa ushbu tizimning asosiy vazifasini «mushaklar faoliyatini kuzatish» deb ta'riflaydi[12].

Ma'lumki, odam oddiy hayotda mushak tonusini sezmagani kabi muskullar va bo'g'imlardan keladigan ko'plab impulslarni sezmaydi. Bizning mushaklarimiz, teri va bo'g'imlarimizda propriotseptor deb nomlanuvchi asab retseptorlari mavjud. Ular tana holatining har qanday o'zgarishida miyaga signal jo'natishadi, o'z navbatida miya mushaklarga buyruq uzatadi. Bu juda tez ro'y berganidan refleks holatiga o'xshaydi. Propriotseptorlar mavjudligi bizda:

1) *muvozanatni saqlash sezgisi*: tananing makonda qanday turganini his etish. Tana yoki undagi ayrim qismlarning fazodagi holatini bilish uchun odam, avvalo, ko'zidan foydalanadi. Ammo, bunda ko'ruv a'zosining bo'lishi zaruriy emas. Inson ko'zini yumib turib ham o'zining tana holatini biladi. Ko'zi ojiz kishi ham o'z tanasining holatini bemalol va bexato anglaydi. Buni inson o'z tanasidagi propriotseptorlar bilan sezadi. Masalan: *Vujudim titrab, gandraklagan ko'yi yalanglik chetiga qaradim...* («Oqibat daraxti»); *Devor ustida o'tirgan Nodirning ko'zi tinib, boshi chirpirak bo'lib aylanib, bo'g'ziga nimadir tiqilib, nafasi qaytdi* («Yangi yil kechasida») [10].

2) *harakat sezgisi*: harakat chog'ida bo'g'imlarning faoliyatini his etish. Tanamizning qanday bo'lmasin bir qismining vaziyati o'zgaranda (qo'l bukilganda, yozilganda yoki biroz aylantirilganda) bir yoki bir necha bo'g'im siljiydi. Buni inson o'zi ko'rmasa-da sezadi. Masalan: *Bo'g'imlarim maydalanib ketay dedi. Ahvolim juda og'ir edi* [10].

3) *kuch yoki kuchsizlik sezgisi*: kerakli holatda bo'lish uchun talab etiladigan mushaklardagi taranglik yoki bo'shashish hissini paydo qiladi: *Oyoq-qo'lim bo'shashib ketdi. Ichimdan nimadir uzilganday bo'ldi* («Samodil» [10]); *Yigitali suvdan ruhi yengil tortib chiqdi, taranglashgan badanida qayta bardamlik paydo bo'ldi* (D.Nuriy. «Osmon ustuni» [13]).

Xulosa qilib aytganda, o'zbek tilida sezgi ifodalovchi so'zlarni lingvosensorik nuqtayi nazardan o'rganish to'liq amalga oshirilmagan. Tahlillar, asosan, ularning bir qismi bo'lgan eksterotseptiv sezgilarga qaratilgan. O'zbek tilida interoseptiv va propriotseptiv sezgilarni ifodalovchi fonetik, leksik, grammatik birliklar mavjud bo'lib, mazkur birliklarni lingvosensorik tahlil etish til imkoniyatlarining yangi qirralarini ochishga turtki bo'ladi. Zero, «bizning davrimizda oddiy odam XVIII asrda yashagan rassomga qaraganda yuzlab marta ko'proq hissiy taassurot oladi»[4].

ADABIYOTLAR

1. "O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi qonuni qabul qilinganining o'ttiz yilligini keng nishonlash to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 04.10.2019-yildagi PQ-4479-son
2. O'zbek tilining o'zbek tilining izohli lug'ati/4-jild. T.2022. 596-b.
3. Нурмонов А., Йўлдошев. Б. Тилшунослик ва табиий фанлар. –Тошкент, 2001.
4. Нагорная А.В. Лингвосенсорика как перспективное направление современных лингвистических исследований. – Москва, 2017.
5. «The integrative action of the nervous system». – Liverpool; N.Y.: Charles Scribner's Sons, 1906. – 412 p.
6. Majid A., Levinson S.C. The senses in language and culture // Senses and Society. – L.: Berg, 2011. – Vol. 6, is. 1. – P. 5–18.
7. The body as interface: Dialogues between the discipline. – Berlin: Winter, 2007. – 338 p.
8. Mirtojiev M. Переносные значения и их манифестация в узбекском языке: Автореф. дисс. ... д-ра. филол. наук. –Т., 1989. – 44 с, Mirtojiev M., Muhamedova S. O'zbek tilida so'z valentliklari.–Т.,2014. – 33-77 b. Rasulov R. O'zbek tili fe'llarining ma'no tuzilishi.–Т.,2008. O'zbek tilida holat fe'llari va ularning obligator valentliklari.–Т., Musayev T. Sezgi va xohish-istak fe'llarining agens valentligi.–Т., 1991. Глаголы ощущения в узбекском языке.–Т.,1992. Siddiqov Z.U. O'zbek va turk tillarida ko'ruv leksemalari semantikasi.–Т.,2000. Mirzakarimova Z.D. Fe'l boshqaruvidagi bilan ko'makchili birikmalar semantikasi.–Т., 2008.
9. Shamshetova A.K., Melibayeva R.N., Usmanova X.E., Xaydarov I.O. Umumiy psixologiya. O'quv qo'llanma. – Т.: «Barkamol fayz media», 2018 – 272 b.
10. Norqobilov Q. Hikoyalar. <https://ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/qo-chqor-norqobil-1968>
11. McLaren K. The language of emotions: What your feelings are trying to tell you. – Toronto: Sounds True, Inc., 2010. – 432 p
12. Miller J. The body in question. – Random House Books, 2011.
13. Dadaxon Nuriy "Osmon ustuni"romani. <http://www.ziyouz.com/>

Rahima NOROVA,
O‘zbekiston Davlat jahon tillari universiteti o‘qituvchisi
E-mail:rahimanorova@gmail.com

O‘zMU professori I.Siddikova taqrizi asosida

THE PLACE OF NATIONAL FOLKLORE IN THE APPLICATION OF MAGICAL MEANS IN UZBEK AND ENGLISH LITERARY FAIRY TALES

Annotation

This article investigates the use of folklore and it has been analyzed and interpreted differently at different times of the development of written literature, including the literature of each people. Already, world written literature is considered to have mastered the genre, plot, motive from folklore, to have developed creatively, synthesizing it all on the basis of its own laws, although he learned the use of such as weight, band and rhyme, first of all, from folklore. Consequently, the consistent research of this process in terms of the point of mutual comparison of samples of two literatures is one of the main tasks of literary studies, the need for our spiritual and moral maturity to mobilize works fed from oral poetic creativity, more interesting in the medium of magic, enriched, saturated with folk thinking on the path of youth education determines the importance of fairy tales.

Key words: fairy tales, folklore, genre, plot, interpretation, comparison, weight, band and rhyme.

МЕСТО НАЦИОНАЛЬНОГО ФОЛЬКЛОРА В ПРИМЕНЕНИИ МАГИЧЕСКИХ СРЕДСТВ В УЗБЕКСКИХ И АНГЛИЙСКИХ ЛИТЕРАТУРНЫХ СКАЗКАХ

Аннотация

В этой статье исследуется использование фольклора, и он был проанализирован и интерпретирован по-разному в разные периоды развития письменной литературы, включая литературу каждого народа. Уже сейчас считается, что мировая письменная литература освоила жанр, сюжет, мотив из фольклора, творчески развилась, синтезируя все это на основе своих собственных законов, хотя использованию таких средств, как вес, полоса и рифма, он научился, прежде всего, из фольклора. Следовательно, последовательное исследование этого процесса с точки зрения взаимного сравнения образцов двух литератур является одной из главных задач литературоведения, необходимостью для нашей духовной и нравственной зрелости мобилизовать произведения, подпитываемые устным поэтическим творчеством, более интересные в среде магии, обогащенные, насыщенные смыслом. народное мышление на пути воспитания молодежи определяет важность сказок.

Ключевые слова: сказки, фольклор, жанр, сюжет, интерпретация, сравнение, вес, группа и рифма.

O‘ZBEK VA INGLIZ ADABIY ERTAKLARIDA SEHRLI VOSITALARNI QO‘LLASHDA MILLIY FOLKLORNING O‘RNI

Annotatsiya

Ushbu maqola folklordan foydalanishni o‘rganadi va yozma adabiyot, shu jumladan har bir xalq adabiyoti rivojlanishining turli davrlarida turlicha tahlil qilingan va talqin qilingan. Zotan, jahon yozma adabiyoti janrni, syujetni, motivni folklordan o‘zlashtirgan, ijodiy rivojlangan, barchasini o‘z qonunlari asosida sintez qilgan deb hisoblanadi, garchi u vazn, tasma va qofiya kabi foydalanishni birinchi navbatda folklordan o‘rgangan. Binobarin, ushbu jarayonni ikki adabiyot namunalari o‘zaro taqqoslash nuqtai nazaridan izchil tadqiq qilish adabiyotshunoslikning asosiy vazifalaridan biri bo‘lib, og‘zaki she‘riy ijoddan oziqlangan, sehrlu muhitda yanada qiziqarli, boyitilgan, to‘yingan asarlarni safarbar qilish uchun ma‘naviy va axloqiy etukligimiz zarur. yoshlar tarbiyasi yo‘lidagi xalq tafakkuri eraklarning ahamiyatini belgilaydi.

Kalit so‘zlar: eraklar, folklor, janr, syujet, talqin, taqqoslash, vazn, tasma va qofiya.

Kirish. ingliz va o‘zbek nasriy adabiy eraklarini o‘zaro qiyoslash, mushtarak hamda farqli jihatlarini ko‘rsatib berish, ulardaki sehrlu vositalarning poetik vazifasini ochib berish, bu boradagi yozuvchilar mahoratini ko‘rsatib berish qiyosiy adabiyotshunoslik uchun zarur ilmiy-nazariy xulosalar bera oladi.

Dunyo adabiyotshunosligida folklor va yozma adabiyot munosabatlarini turlicha yo‘nalishlarda muntazam ravishda qiyosiy-uslubiy nuqtai nazardan tadqiq etish barcha davrlarda birday dolzarb ilmiy-nazariy ahamiyat kasb etadi. Xususan, folklorga xos sehr, fantastikaning adabiy erakchilikka qay taxlit ko‘chishini ingliz va o‘zbek nasriy adabiy erakchilik misolida o‘rganish adabiyotning ham, adabiyotshunoslikning ham imkoniyatlarini kengaytiradi. Zero, og‘zaki hamda yozma adabiyot ayrihà estetik tizim hisoblanib, ularning bir-biriga munosabati davomiylik kasb

etar ekan, ikki adabiyot nasriy adabiy erakchiligini muayyan bir asarlar misolida o‘rganish ham davr taqozosidir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. "Adabiy erak" istilohini qo‘llash o‘zbek adabiyotshunosligida XX asrning ikkinchi yarmidan boshlandi. T.Abdiqulovning "Bolalar poemachiligining taraqqiyot tendentsiyalari" nomli maqolasida olim erak- dostonlarga alohida to‘xtaladi . Tadqiqotchi R.Karimboeva "Quddus Muhammadiyning she‘riy eraklari" nomli maqolasida shoirning she‘riy adabiy eraklarini tahlilga tortadi . Olimaning boshqa bir maqolasida SHukur Sa‘dullaning adabiy eraklari xususida fikr boradi . Olima Z.Ibrohimovanning "Adib eraklari. Aziz Abdurazzoq eraklari haqida" maqolasida shoirning she‘riy adabiy erakchilikdagi yutuq va kamchiliklari qayd etilgan . Professor O.Safarov esa ilk bor adabiy eraklarni tasnif qildi . Keyinchalik bu tasnif usuliy qo‘llanma va darsliklarda keltirildi. Tasnif asosli va ilmiyilgi bilan ilm ahli e‘tiborini

tortdi . Olima K.Turdieva she'riy adabiy ertaklar bilan xalq ertaklarini chog'ishtirdi .

Ayni damda, istiqloq yillarida o'zbek va ingliz adabiy ertakchiligini o'rganish bilan bog'liq tadqiqotlar ham ko'zga tashlana boshladi. Tadqiqotchilar B.Tolibjonov, H.Yoqubjanovlar "Ingliz ertakshunosligi va uning rivojlanish tarixi" maqolasida ingliz adabiy ertaklariga to'xtalib o'tdi. Shuningdek, N.S.Mirsaidova "O'zbek bolalar adabiyoti" maqolasida o'zbek bolalar adabiyotining tarixiy rivojlanishini o'rganib chiqdi. Tadqiqotchi A.Rajabov "Zamonaviy O'zbek bolalar adabiyotining o'ziga xosligi" maqolasida o'zbek bolalar adabiyotining taraqqiyoti tamoyillarini tahlil qildi. Bunday tadqiqotlar bor. Ammo o'zbek va ingliz nasriy adabiy ertakchiligini o'zaro qiyoslash, ularda qo'llangan sehrli vositalarning mazmun-mohiyati, ikki xalq nasriy adabiy ertakchiligining o'ziga xosligi, o'xshash va tafovutli jihatlari haqidagi monografik tadqiqotlar mavjud emasligi mavzuning dolzarbligini, bu sohani o'rganish qiyosiy adabiyotshunoslik uchun muhimligini ko'rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mustaqillik sharofati bilan barcha sohalar qatorida qiyosiy adabiyotshunoslik ham tobora takomil topa borib, binar tipologiya turlicha yo'nalishlarda rivojlanmoqda. Buning adabiyotimiz taraqqiyotidagi o'rni benihoya muhim bo'lib, badiiy adabiyot ravnaqi, uning mutolaasi yoshlar ma'naviy kamolotini, ezgulik boqiyiligini ta'minlaydi, albatta. Tadqiqot mavzusini yoritishda qiyosiy-tipologik, analitik, tasniflash, tavsiflash, tarixiy-qiyosiy, kontekstual tahlil usullaridan foydalanildi.

O'zbek va ingliz adabiy ertaklarida sehrli vositalarni qo'llashda milliy folklorning o'rnini madaniy an'analar, e'tiqod va mifologiyalar ushbu rivoyatlarda sehrning tasvirlanishi va ishlatilishiga qanday ta'sir qilishini qiyosiy tahlil qilish orqali o'rganish mumkin. O'zbek va ingliz adabiy ertaklaridan misollar bilan bir qatorda ushbu mavzu bo'yicha ba'zi nazariy qarashlar:

Madaniy kontekst va sehrli realizm: milliy folklor adabiy ertaklarda sehrli vositalarni ma'lum bir jamiyatning o'ziga xos dunyoqarashi va qadriyatlarini aks ettiruvchi madaniy ramzlar, marosimlar va e'tiqodlar bilan singdirish orqali ularni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Masalan, o'zbek ertaklarida sehr ko'pincha tasavvuf tasavvufi, Islom folklori va Markaziy Osiyo an'analari ta'sirida inson, tabiat va ilohiyning o'zaro bog'liqligini ta'kidlaydigan tasavvufiy va ma'naviy o'lchovni oladi. O'zbek adabiy ertaklarida sehrli vositalardan foydalanish oddiy va g'ayrioddiy chegaralarni buzadigan sehrli realizmning boy gobelenini yaratish uchun mahalliy folklor, xalq e'tiqodi va hikoya qilish amaliyotiga asoslangan taqdir, taqdir va axloqiy agentlik mavzulariga singib ketgan.

Misol: "Oltin olma" o'zbek ertagida yosh qahramon g'ayritabiiy mavjudotlar qo'riqlagan afsonaviy bog'dan sehrli olma olish uchun izlanishga kirishadi. Ushbu ertakda sehrli vositalardan foydalanish o'zbek folklori va mifologiyasida ildiz otgan bo'lib, unda oltin olma ilohiy bilim va ichki yorug'lik manbai sifatida izlanadigan donolik, ma'rifat va ma'naviy o'zgarishlarni anglatadi.

Folklor motivlari va ramziyligi: Milliy folklor o'quvchilarning umumiy merosi va o'ziga xosligi bilan rezonanslashadigan madaniy rivoyatlar, afsonalar va afsonalarga asoslanib, adabiy ertaklarda sehrli vositalarni tasvirlashdan xabardor bo'lgan ko'plab motiflar, ramzlar va arxetiplarni taqdim etadi. Ingliz ertaklarida sehr ko'pincha Sehrlangan o'rmonlar, gapiruvchi hayvonlar va kelt folkloridan ilhomlangan mistik mavjudotlar, Artur afsonalari va Britaniya orollarining boy hikoya qilish an'alariga asoslangan hayrat, sir va sehr tuyg'usini uyg'otadigan o'rta asr romantikalari bilan bog'liq.

Masalan: ingliz ertagi "Jek va loviya poyasi" da bosh qahramon osmonga o'sadi sehrli loviya xodasiday duch, u

xazinalarini kashf va g'ayritabiiy muammolarga duch bir gigant qasriga uni etakchi. Ushbu ertakda sehrli vositalardan foydalanish ingliz folklorining tabiat ruhlari, shakl o'zgaruvchan mavjudotlar va qiyinchiliklarni engish va orzulariga erishishda tasavvur, topqirlik va jasorat kuchini o'zida mujassam etgan o'zgaruvchan narsalarga bo'lgan qiziqishini aks ettiradi.

O'zbek va ingliz adabiy ertaklarida sehrli vositalarni qo'llash an'anaviy folklor va zamonaviy hikoya qilish usullari o'rtasida mahalliy motiflarni zamonaviy mavzular bilan uyg'unlashtirib, madaniyatlar va avlodlar o'rtasidagi turli tomoshabinlar bilan rezonanslashadigan rivoyatlar yaratishni o'z ichiga oladi. Milliy folklori adabiy ertaklarda sehr-jodu tasviriga qo'shib, mualliflar o'z rivoyatlarini madaniy haqiqiylik, tarixiy chuqurlik va o'quvchilarning tasavvurlarini o'ziga jalb qilish uchun lingvistik to'siqlar va geografik chegaralardan oshib ketadigan universal rezonans bilan boyitishi mumkin.

Misol: "Sehrli gilam" o'zbek-ingliz ikki tilli ertakida yosh qiz uchar gilamni topib, uni o'zbek va ingliz folkloridan ilhomlangan fantastik olamlarga olib boradi. Ushbu ertakda sehrli vositalardan foydalanish madaniy an'analar, lingvistik farqlar va hikoya uslublarini umumbashariy hikoyalar tili orqali xilma-xillik, madaniyatlararo almashinuv va o'zaro tushunishni nishonlaydigan madaniyatlararo muloqotni yaratish uchun ko'priq qiladi.

Afsonaviy tasavvur va madaniy o'ziga xoslik: Milliy folklor jamiyatning jamoaviy tasavvurini va madaniy o'ziga xosligini shakllantiradigan afsonalar, afsonalar va xalq e'tiqodlari ombori bo'lib xizmat qiladi, adabiy ertaklarda sehrni xalq qadriyatlarini, e'tiqodlari va dunyoqarashining aksi sifatida tasvirlashga ta'sir qiladi. O'zbek adabiy ertaklarida sehr-jodu ko'pincha o'rta Osiyo madaniyatining tasavvufiy va ma'naviy o'lchovlarining namoyon bo'lishi sifatida tasvirlanadi, bunda so'fiylik tasavvufi, Islom folklori va turkiy mifologiya o'quvchilarning madaniy meros va o'ziga xoslik tuyg'usiga mos keladigan taqdir, taqdir va axloqiy agentlik mavzularini o'rganish.

Misol: "sehrli ot" o'zbek ertakida yosh qahramon uchish, gapirish va mo " jizaviy ishlarni bajarish qobiliyatiga ega bo'lgan sehrli otga ega bo'lib, uni o'zini kashf qilish, sarguzasht va o'zgarish safariga olib boradi. Ushbu ertakda sehrli vositalardan foydalanish o'zbek folklorining o'rta Osiyodagi ko'chmanchi qabilalar ruhi va jangchi an'alarini o'zida mujassam etgan erkinlik, kuch va olijanoblik ramzi sifatida otlarga bo'lgan hurmatini aks ettiradi.

Tahlil va natijalar. Kutilayotgan ilmiy yangiliklar:

- o'zbek va ingliz nasriy adabiy ertakchiligining paydo bo'lishi, rivojlanish omillari ilk bor monografik tarzda qiyoslanadi;

- sehrli vositalarning xalq va adabiy ertakchiligidagi o'rni ikki xalq adabiyoti misolida belgilab beriladi;

- sehrli vositalarning ertak va adabiy ertakchilikdagi o'rni ko'rsatib beriladi;

- o'zbek va ingliz nasriy adabiy ertakchiligining o'ziga xos jihatlari ochib beriladi;

- o'zbek va ingliz nasriy adabiy ertakchiligining o'xshash xususiyatlari chog'ishtiriladi;

- o'zbek va ingliz nasriy adabiy ertakchiligining o'zaro farqli tomonlari aniqlashdiriladi;

- nasriy adabiy ertakchilikda milliy kolorit va milliy folklorning o'rni alohida ajralib turishi belgilab beriladi;

- o'zbek va ingliz nasriy adabiy ertakchiligini taraqqiyotida sehrli vositalarning ahamiyati ko'rsatiladi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, o'zbek va ingliz adabiy ertaklarida sehrli vositalarni qo'llashda milliy folklorning o'rni sehrni sehrlash, ilhomlantirish, vaqt, makon va madaniyat chegaralaridan chiqib ketadigan o'zgaruvchan kuch sifatida tasvirlaydigan madaniy meros, xayoliy ijod va

hikoya innovatsiyalari o'rtasidagi dinamik o'zaro bog'liqlikni ta'kidlaydi. va o'quvchilarning qalbi va ongini yoritadi. Milliy folklor adabiy ertaklarda sehr tasviriga qanday ta'sir qilishini o'rganish orqali o'quvchilar ushbu abadiy rivoyatlarni hikoya qilishning global manzarasida ma'no, rezonans va dolzarblik bilan singdiradigan madaniy an'analar, e'tiqodlar va mifologiyalarning boy gobelenlari uchun chuqurroq minnatdor bo'lishlari mumkin. Bundan tashqari o'zbek va ingliz adabiy ertaklarida sehrli vositalarni qo'llashda milliy folklorning o'rnini sehrni sehrlash, ilhomlantirish, vaqt, makon va madaniyat chegaralaridan chiqib ketadigan o'zgaruvchan kuch

sifatida tasvirlaydigan madaniy meros, xayoliy ijod va hikoya innovatsiyalari o'rtasidagi dinamik o'zaro bog'liqlikni ta'kidlaydi. va o'quvchilarning qalbi va ongini yoritadi. Milliy folklor adabiy ertaklarda sehrni ramziy til, rivoyat tuzilishi va madaniyatlararo almashinuv orqali tasvirlashga qanday ta'sir qilishini o'rganib, o'quvchilar ushbu abadiy rivoyatlarni singdiradigan madaniy an'analar, e'tiqodlar va mifologiyalarning boy gobelenlari haqida chuqurroq tushunchaga ega bo'lishlari mumkin. global miqyosda ma'no, rezonans va dolzarblik bilan hikoyalar manzarasi.

ADABIYOTLAR

1. Husanbayeva Q., Niyozmetova R. Metodology of teaching literature. -Tashkent, 2020.
2. Borodic A.M. Methods for the development of children's speech. -M., 2014.
3. Husanbayeva Q., Niyozmetova R. Metodology of teaching literature. -Tashkent, 2018.
4. Bolshova T.V. We learn from a fairy tale. -St.Petersburg, 2009.
5. Gurovich L.M. Baby Boy and book /m. Gurovich I.B. Shore, V.I. Loginov. -M., 2009.
6. Development and education program in kindergarten/V.I. Loginova, T.I. Babayeva, N.A. Noteket al. Ed. T.I. Babayeva, Z.A. Michilova, L.M. Gurovich: Ed. 2nd. - SPB, 2007.
7. Mirzayev I.K., Muhiddinova B., Rozmonova R., Methodology for teaching Uzbek literature. -Samarkand, SamDU, 2019

Musallam ORTIKOVA,

Toshkent davlat texnika universiteti "Amaliy ingliz tili" kafedrasida katta o'qituvchisi

E-mail: nilufarabdurashidova66@gmail.com

Filologiya fanlari doktori, professor Sh.Safarov taqrizi asosida

TODAY, UZBEK AND ENGLISH ARE MANDATORY UNITS OF LANGUAGE EXPRESSING RELATIONSHIPS

Annotation

This article discusses the pragmatic aspect of language units representing Condition relations in Uzbek and English, and the need to research them in the communication process when revealing the iragmatic asiect of tit units representing Condition relations in English and Uzbek. scientifically based language speakers using conditions in their speech are given through examples of the function of the act of speech known to the listener.

Key words: Foreign language, teaching, methods, conceptual system, innovation, teaching methods, speaking skills, innovation, methodology, innovation, linguist.

СЕГОДНЯ УЗБЕКСКИЙ И АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫКИ ЯВЛЯЮТСЯ ОБЯЗАТЕЛЬНЫМИ ЕДИНИЦЫ ЯЗЫКА, ВЫРАЖАЮЩИЕ ОТНОШЕНИЯ

Аннотация

В данной статье рассматривается прагматический аспект языковых единиц, выражающих условные отношения в узбекском и английском языках, и необходимость их исследования в процессе коммуникации при раскрытии прагматического аспекта единиц Тит, выражающих условные отношения в английском и узбекском языках. функция конкретного речевого акта носителей языка, использующих в своей речи условные выражения, научно обоснована, приводимыми на примерах.

Ключевые слова: Иностраный язык, обучение, методы, концептуальная система, инновация, методы обучения, разговорный навык, инновация, методика, инновация, лингвист.

BUGUNGI KUNDA O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA SHART MUNOSABATLARINI IFODALOVCHI TIL BIRLIKLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada o‘zbek va ingliz tillarida shart munosabatlarini ifodalovchi til birliklarining pragmatik aspyekti haqida to‘xtalib o‘tilib, ingliz va o‘zbek tillarida shart munosabatlarini ifodalovchi tit birliklarining iragmatik asiyehtini ochib berishda ularni kommunikatsiya jarayonida tadqiq qilish zarurati. o‘z nutqida shart sharoitlardan foydalanayotgan til soxiblarining tinglovchini ma’lum nutq akti funksiyasi misollar orqali keltirilib ilmiy asoslangan

Kalit so‘zlar: Xorijiy til, o‘qitish, metodlar, konseptual tizim, yangilik, o‘qitish usullari, so‘zlashish ko‘nikmasi, yangilik, metodika, innovatsiya, tilshunos.

Introduction. In today's process of globalization, the integration that has arisen as a result of the development of political, economic, social and cultural relations between countries is increasingly increasing the need for experts in the field to be able to communicate successfully in a foreign language. As the linguistic research conducted in the field of Japanese linguistics is carried out within the framework of the antroiocentric paradigm, in order to further illuminate the power and potential of the language, it became necessary to research it at the intersection of disciplines - cognitive, linguocultural, sociolinguistic, linguoirmatic. In this case, the research of the pragmatic aspect of linguistic units in the process of speech activity is gaining scientific and practical importance.

In the world scientific community, the linguoirmatic analysis of language and speech units is carried out within the framework of ierformative speech act, conversational imitation, iresuiosition, principles of politeness, cooperative principles of communication, relevance, deixis and other iragmatic theories. In particular, the necessity of researching them in the process of communication, in order to reveal the iragmatic structure of tit units expressing conditional relations in English and Uzbek languages. The relevance of the problem is determined by the need of the speakers who use conditional themes in their speech to achieve hierlocutionary results

expected to encourage the listener to perform the function of a certain speech act and to interpret the interlocutor's intention in certain communication situations.

Literature review. In Uzbek linguistics, language units representing conditional relations are studied in the structural-semantic aspect, but there are no works aimed at revealing their pragmatic aspect. The linguistic landscape of the world is one of the main concepts in linguistics and culture, and it is based on the phenomenon of human perception of the world reflected in speech. TY Yakovleva proposes to understand the linguistic worldview as a scheme of perception of existence that exists in language and is specific to the community of people using this language.

Through language, the knowledge acquired in the process of personal experience "turns into collective property, collective experience", becomes a conceptual picture of the world. It reflects the result of a person's mentality and spiritual activity, knowledge about the world around him, his culture. In modern linguistics, the linguistic landscape of the world is traditionally understood as a set of knowledge about the world reflected in language. Consequently, a consensus was reached in the application and interpretation of the term "national linguistic landscape of the world": "There are as many national linguistic landscapes of the world as there are languages, each of these languages is a collective ethnic

consciousness in understanding and categorizing human existence in the universe. "Reflects the unique results of a century of activity". The term "worldview" can be interpreted in a narrow sense: the worldview is a set of total knowledge in a certain discipline, which reflects the general manifestation of subjects in a certain discipline, which was formed in a certain historical period and underwent changes at different stages, and is a system, that is why there are terms like "linguistic (biological, physical, national) landscape of the world".

Research methodology. In our opinion, it is appropriate to pay attention to the dictionary meaning of the word condition before citing the definitions given by linguists-scientists. A. Hajiyev et al. In the annotated dictionary under the revision, the word condition is explained as follows: "Condition 1) mutual agreement, exchange on a matter or issue; 2) the demand, offer of one of the contracting parties to the other party; 3) conditions necessary for its implementation, factor".

According to the annotated dictionary edited by ZM Marufov, "Condition 1) written or verbal mutual agreement, mutual agreement on some issue or issue; 2) the demand, proposal of the parties making a mutual agreement or having a relationship with the other party; 3) a factor, situation, condition necessary for the realization of something; 4) conditionally gram. a form of a verb denoting another action or state in which an action must be performed. The conditional clause is gram. adverb meaning the event, sign-property, and the conditions under which it is understood from the main sentence"

The study of fairy tales within the framework of anthropocentrism allows us to study the myth not as an alienated element of the past, but as an element of the living present, because humanity always turns to the act of rethinking, that is, it turns from the myth to think about itself, itself, awareness of its uniqueness, uses to transfer new knowledge accumulated under the influence of the human factor, and the result of such processes is reflected in the language. Sh.S. Safarov stated that for cognitive linguistics, the reflection of knowledge about the world in language and the contribution of language in the formation of this knowledge are important. A researcher who chooses this direction takes language as a means of knowing reality, the world, and prioritizes the analysis of meaning, its formation and development. According to AEMamatov, cognition is related to such processes as "formation of the conceptual picture of the world and its reflection in language, systematization of knowledge through linguistic means."

Researchers have repeatedly emphasized that the formation of a linguistic sign is a multi-stage process. At the initial stage of this process, the acts of perception by seeing and feeling the objects in the world are performed, then the imagination and understanding of these objects is created (that is, the actions of the conceptual stage are performed), and finally, at the last stage, it is related to the linguistic realization of the concept. actions are needed. The most important of these actions is the act of conceptualization, which leads to the precise formation of knowledge about reality and the choice of a linguistic sign. The activity of conceptualization, in turn, is multi-stage, and its implementation requires the execution of various actions.

The conceptual system has its own internal structure, and its development is connected with the execution of a series of continuous actions. One such dynamic is conceptual derivation. As we know, conceptual derivation is actually a type of cognitive activity, because it increases a person's linguistic knowledge by creating new knowledge structures. For the first time, the term "concept" was used by Aristotle, then in 1892 the philosopher G. Frege proposed to separate the object and its idea (any sentence expresses a complete idea,

language through philosophical determination defines). According to RM Frumkina: "as a result of the interaction of linguistics with philosophy, psychology and cultural anthropology, the terms concept, category, prototype appeared in linguistic semantics." The emergence of a new knowledge structure - concept takes place on the basis of previous concepts. This indicates the need and possibility of creating other (secondary) nominative units in the language system, after the knowledge existing in the conceptual system of a person takes the form of a linguistic sign. New concepts created in cognitive activities in the same direction, after they take the form of a linguistic sign, become an integral part of the conceptual system and create a basis for its future development. For example, the concept "stepmother" has secondary nominative meanings such as evil, ignorant, merciless, wicked:

- Nature is the mother and the habitat of man, even if sometimes a stepmother and an unfriendly home;

- Dr. R. Katz knows all too well how challenging stepmotherhood can be;

- I never had that wicked stepmother or evil stepfather thing at all. I am very close to both stepparents and I consider them to be my parents, too;

- Half of all women in the US will live with or marry a man with children. To guide women new to this role – and empower those who are struggling with it – who draws upon her own experience as a stepmother;

- If your mother is a stepmother, your father is not yours;

- The classic tale of Cinderella is told by her stepmother, who was not really so wicked after all we witness the creation of conceptual units unfriendly home, stepmotherhood, wicked stepmother, evil stepfather, experienced stepmother. You can also find conceptual units resourceful stepmother, happy stepmother, stepmonster, praised stepmother or poetic stepmother.

Since we chose the concept of "stepmother" as the object of conceptual analysis in our study, the method of describing the inner image of a person in the "linguistic landscape of the world" has been developed, such an analysis method reflects the spiritual life of a person ("mind", "emotion", "intelligence") can be formed from the analysis of separate concepts, or can be formed through the analysis of other semantic and semiotic categories (far-near, front-back, long-short). The conceptual landscape of the world as a set of certain images consisting of concepts is wider and richer than the linguistic landscape of the world, because information about the world is encoded in the human mind not only verbally, but also non-verbally. For this reason, the conceptual landscape of the world is more complex than the linguistic landscape of the world, because the national language "lives" in the conceptual sphere.

The linguistic landscape of the world formed in the minds of the speakers of a certain language corresponds mainly to the vital needs of a person, that is, to the important types of work. The traditional way of life also has a certain influence on the change of values. According to VAMaslova, things, events, object-images that people encounter more often combine as a set of imaginations, reflect the objective existence and create a general linguistic picture of the world.

From the above-mentioned points, it can be concluded that the linguistic landscape of the world is the verbalized part of the conceptual landscape of the world, as well as its deep and upper layers that take into account the sum of knowledge expressed in linguistic forms. At this point, it is worth noting the opinions of some researchers. When we say the linguistic landscape of the world, we understand the pattern of perception of the world, which is reflected in the language and is characteristic of a certain linguistic community. As an

example, it is possible to cite the variants of the "stepmother" concept that are used among the people: - To be sure a stepmother to a girl is a different thing to a second wife to a man!; - If being a stepmother has worked out very well stepmother loves her stepchildren very much; - A day is sometimes our mother, sometimes our stepmother.

Conclusions and recommendations. Thus, the linguistic landscape of the world is the construction of a specific world by the representatives of a certain language through language. The relationship between language, culture and being is interpreted as follows: the expression of the world through language is the product of the collective creativity of the people who speak this language, and each new generation

receives the full form of culture through its mother tongue. It is in this culture that concepts such as national character, worldview, and morality are reflected. Thus, language acts as an active creator, reflecting the world and culture in itself. Although the national uniqueness of the world view cannot be attributed only to the mental state of the people, in fact, only the mental state can give a new color to the whole process of perception of the world. Because to understand the existence is intellectual processing of information about it in the form of understanding and imagination, and when perceiving the world from a spiritual point of view, the features of thinking and national difference are first manifested, and it reflects the differences of "psychology of thought and mental activity".

REFERENCES

1. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – Москва, 1993. – С. 37.
2. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – Москва: Прогресс, 1984. – С. 247.
3. Кубрякова Е. С. Язык и Знание: На пути получения знаний в языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. – Москва: Языки славянской культуры, 2004. – С. 9; Попова З. Д., Стернин И. А.
4. Пименова М.В. Типы концептов. URL:http://www.kuzspa.Ru/diss/conf_27_28/5_pimenova.doc.
5. Сафаров Ш. Семантика. – Ташкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» ДИИ, 2013. – Б. 217.
6. Маматов А.Э. Тилга когнитив ёндашувнинг моҳияти нимада. Ўзбек тилшунослигининг долзарб мумаммолари. – Андижон, 2012. – Б. 212-221.

UDK: 398(575.1)

Abdulatif PRIMOV,
Guliston davlat universiteti katta o'qituvchisi
E-mail: primovabdulatif64@gmail.com

Filologiya fanlari doktori O. Fayzylayeva taqrizi asosida

BADIIY ADABIYOT VA FOLKLORIZM (ABDULLA QODIRIY NASRI MISOLIDA)

Annotatsiya

Mazkur maqolada Abdulla Qodiriy nasriy asarlari poetikasida xalq og'zari ijodidagi maqol, matal, xalq iboralari, aforizmlarning tutgan o'rni badiiy mahorat nuqtai nazaridan tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: folklor, folklorizm, milliy kolorit, poetic funksiya, folklor unsurlari, bayon uslubi, maqol, matal, piching, aforizm, xalq iboralari va boshqalar.

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ЛИТЕРАТУРА И ФOLKLORIZM (НА ПРИМЕРЕ ПРОЗЫ АБДУЛЛЫ КАДИРИ)

Аннотация

Данная статья посвящена изучению роли фольклоризма в поэтике прозы А. Кадыри, а также влияния жанров фольклора в художественного мастерство писателя.

Ключевые слова: фольклор, фольклоризм, национальный колорит, поэтическая функция, жанры фольклора, стиль повествования, поговорка, афоризмы, крылатые выражения и др.

FICTION AND FOLKLORISM (BASED ON THE EXAMPLE OF THE PROSE OF ABDULLA QADIRI)

Annotation

This article is devoted to the study of the role of folklorism in the poetics of A. Kadyri's prose, as well as the influence of folklore genres in the writer's artistic skills

Key words: folklore, folklorism, national flavor, poetic function, genres of folklore, narrative style, proverb, aphorisms, popular expressions, etc.

Kirish. Folklor unsurlarining yozma adabiyotga ijodkor tomonidan singdirib yuborilishi adabiyotshunoslikda folklorizm atamasini yuzaga keltirgan. O'zbek adabiyotshunosligida "folklorizm" atamasi kamroq qo'llanib, bu istiloh o'rniga "folklordan foydalanish" birikmasi ko'proq ishlatiladi. Jahon adabiyotida folklorga oid vositalarning poetik funksiyasi muammosiga o'ziga xos adabiy-estetik hodisa sifatida yondashish, ijodkor badiiy mahoratini ochish, yozuvchi asarlarining adabiy mazmunini teran anglash kabi dolzarb ilmiy masala kun tartibiga chiqmoqda.

Adabiy jarayonda yangi davr adabiyotshunosligida muhim muammo hisoblangan nasr tarkibida keladigan folklorga oid vositalarning poetik funksiyasini maxsus o'rganish asosiy vazifa etib qo'yildi.

Adabiyotlar tahlili. O'zbek adabiyotshunosligida folklor va yozma adabiyot munosabati masalalari adabiyotshunos N.Mallayev (Маллаев Н. Навоий ижодиётининг халқчил негизи. – Тошент: Фан, 1973., Ўша муаллиф: Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. Фафр Фулом НМИУ, - Тошкент: 2015), В. Sarimsoqov (Саримсоқов Б. Фольклоризмлар типологиясига доир. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1980. № 4. – Б. 37-45), shuningdek I.Yormatov (Типология фольклоризма в современной узбекской литературе (60-е – начало 80-х годов): Автореф. дис... канд. филол. наук. – Ташкент, 1985.) adabiyotshunos G'. Mo'minov (Хозирги ўзбек адабиётида фольклоризм: Филол. фан. д-ри. дисс. автореф. – Тошкент, 1994.) hamda N.Tosheva (Хозирги ўзбек насрида фольклорга oid vositalarining poetik funksiyasi (Исажон Султон насри мисолида): Автореф. фалсафа доктори (PhD) – Тошкент, 2020.) ilmiy tadqiqotlarida o'rganilgan. Abdulla Qodiriy prozasi poetikasida folklorizmning tutgan o'rni masalasining ilmiy tadqiqi o'z yechimini kutmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Abdulla Qodiriy asarlaridagi xalqona ibora, maqol va iboralarning o'rini o'rganib, adibning romanlarida uchragan xalq og'zaki ijodi janrlarining mohiyatini yoritib, adib romanlaridagi badiiy tasvir vositalarining folklor bilan uyg'unligini badiiy mahorat nuqtai nazardan ko'rsatish, germenivtik tahlil usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Ma'lumki, folklor yozuvchi ijodiga xalq ommasining rang-barang olamini olib kiradi. Ayni chog'da yozuvchiga kitobxonni o'z xalqi urf-odatlarini, obrazli so'z boyligi, umuman barcha milliy belgilari bilan kengroq tanishtirish imkonini yaratadi. Folklor unsurlarining yozma adabiyotga ijodkor tomonidan singdirib yuborilishi adabiyotshunoslikda folklorizm atamasini yuzaga keltirgan. "Folklorizm" atamasi ilk bor XIX asrda frantsuz folklorshunosi Sebiya tomonidan qo'llangan. Bu atama "folklor bilan qiziqish va shug'ullanish" ma'nosini ifodalaydi. XX asrning 30 yillariga kelib rus folklorshunos va etnograf olimi Mark Konstantinovich Azadovskiy badiiy adabiyotda va publitsistikada folklordan foydalanishni "folklorizm" deb atadi. Shu asrning 60 yillarida "folklorizm" atamasi xalqaro e'tirof etildi va keng miqyosda qo'llana boshlandi.[2, 469]. O'zbek adabiyotshunosligida "folklorizm" atamasi kamroq qo'llanib, o'rniga "folklordan foydalanish" birikmasi ko'proq ishlatiladi. Zamonaviy nasrda folklorizmga oid motivlarning ko'pi nasriy asar badiiyati bilan uyg'unlashgan.

Bu hodisa o'zbek nasrining shakllanish davridan to shu kunga qadar rivojida turli ko'rinishlarda namoyon bo'lib kelmoqda. O'zbek romanchiligining birinchi yirik vakili A.Qodiriy, bu janrni keyinchalik yuksak darajaga ko'targan Cho'lpon, Oybek, hajviy hikoyalar va qissalar muallifi G'.G'ulom, shuningdek S.Ayniy, A.Qahhor ijodi misolida buni aniq ko'rish mumkin.

Abdulla Qodiriyning dastlabki ijodidayoq, xususan, kichik yumoristik asarlarida folklor ta'siri ayniqsa kuchli bo'ldi.

“Abdulla Qodiriyning prozasi va publitsistikasi bugun ham o'zbek yozuvchilari uchun foydali saboqlarga to'la, - deb yozadi Izzat Sulton. – Masalan, o'z ijodi, ayniqsa satirasida Abdulla Qodiriyning o'zbek folklorida eng ko'p tarqalgan qudratli priyomlardan (vositalardan) juda keng va muvoffaqiyatli fodalanganini olaylik. Abdulla Qodiriy ko'p foydalangan bunday priyomlarning biri – pichingdir. “Kalvak Maxzumning xotira daftaridan” va “Toshpo'lat tajang nima deydi?” kabi hikoyalari turkumidan iborat asarlarda bu priyom, ayniqsa o'z badiiy kuchini va xususiyatini ko'rsatadi”[3].

“Badiiy asar poetik tadqiqotga munosib bo'lgan taqdirdagina unga adabiytchi-olimlar takror va takror murojaat etishi mumkin”[1]. Abdulla Qodiriy asarlari ham ana shunday tahlilga munosib asarlar sarasiga kiradi.

Xalq ijodiga yuksak baho bergan va undan o'zi ham katta ilhom olgan Abdulla Qodiriy ijodiga bu boy badiiy xazina umr bo'yi hamroh bo'ldi va ijodiga yuksak mahorat maktabi bo'lib xizmat qildi. Shu sababdan asarlarini o'qiganimizda, betakror badiiy mahoratini kashf qilganimizda adibning ijodiy yuksalishida folklorning tutgan urnini alohida his qilamiz. Xalq ijodidan maqsadi ezgu, vijdoni pok insonlarni hayratda qoldiradigan ajoyib qahramonlar – xalqning haqiqat va adolat haqidagi g'oyalari ifodalovchi jasur kishilar Abdulla Qodiriyning diqqat – e'tiborini tortib keldi. Zero, adib “Madomiki, biz yangi davrga oyoq qo'ydiq, bas, biz har bir yo'sunda ham shu yangi davrning yangiliklari ketidan ergashamiz va shunga o'xshash dostonchilik ro'monchilik va hikoyachiliklarda ham yangarishg'a, xalqimizni shu zamonning “Tohir-Zuhra”lari, “Chor darvesh”lari, “Farhod-Shirin” va “Bahromgo'r”lari bilan tanishdirishka o'zimizda majburiyat his etamiz...”,- deb yozadi “O'tkan kunlar” romanining boshida[4]. Anglashiladiki, yozuvchiga milliy xarakterlarni yorqin tasvirlashda, voqea va hodisalarni rang – barang milliy tamoyillar fonida tasvirlashda xalq og'zaki ijodi namunalari, ularning badiiy-estetik olami boy badiiy manba bo'ldi.

Folklor Abdulla Qodiriyning ijodiy kamolotida alohida o'rin tutadi. Xalqning yuz yillar mobaynida yaratgan, xalq milliy tamoyillarining barcha qirralarini o'zida ifoda etgan maqol va aforizmlar, kulgi qo'zg'ovchi so'z va obrazli ifodalar, uning murakkab hodisalar mohiyatini va xalq dunyoqarashini ifodalay olish qudrati adib ijodida mohirona qo'llanilgan. Qodiriy asarlaridagi obrazli ifodalar, maqol va aforizmlarning ayrimlari xalq og'zaki ijodida aynan uchraydi, ayrimlari esa yozuvchi ijodiy laboratoriyasida sayqal berilib, yana ham ta'sirli, aniq va konkret ifoda shaklini olgan. “Abdulla Qodiriy ijodi adibimizning o'zi da'vo qilmagani holda XX asr boshlarida yashagan tug'ma folklorshunos olim ekanini to'liq tasdiqlaydi, - deb yozadi Omonulla Madaev. – “Sadoyi Turkiston”dan “Ishtirokiyun”gacha, “Tong” jurnalidan tortib “Mushtum”dagi maqolalarigacha, “Kalvak maxzumning xotira daftaridan”dan “Toshpo'lat tajang nima deydi”gacha, “O'tkan kunlar”dan “Mehrobdan chayon” , “Obid ketmon” gacha avvalo o'zbek mentaliteti, xalq tili, qolaversa, xalq og'zaki ijodi bilan sug'orilgan. Sarlavha qo'yish usulida adib “Dumbasi tushib qolgan emish”, “Kulakula o'lasan”, “Tarbut qo'ltiqdan tushdi”, “Og'zinga qarab gapir”, “Chuvi chiqdi”, “Po'skallasi”, “Dardi yo'q kessak, ishqi yo'q eshshak”, “Shallaqi”, “Bo'lsun-bo'lmasun”, “Anovmanov” kabi o'nlab kashfiyotlar yaratar ekan, xalq og'zaki ijodi ta'siridagi milliy til imkoniyatlariga murojaat qilgan” [5].

Darhaqiqat, Qodiriy nafaqat badiiy asarlari, balki ommaviy maqolalarimi, matbuotda raqiblariga berilgan

javoblarimi, yo'l-yo'lakay bildirilgan ishoralarni – barchasida milliy til boyligi, xalq og'zaki ijodidan foydalangan. Adib xalq qo'shiqlari, maqollar, matal va iboralardan foydalanib, badiiy asar matniga ularning g'oya, mazmun-mohiyatini singdirar ekan, muayyan maqsadni nazarda tutadi. Agar bir tomondan yozuvchi bu amalni bajarishda o'zini tarbiya qilgan millat vakili ekanini kitobxonga ta'kidlamoqchi bo'lsa, ikkinchidan, mazkur uslub yozuvchining fikrni ifodalashda qisqalikka intilishini, obraz haqida tasavvur hosil qilishga urinishini tasdiqlaydi. Abdulla Qodiriy xalq iboralari, maqol, matallardan shu qadar unumli foydalanganiki, ular asar matniga to'liq singib, uyg'unlashib ketadi. Misollarga murojaat kilaylik: “O'tkan kunlar” romanining “Otabek Yusufbek hoji o'g'li” bobida Marg'ilondagi saroyda Ziyov shohichining o'g'li Rahmat, uning tog'asi “xotunboz” Homid va Otabek davrasida suhbat bo'ladi va mavzu aylanib “uylanish”, “xotun” masalasiga taqaladi. Ko'p xotinlikni ma'qul ko'rmagan Rahmatning fikriga Homid: - “**Qamchiningdan qon tomsa,** yuzta xotun orasida ham rohatlanib tiriklik qilasan”, - deb “mag'rur bir tusda Otabekka “ qaraydi[4]. Yozuvchi Homidni yovuz niyatli, xudbin odamligini ifodalashda shu bitta ibora badiiy yuklama vazifasini bajarganligini ko'ramiz.

Adib asarlarida qahramonlarining yoshi, jamiyatdagi mavqei, mansabi, ma'naviy-ahloqiy dunyosi, nasl-nasabiga monand xarakterini ochib beruvchi ibora, maqollar qo'llaydi. “Utkan kunlar” romanining “Xon qiziga loyiq bir yigit” bobida Ziyov shohichining uyida Otabek mehmondorchilikda bo'lgan voqea tasvirlanadi. Suhbatda Mirzakarim qutidor ancha ilgari Toshkandda Otabeklar xovlisida bo'lganligini eslab: -“Ammo haqiqatda oradan o'n besh-yigirma yil o'tib, siz ham katta yigit bo'lg'ansiz, **umr – otlig'an o'q emish**”, - deydi [4]. Birgina “umr – otlig'an o'q” iborasi orqali yozuvchi hayotda ko'pni ko'rgan, past-balandini bilgan, achchiqchuchugini tatib ko'rgan, keng va chuqur mushohadali fozil inson siyratini ifodalaydi.

Mirzakarim qutidor xarakterini ochib berishda yozuvchi mahoratiga yana e'tiborimizni qaratsak. Qutidor qalbaki taloq xati ta'sirida Otabekni uyidan xaydaydi. Mirzakarim qutidor o'zining aybini tan olib Kumushga: “**Jaholat kelsa, aql qochadir,** qizim”, - deb qo'yadi [4]. Shu bir maqolda ham o'kinch, ham uzr, ham o'zining oddiy banda ekanini tan olish, ham bir insonda bo'lgani kabi o'zini oqlash mazmuni qisqa, aniq ifodasini topadi.

Ma'lum bo'ladiki, Abdulla Qodiriy barcha asarlarida folklorizmning o'rni katta badiiy qimmatga ega bo'lib, asar mohiyatini o'quvchiga singdirishga xizmat qiluvchi omildan mahorat bilan foydalana olgan. Yozuvchining “Mehrobdan chayon” romanidagi “Oyning o'n beshi qorong'i bo'lsa, o'n beshi yorug'”, “Xotin kishining boshi, uy ichining og'ir toshi”, “Oltin olmasang, duo ol”, “Sut bilan kirgan, jon bilan chiqar”, “O'tkan kunlar” romanidagi “Bilgan topib so'zlar, bilmagan - qopib”, “Pichoqni o'zingga ur, og'rimasa – birovga”, “Bir ko'rgan bilish, ikki ko'rgan tanish”, “Qars ikki qo'ldan chiqadi” kabi o'nlab maqollarning har biri asar matnida muhim badiiy-estetik vazifani bajarishi bilan ahamiyatli.

Xulosa va takliflar. Yuqorida qayd qilingan mulohaza va kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, Abdulla Qodiriy prozasi poetikasida folklorizmning o'rni muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, A. Qodiriy prozasida folklorga oid vositalarning poetik funktsiyasini ko'rsatish, folklor namunalarning mohiyatini yoritib, adib asarlaridagi badiiy tasvir vositalarining folklor bilan uyg'unligini tadqiq qilish qodiriyshunoslik yo'nalishida dolzarb ahamiyatga ega masalalardan.

ADABIYOTLAR

1. Каримов Б. Абдулла Қодирий ва герменевтик тафаккур. Тошкент: Akademnashr. 2014. 256 б.

2. Литературный энциклопедический словарь. - М.: Советская энциклопедия, 1987. – С.469.
3. Қодирий А. Кичик асарлар.-Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1969.- 212 б.
4. Қодирий. А. Ўткан кунлар.роман.- Тошкент.: “Info Capital Group”, 2017.-488 б.
5. Қодирий. А. Адибни хотирлаб. роман.- Тошкент.: “Info Capital Group”, 2017.-584 б.

UDC: 8.82.82/-9.82-32

Sabina PULATOVA,
Buxoro davlat universiteti tayanch doktranti
E-mail: sarvarsharifsabina@gmail.com

BuxDU dotsenti, PhD N. Qurbonova taqrizi ostida

NABOKOVNING “ADA” ROMANIDA MUALLIF ONGI

Annotsatsiya

Ushbu maqola Vladimir Nabokovning “Ada” (“Ada, or Ardor: A Family Chronicle”) nomli inglizcha romanida yozuvchi tomonidan qoʻllanilgan intertekstuallik- matnlararo aloqadorlikning aks etishidan tortib, asarning badiiy boyqadorligini oshirishda, turli strukturaviy qurilmalar va stilistik vositalarning ahamiyatini oʻrganish orqali muallif mahoratining nozik jihatlari fenomenologik metoddan foydalanilgan holatda har tomonlama chuqur tahlil qilishga qaratilgan.

Kalit soʻzlar: Lingvistik akrobatika, intertekstuallik, murakkablik, ramz, lingvistik virtuozlik, oila shajarasi, fenomenologiya.

A WINDOW INTO NABOKOV'S MIND THROUGH HIS NOVEL “ADA”

Annotation

This article aims to explore linguistic acrobatics used in Nabokov's literary craftsmanship in “Ada” by examining his manipulation of language, his structural experimentation, and his use of intertextuality. Through this analysis, we gain a deeper understanding of the author's genius and the intricacies that make “Ada” a remarkable literary work.

Key words: Linguistic acrobatics, intertextuality, intricacy, allusion, linguistic virtuosity, family saga, idiosyncrasy, method of phenomenology.

СОЗНАНИЕ АВТОРА В РОМАНЕ НАБОКОВА «АДА»

Аннотация

Целью данной статьи является исследование лингвистической акробатики, использованной в литературном мастерстве Набокова в «Аде», путем изучения его манипуляций с языком, его структурных экспериментов и использования интертекстуальности. Благодаря этому анализу мы получаем более глубокое понимание гениальности автора и тонкостей, которые делают «Аду» замечательным литературным произведением.

Ключевые слова: Лингвистическая акробатика, интертекстуальность, запутанность, аллюзия, языковая виртуозность, семейная сага, идиосинкразия, метод феноменологии.

Introduction. Vladimir Nabokov's creative legacy is a phenomenon so unique in world literature that fierce practical scientific battles are still being waged around each text he created, starting from numerous experiments of interpretation and ending with attempts to fit his peculiar artistic world into a certain sign system.

“Culture always has a greater margin of safety than it seems to confused contemporaries. And she constantly confirms this by giving signs to humanity. Or even omens... Vladimir Nabokov's literary fate is a sign. A new book about him is a sign,” “Новая газета” wrote, anticipating the release of a book about this famous Russian-American writer”[1].

Vladimir Nabokov, a Russian born American writer, was a master of the written word, with a style that was both unique and captivating. His literary works as “The Real Life of Sebastian Knight” (1941), “Bend Sinister” (1947), “Lolita” (1955), “Invitation of a Small Guest Without Invitation” (1957), “Pale Fire” (1962) and “Ada, or Ardor: A Family Chronicle” (1969) are known for their intricacy and playfulness, with a focus on wordplay, allusion, and hidden meanings. Among these novels “Ada, or Ardor: A Family Chronicle” is considered one of Nabokov's most ambitious and challenging works, showcasing his linguistic virtuosity and mastery of storytelling.

The author began working on this novel on February 17, 1966 and finished it on October 16, 1968. It was published by American Publishing House “McGraw-Hill” on May 5, 1969 [2]. The novel is a blend of romance, family saga, and philosophical exploration, spanning a vast and imaginative world. Because of these characteristics not only

understanding, but also the process of translating it into other languages was extremely problematic.

Andrey Babikov, one of the Russian translators of the novel mentioned that meanwhile translating “Ada” from English into French, one of the two translators had spent 5 years, while the other one was driven into nerves breakdown. [3.63] So, in this article we have tried to delve into the distinctive features that define Nabokov's literary craftsmanship using the method of Phenomenology, shedding light on the complexities and idiosyncrasies that pervade his work.

Materials and Methods. All these numerous experiments once again confirm the fact that Nabokov's literary text requires a special approach, it is necessary not only to apply traditional methods of literary criticism (biographical, comparative historical, typological), but also to look for new approaches for a comprehensive analysis of Nabokov's prose in their interrelation with other related branches of scientific knowledge, such as cultural studies, psychology, linguistics.

A voluminous novel was published from the creative workshop of the writer, which most reflected the full power of the individual author's style of Vladimir Nabokov, a novel that still remains unreadable, misunderstood, “strange” by both readers and critics. This is the novel “Ada” a novel for aesthetes, for an enlightened, prepared reader capable of perceiving it.

There are few such “refined”, “superconcentrated” books in world literature with literary allusions and

reminiscences, here we can recall the novel by J. Joyce's "Ulysses" for example. But these are phenomena of a special order that require close attention and study, as they draw us to the methodology of new iconic phenomena in art.

For understanding his complex and multilayered writing style, we have applied to analyze the novel "Ada" by the method of phenomenology, as well as by close reading of the novel, paying particular attention to his use of the language, structure and narrative techniques.

Phenomenology is a philosophical method and approach that focuses on describing and understanding subjective experiences, or phenomena, as they are consciously perceived by individuals. It was founded by the German philosopher Edmund Husserl in the early 20th century and has since influenced various fields, including philosophy, psychology, literature, sociology, and even some aspects of qualitative research in the social sciences.

Phenomenology from the point of literature is a versatile method that can be used to explore and understand subjective experiences, including those portrayed in literary works like novels.

When analyzing "Ada" using the phenomenological method, we have focused on the lived experiences of the characters, their perceptions, emotions, and the ways in which they interact with the world around them. Here some approaches how this method can be used:

1. Description of Lived Experiences: Begin by describing the experiences of the characters in the novel. Pay attention to their thoughts, feelings, sensations, and the way they perceive the events unfolding in the narrative.

2. Intentionality: Explore the intentionality of the characters' consciousness. What are they directed towards? What objects or phenomena do they focus on in their experiences?

3. Suspension of Preconceptions: As a phenomenological analyst, it's crucial to temporarily suspend your own assumptions or interpretations about the characters or events in the novel. Instead, approach the text with openness and receptivity to what the characters themselves reveal about their experiences.

4. Uncover Themes and Patterns: Analyze the descriptions of the characters' experiences and look for common themes, patterns, and underlying structures. These could include recurring emotions, motivations, or philosophical themes explored throughout the novel.

5. Contextual Considerations: While phenomenology emphasizes the immediate experience, it's essential to take into account the broader context of the novel, the historical setting, and Nabokov's writing style. Understanding these elements can help enrich the interpretation of the characters' experiences.

6. Relate to the Reader's Experience: Consider how the experiences depicted in the novel resonate with readers' own experiences. Phenomenological analysis aims to bridge the gap between the literary world and readers' lived experiences, fostering a deeper understanding and connection[4].

By using the method of phenomenology to analyze "Ada", we have been able to gain insights into the characters' inner worlds, the themes explored by the author, and the ways in which the novel captures and reflects human experiences.

Analysis and Results. Our analysis reveals several key elements of Nabokov's writing style in "Ada", including:

Nabokov's prose in this literary work demonstrates his mastery of language manipulation. His penchant for evocative language or linguistic acrobatics which is used to create strong mental images, emotions, and sensory experiences in the reader's mind. Through vivid descriptions, powerful metaphors, similes, personification, onomatopoeia, alliteration, hyperbole and sensory details, the author

challenges readers, enticing them to unravel layers of meaning concealed within each carefully crafted sentence, making the writing more engaging and memorable.

One of Nabokov's most notable quirks is his use of unreliable narrators. Many of his novels are narrated by characters who are not entirely reliable, leaving the reader to question the truth of what is being presented. This technique adds an additional layer of complexity to his work and challenges readers to engage with the text in new and interesting ways. In "Ada", Nabokov employs structural experimentation, pushing the boundaries of traditional narrative conventions. The novel unfolds through a complex narrative framework, employing a nonlinear chronology and a multiplicity of perspectives. Nabokov's inventive narrative structure not only challenges the reader but also serves as a reflection of the fragmented nature of memory and the complexities of human experience.

Nabokov's use of intertextuality in "Ada" further enriches his writing style. Through subtle allusions, references, and nods to literary and historical figures, Nabokov creates a network of connections that adds depth and complexity to the narrative. We analyze Nabokov's use of neologisms, allusions, and multilingualism, demonstrating how he elevates language to an art form. By examining these techniques, we gain insights into Nabokov's playful and intellectual approach to writing, uncovering the layers of meaning and depth that enrich his prose. These intertextual references act as a hidden tapestry, rewarding the attentive reader with a deeper appreciation for the layers of meaning woven into the novel.

Within the intricacies of Nabokov's writing style lie recurring themes and motifs that permeate "Ada". The novel encompasses a wide array of themes and motifs that are characteristic of Nabokov's works. From the exploration of forbidden love to the recurring theme of duality and the interplay between reality and illusion, the novel provides a canvas for Nabokov's philosophical musings. By dissecting these themes and motifs, we gain insight into the underlying philosophical and psychological currents that drive the narrative.

Nabokov's characters in "Ada" are complex and multi-dimensional, reflecting the author's psychological acuity. Through his meticulous attention to detail, Nabokov unveils the deepest recesses of his characters' minds, exposing their desires, fears, and insecurities. This psychological depth adds another layer of richness to the novel, making it a profound exploration of human nature.

Discussion. Several literary critics have analyzed Vladimir Nabokov's novel "Ada". One of the most distinguished among them was Brian Boyd who has written extensively about the author's works, including "Ada". His book "Vladimir Nabokov: The American Years" provides in-depth analysis and commentary on "Ada" as part of Nabokov's American period. Alfred Appel Jr. in his book "Nabokov's Dark Cinema: "Ada" or Ardor" and Priscilla Meyer in her book "Find What the Sailor Has Hidden: Vladimir Nabokov's "Ada" who were also American literary critics and Nabokov scholars, have written extensively about the author's works, providing a detailed analysis of the novel, exploring its complex narrative strategies, intertextuality, and themes.

Another scholar Charles Nicol is known for his work on Nabokov's fiction. In his book "The Rhetoric of Character in "Ada" he focuses on the development of characters in the novel, analyzing their psychological depth and complexity. These critics offer varying perspectives and insights into Nabokov's "Ada" implementing readers with different lenses through which to comprehend and interpret the novel.

Additionally, our findings have also important implications for how we understand and appreciate Nabokov's

work. While investigating the quirks and nuances of Nabokov's writing style, the above mentioned researches were a good source for clarifying some literary terms like evocative language or linguistic acrobatics, intertextuality or intertextual references, interplay between reality and illusion, complex and multi-dimensional characters which directly connected with the target of the article. They also raise broader questions about the role of style in crafting literary brilliance.

Conclusion. In conclusion, our analysis of Nabokov's writing style in "Ada" highlights the novel's unique and

masterful use of language, structure, narrative techniques, underscoring Nabokov's status as one of the greatest literary stylists of the 20th century and reveals the many reasons why his work continues to captivate readers to this day. Through his innovative thematic explorations and intertextual references, the author invites readers into a world of intellectual puzzles and aesthetic delights. "Ada" stands as a testament to Nabokov's literary legacy and his profound impact on the world of literature.

REFERENCES

1. Галинская И.Л. Владимир Набоков: современные прочтения: Сб. науч. тр. / РАН. ИНИОН. Центр гуманитар. науч.-информ. исслед. Отд. культурологии; Отв. ред. Скворцов Л.В. М, 2005. С.: 12-13.
2. Набоков, Владимир Владимирович. Ада, или Отрада: Семейная хроника/ Владимир Набоков; пер. с англ. А. Бабилова. – Москва: Издательство АСТ: CORPUS, 2022. – 605 с.
3. Pulatova Sabina Sharifovna. (2023). MORAL ASPECTS IN VLADIMIR NABOKOV'S NOVEL "ADA". INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE & INTERDISCIPLINARY RESEARCH ISSN: 2277-3630 Impact Factor: 7.429, 12(05), 63–65.
4. Теория литературы: Учеб. Пособие для студ. филол. фак. высш. учеб. заведений: В 2 т./ Под ред. Н.Д. Тмарченко. – М.: Издательский центр «Академия», 2004. –141-145 с.
5. Sharifovna P. S., Istamovna Y. D. THE INVISIBLE LINES: NAVIGATING CLASS DISCRIMINATION //Best Journal of Innovation in Science, Research and Development. – 2024. – Т. 3. – №. 2. – С. 94-98.
6. Sharifovna P. S. et al. HEROIC HEARTS: STORY OF COMPASSION AND SELFLESSNESS //INTERNATIONAL SCIENTIFIC-PRACTICAL CONFERENCE ON" MODERN EDUCATION: PROBLEMS AND SOLUTIONS". – 2024. – Т. 3. – №. 2. – С. 36-42.
7. Pulatova S. S., Yangiboyeva D. I. LOVE AND SACRIFICE IN O. HENRY'S SHORT STORY //Educational Research in Universal Sciences. – 2023. – Т. 2. – №. 14. – С. 790-793.

Nigora SAYDALIEVA,
The teacher of Chinese Philology of The World state university, Genius school
E-mail:sonyang@mail.ru

Doctor of philological sciences of the University of Oriental studies based on the review S.Nazarova

FORMATION OF WRITTEN TRANSLATION COMPETENCE DURING TEACHING CHINESE IN UZBEKISTAN

Annotation

In this article, the possibilities of written translation competence technologies were analytically presented on the example of Uzbekistan and China. It emphasized the issue of written translation competence. The threat of the written translation competence is considered to be the cause of different between countries today. We must teach students for written translation competence and pay attention for their written translation written skills and to teach them how correctly write written skills during HSK exam. It is very useful for their future working process in this field.

Key words: Writing skills, translation period, translation skills, internet, pedagogical technology, ideology, spirituality, idea, state language, national mentality, ethnic language, threat.

ФОРМИРОВАНИЕ ПИСЬМЕННО-ПИСЬМЕННОЙ ПЕРЕВОДЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ В УСЛОВИЯХ ПРЕПОДАВАНИЯ КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

В данной статье возможности технологий компетенции письменного перевода были аналитически представлены на примере Узбекистана и Китая. Он подчеркнул проблему компетентности в письменном переводе. Угроза компетенции письменного перевода сегодня считается причиной различий между странами. Мы должны научить студентов навыкам письменного перевода и уделять внимание их навыкам письменного перевода, а также научить их правильно писать письменные навыки во время экзамена HSK. Это очень полезно для их будущего рабочего процесса в этой области.

Ключевые слова: Навыки письма, переводческий период, переводческое мастерство, Интернет, педагогические технологии, идеология, духовность, идея, государственный язык, национальный менталитет, этнический язык, угроза.

O'ZBEKISTONDA XITOIY TILI O'QITISHDA YOZMA YOZMA TARJIMA KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH.

Аннотация

Ushbu maqolada yozma tarjima kompetensiyasi texnologiyalarining imkoniyatlari O'zbekiston va Xitoy misolida tahliliy tarzda taqdim etilgan. Unda yozma tarjima malakasi masalasiga alohida e'tibor qaratildi. Yozma tarjima kompetensiyasining tahdidi bugungi kunda mamlakatlar o'rtasidagi farqning sababi hisoblanadi. Biz talabalarga yozma tarjima malakasini o'rgatishimiz va ularning yozma tarjima ko'nikmalariga e'tibor berishimiz va HSK imtihonida yozma ko'nikmalarni qanday qilib to'g'ri yozishni o'rgatishimiz kerak. Bu ularning kelajakdagi ushbu sohadagi ish jarayoni uchun juda foydali.

Kalit so'zlar: Yozuv malakasi, tarjima davri, tarjima mahorati, internet, pedagogik texnologiya, mafkura, ma'naviyat, g'oya, davlat tili, milliy mentalitet, etnik til, tahdid.

Introduction. Translation competence is the macro competence that comprises the different capacities, skills, knowledge and even attitudes that professional translators possess and which are involved in translation as an expert activity.

Translation work in Uzbekistan has grown at an unprecedented rate, both practically and theoretically. In the chapter on the history of translation, J. Sharipov also conducted a qualified work "On the history of translation in Uzbekistan." He also published a book, Literary Translation and Skilled Translators. For thousands of years, many translators have enriched our aesthetic spirituality with Oriental works and their translations. G. Salomov, who worked hard in the field of translation and devoted his whole life to translation studies, also studied the history of translation, drew relevant conclusions and conducted his own research. When classifying translation sciences, he said that the development of translation science can be divided into the following parts:

1. History of translation
2. Translation theory

Translation, which is a complex form of human activity, is a creative process of re-creating a speech expression (text) created in one language, preserving its unity of form and content, based on the means of another language. Therefore, "the speech expression created using the means of the original language is replaced by such an expression created on the basis of the laws of the translated language. In this way, the content-methodical adequacy of the original and translation languages of the texts is created. This definition is related to the process that is carried out between languages, and most of human activity is related to practice. Because of this, most people think of translation as the activity of translating a text from one language into another. "In the training of translators, teachers can achieve high results by listening to audio recordings of Chinese texts and showing them Chinese films. The chapter examines the concept of translation competence, its dependence on and correlation with other factors with the benefit of the already functioning theories. Various theoretical assumptions and approaches will be demonstrated in reference to the nature of translators' competence. The process of its development will also be analysed with the aim of specifying how it develops and

differentiating between its initial and terminal stage. Translators learn not only the skill of rendering a text from one language into another successfully, but also, simultaneously, acquire other sub competences. A view on market demands and professional qualifications shows that translator competence changes over time because of technology or numerous social demands. Thus an attempt will be made to define the basic features of the competence. Translation competence development requires taking all the characteristic features of the competence into account. Complex and difficult though it may seem, the aim of translation trainers is to provide their trainees with as rich and thorough translation education as possible. Thus, however challenging it appears to teach something that is described as open-ended and approximate, what is crucial in any approach is the recognition of the complexity or the open-endedness of the process of translation in any curricular model.

Literature review. In a book you cannot find the meaning. A.V. According to Shepin, written translation competence is the main collective abilities of a person: a set of knowledge and skills, the ability to translate written texts of various genres in the process of professional written translation, and the process of translation is analyzed as part of good knowledge from a foreign language to the native language. According to R. Brauza, written translation competence is the concept of "translator's competence" in order to become a special translator. This is the process of translating a text into a written form based on the translator's knowledge, skills, and linguistic knowledge, and translating it in the state of a person's physical attributes.

Research Methodology. According to E. Sepir, language cannot exist outside of culture in the set of skills and ideas that are socially inherited and in the process of translation, which characterize our way of life. Translation is a component of culture in the course of human activity, it stands alongside culture as a form of thinking and a means of communication. According to M. Bauer, translation is a type of literary creation consisting of rewriting a text in one language in another. Translation is the most important form of international communication. Depending on the nature of the original and restored text, it is divided into artistic translation, scientific translation and other types. According to the way of reflecting the original, it can have such forms as tafsir, tadbil, sharh. Translation arose in ancient times due to the need for communication between people of different tribes. What is Communicative Learning Method - There are many ways and methods of language learning. One of them is the communicative approach. In the popularity rating, this teaching method has long and reliably taken the first place among all other methods. The communicative method appeared in Great Britain in the 60s and 70s. It was at this time that the Chinese language began to become an international language. At that time, there were such techniques as grammatical translation method, audio lingual, and others. All of them have shortcomings and people learning English as a foreign language have found that they do not meet their needs. Communicative method and communicative approach are always interrelated. When studying the history of translation, it is necessary to study the creative activity of the translator, and his path, social activity and, above all, the method, the principle of translation, the style. A good example of this is the book "Translation, History, Culture" by Andrei Lefever, published in London, which describes the life, principles, methods, thoughts and views of translators from ancient times to the present day. In this book, the author brilliantly illustrates translators and their principles. The book is written in English. Extensive work is being done in our country in this regard. Since the independence of the Republic of Uzbekistan, a lot of research has been conducted in the field

of translation studies, in particular, the history of translation, books and articles have been published. It also covers the life and principles of translators. It is difficult to analyze Gafur Gulam's translation skills in detail. The subject of this special study, I would like to draw your attention to another thing - literary translation was one of the means of strengthening the friendship between our peoples for Gafur Ghulam. and showed great zeal in enjoying the masterpieces of world literature. Translating the image of demographic characters, he first of all seeks a name for a character in another literature from his national literature, the dictionary of the native language. He tries to find the most appropriate one by comparison. Kadyr Muhammedov's contribution is that the translation was initiated by Nabi Alimhammedov and Erkin Vahidov. Not only deeply felt the national nature of the language, the features of expression, but also discovered its new possibilities in translation. The real name of the main character in the novel is not specified. He calls himself a master. The master's knowledge of foreign languages and acquaintance with religious sources also allows the author to conclude that the name of the main character means teacher. Realizing that he had something in common with the ideal image, he realized that the commonality in it was important in conveying the essence of the image to the reader, and he acted accordingly, that is, he used oriental etiquette and appropriate phrases.

Analysis and results. "The word competence, derived from the Latin word *competere* ("to be able, to be worthy"), means a person's awareness of a certain field, the level of knowledge of this field. In explanatory dictionaries, the word "competence" is interpreted as "a range of issues in which a certain official has knowledge and experience." At the same time, the concept of "having competence" is defined as "component, competence - the knowledge, ability and experience of persons with a certain social professional position correspond to the level of complexity of the tasks they are performing and the problems they are solving". It seems that the component includes the concepts of knowledge, experience and competence. The concept of "competence" was first mentioned in the works of the American scientist N. Chomsky in the 50s and 60s of the 20th century, and it was interpreted as the ability of a person to perform a certain activity. In the works "Syntactic Structures", "Aspects of Syntax Theory", N. Chomsky compares the concepts of competence and performance and compares the ideas contained in these terms between the knowledge of the speaker-listener and the use of language in communication and speech activities. reveals through differences.

Conclusion. Sources on the history of translation show that there is not enough research on the history of translation. It is well known that in both the East and the West, most of the written sources are translated works. The traditions of translation and literary relations go back many centuries. The translator has the task of translating the masterpieces of the peoples of the world into their native language and making them available to the people. The study of the history of the world's translation schools shows that since ancient times, Eastern translators have been engaged in the translation of religious, scientific, technical, literary and artistic works published in the West and used modern principles and methods. Western scholars, in turn, introduced the teachings and scientific inventions of the great thinkers of the East to their peoples and took advantage of these achievements. We will try to gain a deeper understanding of the history of translation by studying the relationship, history, principles and methods of the two great schools of East and West, the Toledo and Baghdad Translation Schools. A study of the scientific literature shows that oriental translators have played an important role in the history of world translation. In

---

particular, the Baghdad School of Translation's views on to the ninth and tenth centuries. artistic, scientific, and technical translation methods date back

REFERENCES

1. Gaybulla Salomov "Language and translator" "Fan" publishing house, Tashkent-1966.
2. G. Salomov "Introduction to the theory of translation" "Reader" Publishing House Tashkent - 1978.
3. Xujayev. G. "Literary Translation and National Color" Collection of Proverbs, Problems of Translation Theory, Tashkent 1995.
4. Xujayev G.X. Boburnoma's place in the history of translation, issues of translation theory, Tashkent, 1979.
5. G. Xujayev. "On the issues of reflection of the author's style in translation", "Issues of translation theory", Tashkent 1979.
6. M. Kholbekov article "Literary translation is today's demand", "Uzbekistan newspaper of literature and art", Tashkent-1993.
7. Valikulov . Yu. Translation creative bridge. Ma'rifat newspaper, 2004
8. Esenboyev.R. Translation art 3,4 books. T.1986

Sadokat SAFOYEVA,
Buxoro pedagogika instituti o'qituvchisi
E-mail: sn_safoyeva@gmail.com

BuxDU dotsenti N.Qosimova taqrizi asosida

WELL SO'ZINING DISKURSIV-PRAGMATIK MA'NOSI. KINO DISKURSIDA TARKIBIY ZANJIR SIFATIDA

Аннотация

Diskurs bu – jarayon, insoniy faoliyat turi bo'lib, lisoniy va nolisoniy omillarning mushtarak shaklda bir maqsad yo'lida voqelanishidir. Ushbu ishda biz diskursiv marker nimaligi to'g'risida qisman to'xtalib o'tdik. Eng ko'p uchraydigan marker wellni qaysi ma'nolarda kelishini, uning leksikografik manbalardagi sinonimlari hamda kinolardan olingan bir qator misollarimizni tahlilga tortib, dialog va jumalalarda wellning diskursiv-pragmatik potensialini ochib berishga harakat qildik.

Kalit so'zlar: Marker, diskurs, leksikografiya, well, proposition, fakultativ, pragmatic funksiya, kino san'ati, sinonim, dialog va jumalar, so'zning ma'nosi, tarkibiy zanjir.

ДИСКУРСИВНО-ПРАГМАТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ СЛОВА WELL. КАК СТРУКТУРНАЯ ЦЕПОЧКА В ДИСКУРСЕ КИНО

Аннотация

Дискурс-это процесс, вид человеческой деятельности, реализация языковых и нечеловеческих факторов в общей форме на пути к одной цели. В данной работе мы частично затронули, что такое дискурсивный маркер. Дискурсивно-прагматический потенциал well в диалогах и предложениях мы попытались раскрыть путем анализа значений наиболее распространенного маркера well, его синонимов в лексикографических источниках и ряда примеров из кинофильмов.

Ключевые слова: Маркер, дискурс, лексикография, well, пропозициональная, факультативная, прагматическая функция, киноискусство, синоним, диалог и предложение, значение слова, структурная цепочка.

DISCURSIVE-PRAGMATIC MEANING OF WELL. AS A STRUCTURAL CHAIN IN FILM DISCOURSE

Annotation

Discourse is a process, a type of human activity, the realization of linguistic and nonlinear factors in a common form towards one goal. In this work, we partially touched on what a discourse marker is. We tried to reveal the discursive-pragmatic potential of well in dialogues and sentences by analyzing the meanings of the most common marker well, its synonyms in lexicographic sources and a number of examples from films.

Key words: Marker, discourse, lexicography, well, propositional, optional, pragmatic function, cinematography, synonym, dialogue and sentence, word meaning, structural chain.

Kirish. Ijtimoiy va gumanitar fanlar diskursni til orqali ifodalangan shakllangan fikrlash tarzi sifatida ta'riflaydi. Bu jamiyatning odamlar, narsalar va ijtimoiy tashkilot haqida fikrlash va muloqot qilish usuli, shuningdek, ushbu uch element o'rtasidagi munosabatlardir. Zamonaviy yondashuvlar nuqtai nazaridan, diskurs murakkab kommunikativ hodisa bo'lib, matnga qo'shimcha ravishda matnni tushunish uchun zarur bo'lgan qo'shimcha lingvistik omillarni (fikrlar, dunyo haqidagi bilimlar, qabul qiluvchining maqsadlari, munosabatlari) o'z ichiga oladi.

Tilshunoslikda diskurs bir gapdan ham uzunroq til birligiga ishora qiladi. Diskurs tadqiqotlari nutqda tilning shakli va funktsiyasini uning kichik grammatik qismlari, masalan, fonema va morfemalardan tashqari ko'rib chiqadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Zamonaviy tilshunoslikda yangi yo'nalishlar sifatida tan olingan pragmatik va kognitiv tilshunoslikning asosiy muammolaridan biri diskurs masalasidir. Diskurs tushunchasi lingvistik atama sifatida o'tgan asrning o'rtalarida tilshunoslikka kirib keldi. Tilshunoslikda u dastlab gap yoki nutqda bog'langan va kelishilgan oqibat sifatida tushunilgan bo'lsa, zamonaviy lingvistikada murakkab kommunikativ hodisa sifatida izohlanmoqda.

Diskursiv belgilar (yoki diskursiv so'zlar)-maxsus lingvistik birliklar bo'lib, nutq izchilligini ta'minlashga, uning elementlari orasidagi munosabatni bog'lashga xizmat qiladigan, ya'ni ular ham mikroderajada ya'ni to'liq gap,

frazeologik birliklar, ham makroderajadagi -butun matnni to'laligicha qamrab oladi.

"Diskursiv markerlar- bu so'zlar, iboralar yoki tovushlar ko'pincha haqiqiy leksik ma'noga ega bo'lmagan so'zlar deb aytiladi, biroq so'zlovchining niyatini yetkazish uchun, nutq tuzulishini shakllantirishga oid muhim funktsiyaga ega "degan ta'rifni ham guvohi bo'lamiz ["Словарь..." 2006].

Biz oldingi maqolalarimizda diskursiv markerlar to'g'risida, ularning nazariy, metadiskursiv tasniflari, belgi-funksiyalarini yoritgan edik.

Ushbu maqolamizda biz diskursiv markerning (well) pragmatik potensialini voqelantirishga harakat qilamiz.

Well diskursiv markeri, bir qator tadqiqotlarga ko'ra, ingliz tilidagi eng keng tarqalgan nutq belgisi bo'lib [1], bizning kinomotografiya korpusida ham well juda ko'p foydalanilgan va foydalanilayotgan diskurs hisoblanadi, Biroq shuni ham ta'kidlab o'tish lozimki, Well so'zi nodiskursiv bo'lgan holatda ham ko'plab uchraydi.

Izlanishlarimiz davomida biz diskursiv marker well ning quyidagi ma'noda kelishini aniqladik:

-biror narsa aytmoqchi ekanligingizni bildirish uchun;
-nutqning qayta boshlanishini bildirish uchun, biror narsa haqida so'ramoq uchun;

-javob berish uchun, suhbatni yakunini bildirish uchun, kimmidir ishontirishga harakat qilmoq uchun, suhbat mavzusini o'zgartirish uchun;

-fikrni aytishdan oldin tanaffus qilishda, aytilgan fikrni tuzatish uchun, mulohazaga kirishganda, hayratni ifodalash uchun, g'azabni bildirish uchun;

-javobni kutishdagi intiqlik bildirish uchun, roziligini bildirish uchun, ekspozitsiyani ifodalash uchun, yengillik bildirish uchun, kimdirni kamroq xafa qilish yoki xavotirga solish uchun, taklif, tanqid yoki noaniqlikni ko'rsatish uchun kabilarni bildirish uchun qo'llaniladi.

Diskursiv marker well, asosan og'zaki nutqda qo'llanish bilan bir qatorda, jonli nutqni taqlid qilishda, badiiy asardagi personaj nutqida ham keng qo'llaniladi [Блюднева 2019: 504–514]. Akademik, professional hamda ishga oid bo'lgan muloqotda imkon qadar well so'zini qo'llamaslik lozim. Leksikografik manbalarni ko'rganda well diskursiv markerning bir nechta :fine, good, aha, come on, nicely, OK, so-so, sufficiently, what, why kabi bir qator sinonimlar mavjud.

Tahlil va natijalar. Adabiyot nutqni saqlash va dunyoni tushunishning yangi usullarini yaratishning asosiy usullaridan biridir. Boshqa madaniyatlar va boshqa davrlardagi badiiy diskurs namunalarni o'qish orqali biz ularning mualliflari qanday fikrda ekanligini yaxshiroq tushuna olamiz.

Quyida biz well so'zining diskursiv va nodiskursiv holatini ko'rib chiqamiz va misollar yordamida tahlil qilamiz. Misollarimiz bir nechta kinolardagi dialoglar, suhbatlardan olingan.

It's actually going well (БПДМН, 01:11:04)

I'm well aware of the arrangement you used to have (01:04:40).

I encountered him before, Gracchus, beside the well of Jehoshaphat (ДЗДПЦЗ, 01:30:21).

-Your boy is different, Mrs Gump

-Well, we're all different, Mr Hancock [Forrest Gump, 07:38].

5) Well, are you gonna sit down or aren't you? [Forrest Gump, 14:02].

6)-Tell about Vietnam

-Well...there's only one thing I can say about the war in Vietnam [Forrest Gump, 1:05:53]

7) A: What's going on? – B: Um. Well, | you know what? We just wanna make sure that you're safe. Okay? (ПРТФЛ, 01:40:04)

Misollarning birinchisida well ravish bo'lib kelyapti. Ikkinchisi misolda biz well so'zini sifat bo'lib kelayotganiga, 3-misolda esa ot so'z turkumiga tegishli ekanligiga guvoh bo'lamiz. Yuqoridagi 1-3 gacha bo'lgan misollarda well bayon etilayotgan fikrning proposition tarkibining o'zgarishiga olib keladi (well ravish bo'lib kelganda) yoki bir vaqtning o'zida ham proposition, ham gap tuzilishining sintaksik tuzilishining buzilishiga olib keladi (sifat va ot bo'lgandagi holatda). 1-3 misollardan kelib chiqib, well ni biz nodiskursiv qo'llanish holati sifatida havola etamiz.

4-6-misollarimizda esa well gap tarkibidagi sintaksis strukturasi kirmasligini inobatga olib, gap tarkibidan osonlikcha chiqarib tashlash mumkin. Shu bilan bir qator hech qanday mantiqiy mazmunga ega emas, uni gap tarkibidan olib tashlash hech qanday mazmuni o'zgarishiga olib kelmaydi. Ikkala misolda ham well tinish belgilari orqali hamda aktorlarning intonatsiyalardan foydalanish holatlari bilan ajralib turibti. Shunday qilib, sintaktik va mantiqiy fakultativligidan kelib chiqib, 4-6 misollardagilarni diskursiv markerlar qatoriga kiritamiz.

-Your boy is different, Mrs Gump

-Well, we're all different, Mr Hancock [Forrest Gump, 07:38].

Yuqoridagi gapda ona va maktab direktori o'rtasida suhbat ketayotgani, shunda direktor bolada aqliy nuqson borligini aytishga urinayotib:

-“Gamp xonim, farzandingiz boshqa bolalardan farq qiladi“

- Axir, biz hammamiz bir birimizdan farq qilamiz, janob Henkok [Forrest Gump, 07:38] degan mazmundagi suhbatga guvohmiz. Bu yerda well diskursiv markerini pragmatikasi inkor etish, norozilik, qabul qilmaslik bo'lib adresant psixologik himoyani, ya'ni aniq bo'lgan faktni qabul qilishdan bosh tortish, qabul qilishga tayyor bo'lmagani, bu fikr unchalik to'g'ri emas, qo'shilmayman, degan ma'noda kelayotganini ko'ramiz. Keyingi misolimizda esa, avtobusda o'rindiqlik izlayotgan bolaga murojaat qilib, gapni well so'zi bilan boshlayapti

-Well, are you gonna sit down or aren't you? [Forrest Gump, 14:02].

-Xo'sh, o'tirasanmi yoki o'tirmaysanmi? Ushbu misolda Well diskursiv markerini pragmatik, kommunikativ xarakterga ega ekanligini, suhbatni boshlash, muloqotga kirishish va shu bilan bir qatarga noma'lum bo'lgan vaziyatga aniqlik kiritish uchun qo'llanilyapti.

Muhokama. S. Levinson ta'kidlaganidek, har qanday dialog qo'shni replika juftlarining ketma-ketligidan iborat- “birinchi replika” (adresantning replikasi) va “ikkinchi replika” (adresat replikasi) [Levinson 1983]. Bunda, agar qo'shni replikalari, suhbatdoshlar kutganidek bir-birini eshitsa, (masalan, savoldan keyin javob, salomlashishdan keyin unga salom bilan javob, taklif yoki iltifotdan keyin uni qabul qilish), suhbatdoshlar orasidagi ziddiyatni paydo bo'lmisligi va jamoatchilikka hech qanday xafv keltirmasligi aniq [Brown, Levinson 1987].

Biroq, ko'p holarda odatiy bo'lgan replika ketma-ketligi buziladi: murojaat qiluvchining savoliga adresat sukut bilan javob beradi yoki aksincha, kutilmaganda his-hayajon undovlari bilan, taklifga - rad etish bilan javob qaytaradi [Levinson 1983: 333–336; Кибрик 2003: 14]. Shu bilan birga, nizolarni oldini olish uchun kommunikator suhbatdosh o'rtasidagi dialog nomuvofiq rivojlanayotganidan ogohlantiradi. Masalan: noodatiy javob qilishdan oldin sukut saqlaydi yoki well diskursiv markeri orqali aytmochi bo'lgan javobini “oqlay” [Levinson 1983: 334].

Shunday qilib, boshqa kommunikativ vositalar qatorida marker well nutqda kutilayotgan og'ishlar haqida xabar beradi, ya'ni kutilayotgan javob noodatiy, nomutanosibdir.

7. A: What's going on? – B: Um. Well, | you know what? We just wanna make sure that you're safe. Okay? (ПРТФЛ, 01:40:04)

7-misolimizda, ijtimoiy xizmat xodimi bolani “mas'uliyatsiz” onadan olib ketayotganda, nima bo'layotganini tushunmayotgan qizni savoliga bevosita javob bermaydi va uning o'rniga kattalar uning xafsizligini o'ylayotganini aytib, o'z javobini well markeri bilan boshlaydi.

Yana bir misolimizda, well marker yordamida uzoq sukutdan so'ng, gapni cho'zishni istamaslik, bu mavzuda gaplashish og'irligi va qisqa lo'nda qilib javob berishda qo'llanilyapti.

-Tell about Vietnam

-Well...there's only one thing I can say about the war in Vietnam [Forrest Gump, 1:05:53].

Xulosa. Shunday qilib, yuqoridagi 2 ta misol orqali wellning diskursiv-pragmatik ma'nosi quyidagicha asoslasak bo'ladi- diskursni (suhbatni) davom ettishni istamaslik va gapni asl mazmunidan og'ish.

Marker wellning umumlashtirilgan diskursiv-pragmatik ma'nosi uning formal-diskursiv va pragmatik funksiyalarida ko'rsatilgan. Bu bilan biz diskursiv marker wellning faqat bir qismini tahlil qildik xolos. Keyingi ishlarimizda uni yanada kengroq va chuquroq yoritishga harakat qilamiz.

ADABIYOTLAR

1. Блюднева А. А. Дискурсивный маркер well и его функциональный перевод на русский язык при субтитровании и дубляже художественных фильмов // Полилингвильность и транскультурные практики. М.: Изд-во «Российский университет дружбы народов». 2019. Т. 16. № 4. С. 504–514.
2. Сметюк И. Н. Диалогический текст: коммуникативно-динамический и лингводидактический аспекты (на материале английского и русского языков). Автореф... к. филол. н. Пермь, 1994. 20 с.
3. Губарева О. Н. Особенности употребления дискурсивных маркеров в англоязычных и русскоязычных научно-учебных текстах экономического профиля // Интеллектуальный потенциал XXI века: ступени познания. Центр развития научного сотрудничества. 2010. № 2. С. 224–231.
4. Тюрина С. Ю. Дискурс как объект лингвистического исследования // Inter-cultur@l-net. Выпуск 03, 2004. URL: <http://www.my-luni.ru/journal/clauses/129/> (дата обращения: октябрь 2021).
5. Brinton, L. The Evolution of Pragmatic Markers in English: Pathways of Change. – Cambridge University Press, 2017. – 332 p.
6. Nasilloyevna S. S. The Connotative meanings of noun and adjective lexemes in Uzbek and English languages Qayumova Nigora Muxtor kizi. Scientific reports of Bukhara State University, 79.
7. Sadokat Safoyeva, Text-reality integration and sociological analysis of literary text , центр научных публикаций (buxdu.uz): Том 26 № 26 (2022): Статьи и тезисы (buxdu.uz)
8. Sadokat Safoyeva, Linguistics features of the publicistic style , центр научных публикаций (buxdu.uz): Том 5 № 5 (2021): Maqola va tezislar (buxdu.uz)
9. Muxabbat Rasulova, Diagnostics of the effectiveness of using information and communication technologies in teaching vocabulary, центр научных публикаций (buxdu.uz) 17(17),2022
10. Rasulova Muhabbat Ixtiyorovna, The social factor in communication and the concept of linguistic character, Theory and analytical aspects of recent research 2(13),49-53,2023
11. Zokirova, N. S. (2023). The nature of translation transformations. Innovative Development in Educational Activities, 2(8), 287–293. Retrieved from <https://openidea.uz/index.php/idea/article/view/1168>
12. Zokirova N. S. Discursive ontology of (literary) translation. innovative development in the global science, Boston, USA. – 2022.
13. Zokirova N. (2023). Tarjimada lingvokognitiv dunyo manzarasi, lingvistik ong va lingvistik anglashning o'zaro munosabatlari. Центр научных публикаций (buxdu.Uz), 29(29). извлечено от https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/9036.

Iroda SIDDIKOVA,
O'zMU professori, filologiya fanlari doktori
E-mail: ravsidd@mail.ru

Filologiya fanlari doktori N.Sadullayeva taqrizi asosida

INTRA-LINGUISTIC AND EXTRA-LINGUISTIC FACTORS IN THE FORMATION OF DENTAL TERMS

Annotation

The article analyzes intralinguistic and extralinguistic factors in the formation of dental terms. Problems of language interaction, determination of basic patterns, reasons for the assimilation of dental lexemes borrowed from foreign languages into other languages, identification of the meaning and functions of recipient languages, linguistic and extralinguistic factors are studied with interest by linguists. The article examines the scientific works of scientists on this problem. The analysis was carried out using dental terms as an example.

Key words: dental terms, semantic changes, borrowed lexemes, foreign languages, extralinguistic and intralinguistic factors.

ВНУТРИЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ И ЭКСТРАЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ СТОМАТОЛОГИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ

Аннотация

В статье анализируются внутрилингвистические и экстралингвистические факторы формирования стоматологических терминов. Проблемы взаимодействия языков, определение основных закономерностей, причин ассимиляции стоматологических лексем, заимствованных из иностранных языков в другие языки, выявление значения и функций языков-реципиентов, лингвистических и экстралингвистических факторов с интересом изучаются лингвистами. В статье изучены научные работы ученых по данной проблеме. Анализ проводился на примере стоматологических терминов.

Ключевые слова: стоматологические термины, семантические изменения, заимствованные лексемы, иностранные языки, экстралингвистические и внутрилингвистические факторы.

СТОМАТОЛОГИК TERMINLARNING SHAKLLANISHIDA INTRALINGVISTIK VA EKSTRALINGVISTIK OMILLAR

Annotatsiya

Maqolada stomatologik terminlarning shakllanishida intralingvistik va ekstralingvistik omillar tahlil qilingan. Tillarning o'zaro ta'siridagi muammolar, asosiy qonuniyatlarini aniqlash, xorij tilidan kirib kelgan stomatologik leksemalarning boshqa tillarga o'zlashish sabablari, va retsiyent tillardagi ahamiyati, vazifalarini belgilash, kirib kelgan so'zning iste'molda qo'llanish vaqtini belgilab beradigan lingvistik va ekstralingvistik omillar, tilshunoslar tomonidan qiziqish bilan o'rganib kelinmoqda. Bu muammo bo'yicha olimlarning ilmiy ishlari o'rganildi. Tahlil misol sifatida stomatologik terminlar yordamida amalga oshirildi.

Kalit so'zlar: stomatologiya terminlar, semantik o'zgarishlar, o'zlashgan leksemalar, chet tillar, ekstralingvistik va intralingvistik sabablar.

Kirish. Jamiyat taraqqiyotidagi o'zgarishlar, lisoniy faoliyatda o'z aksini topib, til sathlarida bevosita o'zgarishlar, jumladan, leksikada o'zgarishlar sodir bo'ladi. Avallo, tilning lug'at boyligi kengayib, ma'lum bir leksik birliklar iste'moldan chiqib, o'rniga yangi leksemalar uzluksiz kirib keladi. Pirovardida, ushbu jarayonda bevosita so'zni semantik o'zgarishlardagi rivojlanishi hamda xalq shevalaridan so'z qabul qilish jarayoni xamda, so'z o'zlashtirish hodisasi muhim ahamiyat kasb etadi. So'z o'zlashtirish ijtimoiy ehtiyojlar, hayotiy zarurat tufayli keladi va tilning lug'at boyligini yangilab, muntazam boyitib boruvchi jarayon sifatida ishtirok etadi. Ma'lum bir til lug'at tarkibining bevosita ichki imkoniyatlari orqali ya'ni grammatik qo'shimchalar, bir so'z turkumidan boshqa bir so'z turkumiga o'tish orqali kengayib boradi. Shuningdek, turli xil sabablar natijasida bir tildan ikkinchi bir tilga kirib kelgan lug'aviy birliklar o'zlashadi. Dunyodagi rivojlangan tillarning aksariyatida, xususan stomatologiya sohasida, ma'lum miqdorda o'zlashgan so'zlar, iboralar uchrashi, hatto ba'zi tillarning qorishib ketish kabi xususiyatlari ko'zga tashlanadi. Ayniqsa, xorijiy tibbiyotga oid leksemalarning o'zlashayotgan tilning adabiy va so'zlashuv nutqiga o'tib, hayotiy, ilmiy-zaruriy ehtiyoj narsalarni hodisalarni nomlashi, qabul qiluvchi tilning

qonuniyatlariga tezda bo'ysunishi hamda, o'zlashgan tilda tez moslashuvchanlik kuzatiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tillarning o'zaro ta'siridagi muammolar, asosiy qonuniyatlarini aniqlash, xorij tilidan kirib kelgan stomatologik leksemalarning boshqa tillarga o'zlashish sabablari, va retsiyent tillardagi ahamiyati, vazifalarini belgilash, kirib kelgan so'zning iste'molda qo'llanish vaqtini belgilab beradigan lingvistik va ekstralingvistik omillar, tilshunoslar tomonidan qiziqish bilan o'rganib kelinmoqda. Mazkur masalalar Yevropa tilshunoslaridan A.N.Bulko, E.M.Axunyanov, M.B.Xayrullin, R.N.Teregulova kabi olimlar tomonidan tadqiq etilgan. O'zbek tilshunoslaridan esa M.Mirzayev, M.Po'latov, R.Doniyorov, I.Rasulov, G.Muhammadjonova, S.Akobirovlar ham o'zlarining ilmiy tadqiqotlarida boshqa tillardan kirib kelgan til birliklarini o'rganishni alohida ta'kidlashdi. So'z o'zlashtirish tilshunoslikda derivativ jarayon sifatida atroflicha tadqiq qilinib, L.P.Krisin quyidagicha ta'riflaydi: "O'zlashtirish bir tildan ikkinchi tilga ma'lum til elementlarining ko'chishi, kirishidir. Tilning turli darajadagi birliklari deyilganda turli xil elementlar tushuniladi – fonologiya, morfologiya, sintaksis, lug'at, semantika" [1]. So'z o'zlashtirish jarayoni ko'pincha derivatsiya jarayonlari bilan o'xshash bo'ladi. Bu esa terminlarning turli-tumanligi,

tuzilishi hamda semantikasiga ko'ra o'ziga xos spetsifikasini ko'rsatadi. O'zlashtirish va termin yasash jarayonlari bir vaqtning o'zida sodir bo'lishi mumkin. Dunyodagi tillarning aksariyatida barcha tillarning o'ziga xos tarixi, madaniyati va jamiyatdagi mavqega egadir. Shubhasiz o'zaro aloqador bo'lib, so'z qabul qilish va o'zlashtirish kabi tavsiflovchi o'ziga xos xususiyatlari mavjuddir. Sohadagi kundalik tarzdagi ehtiyojlardan kirib qolgan barcha obyektlar imkon qadar bir so'z yohud leksema shaklida o'zlashtiriladi. Binobarin, o'sha so'zga tibbiy tilda yoki til qo'llanuvchilari tomonidan izoh berilmay, o'sha yangi narsa, hodisa yoki yangi tushuncha boricha qabul qilinadi. Masalan, *adzeziya, implant, attachmen, breket, vinir, diastema, fissur* va boshqalar.

Tillarning o'zaro aloqasi va hamkorligi, bu tufayli yuzaga keluvchi ikki tillilik bir tildan ikkinchi tilga har xil til elsmenlarining o'tishiga sababchi bo'ladi. Bir tildan ikkinchi tilga til elementlarining qabul qilinishi, o'tishi o'zlashtirish deb yuritiladi. O'zlashtirish tufayli bir tildan ikkinchisiga o'tgan til elementlari o'zlashmalar deb nomlanadi. O'zlashmalarni tilning qaysi yarusiga tegishligiga, struktura elementi ekanligiga ko'ra, o'zlashma so'zlar yoki leksik o'zlashmalar, fonetik o'zlashmalar, o'zlashma morfema deb yuritiladi. Tillarning uzoq muddatlik muloqoti sabab, biror bir tildan ikkinchi tilga: so'zlar qabul qilinadi; so'zlar tarkibida so'z yasovchi affiksalar o'zlashtiriladi; ikki tilda o'xshash tovushlar paydo bo'lishi mumkin; sintaktik jihatdan bir tipli, o'xshash sintaktik konstruksiyalar tug'iladi; leksik, semantik gibrid tipli kalkalar yuzaga keladi; so'zlarning ma'nosida siljishlar (inklinatsiya) jarayonlari paydo bo'ladi va boshqalar.

Tadqiqot metodologiyasi. So'z o'zlashtirishning turli o'ziga xos jihatlariga ko'ra turli tasniflar mavjuddir. Tasniflashning eng aniq asosi S.V.Grinevning fikricha, quyidagi tasnifdir: o'zlashish vaqti, so'z o'zlashtirishning til-mabasi va so'z o'zlashtirishdan foydalanish ko'lamiga ko'ra [2]. O'zbek tiliga o'zlashtirilgan ruscha-internatsional so'zlar tarkibida s, shch (ss), yo singari tovushlar uchraydi. O'zlashtirish hodisasi, asosan, so'z o'zlashtirishdan iboratdir. Chet tilidan o'zbek tiliga o'zlashtirilgan boshqa elementlar, asosan, bu tilga o'zlashma so'zlar tarkibida kirgan. So'z o'zlashtirish o'zbek tiliga biror bir chet tilidan so'z olishdir. So'z - qabul qilingan tilga kirgan, ya'ni singish uchun bir qator talablarga javob berish darkor. 1. O'zlashgan so'z uni qabul qiluvchi til qonuniyatlariga bo'ysunadi; 2. So'z - qabul qiluvchi til leksik-semantik sistemasiga bog'langan, unga singishgan bo'ladi; 3. O'zlashgan so'z xuddi o'z so'zdek tabiiy va aniq bo'ladi, undan shubhalanish, boshqa so'zlar bilan qorishtirish xavfi yo'qoladi; 4. So'z - qabul qiluvchi til egasi bo'lgan xalqqa xuddi o'z so'zdek tuyuladi. Uning yot element ekanligi sezilmaydi; 5. So'z o'zlashgan bo'lsa, bu so'zning tildan tezda chiqib ketish ehtimoli bo'lmaydi. Bunday so'zning «keraksizligi» haqida, uni tildan «chiqarish» haqida o'rinsiz munozaralar bo'lmaydi va boshqalar. O'zlashmaning nutqda keng qo'llanishi, ayniqsa omma nutqida qo'llanishi prinsipial belgilardan biridir. So'z omma tomonidan nutqda qo'llanilmasa, til qo'llanuvchilari tomonidan tan olinmasa, u norma bo'la olmaydi. Norma bo'lmagan leksemani o'zlashma deb hisoblash mumkin emas. So'z o'zlashtirilayotgan tilda o'zlashayotgan leksemaning sinonimi yoki ekvivalenti bo'lib, parallel qo'llanilish holatlari ham xarakterlidir. Masalan, *doktor-shifokor, stomatolog-tish doktori, absess-yiring* va hokozolar. Shuningdek, bir hil ma'noli so'z yasovchi elementlari mavjud, ildizi bir xil yoki kelib chiqishi ko'p tilli leksemalar yoki iboralar ham stomatologiya sohasiga hosdir. O'zlashmalar ichida aynan yunon-lotin tilidan kelib chiqib, uning ona tilida milliy ekvivalenti bo'lgan internatsionalizmlardan iborat dubletlar ko'pligi asoslanadi. Jumladan: *gemopoez (qadimgi-grek. αἷμα, qon va ποιεῖν – hosil bo'lish) – gemopoez, qon xujayralarining hosil bo'lishi; insufflyatsiya (lat. insufflatio «maydalangan*

talqonsimon dori moddalarni poroshok purkagich (insufflyator) yordami bilan organizmga yuborish usuli, havo kiritish, havo purkash» – havo kiritish, havo purkash va hokozolar.

Tahlil va natijalar. Mazkur tibbiyot sohasidagi o'zlashmalarning sinonimiya mohiyatini L.K.Graudina hisobga olgan holda, terminologik o'zlashmalarning sinonimik tasnifini tuzadi [3]. Aynan bir xil ma'noga ega bo'lgan sinonimlar (mutlaq sinonimlar yoki dubletlar). Ushbu guruhga etimologik, strukturaviy, va uslubiy variantlarni kiritish mumkin. Stomatologiya terminologiyasida bunday dubletlarning mavjudligi maqbul hisoblanadi. Xususan, agar ulardan biri to'liq shaklini ifodalay olmasa, o'zlashma shaklidan parallel holatda qo'llanilishi mumkin. Masalan, *gingivitis - gingvit, milk yallig'lanishi; granuloma - granulyoma, to'qimaning yallig'lanishi; implant - imlant, titanli sterjen; anesthesia - anesteziya, og'riqsizlantirish; obliteration – obliteratsiya, tish kanalining torayishi yoki berkilishi.* S.V.Grinevning tasnifi juda aniq bo'lib, o'zlashtirishning ekstralingvistik va intralingvistik sabablarga asoslanadi. Ekstralingvistik omillarga quyidagilar kiradi: 1) biror xalqning boshqasiga madaniy ta'siri; 2) turli mamlakatlarning og'zaki yoki yozma aloqalarining mavjudligi; 3) ma'lum bir tilni o'rganishga qiziqishning ortishi; 4) manba tilning mavqeyi (bu ba'zida ko'plab tillarning bir tildan o'zlashishiga va internatsionalizm paydo bo'lishiga sabab bo'ladi); 5) ba'zi bir ijtimoiy qatlamlarning chet el madaniyati bilan tarixiy ravishda shartlanishi natijasida; 6) yangi so'zni qabul qiladigan ijtimoiy qatlamlarning lingvistik madaniyati shartlari. Lingvistik sabablarga esa quyidagilar kiradi: 1) ona tilida yangi obyekt yoki tushuncha uchun ekvivalent so'zning mavjud emasligi; 2) tavsiflovchi ibora o'rniga bitta qisqa va aniq so'zni qo'llashga moyilligi; 3) so'z o'zlashtirish tilida polisemiya yohud omonimiyani yo'q qilishda ifodalangan birliklarning kommunikativ aniqligini oshirish va saqlash istagi; 4) mos keladigan ma'noni batafsil tasvirlab ifodalash, uning ba'zi bir semantik ifodalarini turli so'zlarga birlashtirish yordamida farqlash zarurati; 5) ekspressivlikka moyillik, chet tilidagi stilistik sinonimlarning paydo bo'lishiga olib kelishi; 6) ona tilida ushbu tilda mavjud bo'lgan so'zlar bilan to'liq ma'nosini ifodalashni imkoni yo'qligi; 7) o'zlashayotgan tilda bir xil tiptagi so'zlarning yig'ilishi va unda ushbu elementlardan birini ajratishi kutiladi va shu tarzda morfemalar va lotin tilidagi elementlari o'zlashadi; 8) Mavjud bo'lgan tor doiradagi nomlar uchun umumlashtiruvchi atamani o'zlashtirish [3]. Yuqorida ta'kidlangan omillarning deyarli barchasi, ekspressivlik tendensiyasidan tashqari stomatologiya sohasiga ham xarakterli ekanligi dalillanadi. Xususan, ildizi ya'ni kelib chiqishi lotin va yunon tilidagi qo'shma so'zlar hamda terminologik birliklar o'zlashish usuli sermahsul bo'lib, ekstralingvistik va intralingvistik sabablar bilan bog'liq ekanligi asoslanadi. Xristianlik davrlarining ilk davrlarida (6 asr) lotin tili ilm-fan, maktab ma'muriy boshqaruv sohalarida ham asosiy til sifatida yuritiladi. Holbuki, lotin tili ko'p asrlar davomida nafaqat yozma shaklda, balki og'zaki shaklda ham ushbu faoliyat sohalarining funksional tili sifatida qo'llanilgan. O'rta asrlarda va Uyg'onish davriga qadar olimlar, dinshunoslar, shifokorlar va boshqalar tomonidan qo'llanilgan lotin tilining so'nggi ya'ni bir oz su'niy rivojlanish mahsuli bo'lib, antik davrdagi klassik lotin tilidan sezilarli darajada farq qiladi. Biroq, uyg'onish davrida paydo bo'lgan qadimiy antik davrda qadimgi Rim adabiyoti va san'atga boshlangan qiziqish klassik lotin tilini lingvistik foydalanishga turtki bo'ldi. Lotin tilidan keng qo'llanilish nafaqat Angliyada, balki butun katolik G'arbiy Yevropada ham bir yarim ming yil davomida xos bo'lgandir. Masalan, o'zbek va rus tillaridagi stomatologiya sohasiga oid terminologiyada yunon va lotin tilidan o'zlashmalar juda

ko'pdir. Eslatib o'tamiz taniqli rus jarrohi va anatomist N.I.Pirogov "Anatome Topographica" asarini lotin tilida yozgan. Shuni ham ta'kidlash joizki, eng qadimgi *plomba* moddasidan (Sloveniyadan keltirilgan asal voskdan) foydalanish miloddan avvalgi 4 ming yillikka ya'ni neolit davriga xosdir. Adabiyotlarda mavjud bo'lgan nuqtai nazarga ko'ra, qadimiy va o'rta asr stomatologiyasini ajratib turadigan chegara bo'lib, ikkinchi tomondan paydo bo'lgan odontologiya bosqichini XVIII asrning birinchi yarmi deb hisoblanishi asoslanilgan. Dastavval Fransiya va Prussiyada keyinchalik esa boshqa Yevropa mamlakatlarida *surgery-dentist* ya'ni *jarroh-stomatolog* unvoni stomatologiya xuquqi bilan qonuniylashtiriladi (XVIII asrning oxiri Frantsiyada) [4]. Shu o'rinda, Vatandoshimiz bo'lgan buyuk alloma, o'z davrining ko'zga ko'ringan shifokorlaridan sanalgan Abu Ali ibn Sinoni tilga olmasdan ilojimiz yo'q. Jaxon fanini o'z zamonasida yangi, yuqori bosqichga ko'tarish ishiga katta xissa qo'shgan Abu Ali ibn Sinoning "Tib qonunlari" asari olimning kuzatishlari va tajribalariga, original nazariy mulohazalariga asoslangan ilmiy asar sifatida buyuk ahamiyatga egadir. O'z davridagi fanning deyarli hamma sohalarida chuqur iz qoldirgan ensiklopedist olim Ibn Sino, ayniqsa, tabobat ilmida katta muvaffaqiyatlarga erishdi. Bu muvaffaqiyatning asl mohiyati shundaki, Ibn Sino o'zidan oldin o'tgan olimlar tomonidan yaratilgan ilmiy faktlarni va mulohazalarni izchillik bilan bir tizimga sola oldi. Shu bilan birga, Ibn Sino bu ilmiy merosni o'zining puxta kuzatishlari va amaliy ishda qozongan yutuqlari bilan boyitdi. Uning fan va madaniyat tarixidagi buyuk xizmati ham shundan iboratdir.

Abu Ali ibn Sinoning "Tib qonunlari" asari 1012-1024 yillar mobaynida arab tilida yaratilgan. Bu til bir necha asr davomida islom dini tarqalgan mamlakatlarda umumiy ilmiy til vazifasini o'tagan tufayli shu hududlarda barcha ilmiy asarlar, shu jumladan, "Qonun" ham arabcha aslida keng tarqaladi. Ibn Sino vafotidan 100 yil o'tar-o'tmas "Qonun" Yevropaga ham yetib keladi va kremonalik Xerard tomonidan lotin tiliga tarjima qilinadi. Shu vaqtda uning ibroniy tiliga tarjimasi ham amalga oshiriladi. Shu tarzda "Qonun" 500 yildan ortiq bir muddatda Yevropa tabiblari qo'lidan tushmaydigan asarga aylanadi [5]. "Qonun"ning o'zbek va rus tillariga birinchi tarjimasi 1950 yillarda amalga oshirilgan. "Qonun" tarjimasining uchinchi nashri oxirgi nashr bo'lib, u A.R.Rasulev, A.P.Qayumovlar tomonidan, arab tilidan o'zbek tiliga tarjima qilingan. Abu Ali ibn Sino "Tib qonunlari"ning birinchi kitobida tibning nazariy masalalari, ikkinchi kitobida soddadonlarning tavsifi va tibbiy ta'siri, ya'ni dorishunoslik masalalari ko'rilgan. Asarning uchinchi kitobi uning eng katta qismi bo'lib, u odam tanasi a'zolarining kasalliklari tashxisi va muolajasiga bag'ishlangan. Unga, o'rta asr tibbiy an'anasiga ko'ra, boshdan oyoqqacha bo'lgan a'zolarida sodir bo'ladigan, o'sha davrda ma'lum ko'p kasalliklar kiritilgan [5]. "Tib qonunlari"ning birinchi qitobida "Tishlar anatomiyasi" mavzusida qisqacha ma'lumot keltirib o'tilgan. "Qonun"ning uchinchi kitobi birinchi qismida stomatologiya fani uchun kerakli barcha ma'lumotlar keltirilgan. Bu ma'lumotlar, "Tishlar haqidagi so'z", "Tishlarni sog' saqlash", "Tishlarni davolash va tishlarga ishlatiladigan dorilar to'g'risida umumiy bir so'z", "Tish og'rig'i", "Shimiltiruvchi davolarga ehtiyoj tushadigan tish og'riqlarida ishlatiladigan dorilar", "Uvushitirib, sezgisiz qiluvchi dorilar", "Qimirlaydigan tish", "Tishlarning kovaklanishi va yeyilishi", "Tishlarning uvalanishi va sinishi", "Tish rangining o'zgarishi", "Tishlarning o'sib chiqishini osonlashtirish", "Tishlarni sug'urib olish tadbiri", "Yeyilgan kovak tishni uvalantirish bu tishni og'riqsiz olish kabidir", "Tish qurti", "Tish g'ijirlashi", "Uzayib ketayotgan tish", "Tishning qamashishi", "Tish "suvining" ketishi", "Tishlarning kuchsizlanishi" kabi risolalarni o'z ichiga oladi [5]. XI asrda yashab, ijod etgan Abu Ali ibn Sino stomatologiya sohasida uchraydigan deyarli

barcha kasalliklarni aniqlash turlarini, ularga tashxiz qo'yishni, davolashni va albatta oldini olish tadbirlarini ishlab chiqqan. O'z asarida Abu Ali ibn Sino stomatologiyaga oid quyidagi terminlardan foydalangan: *og'riq, shish, misvok, milk, dori, yumshoq asab, kovak, yeyilish, chirish, sinish, tishning qamashish, yedirilish, og'iz chayish, sug'urib olish, sug'urib tashlash, tishlarning uvalanishi, tish suvining ketishi* va boshqalar. Ibn Sino, "tish suvining ketishi" deganida "tish emali"ni nazarda tutadi [5]: *Emal* – frans. *email* (qad.frans. esmal) "emal", keyinchalik qad. nem. *smelzan*, nem. *schmelzen*; proto-xind-yevropa. ga borib taqaladi. *(s)meld-"crimoq" [6]. *Yeyilish* – ingl. *Decay* so'ziga to'g'ri keladi. Masalan: 1) Goho tish o'sib chiqadigan joylarning yeyilishi sababli qimirlaydi. Yeyilish o'sha joylarni kengaytirib qo'yadi va tishni kichraytirib, xipcha qilib qo'yadi. (qimirlaydigan tish) [6]. 2) Yeyilishni davolashdan maqsad uning ko'payishiga to'sqinlik qilishdir. Bu esa tishning buzilgan qismini tozalash bilan va yeyilishga olib keladigan moddani tarqatish bilan bo'ladi [6]. Asrlar davomida "Tib qonunlari" turli xil tillarga tarjima qilindi. 1930 yilda Kamerun Gruner tomonidan "Qonun"ning 1-kitobi arab tilidan ingliz tiliga tarjima qilindi. 1973 yilda AQSH, Nyu Yorkda qayta nashr etildi. Ushbu kitob asosan nazariy bilimlarga asoslangan bo'lib, kasalliklar haqida qisqacha ma'lumotlarni ham o'z ichiga oladi. Bolalar parvarishiga oid bo'limda sut tishlarining chiqishi, ularni qanday parvarish qilish, qanday muolajalarni amalga oshirish kerakligi haqida tushunchalar berib o'tilgan. Masalan: 1) *When the canine teeth are about to appear, the infant must not be allowed to chew at anything hard lest the material from which these teeth need to be made should become dissolved by the processes of mastication* [7]. Matning o'zbek tilidagi tarjimasi: *Qoziq tishlar paydo bo'lishi arafasida chaqaloqqa qattiq narsalarni chaynashiga yo'l qo'ymaslik kerak, aks holda bu tishlarni paydo bulishi uchun zarur bo'lgan material chaynash jarayonida erib ketadi.*

Yuqorida aytilganlarga muvofiq stomatologiya terminologiyasining shakllanish bosqichlarini 3 ta katta davrlarga bo'lish maqbuldir. Birinchi davr: Qadimgi davrdan XVIII asrgacha (stomatologiya tarixiga oid); Ikkinchi davr: XVIII – XX asr boshlarigacha (odontologiya sohasiga oid terminlar shakllanishi); Uchinchi davr: XX asrning 20-yillariga to'g'ri keladi (stomatologiyaning shakllanishi). Qadimgi yozma manbalarga asoslanishicha, stomatologiya sohasining aynan kasbiga xos terminlarni Qadimgi Misrda asosiy ikki toifadagi "tish bilan shug'ullanadigan" (odatda *dentist* – *tish shifokori* deb hisoblanadi), "tish ishlari bilan shug'ullanuvchi", "tish shifokorlarning boshlig'i" "*chief of dentists*" kasbga oid terminlar qo'llanilgan [8].

Ko'pgina stomatologik terminlarning to'liq majmuaviy tovushli, leksemalar deyarli o'zgarimagan holda, klassik tildagi o'z ma'nosining asosiy elementlarini saqlab qolish bilan to'liq o'zlashish yo'li bilan shakllanadi. Jumladan: *periodontit* - *periodontit*, *periostitis*- *periostit*, *gingivectomy* - *gingivektomiya*, *adentia* – *adentiya*, *stomatitis* – *stomatit*.

Xulosa va takliflar. Xulosa o'rnida shuni keltirish mumkinki, hech bir til tillararo aloqa jarayonida o'zgarishsiz qola olmasligi, ona tilida muqobili bo'lmagan tushunchalarning o'zlashtirilishi esa retsipyent tilda ehtiyoj yuzaga kelishi bilan sodir bo'lishini ko'rsatadi. Rus tilining G'arbiy Yevropa tillari ta'siriga tushishi natijasida o'zbek tilida avval unga xos bo'lmagan abbreviatsiya tendensiyasi paydo bo'ldi. Birinchi navbatda, bu hol maxsus axborotni tezkor almashish talablari stomatologiya terminologiyasining rivoji taqazosidir. O'zbek tili stomatologiya terminologiyasi taraqqiyotining bugungi bosqichida tashkilotning bevosita operatsion faoliyati bilan bog'liq termin va termin-birikmalar qatlamini shakllantirish tendensiyasi kuzatilmoqda. Olib

borilgan tahlillar natijasiga asoslanib, stomatologiya orqali o'zlashish. Tahlilga tortilgan terminlarning 68% ni terminologiyasida o'zlashmalar asosan ikkita turda ekanligi kalkalash orqali o'zlashgan terminlar, 32% ni to'g'ridan dalillanadi. Bular, to'g'ridan to'g'ri o'zlashish va kalkalash to'g'ri o'zlashgan terminlar tashkil etishi dalillandi.

ADABIYOTLAR

1. Крысин Л. П. Русское слово, свое и чужое: Исследования по современному русскому языку и социолингвистике. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 25.
2. Гринев СВ. Терминологические заимствования. Краткий обзор современного состояния вопроса // кн. Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. – М.: Наука, 1982. – С. 108-135.
3. Граудина Л. К., Ширяев Е.Н. Культура русской речи. Учебник для вузов. – М.: Издательская группа НОРМА – ИНФРА М, 1999. – С.85.
4. Пашков К.А. История стоматологии: от истоков до XX века. Монография. – Москва, 2018. – С. 96.
5. Abu Ali ibn Sino. Tib qonunlari 1-kitob, tarj. A.R.Rasulev, A.P.Qayumov, T.: Turon zamin ziyo, 2015. – В. 4.
6. <https://ru.wiktionary.org/wiki/>
7. Avicenna. The Canon of Medicine. Tr. O.Cameron Gruner, 1930. Reprinted from the edition of 1930, London, AMS PRESS INC. NEW YORK 1973. – P.371.
8. Пашков К.А. История стоматологии: от истоков до XX века. Монография. – Москва, 2018. – Б. 10-11,18.

Kamola TOJIYEVA,
O'zbekiston Milliy universiteti o'qituvchisi

O'zbekiston Milliy universiteti Xorijiy til va adabiyoti kafedrasini mudiri, F.f.n., dotsent Sarimsokov X.A. taqrizi asosida

TILSHUNOSLIKDA SO'Z VA TERMINNING O'ZARO MUNOSABATI

Annotatsiya

Mazkur maqolada hozirgi tilshunoslikning terminshunoslik sohasida juda rivojlanib kelayotgan soha iqtisodiy-moliyaviy terminlar – ularning ahamiyati, so'zdan qanday farqlanishi, qaysi jihatlari bilan o'xshashligi va shu kabilar juda ko'p tilshunoslar tomonidan katta qiziqish bilan o'rganilayotganining sababi va ularning fikr-u mulohazalari bayon qilingan. Katta e'tibor bu jarayonda inson omilining roli va ahamiyatiga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Real va noreal voqeliklar, lisoniy jihatlar, ilmiy bilish, inson ongi, aqliy bilish, semantik munosabat, semantik turg'unlik, an'anaviy tilshunoslik, semasiologik tamoyillar.

THE MUTUAL RELATIONSHIP OF THE WORD AND TERMS IN LINGUISTICS

Annotation

The article describes the reasons and manifestations of the economical-financial terms that are very popular and developed in modern linguistics – their importance, differences from the word, similarities of the word and terms, etc., which are studied by many linguists with great interest. Much attention is paid to the role and importance of the human factor in this process.

Key words: Real and unreal realities, linguistic aspect, scientific awareness, consciousness of the human, intellectual awareness, semantic relationship, semantic stability, traditional linguistics, semasiological principle.

ВЗАИМОСВЯЗЬ СЛОВ И ТЕРМИНОВ В ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

В статье описаны причины и проявления экономико-финансовых терминов, которые очень популярны и развиты в современном языкознании – их значение, отличия от слова, сходство слова и терминов и т.д., которые с большим интересом изучаются многими лингвистами. Большое внимание уделено роли и значению человеческого фактора в этом процессе.

Ключевые слова: Реальная и нереальная реальности, языковой аспект, научное сознание, сознание человека, интеллектуальное сознание, семантическая связь, семантическая устойчивость, традиционная лингвистика, семасиологический принцип.

Kirish. Insoniyat kuzatuvlari natijasi shunga olib keladiki, biz yashab turuvchi olamdagi real va noreal voqeliklar o'zaro aloqadadir. Ular doim bir-biriga o'zaro ta'sir munosabatiga ega. Tabiat va jamiyatdagi voqeliklarning hech biri boshqalaridan ajralgan holda vujudga kelmaydi. Shu bois til sathida mavjud bo'lgan leksik birliklar shakliga ko'ra mustaqil faoliyat ko'rsatayotgandek ko'rinisa ham, ular o'zaro biri ikkinchisiga turli jihatdan: semantikasi, funksiyasi, stilistik xarakteri, derivativ modellari his boshqa jihatlari bilan uzviy bog'liqdir. Tildagi hamma so'zlar birgalikda bir butun leksik tizimni tashkil qiladi va bu tizim ichida leksemalararo o'zaro munosabatda bo'ladi. Bu borada V. M. Solntsevning: "Tizim o'zaro munosabatda bo'lgan elementlardan tashkil topgan bir butun oby'ektdir", - degan fikri ham asoslidir.

Bugungi kunga qadar qilingan tadqiqotlarni o'rganib xulosa qiladigan bo'lsak, izlanuvchilarning ko'pchiligi ishlarida terminlar va so'zlar o'rtasidagi tafovut, ularning o'zaro farqli jihatlari tavsif berishga urinishlar bo'lgan bo'lsa-da, bu masala oxirigacha to'liq o'rganilmagan. Ushbu berilayotgan ishimizda termin va so'z munosabati uyg'unligining mazmun-mohiyatini ilmiy-nazariy jihatdan ochib berilgan.

Bizni qurshab turgan barcha narsa va xodisalarni anglash, lisoniy jihatdan tushinishda borliqni tashkil etgan va o'zaro munosabatga ega alohida ob'yektlarni hamda umumiy bog'lanishlarni bir-biridan ajratamiz. Bu jarayonda predmetning o'ziga xos tomonlarini ochib berish maqsadida muayyan narsa va xodisa bilab bo'lgan aloqa va aloqadorliklarni bilib olamiz. Narsa va xodisalarni ilmiy bilish

uchun uning barcha detallarini xisobga olish va o'rganish lozim bo'ladi. Borliqda paydo bo'ladigan xar qanday fenomen inson ongida yangi fikrni paydo bo'lishiga sabab bo'ladi, ya'ni inson ongida paydo bo'lgan xar qanday fikr borliqni aks etishidan boshqa narsa emas. Inson borliqdagi narsa va xodisalarning umumiy va xususiy belgilarini ajratgan holda, ongda aks ettirish imkoniyatlariga ega. Xar bir shaxs o'z ongi yordamida tafakkur qiladi, tashqi olamni esa sezgi organlari yordamida his qiladi, biroq borliqdagi mavhum tushunchalarni til vositalari orqali o'zlashtiriladi. Inson narsa va xodisalarni umumlashtirish, farqlash xususiyatiga ega bo'lib, xissiy bilishdan aqliy bilish darajasiga ko'tariladi. "Sezgi organlarimiz orqali biz narsalarning xossasini, xususiyatlarini his qilamiz, aqliy bilish tufayli biz ularning moddiy asosini, mohiyatini bilib olamiz.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Juda ko'p beriladigan savollardan biri- terminlarni oddiy so'zlardan qanday farqlash mumkin? G. O. Vinokur so'z va termini farqlashda ularning leksik-semantik xususiyatlariga e'tibor qaratib, ikki xil ta'rif bilan yondashgan:

1) terminlarning ma'nolaridagi (maxsus sohaga nisbatan) xoslik, ma'no chegaralaridagi aniqlik va ixchamlik;
2) intellektual shaffoflik, majoziy va xissiy jihatdan neytrallik.

R. A. Budagov esa: "Termin – qat'iy fikr .... Termin bir ma'nolikka intiladi", - deb ta'kidlaydi.

R. A. Budagovning ushbu fikrlaridan avvalroq chop etilgan adabiyotlarda termin tushunchasiga nisbatan yanada teranroq fikr- qarashlar ilgari surilgan. Masalan: "Termin

so'zlardan nafaqat bir ma'nolikka moyilligi bilan faqrlanadi, balki xis- tuyg'uni ifodalovchi xususiyatlardan "maxrumligi" bilan ham ajralib turadi", - deya ta'kidlanadi.

Yuqorida berilgan fikrlarni umumlashtiradigan bo'lsak, terminlar – ta'sirchanlik, ijodiy yorqinlik, o'tkirlik, his- tuyg'u kabi xususiyatlarni o'zida mujassamlashtirmaydi, degan xulosaga kelish tabiiy holdir.

An'anaviy tilshunoslikda leksemalar semasiologik tamoyilga ko'ra tadqiq qilingan holda, leksik-grammatik jihatdan o'rganilib, unda asosiy e'tibor omonimik, sinonimik, antonimik hodisalariga, atamalarining grammatik xususiyatlariga qaratilgan.

Tadqiq va tahlillardan xulosa qilish mumkinki, inson so'z orqali olamdagi narsa va hodisalarini sinflarga ajratishda, ularni tur va jinslarga, muayyan ma'no guruhlariga bo'lib chiqishda, eng avvalo, ular o'rtasidagi munosabatlar tizimiga asoslanadi. Munosabat – til birliklarining mohiyatini ochishga asos bo'ladi. Shuning uchun tilning barqarorligi, yashovchanligi undagi elementlarning oz- ko'pligi yoki sifatiga emas, balki elementlar o'rtasidagi munosabatlarining qay darajada tashkil topishiga, shakllanishiga bog'liq. Bu munosabatlar qanchalik rang- barang, makammal va barqaror bo'lsa, til ham shunchalik boy, ifoda imkoniyatlari keng, ko'lami katta bo'ladi.

Yuqorida keltirilgan olimlarning fikrlariga qo'shilgan holda, terminlarni bir sathga mansub bo'lgan birliklar, so'zlarni esa turli sathga mansub bo'lgan birliklar deya hisoblagan ma'quldir. Qolaversa, A. Nurmonov: "Bir sathga mansub bo'lgan, qimmat jihatidan bir xil til birliklarining ma'lum umumiy belgi asosida bir guruhga uyaga birlashuviga uyadoshlik munosabati deyiladi" deb ta'kidlaydi. Terminlarning faol qo'llanilishi termin asosan o'zi mansub soha doirasida ishlatiladi, deyilganda, ushbu jarayonda manba sifatida ma'lum bir sohaga oid matnlarni tanlab olish va tahlil qilish tushuniladi. Bunday holatda nutqiy birliklarning ahamiyati ham muhim hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tilshunoslikda "termin" va "so'z" muammosi ancha yillar oldin paydo bo'lgan, uning qo'llanilishi va ifodalanishiga nisbatan ko'plab tadqiqotlar olib borilgan bo'lsa-da, bu olimlarni hanuzgacha o'ylantirib kelayotgan masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Ma'lumki, xar bir tilning boyligi shu til birliklari yig'indisi bilan o'lchanadi. Xar bir birlik o'z shakli va mazmuniga ega bo'ladi. O'z vaqtida F.de Sossyur o'z ishlarida "til yaxlit tizim ekani va barcha lisoniy elementlar mazkur butunlikni xosil qilishini" ta'kidlagan edi.

Hozirgi kungacha amalga oshirilgan tadqiqotlarni o'rganib chiqib, shunday xulosaga kelish mumkinki, tadqiqotchilarning aksariyat ishlarida terminlar va so'zlar o'rtasidagi tavofut, ularning o'zaro farqli jihatlariga izoh berishga urinishlar bo'lgan bo'lsa-da, bu masala oxirigicha to'liq o'rganilmagan. Tadqiqotimizning ushbu paragrafida termin va so'z uyg'unligining mazmun-mohiyatini ilmiy-nazariy jihatdan ochib berishga harakat qilamiz. Shuning uchun dastavval quyidagi savolga aniqlik kiritish lozim deb o'ylaymiz.

S.F.Akobirov 1969 yilda yozgan nomzodlik ishida termin so'ziga ilk bor e'tibor qaratib "termin- muayyan doirada qo'llaniladigan maxsus so'z", deya izohlaydi.

"Agarda berilgan ta'riflarga e'tibor qaratisa, aslida terminlar o'zida ta'sirchanlik, ijodiy yorqinlik, o'tkirlik, xis- tuyg'u kabi xususiyatlarni o'zida aks ettirmaydi, degan xulosaga kelish mumkin", - degan fikrni yuritadi X. A. Sarimsokov.

Tadqiqotlarda "termin" tushunchasiga aniqlik kiritishda uning quyidagi to'rtta belgisiga asoslangan mezonlar sanab o'tiladi:

1) termin – asosan ot so'z turkumidan tashkil topgan so'z yoki so'z birikmasi;

2) termin muayyan tushunchani aniq ifodalaydi;

3) termin asosan o'zi mansub soha doirasida ishlatiladi;

4) terminda ko'p ma'nolikka moyillik mavjud mavjud emas.

Shunga o'xshash ta'riflar va izohlarni B. N. Golovin ishlarida ham kuzatishimiz mumkin. Uning fikricha: "Terminlar o'z o'zidan paydo bo'lib qolmaydi", aksincha, ular hayotiy zaruriyat va ehtiyoj natijasida "o'ylab topiladi, yaratiladi".

Tahlil va natijalar. Yuqoridagi qayd etilgan fikrlar termin va termin – leksemalarning funksionallik belgilari uchun juda muhim xisoblanib, "termin" tushunchasining ilmfanda, muayyan sohalar doirasidagi ishtirokini ko'rsatib berish uchun yetarlidir, - deya ta'kidlaydi X. A. Sarimsokov.

Yuqoridagi terminshunoslar tadqiqotidan farqli o'laroq, X. A. Sarimsokov o'z tadqiqotida termin va so'z o'rtasidagi o'xshash va farqli jihatlarini quyidagicha sakkizta holat bilan baholagan edi:

1. Termin ham, so'z ham lisoniy vazifa bajaradi. So'z aksariyat hollarda polifunksional xarakterga ega bo'lib, muayyan predmet, oby'ekt, jarayon, voqelikka nisbatan qo'llaniladi, ularning sinfiy turi, tasnifi maxsuslashgan til bilan muvofiqlashadi. Termin so'zga nisbatan tor ma'noga ega bo'lgan, maxsuslashgan til birligidir.

2. Terminlar ham so'zlar kabi leksik qatlam birlilari xisoblanib, turli xil lug'atlarning va tadqiqotlarning oby'ekti sifatida mavjud. Terminlar ham tilshunoslikning turli sathlarida o'rganilishi mumkin.

3. Terminning bajaradigan funksiyasi so'zga nisbatan chegaralangan. Ayrim holatlarda so'z bir so'z turkumi vazifasini bajara turib, vaqtincha yana boshqa so'z yoki termin vazifasini o'z zimmasiga olishi mumkin.

4. So'z o'z ma'nosi yoki ma'nolaridan biri bilan bir turkumdan ikkinchisiga ko'chishi mumkin, terminda bunday holat kuzatilmaydi. So'zlar qo'shimcha ravishda insonning xayajonli holatlarini, xis- tuyg'u, ta'sirchanlik, tushkunlik, estetik kechinmalarini ifoda eta oladi, termin esa neytrallashgan so'zdir.

5. Strukturaviy jihatdan so'z yakka komponentli va ko'p komponentli (qo'shma so'z) shaklida bo'la oladi. Termin yakka jolda ham, qo'shma holda ham, shuningdek, so'z birikmasi shaklida ham kela oladi.

6. Termin ham so'z kabi sintagmatik va paradigmatik munosabatga kirisha oladi. Terminlar voqelikdan chetlana oladi va xatto undan uzilishi ham mumkin, so'zlar esa voqelik bilan bog'liq, undan juda minimal darajada chetlanadi.

7. Termin olimlarga, soha mutaxassislariga xos bo'lgan individual tushunchalarning shakllanish imkonini beradi, so'zlarda esa bu jarayon individual emas, ommaviydir.

8. Termin ta'sirchanlik, ijodiy erkinlik, o'tkirlik va xis- tuyg'uni ifodalagan holda so'z kabi ham nutq birligi, ham til birligi bo'la oladi.

Aksariyat tilshunoslar, umuman, tadqiqotchilar o'rtasida munozaraga sabab bo'layotgan masalalardan biri shuki, agar termin sifatida faqat til birliklari olinsa, nutq birliklarini termin deb xisoblash mumkinmi?

Ko'p munozaralar va tortishuvlardan so'ng tilshunoslikning ichki qonuniyatlari va mezonlariga asoslanib ushbu savolga quyidagicha javob berildi. Terminlar, shubhasiz, nutq birlilari xisoblanadi, faqat ularda so'zlarga nisbatan chegaralar mavjud. Termin va so'z uyg'unligi haqidagi fikr va qarashlar V. M. Solntsev ishlarida ko'proq ko'zga tashlanadi.

H. A. Sarimsokovning fikricha, termin til birligi sifatida qabul qilinishidan oldin u nutq birligi bo'lgan, chunki, xar qanday yangi termin dastavval kishilarning og'zaki nutqida qo'llaniladi, uning ifodalaydigan neytral ma'nosidan qat'iy nazar, ba'zi bir terminlar muayyan darajada uslubiy

ko'rinishlarda ham namoyon bo'ladi. Shunday qilib, terminning nutq doirasidan til doirasiga o'tishi va tegishli leksikografik manbalardan o'rin egallashi lingvistik va ekstralingvistik xodisaning maxsulidir.

Bundan tashqari, terminlarning nutq va til birligi sifatida qaysi so'z turkumlariga mansubligi va qaysi grammatik kategoriyalarga tegishligi masalasi yuzasidan bir qator tilshunoslar o'zlarining qimmatli fikrlarini bildirganlar. Xususan, professor B. N. Golovin va uning izdoshlari T. M. Gorshkova hamda L. V. Pekarskaya shular jumlasidandir.

B.N.Golovinning terminning til va nutqqa munosabatiga bag'ishlangan ishlarida terminlarga aniq va konkret nazariy asoslarga tayangan holda izoh berganiga duch kelamiz.

T. M. Gorshkova tomonidan esa yozma leksikografik manbalardan o'rin olmagan, biroq og'zaki nutqda qo'llanilayotgan terminlarning tasnifi taqdim etiladi.

L. V. Pekarskaya bir qator til va nutq terminlariga oid tajriba- sinovlar o'tqazib, ularni muayyan jadval asosida tartibga solgan.

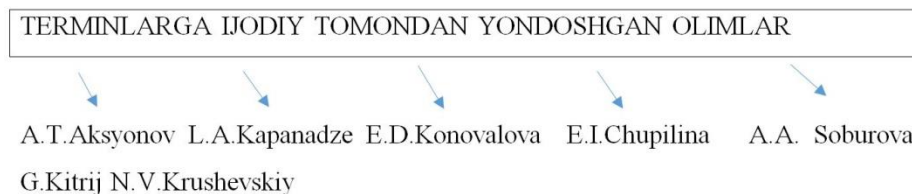
Olimlarning fikr mulohazalaridan xulosa qiladigan bo'lsak, hozirgi kunda o'zbek tiliga kirib kelayotgan yangidan - yangi terminlarni va neologizmlarni muayyan meyyoriy xujjatlar asosida qat'iy tartibga solish uslubi hali mavjud emas. Ularni tartibga solish uchun avval faoliyat olib borgan lekin biroz muddatdan keyin o'z faoliyatini to'xtatgan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis huzuridagi "Atamashunoslik qo'mitasi" ning vakolatlarini qayta tiklansa maqsadga muvofiq bo'lar edi.

1.1 shakl

Shunday qilib, D.S. Lotte va E.K. Drezen terminologiya fanini rivojlantirish uchun injinerli yondashuvni taklif qilgan bo'lsalar, G.O. Vinokur, M.N. Volodin, A.A. Reformatskiy, E.K. Voyshvillo, V.P. Danilenko, YU.N. Marchuk, V.M. Leychik, S.D. Shelov, L.V. Ivina va boshqa terminshunoslar va nazariyachilar ko'proq injineriya sohasidagi terminlarni tadqiq etishga e'tiborlarini qaratishdi. XX asrning o'rtalaridagi terminshunos olimlar A.I. Sankin, M.D. Bonelis, V.N.

1.2 shakl

Yuqorida keltirilgan 1.2 shaklni yanada kengroq ta'rif beradigan bo'lsak, A.T.Aksyonov, L.A.Kapanadze, E.D.Konovalova, E.I.Chupilina kabi terminshunos olimlar o'z ilmiy tadqiqotlarida adabiy til leksikasiga ko'proq to'xtalishgan. Bunga qo'shimcha tarzda, musiqiy terminlarga asosiy e'tiborini qaratgan olim A.A. Soburova ham shular jumlasidandir. G.Kitrij bo'lsa terminlarni matematik formulalar bilan taqqoslab o'rgangan. N.V.Krushevskiy o'z tadqiqotlarida terminlarni tabiatshunoslik fani bilan o'zaro bog'lagan va tilning tabiiy terminologiyasi haqida fikr bildirib o'tgan.

Xulosa. Zamonaviy terminologiya fanida bir qator ekstralingvistik omillar oqibatida paydo bo'ladigan muammolar mavjud: terminologiyada lingvistik jarayonlar, yangi terminlar paydo bo'lishi, terminlarning qisqartirilgan shakli, sinonimlar, ko'p ma'nolilik, ko'chma ma'no, internatsional terminlar va boshqalar. Tilshunoslar mazkur lingvistik jarayonlarni kechishini o'rganish uchun bu jarayonlarga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlanmoqda. Jumladan, L.B. Tkachyova ta'kidlashicha, "terminlarni o'rganish uchun fan va texnikaga murojaat qilish lozim, chunki aynan lingvistik va ilmiy-texnik jarayonlar oqibatida terminlar shakllanadi. Bunda terminshunos olimlar ekstralingvistik omillarga alohida e'tiborini qaratiladi." Uning bu fikrini taniqli tilshunoslar O.S. Axmanova, I.V. Arnold, R.A. Budagov, F.B. Filin, E.D. Polivanov, YU.D. Desheriyev qo'llab-quvvatlagan holda ularning terminologiya faniga oid sotsiologik qarashlari juda ham o'rinlidir. Zero, sotsiologik jarayonning til qurilishiga ta'siri katta.

Xulosa qiladigan bo'lsak, terminologik leksika - bu o'zida maxsus ma'lumotlarni saqlab, ularni uzatadigan hamda terminlarning shakllanish va rivojlanish mexanizmlarini o'rgatadigan bir vositadir.

Biz yuqoridagi birinchi bobimizda dunyo va mahalliy olimlarning terminshunoslikka nisbatan bergan turli fikru mulohazalarini ko'rib chiqib ularning ta'riflarini ikki guruhga bo'lishga qaror qildik, ya'ni terminlarga ilmiy tomondan ta'rif bergan olimlar va terminlarga ijodiy tomondan yondoshgan olimlar:

Ovcharenko kabilar o'z ilmiy ishlarida terminlarni ilmiy jihatdan tahlil qilganlar. Terminga ilk bor ilmiy- nazariy jihatdan yondoshgan olim bu S.F. Akobirov sanaladi. Bundan tashqari terminshunos olim D. Xudoyberganov ham sportga doir leksemalarni ilmiy jihatdan asoslab bergan.

Chunonchi, terminlarni xis-tuyg'uni ifodalovchi xususiyatlardan "maxrum" ligi bilan ajralib turadi deb ta'kidlagan olimlar: R.A. Budagov va X.A. Sarimsokovlardir.

Bundan tashqari, terminlarga o'z ilmiy ishlarida so'z yoki so'z birikmasi sifatida ta'rif berib, tahlil etgan olimlarimiz ham ko'pchilikni tashkil etadi: T.L. Kandelaki, T. Januzakov, P. Nishonov, I. Mirzayev, A.A. Reformatskiy, E.K. Voyshvillo, V.P. Danilenko, YU.N. Marchuk, V.M. Leychik, S.D. Shelov, L.V. Ivina, M.M.Nurtayeva shular jumlasidandir.

Terminlarga ma'lum bir soha doirasidagi maxsus so'z deya ta'rif bergan terminshunos olimlar ham mavjud: S.F. Akobirov, A.A. Reformatskiy, G.O. Vinokur, X.D. Paluanova va X.A. Sarimsokov hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Xaydarov I.T. Ingliz va o'zbek tillarida sug'urta leksikasining chog'ishtirma tadqiqi: Filol. fan. d-ri (PhD) diss. –2023.- b.20
2. Солнцев В.М. Курс общей лингвистики. – Москва, 1977. –19 Б.
3. Соссюр Ф.де. Труды по языкознанию. – Москва: Прогресс. 1977. – С.123.
4. Туленов Ж., Фафуров З. Фалсафа. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997. – Б. 238.
5. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии / Татаринов В.А. История отечественного терминоведения. Т. I. Классики терминоведения. Очерк и хрестоматия. – М.: Московский лицей, 1994. – С. 218 – 284.
6. Будагов Р.А. Человек и его язык. –М.: МГУ, 1976. – С.176.
7. Брагина А.А. Значение и оттенки в термине. // Терминология и культура речи. – М.: Наука, 1981. С. 37,38
8. Azamov S.M. Inglizcha va o'zbekcha to'qimachilik va yengil sanoat terminlarning struktur-semantik taxlili: Filol. fan. d-ri (PhD) diss. –2022.- b.29
9. Саримсоков Х.А. Инглиз ва ўзбек тилларида спорт терминларининг чоғиштирма тадқиқи: Филол. фан. д-ри (PhD) дисс. – Тошкент, 2020. – Б.32.

Soxibjon TUYCHIEV,
Samarqand davlat chet tillar instituti katta o'qituvchisi
E-mail: sohibjontuychiev1982@gmail.com

SamDCHTI dotsenti, PhD L.Abdullayeva taqrizi asosida

GAPNING SINTAKTIK TAHLILIGA YANGICHA YONDASHUVLAR HAQIDA AYRIM MULOHAZALAR

Annotatsiya

Mazkur maqola gapning sintaktik tahliliga yangicha yondashuvlar haqida ayrim mulohazalar deb nomlanib, gap tarkibida ishtirok etayotgan lingvistik birliklarni an'anaviy va zamonaviy tahlil metodlarining o'ziga xos xususiyatlarini yoritib berishga qaratilgan. Shuningdek, gap bo'laklarini tahlil qilish to'g'risidagi bir qator jahon hamda o'zbek tilshunos olimlarining fikrlari ham keltirilgan.

Kalit so'zlar: sintaksis, metod, sintaksem tahlil, komponent tahlil, gap bo'laklari, gap strukturasi, til birligi.

SOME REMARKS ON NEW APPROACHES TO THE SYNTACTIC ANALYSIS OF THE SENTENCE

Annotation

This article is called some comments on new approaches to the syntactic analysis of the sentence and aims to highlight the specific features of the traditional and modern methods of analysis of the linguistic units involved in the structure of the sentence. The opinions of a number of international and Uzbek linguists on the analysis of sentence fragments are also presented.

Key words: syntax, method, syntactic analysis, componential analysis, parts of sentence, sentence structure, language unit.

НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕЧАНИЯ О НОВЫХ ПОДХОДАХ К СИНТАКСИЧЕСКОМУ АНАЛИЗУ ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Аннотация

Данная статья носит название комментариев к новым подходам к синтаксическому анализу предложения и имеет целью осветить специфические особенности традиционных и современных методов анализа языковых единиц, входящих в структуру предложения. Также представлены мнения ряда международных и узбекских лингвистов по поводу анализа фрагментов предложений.

Ключевые слова: синтаксис, метод, синтаксический анализ, компонентный анализ, части предложения, структура предложения, языковая единица.

Kirish. Hozirgi zamon tilshunosligida gap strukturasi tahlil qilishda bir nechta lingvistik tadqiqot metodlari mavjud bo'lib, ulardan distributiv tahlili, bevosita ishtirokchilarga ajratish metodi, transformatsiya, statistik tahlil, qiyosiy-funksional, komponentlarga va sintaksemalarga ajratib tahlil (modellashtirish) usullari mavjud bo'lib, ulardan foydalanishda tadqiqotchi tahlil qilishi uchun tanlagan obyektga qarab, ushbu lingvistik tadqiqot metodlaridan qaysi birlari mahsuldor ekanligini tushunib ulardan foydalanib ilmiy ishini tadqiq qilsa, fan darajasida samarali, ijobiy natijalarga erishishi mumkin. Demak, mazkur lingvistik tadqiqot metodlardan unumli foydalanish uchun tadqiqotchidan ilmiy mahorat talab qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Gapning sintaktik tahliliga yangicha yondashuvlar borasida ko'p tilshunoslarning diqqat markazida bo'lib kelgan. Jumaldan, Sh. Safarov, T. Bushuy, U. Usmonov, N. Turniyazov, F. Buslayev va boshqalarning tadqiqot ishlari metodlar bo'yicha tadqiq etilgan. Ingliz olimlari esa Y. Curme, R. Zandvoort, R. Kempson, P. Roberts va boshqalar ham o'zlarining ilmiy ishlarida bu borada yorqin misollar bilan yoritib bergan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida lingvistik metodlardan to'g'ri foydalanilganda, til sathlarini bir-biridan farqlash, ularning o'zaro munosabatlarini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, distributiv tahlil metodidan foydalanishda, tilshunoslarning fikricha, uning uch qirrasini farqlash kerak bo'ladi:

- 1) u qo'shimcha yoki to'ldiruvchi distributsiyasi;
- 2) qiyosiy qarama-qarshilik (kontrast) distributsiyasi
- 3) erkin almashtirish distributsiyasi [2].

[1];

Ammo distributiv tahlil metodining uch qirrasiga to'rtinchi ko'rinishini gap tahlili jarayoniga kiritildi [3].

Tahlil va natijalar. Qayd qilish lozimki, distributiv tahlil metodining qo'llanish doirasi ko'proq tilning morfologik sathiga tegishlidir. Ammo sintaktik sathda alohida olingan so'z shakllarining gap tarkibida o'zaro joylashuvi emas, balki butun bir guruhga xos xususiyatlar tahlil qilinadi. Bunday talab tanlangan obyekt bo'yicha yig'ilgan materiallarni ma'lum darajada oldindan tadqiqotchidan qayta ishlashni talab qiladi. Hozirgi zamon tilshunosligida ushbu lingvistik tadqiqot metodlaridan sintaktik sathda gap qurilmasida tanlangan sintaktik birliklarning o'rini aniqlash, komponentlarga va sintaksemalarga ajratib tahlil qilishda keng foydalanish mumkin.

Bevosita ishtirokchilarga ajratib tahlil qilish metodidan foydalanilganda asosan gap tahlilini sintaktik sathdan boshlab, tilning quyi sathiga, ya'ni morfologik sathga qarab davom ettiriladi. Bunday tahlil metod vositasida olib borilganda gap qurilmasidagi uyushiq bo'laklarning semantik maydonini aniqlashda ijobiy natijaga erishib bo'lmaydi. Mazkur metod asosan sintaktik sathda gap qurilmasini eng katta hamda eng kichik ishtirokchilarga ajratib, gap tarkibida ifodalangan birliklarning morfologik xususiyatlarini modellashtirishda qo'l kelishi mumkin. Bu esa gapning faqat tashqi qurilmasi, ya'ni morfologik xususiyatlarini tavsiflash imkonini beradi.

Gapning an'anaviy sintaktik tahlili haqida tilshunoslarning turlicha mulohazalari mavjudligiga guvoh bo'lamiz. Bu borada ayrim tilshunoslarning e'tirofiga ko'ra, gap strukturasi faqat egani farqlab, gapning boshqa bo'laklarini kesimga qo'shib yuboradi.

Masalan, H.Vaytkol The reporter gave the lady a present gapida the reporter-subject (ega), gave the lady a present-predicate (kesim) va uning tarkibida the lady-inner complement, a present-outer complement usullari bilan tahlil qilsa distributsiyasi [4], P.Roberts esa gap strukturasi ishtirok etgan leksik birliklarning morfologik ifodasiga ko'ra modellashtiradi [5].

Boshqa bir guruh tilshunoslar faqat bosh bo'laklarni e'tirof etib, ikkinchi darajali bo'laklarni "modifiers" atamasi bilan morfologik sathda quyidagilarga ajratadi: a) attributive modifiers, adjective modifiers, which modify a noun of a pronoun; b) objective modifiers, which modify a verb, an adjective an adverb; c) adverbial modifiers, which modify a verb, an adjective an another adverb [6], R.V.Zandvort esa ikkinchi darajali bo'laklarni "adverbial adjuncts" deb ataydi [7].

Ushbu mulohazalardan ma'lumki, gapning bosh bo'laklarni ayrim tilshunoslar to'liq e'tirof etsalarda, ikkinchi darajali bo'laklar masalasi munozarali, ya'ni rus tilshunosligida mazkur masala yuzasidan ikki xil yondoshuv ko'zga tashlanadi, logik-grammatik tamoyildan kelib chiqib, ma'noga qarab so'roq qo'yish hamda sintaktik birliklarning o'zaro bog'lanish usullarini aniqlash [8], boshqalari morfologik ifodalanish usuliga tayanib, so'z turkumlarining gap bo'laklariga mutanosibligidan kelib chiqishni ta'kidlaydilar [9]. Ayrim mantiq tilshunoslari gap tarkibidagi birliklarni, ya'ni ega o'rniga "subyekt", kesim o'rniga "predikat" kabi atamalar asosida gapni tahlil qilishni tavsiya etadi [10].

N.Q.Turniyozovning qayd qilishicha "Hozirgi paytda biz foydalanayotgan ega va kesim tushunchalari sub'ekt va predikat atamalar bilan almashtirib ishlatilishi mantiqiy kategoriyalar ekanligi izoh talab qilmaydi, albatta. Gapning ikkinchi darajali bo'laklarini tashkil etuvchi to'ldiruvchi, aniqlovchi, hol kabi tushunchalar ham sof grammatik kategoriyalarni taqozo etmaydi. Ular semantik nuqtai nazardan ahamiyat kasb etadi. Ana shulardan kelib chiqib, ayni paytda amalda bo'lgan gapning sintaktik strukturasi tahlili bilan bog'liq bo'lgan barcha masalalar izohtalab deb bilamiz" [11].

Ta'kidlash joizki, mazkur nazariy qarashlar sintaksisning rivojlanishiga salmoqli hissa bo'lib qo'shilganiga qaramasdan, yuqorida qayd qilingan mulohazalardan aniqlanishicha, gap strukturasi bosh va ikkinchi darajali bo'laklarga ajratish tamoyillari va ularni tadqiq etish bo'yicha lingvistik metodlari to'liq anqilanmagan. Shu bois ba'zi tilshunoslarning ta'kidlashicha: "Gapda uchta ikkinchi darajali bo'laklar (aniqlovchi, to'ldiruvchi, hol)larga ajratishda gap qurilmasidagi leksik birliklarning o'zaro aniqlashda gap tuzilishi sun'iy ravishda sxemaga tushuriladi. Bu esa gapning ikkinchi darajali bo'laklarini qaytadan ko'rib chiqishga majbur etadi" [12].

Tilshunoslarning gap tahliliga turlicha yondoshuvlari hosilasidan xulosa qilib aytganda, har bir gap bo'lagining morfologik va sintaktik xususiyatlari o'rganilganda, ularning qanday so'z turkumi bilan ifodalanishi, leksik birliklarning shakllari va qanday sintaktik aloqa asosida boshqa sintaktik birliklar bilan bog'lanishi hamda har bir leksik birlikning sintaktik sathda semantik maydoni to'liq izohlanishi kerak deb hisoblaymiz.

Yuqorida qayd etilgan lingvistik metodlar qatorida qiyosiy yoki chog'ishtirma tilshunoslik mustaqil ilmiy fan hisoblanib, u qardosh bo'lgan va qardosh bo'lmagan tillar tizimining barcha sathlarini qiyosiy o'rganishga imkoniyat yaratadi. Ushbu masalaga qisqacha to'xtalmoqchimiz. Chunki, ilmiy tadqiqotimizda qardosh bo'lmagan tillar tizimida uyushiq bo'laklarni sintaktik sathda qiyosiy-funksional tahlili bilan cheklanamiz.

Lingvistik tipologiyaning tadqiqot obyektiga ko'ra J.Bo'ronov quyidagi bo'limlarga ajratadi: a) genetik

tipologiya; b) areal tipologiya; c) qiyosiy tipologiya; d) struktur tipologiya [13].

Lingvistik tipologiyaning ifoda planidan kelib chiqib formal tipologiyani o'z ichiga olsa, mazmun plani esa semantik tipologiyani qamrab oladi.

Turli tizimli tillarni tipologik tadqiq qilish B.A.Uspenskiyning ta'kidlashicha "... barcha tillarga xos bo'lgan izomorf ko'rinishlarni aniqlashdir" [14].

Turli tizimli tillarni qiyosiy tahlil qilishda bunday yondashish orqali juda ko'p differensial belgilarni aniqlash mumkin. Ta'kidlash joizki, tipologik nuqtai nazardan qiyoslash jarayonida differensial belgilarni sistemalashtirishda til sathlarini bir-biridan chegaralash maqsadga muvofiqdir. Ma'lumki til materialini qiyosiy o'rganishda tadqiqot uchun tanlangan ob'ektni sintagmatik va paradigmatic chegaralash jarayonida ajratiladi.

Sintaktik tipologiyaning asosiy birliklaridan so'z, so'z birikmalari va gap qurilmalari hisoblanadi. Sintaktik tipologiyada so'zni birikmalar sathida yoki gap sathida qiyoslash ma'quldir.

Tillarni qiyosiy tipologik jihatdan o'rganishning rivojlanish tarixiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, jumladan, O'zbekiston Respublikasida ingliz-o'zbek, ingliz-qoraqolpoq, nemis-o'zbek, ingliz -o'zbek-rus, nemis-o'zbek-rus tillarini qiyosiy o'rganish faol rivojlanganligining guvohi bo'lamiz. Jumladan, tillarni qiyosiy tadqiq qilish bilan muhim natijalarga erishildi. O'zbek tilshunosi J.Bo'ronov tomonidan qiyosiy tilshunoslikning nazariy asoslari ishlab chiqilgan.

Yuqorida keltirilgan faktlardan kelib chiqib, shunday xulosaga kelish mumkin: turli tizimli tillar sistemasini qiyosiy o'rganish bir tomonlama bo'lsa, ikkinchi tomoni esa sof nazariy lingvistik sohasini qamrab olish bilan birga amaliy-uslubiy maqsadni ham o'z ichiga oladi hamda tadqiq jarayoni nazariya bilan amaliyot o'rtasida yaqin bog'lanishni vujudga keltiradi, ayniqsa, turli tizimli tillarni qiyosiy o'rganishda ona tili bilan chet tili o'rtasidagi o'xshashlik va noo'xshashlik tomonlarini inventarizatsiya qilish chet tilini chuqurroq o'rganishga va tushunishga katta imkoniyat yaratadi. Tillarni qiyosiy o'rganishda bunday yondoshuv metodi til rivojlanishida, qiyoslanayotgan tillar bir-birini boyitishda hamda tillararo aloqalarni, ularning qardoshligi va qardosh bo'lmagan darajalarini atroflicha o'rganishga imkoniyat paydo bo'ladi.

Mazkur kichik ilmiy ishimizda qiyosiy tipologiya bo'yicha qilingan barcha ishlarga to'xtalmasdan qardosh bo'lmagan tillar ingliz va o'zbek tillari gap qurilmasida uyushiq bo'laklar, ularning gap tarkibida tutgan sintaktik o'rni, komponentlararo sintaktik aloqalari differensial sintaktik belgilar hamda differensial sintaktik-semantik belgilar qiyosiy-tipologik jihatdan tahlil qilinadi.

Gap tarkibida uyushiq bo'laklarni qiyosiy tahlil qilishda professor A.M.Muxin tomonidan e'tirof etilgan "yadro predikativ, yadro bo'lmagan predikativ, koordinativ, subordinativ, appozitiv, introduktiv" sintaktik aloqalardan iborat bo'lib, ular qator ilmiy tadqiqotlarda foydalanilganligi tufayli biz ham ularga tayanib tahlil qildik [15].

A.M.Muxin tomonidan ishlab chiqilgan gap qurilmasini komponentlarga va sintaksemalarga ajratib tahlil qilish metodidan muallifning qator izdoshlari til birliklarini sintaktik sathda hamda qiyosiy tadqiq etishda keng foydalanilib kelinmoqda.

Mazkur tadqiqot ishimizda uyushiq bo'lakli gaplarni ingliz va o'zbek tillarida chog'ishtirish jarayonida gap tarkibida kelgan sintaktik birliklarni komponentlarga ajratib tahlil qilishda ularning sintaktik aloqalarini aniqlab, komponentlarning differensial sintaktik belgilarini hamda ularning gap tarkibidagi sintaktik o'rni sintagmatik yo'nalishda qarama-qarshi yoki kontrast usul orqali aniqlanadi. Sintaksemalarga ajratib tahlil qilish, avvalambor,

kategorial differensial sintaktik-semantik belgilardan substansiallik, protsessuallik, kvalifikativliklarni aniqlab, ular asosida ushbu birliklarning nokategorial belgilari hamda ularni har birining variantlari qiyosiy-funksional tahlil qilinadi. Bu o'rinda professor A.M.Muxinning quyidagi fikrini eslatish lozim: "Gap qurilmasini komponentlarga ajratib tahlil qilish, birliklarning sintaktik aloqalarini aniqlash hamda ularning differensial sintaktik belgilarini bir-biridan farqini ochib tahlil qilish sruktural sintaksisning obyektini hisoblanadi. Gapdagi sintaktik birliklarning paradigmatic yo'nalishda sintaksemalarga ajratib tahlil qilish esa funksional sintaksisning vazifasiga kiradi" [16].

Xulosa va takliflar. Gap tarkibini lingvistik metodlar yordamida tahlil qilish quyidagi imkoniyatlarni yaratadi: birinchidan, gap qurilmasidagi sintaktik birliklarning shakli va mazmuniy xususiyatlarini o'rganish mumkin; ikkinchidan,

gaplarning sintaktik va semantik jihatdan tasniflanishni asoslab beradi; uchinchidan, gap tarkibidagi elementlarni sintaksemalarga ajratib tahlil qilish jarayonida sistem munosbatlarni sintaktik sathda o'rganishga da'vat etadi. Chunki har bir sintaksema sintaktik birliklarning mazmunini tashkil etadi, bu esa sintaksemalar paradigmatic qatorini aniqlashda tadqiqotchiga keng imkoniyat yaratadi; to'rtinchidan, modellashtirish va eksperimental kuzatish metodlaridan foydalanishga keng yo'l ochib beradi. Shu bois, sintaksemalar sistem munosabatlarini va ularning variantlarini aniqlash turli tizimli tillarda uyushiq bo'lakli gaplarni qiyosiy-funksional tadqiq qilishga asosiy baza hisoblanadi.

Yuqorida qayd etilganlar uyushiq bo'lakli gaplar sistem tahlilning asosiy tamoyillari hisoblanadi. Ushbu tamoyillarga rioya qilmaslik, tanlangan ob'ektni atroflicha talqin etmaslikka olib kelishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Бушуй Т., Сафаров Ш. Тил қурилиши: таҳлил методлари ва методологияси.—Тошкент: Фан, 2007.—274 б.
2. Буранов Дж. Сравнительная типология английского и тюркских языков. Москва: Наука, 1983.—268 с.
3. Усмонов У.У. Гап таҳлиliga янгича ёндашув//халқаро илмий—анжуман материаллари. СамДЧТИнинг 10 йиллигига бағишланади.—Самарқанд: СамДЧТИ нашри, 2004.—Б—105—107.
4. Whitehall H. Structural Essentials of English. New-York: 1996.—394 p.
5. Roberts P. English Syntax: A programmed instruction to transformational Grammar. New-York: Horcourt, Brace and World; 2008,—524 p.
6. Curme Y.O. A Grammar of the English Language. vol.2-3 London- New-York, 2006,—240 p.
7. Zandvoort R.W. A Handbook of English Grammar. Cronin-gen, 1998.—436p.
8. Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка.—Москва: Учпедгиз, 1968.—623 с.
9. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. Москва: Наука.2006.—467 с.
10. Kempson R.M. Sematic Theory. Cambridge University Press: 2007.—440 p.
11. Турниёзов Н.Қ. Гап ва унинг лингвистик табиати ҳақида баъзи мулоҳазалар//Тил ва жамият маданий мулоқотлар. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. Самарқанд, 2013 йил 26-27 апрель, 1-китоб, СамДЧТИ нашри, 2013. —Б. 17-18.
12. Back K., Harris R.M. Linguistic Communication and Speech Acts. Cambridge Mass Press, 2008.—484 p.
13. Буранов Дж. Сравнительная типология английского и тюркских языков. Москва: Наука, 1983.—268 с.
14. Успенский Б.А. Структурная типология языков. Москва: Наука, 1965.—286 с.
15. Мухин А.М. Структура предложений и их модели. — Ленинград, Ленинград отд.: Наука, 1968.—230 с.
16. Мухин А.М. Функциональный синтаксис. Функциональная лексикология. Функциональная морфология —СПб.: 2007.—198 с.

Nigoraxon O'RMONOVA,
O'zbekiston Milliy universiteti dotsenti, f.f.n
E-mail: m.forestiére@mail.ru)

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti professori, f.f.d J.Yakubov taqrizi asosida

QUR'ONI KARIM TARJIMASI MUAMMOLARI

Аннотация

Islom ilmlari jahon bilimlarining asosiy manbalaridan biridir. Ular orasida Qur'oni Karim va Hadisi shariflar bor. Tarixga nazar tashlasangiz, arablar yurtimizga kelganidan keyin xalqimiz orasida islom dini keng tarqala boshlagan. Qur'oni Karim biz musulmonlar uchun muqaddas kitob, ilohiy dastur bo'lsa, ayni paytda noyob ilohiy mo'jiza, ilohiy kalomdir. Keyingi yillarda xalqimizning Qur'oni Karim, hadis, fiqh kabi diniy ilmlarga qiziqishi ortib bormoqda. Hozirda Qur'oni Karim ma'nolari deyarli barcha tillarga tarjima qilingan. Bu murakkab va muborak mavzuda mamlakatimizda ko'plab ilmiy izlanishlar olib borildi va olib borilmoqda. Qur'oni Karim ma'nolarini tarjima qilishda sezilarli o'zgarishlar yuz berdi.

Kalit so'zlar: Qur'on, Ilohiy kitob, Kalom, islom dini, manba, sura, oyat, tarjima, ma'no.

ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА СВЯЩЕННОГО КОРАНА

Аннотация

Исламские науки являются одним из основных источников мировых знаний. Среди них Священный Коран и Хадис Шариф. Если взглянуть на историю, то после прихода арабов в нашу страну религия ислам стала широко распространяться среди нашего народа. Священный Коран – это священная книга для нас, мусульман, божественная программа, но также и уникальное Божественное чудо, Божественное Слово. В последние годы возрастает интерес нашего народа к религиозным наукам, таким как Священный Коран, хадисы, фикх. В настоящее время смыслы Священного Корана переведены практически на все языки. По этой сложной и благословенной теме в нашей стране проводилось и проводится множество научных исследований. Произошёл значительный сдвиг в переводе смыслов Священного Корана.

Ключевые слова: Священный Коран, Божественная книга, Слово, Исламская религия, источник, сура, стих, перевод, смысл.

PROBLEMS OF TRANSLATING THE HOLY QURAN

Annotation

Islamic sciences are one of the main sources of world knowledge. Among them are the Holy Quran and Hadith Sharif. If you look at history, after the Arabs came to our country, the religion of Islam began to spread widely among our people. The Holy Quran is a holy book for us Muslims, a Divine program, but also a unique Divine miracle, the Divine Word. In recent years, our people's interest in religious sciences, such as the Holy Quran, hadith, and fiqh, has been increasing. Currently, the meanings of the Holy Quran have been translated into almost all languages. A lot of scientific research has been and is being carried out on this complex and blessed topic in our country. There has been a significant shift in the translation of the meanings of the Holy Quran.

Key words: Holy Quran, Divine book, Divine Word, Islamic religion, source, surat, verse, translation, meaning.

Kirish. Qur'on Sharq halqlari ijtimoiy va ma'naviy taraqqiyoti aks etgan umuminsoniy ma'daniy me'ros hisoblanadi. "Qur'on muayyan davr, millat, jug'rofiy muhit, saltanatga mansub emas, balki tom ma'noda umuminsoniydir" [1]. Ma'lumki, mustaqillik yillarida mamlakatda Islom dini ravnaqi yo'lida keng imkoniyatlar ochildi. Xalqimizning emin-erkin ibodat qilishlari, diniy ta'lim olishlari, diniy adabiyotlar va ommaviy axborot vositalaridan bahramand bo'lishlari uchun barcha shart-sharoitlar yaratilgan bo'lib, e'tiqod erkinligi mamlakatimizning Asosiy qonunida kafolatlab qo'yildi [2]. Mamlakatimizda tashkil etilgan Islom sivilizatsiyasi markazi, Islom akademiyasi, Mir Arab oliy madrasasi, Imom Buxoriy va Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazlari boy ilmiy-tarixiy merosimizni o'rganish va targ'ib qilishga xizmat qilmoqda. Shuningdek, Qur'oni karim va Hadisi sharif bo'yicha mamlakatimizda o'tkazilayotgan turli musobaqa va tadbirlar ham yurtdoshlarimizning milliy, ma'naviy va diniy ildizlarimizga ehtiromidir.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Arab tilidagi "Qur'on" so'zi lug'atda "qiroat qilish, jamlash, o'z ichiga

olish, o'qish" ma'nolarini bildiradi. Istiloxda Alloh taoloning kalomi, Payg'ambarimiz Muhammad alayhissalomga 610 yildan 632 yilgacha farishta Jabroil alayhissalom orqali o'n yil Makkada, o'n uch yil Madinada vahiy tarzida (shuning uchun uning ayrim (86) suralari makkiy, ba'zilar (28) madaniy, deyiladi) nozil qilingan amr-farmonlarni o'zida jam qilgan 114 suradan iborat muqaddas Kitobini anglatadi. Har bir oyatning yoki bir qancha oyatlar jumlasining, yoxud butun bir suraning nozil bo'lishi biror tarixiy voqea yoki shaxsga bog'liqdir. Muzhaf 1924 yildagi Qohira nusxasiga asosan 6236 oyat, 30 juzdan iborat. Uning qiroati ibodat hisoblanadi.

Qur'oni karim Alloh taolo tomonidan arabiy tilda, Quraysh lahjasida nozil qilingan. Qur'oni karimning quyidagi suralarida Allohning kalomi o'z bandalariga faqat va faqat arab tilida yuborilganligi haqida batafsil ogohlantirilgan. "Tushuninglar deb uni arab tilida tushurdim". (12. 2. Yusuf surasi); Mushriklarning unga shaksiz birov o'rgatmoqda deyayotganini bilaman. Uning tili ajamiy, Qur'on esa sof arab tilida-ku axir. (16. 103. Nahl surasi); Qur'on shaksiz butun olamni yaratgan Zot tushirgan kitobdir. Uni ruhul amin olib kelib / ogohlantiruvchilardan bo'lishing uchun qalbingga

quydi / sof arab tilida. (26. 192,193,194,195. Shuaro surasi); Uni arab tilida Qur'on qilib tushirdim. Odamlar o'zini tiyar deb unda ogohlantiruvchi va'dalarni bayon qildim. (20. 113. Toha surasi); Odamlar taqvorod bo'lar deb Qur'onni sof arab tilida tushirdim. (39. 28. Zumar surasi); Anglaydigan kishilar uchun oyatlari arab tilida mufassal bayon qilingan kitobdir. (41. 3. Fussilat surasi); Uni ajam tilida Qur'on qilganimda albatta uning oyatlari o'z tilimizda emas ekan-da, arabga ajamiychami degan bo'lishar edi. U imon keltirganlarga dasturul amal va shifodir, imon keltirmaydiganlarning qulog'i tom bitgan, bundaylar uning qarshisida so'qir o'jiz, birov ularni olisdan chaqirayotgandek tuyuladi xolos deb ayt. (41. 44. Fussilat surasi); Shaharlar onasi va uning atrofidagilarni hamda to'planish muqarrar bo'lgan kundan ogohlantirish uchun senga ana shu arabiy Qur'onni vahiy qildim. U kun bir guruh jannatdayu bir guruh do'zaxda bo'ladi. (42. 7. Sho'ro surasi); Uni tushunishingiz uchun arabcha Qur'on qildim. (43. 3. Zuxruf surasi); Undan oldin Musoning kitobi dasturulamal va marhamat ramzi edi. Bu esa arab tilida o'zidan oldingilarni tasdiqlab zolimlarni ogohlantiradi va xayrli ish qiluvchilarga xushxabar beradi. (46. 12. Ahqof surasi.) [3].

Jami nozil qilingan samoviy kitoblar o'z davri va ma'lum bir qavmlar uchun ilohiy dastur bo'lgan bo'lsa, Qur'onni karim to qiyomatga qadar bashariyat saodatiga yagona sababchi ilohiy kitob sifatida nozil bo'ldi. Bu kitob avvalgi samoviy kitoblar keltirgan ilohiy ta'limotlarning asli o'zagini tasdiqlab keladi va yanada mukammal shar'iy qonunlarni joriy etadi. Alloh taoloning O'zi Qur'onni hech qanday o'zgarishsiz saqlashni zimmasiga olgan. Bu haqda Qur'onda shunday deyiladi: «Албатта, Биз Қуръонни туширдик ва албатта, уни Биз Ўзимиз муҳофаза қиламиз». (Hijr surasi, 9-oyat.)[4].

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda ma'lumotlar hujjat tahlili yordamida tavsifiy tahlil qilinadi.

Tahlil va natijalar. Dunyoda hech bir ummat hech bir kitobga Islom ummati Qur'onni Karimga ahamiyat berganidek ahamiyat bergan emas. Imom Buxoriy va Muslamlarning rivoyat qilishicha, Qur'onni karim yetti harf (uslub)da sodir bo'lgan. Lekin musulmonlar o'rtasida ixtilof va tafriqalar bo'lmasligi uchun bitta Quraysh lahjasida qiroat qilishga buyurilgan. Qur'onni karim uch marta — Rasullulloh alayhissalom zamonlarida, Abu Bakr Siddiq va hazrati Usmon roziyallohu anhum davrlarida jam qilindi. Birinchi holatda oyatlar suralardagi o'z o'rniga qo'yib, tartibi bilan yozildi. Payg'ambar alayhissalom yangi tushgan oyat qaysi suradan ekanini, qayerda turishi lozimligini kotiblarga ko'rsatib turganlar. Ikkinchi holatda oyat va suralar tartibga solinib, sahifalarda jam qilindi, bu "Suhuf" (sahifalar) deb nom oldi. Kishilar qo'lidagi Qur'on yozilgan parchalar Rasullulloh huzurlarida yozilganiga ikki guvoh keltirilgandagina tekshirib qabul qilindi va bir necha yilda jamlandi. Uchinchisida esa vaqt o'tishi bilan Islom davlati chegaralari kengayib, ko'p xalqlar musulmonlikni qabul qildi. Islom davlatining uchinchi rahbari Usmon ibn Affon roziyallohu anhu zamonlarida Islom ta'limotining asosiy manbai Qur'onni Karimni o'qishdagi ixtiloflarga barham berish maqsadida Kitobning yagona nusxasi (Mus'haf) tuzildi va milodiy 651 yilda (hijratning 24 yili) Qur'onni Karim davlat rahbari buyrug'i bilan Abu Bakr (632 va 634) davridagi sahifalardan kiyik terisiga oltita nusxada ko'chirildi. Bu sahifalar yagona qiroat asosida Mus'haf qilinib, kitob holida Islom olamining markaziy shaharlari Makka, Shom, Kufa, Basra shaharlariga yuborildi, bir nusxa poytaxt Madinada qoldi, Imom (bosh) nusxani Hazrati Usmon o'zlariga oldilar. Yagona Qur'onni karim nusxasini tuzishda Hazrati Usmonning (644–656) xizmatlari katta bo'lgan. Mus'hafning o'sha qadimiy tabarruk nusxalaridan biri hozirgi paytda O'zbekiston Musulmonlari idorasi kutubxonasida saqlanmoqda[5].

Rasullulloh (sollallohu alayhi va sallam) asrlaridan so'ng Islom tarixida birinchi bo'lib Qur'onni karimga yangilik bo'lmish e'rob (harakat) alomatlarini olimlardan Ubaydulloh ibn Zayd va Hajjoj ibn Saqafiylar qo'yishgan. Keyinchalik Qur'onni karim harflari osti va ustiga harakatlar qo'ygan kishi arab tili nahv qoidalari asoschilaridan Abul Asvad ad-Dualiy bo'ldi.

Asrlar o'tib «Arab tilini bilmaydigan musulmonlar Qur'onni Karim ma'nolarini qanday o'rganadilar?» degan savol paydo bo'lganda ulamolardan bir guruxi Qur'onni Karim ilohiy, mo'jiza kalom bo'lib, unga o'xshash arabcha kalom keltirish imkoni bo'lmaganidan keyin uning maqsadini boshqa tilda, ayni shaklda bayon qilish imkoni ham yo'q edi. Qur'onni Karim saviyasida bo'lmagan narsani Qur'on deb atash esa mutlaqo mumkin emas. Eng muhimi, Qur'onni Karim tarjimasini, degan da'vo bilan kishilarni haqiqiy Qur'ondan uzoqlashtirish xavfi tug'ilishi mumkin degan asos bilan «Qur'onni Karimni tarjima qilish mutlaqo mumkin emas», deyishsa, qolganlari «Qur'onni Karimni tarjima qilish vojibdir», deyishgacha yetganlar. Shuning uchun ham qadimda boshqa tillarda Qur'onni Karimga yozilgan tafsirlar yoki tushuntirishlarni uchratamiz-u, ammo Qur'onni Karim oyatlarining bevosita tarjimalarini deyarli uchratmaymiz.

Xuseyn Abdul-Raof o'zining «Qur'an Translation: Discourse, Texture and Exegesis» mavzusidagi ilmiy tadqiqotida «Qur'on tarjimasining ikki asosiy turi mavjud; Birinchi tur semantik tarjima bo'lsa, ikkinchi tur kommunikativ tarjimani ta'minlovchi turdir.» deya ta'kidlaydi. [6]. Belhaj A. o'zining «Le Coran et ses traductions en français» nomli tadqiqotida «La question de la traduction du Coran comporte deux aspects : l'un théologique et l'autre littéraire» deya tarjimaning 2 usulini ko'rsatib o'tadi [7]. Musulmon an'analarda ham Qur'on tarjimasining ma'naviy va lafziy ikki turi mavjud bo'lib, quyidagicha tarflanadi: 1. Harfiy tarjima. Bunda matn bir tildan boshqa tilga uning barcha uslubiy xususiyatlari va lug'aviy omillari ila o'giriladi. Uning ichida nazmning alomatlari ham bo'ladi. 2. Tafsiriy tarjima. Bunda matnning umumiy ma'nosi bir tildan boshqa tilga o'giriladi.

Ulamolar tarjima borasida bir ovozdand aytgan gapi — Qur'onni Karimni harfiy tarjima qilish mumkin emasligidir. Uni tarjima qilsa bo'ladimi yoki yo'qmi, degan ma'nodagi tortishuvlar esa tafsiriy tarjima, ya'ni Qur'onni Karimning ma'nolari tarjimasini haqidadir. Bu tortishuvning kelib chiqishining o'z tarixi bor.

Allohning inoyati ila nozil etilgan bu Muqaddas Kalom «shundayligicha» hozirgi o'quvchiga taqdim etilsa, tushunarli bo'lmay qolishi tabiiy. Sababi, mazkur mumtoz kitob arab tilida dunyoga kelgan bo'lib, so'zma-so'z o'girilganda fikr, ma'no, g'oya va ifoda anglashilmay qoladi. ... Allahning Kalomi (Kalomullo) ni hozirgi ko'pchilik arablarning o'zlari ham sharros bilishmaydi. ... Demak, izoh, talqin va sharh muqarrar [8. 209].

Avvallari aynan Qur'onni Karim muhofazasi yo'lida, asl Qur'on qolib, uning ma'nolari tarjimasiga suyanib qolinmasin, tarjimalardagi ixtiloflar Qur'on haqidagi ixtiloflarga olib bormasin, odamlar tarjimagacha suyanib, arab tilini o'rganmay qo'ymasin kabi mulohazalar ila Qur'onni Karim ma'nolari tarjimasiga rasmiy ruxsat berilmagan bo'lsa, endilikda esa sharoit tamoman o'zgargan. Alloh taolo tomonidan nozil etilgan arab tilidagi asl Qur'on muhofazasi sobit bo'lgan. Arab tilini biladigan musulmonlardan ko'ra u tilni bilmaydigan musulmonlar ko'payib ketgan va barchasiga Qur'onni Karimni tushunadigan darajada arab tilini o'rgatish qiyinligi ham ayon bo'ldi. ...Ana shu omillarni e'tiborga olgan ulamolarimiz Qur'onni Karim ma'nolarining islomiy tarjimasini zarurligi haqida fatvo chiqardilar va bunday tarjima uchun kerakli shartlarni ham bayon qildilar. [9]

Mazkur shartlar «Qur'oni Karim ma'nolari tarjimasi uning tafsiridek narsadir», degan tushuncha asosida qo'yilgani uchun tafsir va tafsirchi uchun qo'yilgan shartlarning ayni o'zi edi. Shu bilan birga, ma'nolar tarjimasiga qo'shimcha shartlar ham qo'yildi. Ulardan ba'zilari quyidagilar: 1. Tarjimon arab tilini o'ta yaxshi bilishi bilan birga, tarjima qilinayotgan tilni ham juda yaxshi bilishi shartligi. 2. Tarjimoni «Qur'on tarjimasi» emas, balki «Qur'oni Karim ma'nolari tarjimasi» deb atash va tushunish lozimligi. Chunki Qur'oni Karimni aynan o'zidek tarjima qilish umuman iloji yo'q narsadir. Nafaqat tarjima, balki arab tilida ham Qur'oni Karimning komil matni u yoqda tursin, biror oyatiga o'xshash matnni keltirish ham amrimaholdir. 3

Mazkur ma'nolar tarjimasidan faqat Qur'oni Karim ma'nolarini tushunishda yordamchi sifatida foydalanish mumkinligi. U ma'nolar tarjimasini ibodatda qiroat qilish, ulardan hukm chiqarishga harakat qilish, tarjimalar atrofida ixtiloflar qilish mutlaqo mumkin emasligi. 4. Qur'oni Karim ma'nolari tarjimasini yozganda, albatta, arabcha oyatlar bilan birga yozish shart. Birinchidan, bunda asl matnning qudusiyati balqib turadi. Qolaversa, tarjimaning aniqligini har doim tekshirish imkoni bo'ladi.

Manbalardan ma'lum bo'lishicha, Qur'oni Karim ma'nolarini tarjima qilishga ruxsat berishga o'ziga yarasha

quyidagicha hujjat va dalillar ham bor. Hundaybiya sulhidan keyin Payg'ambarimiz alayhissalom uch qit'a vakillari bo'lmish davlat boshliqlariga maktublar yuborib, Islomga da'vat qildilar. 1. Yevropadan Vizantiya podshohi Hiraqlga; 2. Osiyodan Fors davlati podshohi Kisroga; 3. Afrikadan Misr podshohi Muqavqis va Habashiston podshohi Najoshiyga Payg'ambarimiz alayhissalom maktublar yubordilar.

Mazkur maktublarda Qur'oni Karim oyatlari ham bor edi. Mazkur podshohlar va ularning odamlariga o'sha maktublar hamda ularning ichidagi oyatlarning ma'nolari, albatta, tarjima qilib berilgan.

Xulosa va takliflar. Qur'on Allohning kalomi, uni o'qish, tinglash, o'rganish va unga amal qilish zaruriy ishdir. Har birining o'ziga yarasha zarurati va halovati bor. Musulmon bo'lmagan kishilarni Islomga da'vat qilishda Qur'oni Karim ma'nolari tarjima qilinishi kerak ekan. Qur'on kim tomonidan qaysi tilga tarjima qilinmasin uning aslidek bo'lmasligi aniqdir. Qur'onning ma'nolar tarjimasi esa faqat Qur'on tomonga bir qadam deb baholanishi lozim. Tarjimonning maqsadi esa o'quvchida sura va oyatning mazmunini to'liq tushungan holda, arabcha asliyatda o'qishga rag'bat paydo qilishdan iborat. Demak, Qur'oni karimning yangi-yangi qirralarini o'rganish, uni yangidan kashf etish ham davom etaveradi.

ADABIYOTLAR

1. G'aybulloh as-Salom. Qur'onni tarjima qilib bo'ladimi? Ey umri aziz. Birinchi kitob. Toshkent. Sharq. 1997. 208-239-betlar.
2. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. <https://constitution.uz/uz>.
3. Inoyatov A.X., Zikrillayev G'.N. Qur'oni karim oyatlari mazmun-ma'nosining o'zbekcha izohli tarjimasi. Toshkent. Hilol-Nashr. 2022. 688 bet.
4. Bahriyev O. Qur'oni karim bilan hadisi qudsiy orasidagi farq. <https://www.bukhari.uz/?p=7594>
5. Maurice Bucaille. Les méfaits des traductions du Coran. https://www.academia.edu/43179477/Les_m%C3%A9faits_des_traductions_du_Coran_Maurice_Bucaille_1989/
<https://islom.uz/maqola/17144>
6. Hussein Abdul-Raof. (2001). Qur'an Translation: Discourse, Texture and Exegesis. London & New York: Routledge Taylor & Francis Group.
7. Belhaj A. Le Coran et ses traductions en français. 2016. <https://sharepoint.uclouvain.be/sites/cismodoc/bibThema>
8. G'aybulloh as-Salom. Nonday aziz kitoblar. Ezgulikka chog'lan odamzot. Ikkinchi kitob. Toshkent. Sharq. 1997. 229-bet.
9. Usmonxon Alimov. Tafsiri Irfon, 3-4-5-6- juzlar. Qur'oni karim ma'nolarining tarjima va tafsiri. Toshkent. «Sharq», 2013. 352 bet.
10. Shayx Alouddin Mansur. Qur'oni azim muxtasar tafsiri. Toshkent, «Sharq», 2019, 992 bet.
11. Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Qur'oni Karim va o'zbek tilidagi ma'nolar tarjimasi. Istanbul. 2018. 611 bet.

Madina USMONOVA,
Andijon davlat universiteti tayanch doktoranti
E-mail: madinas@gmail.com

ADU professori Sh.Shokirov taqrizi ostida

IN ENGLISH, THE LEXICAL AND SEMANTIC FEATURES OF THE CONCEPTS OF "THE APPEARANCE OF WEALTH AND THE IMAGE OF POVERTY"

Annotation

The article is devoted to the analysis of the semantic properties of words that have the SEMAS "the appearance of wealth and poverty" in English, in which the role of such lexemes in the communication of information in English and their stylistic features are covered. Determination of the content and nature of the semantics of "the appearance of wealth and poverty" based on the material of the English language and the features of its application in the text. "The appearance of wealth and poverty – the image of wealth and poverty" is researched based on the scale of the lexical-semantic field and the structural (structural) and semantic (meaning) properties of the lexical units that make them up.

Key words: Equivalent, quasi-synonym, expressive, concept, dominant.

ЛЕКСИКО – СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОНЯТИЙ "THE APPEARANCE OF WEALTH AND POVERTY-ОБРАЗ БОГАТСТВА И БЕДНОСТИ" В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Статья посвящена анализу семантических свойств слов, обладающих семами "видимость богатства и бедности" в английском языке, в которой освещается роль таких лексем в передаче информации на английском языке и их стилистические особенности. Определение содержания и характера семантики "видимость богатства и бедности" на материале английского языка и особенностей ее применения в тексте. "Внешний вид богатства и бедности – образ богатства и бедности" исследуется на основе масштаба лексико-семантического поля и структурных (конструктивных) и семантических (означающих) свойств составляющих их лексических единиц.

Ключевые слова: Эквивалент, квазисиноним, экспрессивный, концепт, доминирующий.

INGLIZ TILIDA "BOYLIKNING PAYDO BO'LISHI VA QASHSHOQLIK TASVIRI" TUSHUNCHALARINING LEKSIK VA SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Maqola ingliz tilida "boylik va qashshoqlikning paydo bo'lishi" semasiga ega bo'lgan so'zlarning semantik xususiyatlarini tahlil qilishga bag'ishlangan bo'lib, unda bunday leksemalarning ingliz tilidagi axborot aloqasidagi roli va ularning stilistik xususiyatlari yoritilgan. Ingliz tili materiallari va uni matnda qo'llash xususiyatlari asosida "boylik va qashshoqlikning paydo bo'lishi" semantikasining mazmuni va mohiyatini aniqlash. "Boylik va qashshoqlikning paydo bo'lishi – boylik va qashshoqlikning tasviri" leksik-semantik maydon ko'lami va ularni tashkil etuvchi leksik birliklarning tarkibiy (tarkibiy) va semantik (ma'no) xususiyatlari asosida o'rganiladi.

Kalit so'zlar: ekvivalent, kvazi-sinonim, ekspressiv, konsept, dominant.

Kirish. Konsept, tushuncha, ma'no bir xil tartibdagi hodisa, lekin turli fanlarning atamalaridir. Konsept mantiq (matematik mantiq) sohalaridan birining atamasi bo'lib, yaqinda bu atama kognitiv tilshunoslikda va madaniy tilshunoslikda ham o'z ifodasini topdi. Konsept mantiq va falsafada atama sifatida ishlatiladi. Tilshunoslikda ma'no tushunchasi kategoriyasi bilan qiyoslanadi. Shu bilan birga, ba'zi olimlar ularni aniqlaydilar, boshqalari esa bu atamalarning ekvivalentligini rad etadilar. Tushuncha va ma'no o'rtasidagi munosabat noaniq. Bir tomondan, ma'no tushunchadan kengroqdir, chunki u baholovchi va boshqa bir qator tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi. Boshqa tomondan, ma'no allaqachon tushuncha bo'lib, u ob'ektlarning turli xususiyatlarini o'z ichiga oladi, tushuncha esa ularning chuqurroq va muhimroq xususiyatlarini qamrab oladi. Ma'no va tushunchaning mos kelishi faqat ilmiy atamalarda kuzatiladi. Tushunchaning asosiy ma'nosi noaniq, chalkash chegaralar bilan tavsiflanadi: u ma'no barqarorligini va o'zaro tushunishni ta'minlaydigan aniq yadroga va "chalkash" periferiyaga ega. Ushbu "chalkashlik" tufayli ma'no tushunchasi "cho'zilishi" mumkin, bu hozirgi vaqtda maxsus belgiga ega bo'lmagan ob'ektlarni belgilash uchun so'zlardan foydalanishga imkon beradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ingliz tilidagi lug'atlarni tahlil qilish jarayoni shuni ko'rsatdiki, ingliz tilidagi "the appearance of wealth-boylik qiyofasi" konseptining semantik tuzilishi quyidagi tushunchalardan iborat bo'lib, bu konseptning konseptual qatlamni tashkil etadi.

"Wealth" so'zining boshqa ma'nolarini lug'atdagi ketma-ketlikda tarjima usuli orqali quyidagicha aniqladik:

Allohniki bo'lgan boylik (hatto odam ham); (2) katta mulk: inson istagi ob'ekti bo'lgan narsalarning ko'pligi: dunyoviy mulkning ko'pligi; (3) mo'l-ko'l ta'minot: katta to'planish; (4) a) pul qiymati yoki almashtiriladigan qiymatga ega bo'lgan barcha mulk. b) iqtisodiy foyda keltiradigan barcha moddiy ob'ektlar; (5) REACHNESS, OPULENCE.

Berilgan ta'riflarga qo'shimcha tarzda yana bir lug'at ma'lumotlarini qo'shish mumkin. A.S.Xorinbining 2000-yil chop etilgan "OXFORD ADVANCED LEARNER'S DICTIONARY OF CURRENT ENGLISH" lug'atida berilishicha yana shunday ma'nolarini kuzatishimiz mumkin [1465]:

• Boy bo'lish holati: The purpose of industry is to create wealth.

• katta miqdordagi narsa: a wealth of information / talent/detail;

• Ko'p pulga mol-mulkka ega bo'lgan boy: His personal wealth is estimated at around \$100 million;

• Davlatni ishlab chiqaruvchi boyligi: The purpose of industry is to create wealth.

- Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

Biz ushbu lug'atlardan "the appearance of poverty-kambag'allik qiyofasi" leksemasining ma'nolarini ham ko'rib chiqdik. "Poverty" leksemasini quyidagi ma'nolar ketma-ketligini o'rganib chiqamiz.

• pul yoki moddiy boyliklarning yetishmasligi yoki nisbiy yetishmasligi

• diniy tartibning a'zosi sifatida shaxsga yegalik qilish, meros yoki sovg'a bilan olish yoki mulkni tasarruf yetish huquqidan voz kechish

• taklifning kamligi

• qashshoqlikni turlari

• noto'g'ri ovqatlanish tufayli zaiflik

• tug'ilishning yetishmasligi

• Poverty grass (bir nechta ingichka o'tlar)

"Poverty" so'zi plant so'zlari bilan birlashib, issiq sohil degan ma'noda keladi;

Shunday hollarda "boylik va kambag'allik qiyofasi" insonga mulk sifatidagina emas, balki o'zi yashayotgan olamidagi jamiyatga, davlatga o'ziga xos instrument (vosita) vazifasini bajarayapti.

Ushbu misollarga tayangan holda aytish mumkinki, ingliz tilida "the appearance of wealth-property" semalariga ega bo'lgan so'zlar insonning ichki va tashqi dunyosi o'rtasidagi o'ziga xos chegara rolini bajarayapti.

Konsept inson va uni o'rab turgan tashqi olam haqidagi bilimlari o'rtasida kognitiv aloqani aks ettirib beradi. Konseptni kognitiv kategoriya sifatida o'rganish ko'p aspektlardan iborat va u tilshunoslar uchun bir til materialida ham, bir necha tillar materialida ham o'rganish ob'ekti sifatida qiziqish uyg'otadi. Demak, inson faoliyatining turli sohalariga aloqador bo'lgan aynan bir narsa konseptning turli xususiyatlarini o'zida aks etiradi.

Yuqoridagilarni xisobga olgan holda, biz ingliz tilidagi "the appearance of wealth-property" konseptlarni quyidagi madellarda o'z ifodasini topgan deb o'ylaymiz

N yoki Adj (sodda tuzilishga ega bir o'zakli so'zlar);

N+suffix+suffix=N (bir sifat yasovchi va bir ot yasovchi suffiksli yasama so'z);

N+N=N (qo'shma ikki o'zakli so'zlar);

N+N+suffix= N (qo'shma ikki o'zakli va ot yasovchi sifiksli so'z)

N+suffix= N (ot yasovchi sifiksli yasama so'z);

N+suffix= Adj (ot yasovchi suffiksli yasama so'z);

Adj+N=WC (sifat va otdan iborat so'z birikma);

N+V+suffix=N (bir ot, bir fe'l va ot yasovchi suffiksli so'z);

N+V=Adj (ot va fe'lli yasama so'zlar);

Ushbu madellar og'zaki va yozma nutqda reallashadi. Bu madellardan foydalanib gaplar va matnlar tuzish mumkin.

Tilning boyligi ko'rsatkichlaridan biri undagi bir konseptni bir necha usullarda ifodalash imkonini beruvchi sinonimlar, shuningdek, kvazisinonimlar (qisman yoki noaniq sinonimlar)ning mavjudligidir. Sinonimlar boshqa so'zlardan mos ravishda qo'shimcha ma'no soylari, hissiylik, ekspressivlik, stilistik jixati bilan farq qilishi mumkin.

Ingliz tilidagi "the appearance of wealth" konseptini izohlashda ishlatiladigan sinonimlar qatorini aniqlash uchun mualliflar V.X.Kollinz, I.A.Potapova, D. Devlinlarning sinonimlar lug'atlaridan foydalanildi.

"The appearance of wealth" konseptining aynan ifodalovchi qatori bo'lib, bular; richness, affluence, opulence, pelf, competence, substance, means va boshqa so'zlardan

iborat. Ushbu so'zlarni izohlashda "wealth" semasining bevosita yoki bilvosita ishtiroki mavjud.

Masalan:

richness – people who have a lot of money or property; For example: The level of spatial overlap for richness was especially high between prairie and exotic species (90.2% [6. 2004. 87].

affluence – an abundant supply of money, goods, or property; For example: There are, unfortunately, millions who remain poorly housed in the age of affluence [7].

opulence – very great and splendid wealth; For example: Yet, remember, the divine opulence is all about us. There is no stint to the Father's bounty [8. 1999. P. 583].

pelf– money or property especially if dishonestly acquired; For example: After plundering enough pelf, he took a train bound for the border[9].

competence - enough money, wealth to live on comfortably; For example: Cultural competence in medicine has increasingly become an issue among governmental, educational, and professional organizations[10].

substance – property; For example: I define an event as some substance (or substances) either having (or gaining or losing) a certain property (or properties) at a certain time, or coming into existence or ceasing to exist at a certain time [11].

means – considerable wealth or income. For example: ...families are ranked by income, all families with the same means level are placed in the same quintile regardless of the number of individuals in the family [12].

"Wealth" cematik maydoni izohlashda "wealth" semasi bevosita ishtirok etmagan, uni to'g'ridan-to'g'ri ko'rish imkoni bo'lmagan so'zlar ham kiradi: possessions, abundance, gold, silver, splendor, luxury va boshqalar.

"The appearance of wealth" konseptini izohlash uchun ingliz tilidagi izohli va sinonimlar lug'atlarida foydalanilgan sinonimlar va kvazisinonimlarni biz 4 ta guruhga birlashtirdik:

Moddiy boylik, pul (material wealth, money): wealth, richness, riches, profusion, material values, gold, silver, bullion, diamond;

Boylik effekti (effect of prosperity): well-being, flourishing, comfortable circumstances, luxury, luxuriance, wantonness, sumptuousness, voluptuousness, splendor, welfare, enjoyment, pleasure, delight, gratification, indulgence;

Boylik hajmi, miqdori (volume, quantity): abundance, plenty, plentifulness, plenteousness, exuberance, opulence, affluence, fertility, fruitfulness,

profusion, cornucopia, bounty, copiousness, stores, treasury, plethora;

Ma'naviy boylik (spiritual values): happiness, intelligence, wisdom, knowledge.

Tahlil va natijalar. Ko'rinib turibdiki, ingliz tilida "The appearance of wealth" konseptining ma'naviy tomonlari ham qayd etilgan bo'lsada, uning moddiy tomoniga ustunlik berilgan.

3-guruhdagi sinonimlar "hajm va miqdor" sinonimik dominantlari bilan alohida e'tiborga molik, chunki ular "wealth" konseptini mustaqil ravishda hamda qolgan guruh vakillari bilan birga ham ifodalashi mumkin hamda, shu bilan bir qatorda, moddiy boylik, boylik effekti va ma'naviy boyliklar uchun ham ifoda vazifasini o'taydi (abundance of money, abundance of riches, abundance of luxury, abundance of happiness).

Yuqoridagi "The appearance of wealth" konseptining strukturasi bilan alohida e'tiborga molik, chunki ular "wealth" konseptini mustaqil ravishda hamda qolgan guruh vakillari bilan birga ham ifodalashi mumkin hamda, shu bilan bir qatorda, moddiy boylik, boylik effekti va ma'naviy boyliklar uchun ham ifoda vazifasini o'taydi (abundance of money, abundance of riches, abundance of luxury, abundance of happiness).

Yuqoridagi "The appearance of wealth" konseptining strukturasi bilan alohida e'tiborga molik, chunki ular "wealth" konseptini mustaqil ravishda hamda qolgan guruh vakillari bilan birga ham ifodalashi mumkin hamda, shu bilan bir qatorda, moddiy boylik, boylik effekti va ma'naviy boyliklar uchun ham ifoda vazifasini o'taydi (abundance of money, abundance of riches, abundance of luxury, abundance of happiness).

Badiiy asarlardan yuqorida keltirilgan misollar tahlili shuni ko'rsatdiki " The appearance of wealth-poverty" konseptlaridagi uning majoziy qatlamini to'ldiruvchi bir nechta parametrlar haqida gapirishga imkon beradi. Birinchidan, " The appearance of wealth-poverty" - kuch va quvvat manbai sifatida namoyon bo'ladi. U ajoyib narsalarni (yo'llar, shaharlar, mamlakatlar) yaratishga qodir. "The appearance of wealth-poverty" o'z egalariga qudratli kuch beradi, barcha muammolarni hal qiladi. Boylikning yetishmasligi odamlarni ojiz qiladi, tanlash imkoniyatidan mahrum qiladi, hayotdan ko'ngli qoladi. Ikkinchidan, " the appearance of wealth-poverty" – bu zulm. U odamlarni buzadi va ularni xudbinlarga aylantiradi, zarar va baxtsizlik keltiradi. Badiiy adabiyot nuqtai nazaridan boylik va kambag'allik yana bir o'lchami shafqatsizlikdir. " The appearance of wealth-

poverty" odamlarni shafqatsiz va makkor qiladi, ularni aqlsiz harakatlarga undaydi. Boy odamlar kambag'allarning taqdirini hal qiladi va oqibatlarini haqida o'ylamaydi. Asarlarning ba'zi qahramonlari uchun " The appearance of wealth-poverty" xayoliy baxt bilan bog'liq bo'lib, unga erishish uchun butun umr o'tadi va ular buni anglab, juda afsuslanadilar, keyin esa umidsizlik va vayronagarchilik boshlanadi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda "the appearance of wealth-poverty" ko'pincha nosamimiylik bilan bog'liq. Uning egalari his-tuyg'ularning samimiyligi va sevgilisi niyatlarining "pokligi" ga ishonchlari komil emas. Biroq, ba'zi hollarda, agar boylik olijanob ishlarni bajarishga, yaqinlarini rozi qilishga va kambag'allarga yordam berishga qodir mehribon odamlar qo'lga tushsa, quvonch keltirishi mumkinligi boylik qiyofasini shakllantiradi.

ADABIYOTLAR

1. Stepanov Yu.S. Konstanty: Slovar russkoy kultury. M.: Shkola «Yazyki Russkoy kultury», 1997. – S. 90.
2. Sh.Shokirov. Turli tizimli tillarda «ko'z» leksik-semantik maydoni va uni tashkil etuvchi til birliklari tipologiyasi. – f.f.f.dok. aforeferat- T. 2020.
3. Webster's Encyclopedic Unabridged Dictionary of the English Language.
4. Longman Dictionary of English Language and Culture.
5. Longman Active Study Dictionary, Collins English Dictionary.
6. Hornby Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English
7. Theodore Allen Snyder. A Spatial Analysis of Grassland Species Richness in Curtis Prairie, 2004, p-87

Parvina XOTAMOVA,
Samarqand davlat chet tillar instituti katta o'qituvchisi, PhD

SamDCHTI,(PhD), dotsent, M.M.Oblokulova taqrizi asosida

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA SOF SUBSTANSIAL POSSESSIV SINTAKSEMANING IFODALANISHI

Annotatsiya

Ushbu maqola ingliz va o'zbek tillarida substansial possessiv sintaksemi kvalifikativ possessiv sintaksemadan farqlash xususiyatlariga e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: Egalik kategoriyasi, sof substansial possessiv sintaksema, absolyut shakli, komponent.

ВЫРАЖЕНИЕ ЧИСТО СУБСТАНЦИОНАЛЬНОЙ ПОССЕССИВНОЙ СИНТАКСЕМЫ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В данной статье основное внимание уделяется особенностям разграничения субстантивного притяжательного синтаксиса от уточняющего притяжательного синтаксиса в английском и узбекском языках.

Ключевые слова: Притяжательная категория, чисто субстантивный притяжательный синтаксема, абсолютная форма, компонент.

EXPRESSION OF PURE SUBSTANTIAL POSSESSIVE SYNTAXEME IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Annotation

This article focuses on the features of distinguishing substantive possessive syntaxeme from qualifying possessive syntaxeme in English and Uzbek languages.

Key words: Possessive category, pure substantive possessive syntaxeme, absolute form, component.

Kirish. Jahon tilshunosligida turli tillar tizimini qiyosiy o'rganish ko'pchilik tadqiqotlarning obyekti bo'lib kelmoqda. Aksariyat tillar an'anaviy grammatikalarida gap tarkibida ishtirok etgan sintaktik birliklarni gap bo'laklariga, ya'ni bosh va ikkinchi darajali bo'laklarga ajratib tahlil qilish keng tarqalgan. Ammo, gapning sintaktik tahliliga ushbu yondashuv hozirgi zamon talablariga to'liq javob berolmasligi gapning sintaktik tahliliga lingvistik metodlar asosida yangicha yondashuvni taqozo qilmoqda. Shu asosida ingliz va o'zbek tillari kelishikning sintaktik sathda aniq lingvistik tadqiqot metodlar asosida qiyosiy-funksional tadqiq etish mavzuning dolzarbligidan dalolat beradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ingliz tilida kelishik kategoriyasi ot so'z turkumining formasi bo'lib, u gapda ot va olmoshlarning boshqa so'zlar bilan sintaktik aloqasini ifodalaydi. Ingliz tilida kelishik forma va uning tarkibiy qismlari jihatidan, shuningdek, ma'no va funksiyalari jihatidan uzoq yillar davomida tilshunos olimlarning diqqat markazida bo'lib kelgan. Ingliz tilida kelishik kategoriyasi turli tilshunoslar tomonidan turlicha talqin qilinib kelingan. Jumladan, M.Deychbeyn, J.Veber, G.Suit, Ch.Fillmor, O.Yespersen, A.Brayent, A.Markuordt, B.Ilish, A.Muxin, N.Slyusareva, B.Xaymovich, G.Voronsova, V.Plotkin kabi tilshunoslarning ilmiy izlanishlari alohida ahamiyatga ega. Ularning tadqiqotlari natijasida ingliz tilida kelishik kategoriyasi mavjud emas, degan xulosadan tortib, kelishik kategoriyasi ma'no jihatdan cheksiz ko'rinishga ega, degan fikrlar paydo bo'lgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tilshunoslar tomonidan ingliz va o'zbek tillari misolida egalik kategoriyasi doirasida qaratqich (genetive) kelishigi asosida substansial possessiv va kvalifikativ possessiv sintaksemalar o'rganilgan. Ammo ushbu possessiv sintaksemalar tilning boshqa vositalari yordamida ifodalanishi va ularning distributiv munosabatlariga yetarlicha e'tibor qaratilmagan, xususan, ular gap tarkibida yadro predikatlovchi komponent (kesim) o'rnida to have fe'lining

shaxsli shakli, egalik olmoshlarining bog'lama (conjoint) va absolyut (absolute) shakllari va boshqa vositalar yordamida ifodalanishi har ikkala tilda ham qiyosiy-funksional tadqiq etilmaganligi ko'zga tashlanadi.

Tahlil va natijalar. Sof substansial possessiv sintaksemaning ifodalanishi:

Qaratqich kelishigida kelgan insonni ifodalovchi otlar, jonli otlarni, predmetlarni, makon yoki o'rinni, vaqtni anglatuvchi hamda mavhum tushunchalarni ifodalovchi otlar bilan birikib kelishi mumkin.

a) insonni ifodalovchi otlar bilan:

1. John's sister arrived at the door to invite her brother inside.

2. Mr. Wellingtons's sister and her wife [1].

b) narsa predmetlarni ifodalovchi otlar bilan:

3. A driver's car is his work [1].

4. The occasion of the hero becomes the Harry's passport to immortality [SM, 23].

v) o'rinni yoki makonni ifodalovchi otlar bilan:

5. It is his father's building [2].

Berilgan misollarda substansial possessiv sintaksemalarni ifodalagan otlarni funksional ekvivalentlari bilan almashtirish mumkin:

a) egalik olmoshlari bilan:

(1) John's sister arrived at the door to invite her brother inside → his sister arrived;

(2) Mr. Wellingtons's sister and her wife → her sister;

(3) A driver's car is his work → his car;

(4) The occasion of the hero becomes the Harry's passport to immortality → The occasion of the hero becomes his passport;

(5) It is his father's building → It is his building;

Substansial possessiv sintaksemaning ifodalanishida egalik olmoshlarining bog'lama shaklini absolyut shakliga almashtirish transformatsiyasi yordamida o'zgartirilsa, u holda ushbu so'z birikmalari sodda gapni hosil qiladi va egalik

olmoshining absolyut shakli gap tarkibida yadro predikatlovchi 2 komponenti o'rnida kelib yana bir nokategorial belgilardan identifikatsiyalovchi sintaksemani ifodalaydi:

- (1) his sister arrived → sister is his;
- (2) his sister → sister is his;
- (3) his car → car is his;
- (4) his passport → passport is his;
- (5) his building → building is his;

b) qaratqich kelishigida kelgan noaniq yoki gumon olmoshlari bilan:

- (1) John's sister → somebody's sister;
- (2) Mr. Wellington's sister → one's sister;
- (3) A driver's car → somebody else's car;
- (4) the Harry's passport → the other's passport;
- (5) his father's house → one's house;
- v) ot of prelogi bilan:
- (1) John's sister → sister of John;
- (2) Mr. Wellington's sister → sister of Mr. Wellington;
- (3) A driver's car → car of a driver;
- (4) the Harry's passport → passport of the Harry;
- (5) his father's building → building of his father;

O'zbek tili gap tarkibida substansial possessiv sintaksemalar, asosan, otlarning qaratqich kelishigi vositasida, kishilik olmoshlarining qaratqich kelishigi qo'shimchasini olgan shakli mening, sening, uning, bizning, sizning, ularning yordamida, hamda kishilik olmoshlariga -iki, -niki (meniki, seniki, uniki, bizniki, sizniki, ularniki) affikslerini qo'shish orqali va bor, yo'q so'zlari asosida ifodalanishi kuzatiladi.

Ushbu masalada S.N.Ivanovning ta'kidlashicha, "o'zbek tilida qaratqich kelishigida ifodalangan ot egalik qurilmasi tarkibida predmetlik belgisini qamrab oladi" [3].

Qayd qilish joizki, shular bilan bir qatorda qaratqich kelishigi shaklida ifodalangan ot bosh kelishikda ifodalangan tayanch komponentga nisbatan tobe komponent o'rnida o'zaro ma'lum munosabatda bo'lishini ham inobatga olish kerak.

Bu holatni A.Choriyev ham qo'llab quvvatlaydi, ammo bir ma'noni ifodalagan ot qaratqich kelishigida kategorial differensial sintaktik-semantik belgilardan substansiallikni ifodalasa, aynan o'sha ot bosh kelishikda kvalifikativ sintaksemani aks ettirishi mumkin. Qiyoslang: Toshkentning boylari – Toshkent davlatmandlari. Bu birikmalarda Toshkentning, Toshkent nokategorial belgilardan possessiv va lokativ sintaksemalarni, kategorial belgilardan "Toshkentning" substansiallikni, "Toshkent" kvalifikativ sintaksemani anglatadi[4].

Biz ham bu mulohazaga qo'shilamiz va bu farqni isbotlashda qaratqich kelishigida kelgan Toshkentning unsurini kishilik olmoshining qaratqich kelishik shakli bilan almashtirish transformatsiyaga tushirish mumkin, ammo bosh kelishikda kelgan Toshkent sintaktik birlikni kishilik olmoshi bilan almashtirib bo'lmaydi.

Toshkentning boylari → uning boylari;

Toshkent davlatmandlari → u davlatmandlari.

Bu borada aytish joizki, bosh kelishikda kelgan ot har doim ham kvalifikativ possessiv sintaksemani ifodalayvermaydi. Ularni farqlashda tayanch komponentga yoki distributiv munosabatga e'tibor berish lozim deb hisoblaymiz.

Masalan:

- 1) Boshqarma hovlisi [5].
- 2) yorqin chiroq shu'lasida o'tirdi [5].

Birinchi gapda "Mushrif" bosh kelishikda kelsa ham, u substansial sof possessiv sintaksemani ifodalaydi. Chunki "Mushrif" komponentiga –ning qo'shimchasini qo'shish mumkin:

- (1) Boshqarma hovlisi → Boshqarmaning hovlisi.

Ikkinchi gapda bosh kelishikda kelgan "chiroq" kvalifikativ possessiv genetik sintaksemani ifodalaydi.

Undan tashqari birinchi gapda "Boshqarmaning" komponentini qaratqich kelishigidagi "uning" kishilik olmoshi bilan almashtirish mumkin. Ammo ikkinchi gap qayd etilgan transformatsiyaga tushmaydi.

- (1) Boshqarmaning hovlisi → uning hovlisi.

(2) Biz yorqin chiroq shu'lasida o'tirdik → Biz yorqin uning shu'lasida o'tirdik.

Umuman olganda, badiiy asarlardan yig'ilgan misollarni sintaksemalarga ajratib tahlil qilganimizda, o'zbek tili misolida substansiallik doirasida sof possessiv, possessiv agentiv, possessiv genetik, kvalitatif (sifat) yuklatilgan possessiv, possessiv lokativ kabi sintaksemalar aniqlandi.

Sof substansial possessiv sintaksema

Mazkur sintaksemaning ifodalanishida yadro bo'lmagan tobe komponent o'rnida kelgan sintaktik birlik qaratqich kelishik shaklidagi ot bilan ifodalaniib, ot so'z turkumi bilan ifodalangan tayanch komponentga subordinativ aloqa asosida bog'lanadi.

Tayanch komponentlar asosan quyidagicha ifodalanadi:

- 1) tirik jonlarni ifodalovchi otlar bilan:

Anvarning jo'rasi [5]; boshliqning ishchilari [5]; Alisherning og'aynilari [5]; Azizning quyoni [5], Boshliqning qo'y buzoqlari [5]; Sobirning xotini [5];

- 2) predmetni ifodalovchi otlar bilan:

Bolaning qalamlari [5]; Timurning kitoblari [5]; Ozodaning daftarlari [5]; Asrorning portreti [71]; Zaynabning ro'molchasi [5]; tikuvchining qaychisi [5];

- 3) Manzil yoki o'rinni ifodalovchi otlar bilan:

Zarinaning xonasi [5]; Anvarning hovlisi [5]; Azizning do'konxonasi; duradgorlarning bir qavatli uylari; Azizning mahallasi;

- 4) vaqtni ifodalovchi otlar yordamida:

Davlatning kamroq vaqti; Yigitning harakat payti;

- 5) mavhum tushunchalarni ifodalovchi otlar bilan:

Odamning asosiy huquqlari [qarorlar to'plami]. Ashulachilarning taqdiri; o'qituvchilarning izohi [.

Undan tashqari, qaratqich kelishigida kelgan otning tayanch komponenti kim, nima, hech kim kabi olmoshlar yordamida ifodalanishi mumkin. Ammo ushbu holat badiiy asarlarda kamdan kam uchraydi.

U odamning hech kimi yo'q; Siz Azizning kimi bo'lasiz;

Substansial possessiv sintaksemalar otlarning qaratqich kelishigi shakli bilan ifodalanishidan tashqari har uchala shaxsdagi kishilik olmoshlari, noaniq, so'roq, ko'rsatish olmoshlarining qaratqich kelishigi shakli yordamida ham ifodalanadi: ularning asboblari; sizning ruchkangiz; uning vatani; sizning uyingiz; mening bu kunlarim; sizlarning xislatringiz; birovning o'g'li; boshqaning boyligi; bularning onasi;

Shuningdek, o'zbek tilida kishilik olmoshlarining yoki otlarning qaratqich kelishigida kelgan tobe komponentlar o'rniga meniki, uniki, bizniki, sizniki, ularniki kabi kishilik olmoshlarini almashtirish transformatsiyasi yordamida amalga oshirish mumkin, bunday holda ular gap tarkibida yadro predikatlovchi 2 komponenti o'rnida keladi:

- 1) ularning asboblari → asboblarni uniki;
- 2) sizning ruchkangiz → ruchka sizniki;
- 3) uning vatani → vatan uniki;
- 4) mening bu kunlarim → bu kunlar meniki;
- 5) birovning qizi → qiz birovniki;
- 6) boshqaning boyligi → boyligini boshqaniki;
- 7) bularning onasi → ona bularniki;

Differensial sintaktik-semantik belgilardan possessivlikni ifodalovchi otlar nafaqat qaratqich kelishigida, balki bosh kelishikda ham kelishi mumkin:

direktor xonasi; Anvar uyi; Duradgor ustaxonasi. Ammo bunday hollarda substansial possessiv sintaksemani ifodalagan bosh kelishikda kelgan otlar kishilik olmoshlari bilan almashtirilganda quyidagi hosilaga erishish mumkin:

direktor xonasi → uning xonasi → xona uniki;

Anvar uyi → uning uyi → uy uniki;

Duradgor ustaxonasi → uning ustaxonasi → ustaxona uniki.

Xulosa va takliflar. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillarida substansial possessiv sintaksemaning paradigmatic

qatorlari aniqlanib, qiyosiy o'rganilishi natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

Qardosh bo'lmagan ingliz va o'zbek tillari tizimida egalik kategoriyasini ifodalovchi sintaktik birliklarni sintaksemalarga ajratib tahlil qilishda, avvalambor, kategorial differensial sintaktik-semantik belgilardan substansiallik, kvalifikativlik va protsessuallik doirasida nokategorial differensial sintaktik-semantik belgilar aniqlanib, uning variantlari bir-biriga qiyoslandi.

Qiyoslanayotgan tillar gap tarkibida possessiv (egalik) sintaksemlar kategorial belgilardan faqat substansiallik va kvalifikativlik doirasida kuzatildi.

ADABIYOTLAR

1. Somerset Maugham "The moon and six pence", Progress publishers, Moscow 239 p.
2. James Joyce "A portrait of the artist as a young man", Dubliners Moscow, Progress publishers, 1982, 588 p.
3. Иванов С.Н. Родословное дерево тюрок Аб-л-гази хона. Грамматический очерк (Имя и глагол. Грамматические категории). Ташкент, 1969, 142 с.
4. Чариев А. Синтаксико-семантические признаки родительного падежа в узбекском и английском языках. "Фан", Ташкент. 1990, 92 с.
5. Ўткир Ҳошимов "Икки эшик ораси", "Илм-Зиё-Заковат", Тошкент-2019, 544 б.

Sevara *SHERMAMATOVA*,
Farg'ona davlat universiteti o'qituvchisi
E-mail: s_shermatova@mail.ru

NamDU o'qituvchisi, PhD D.Sarimsakova taqrizi asosida

ADABIYOTSHUNOSLIKDA MOTIV TUSHUNCHASI VA UNING GENEZISI

Annotatsiya

Har bir xalq adabiyoti namunalarining syujet tizimi motivlar kompleksidan iborat. Motiv juda ko'p fanlar, jumladan, musiqa, psixologiya, adabiyot kabi sohalarining tadqiqot obyekti sifatida o'rganilgan. Ushbu maqolada motiv tushunchasining adabiyotshunoslikda turli ma'nolarda qo'llanilishi va genezisi yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Adabiyot, motivatsiya, syujet, obraz, epizod, voqelik, badiiy asar, qahramon.

THE CONCEPT OF MOTIVE AND ITS GENESIS IN LITERARY STUDIES

Annotation

The plot system of samples of each folk literature consists of a complex of motives. The motif has been studied as an object of research in a wide range of disciplines, including music, psychology, literature. This article sheds light on the application and genesis of the concept of motive in literary studies in various senses.

Key words: Literature, motivation, plot, image, episode, reality, fiction, hero.

ПОНЯТИЕ МОТИВА И ЕГО ГЕНЕЗИС В ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ

Аннотация

Сюжетная система образцов каждой народной литературы состоит из комплекса мотивов. Мотив изучался как объект исследования многих наук, в том числе таких областей, как музыка, психология, литература. В этой статье рассматриваются различные значения и генезис использования понятия мотива в литературоведении.

Ключевые слова: Литература, мотивация, сюжет, образ, эпизод, реальность, художественное произведение, герой.

Kirish. XX asrga kelib, motivning ma'noviy xususiyatlari kengayganini hisobga olgan holda, motiv tahlili haqidagi ilmiy ishlarda motivlarning qaysi ma'no va yondashuvlar asosida amalga oshayotganligini aniq ko'rsatishga zarurat seziladi. "Motiv" tushunchasini o'rganish zamonaviy adabiy tanqidning dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. U qadimdan badiiy asar tahlilida qo'llanilsa-da, adabiyot tarixida bu tushuncha turlicha tushuniladi. Turli davrlarda ko'plab tadqiqotchi olimlar motiv tushunchasini o'rganishga harakat qilganlar.

Motiv (lot. moveo – harakatlantiraman) – musiqashunoslikdan o'zlashtirilgan termin bo'lib, musiqada asarning eng kichik shakl birligi sanaladi va asar uning aynan takrorlanishi (shuningdek, o'zgartirilishi yoki zid motivlar kiritish) asosida rivojlanadi. Adabiyotshunoslikda esa motiv termini turlicha ma'nolarda qo'llaniladi. Jumladan, voqeaband asarlarda motiv:

syujet sxemasi (masalan, qahramon bandi etiladi, unga biron-bir qiz yordam beradi; o'gay ona va mushtipar soliha qiz; qahramon kimsasiz yetimlikdan yuksak martabaga yetadi; qahramon otasini tanimaydi, favqulodda vaziyatda unga duch keladi va h.);

biron-bir narsa (mas., ko'zgu, tumor);

holat (mas., tush ko'rish, arvoh bilan suhbat, o'zini tanitmay yurish);

obraz (dono vazir, vafodor do'st, raqib) kabi qator ko'rinishlarda voqe bo'ladi[1]. Demak, motivlar asardagi voqeilikning yuzaga kelishi, rivoji, shakliy o'zgarishiga hissa qo'shadi, qolaversa, u hayotiy ideal g'oyalarni chuqur his qilish imkonini beradi. Shuningdek, motivlar asardagi ma'no-mazmuni umumlashtirib, yorqinroq ifodalashga xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan qaraydigan bo'lsak, motiv syujetning eng

kichik birligi bo'lib, u takrorlanuvchanlik xususiyatiga ega hisoblanadi. Badiiy asarlarda motiv qahramon ruhiyatini asoslab berishda ham, an'anaviy tarzda takrorlanuvchi unsur sifatida ham qo'llanilishi adabiyotshunoslikda ayrim tushunmovchilik va g'alizliklarga sabab bo'lishi mumkin. Jumladan, Nazar Eshonqul ijodida surat motivlari tahlil qilinganda, yozuvchining bir necha asarlarida takrorlanuvchi epizodlar nazarda tutilyaptimi yoki qahramonning ruhiyatini ochib beruvchi omillar e'tiborga olinayotgani ochiq-oydin ko'rsatilishiga ehtiyoj seziladi. Bundan tashqari, motivlar konkretlashtirilib (do'st motivi, tush motivi, jinoyat motivi, xiyonat motivi) o'rganilgan ilmiy ishlar juda ham ko'p bo'lishiga qaramasdan, ularda motiv tushunchasi batafsil berilmagan. Shuning uchun ham adabiyotshunos olimlar motivni turli xil tarzda talqin etadilar. Dastlab, "motiv" atamasi 1703 – yilda "Musiqiy lug'at"da S.De.Brossard tomonidan qo'llanilgan[2]. Undan so'ng, 1797 – yilda "Epik va dramatik she'riyat to'g'risida" nomli asarida I.V. Gyote "motiv" musiqiy atamasini adabiy muomalaga kiritdi. Musiqashunoslikda ham, adabiyotshunoslikda ham "motiv" atamasi asar kompozitsiyasini tahlil qilishda muhim hisoblanadi. "Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati" da "Motiv – syujet tarkibidagi halqalardan biri", deyilgan. Syujet asar mazmunini tashkil etgan voqealar tizimi bo'lsa, motiv shu voqelikni yuzaga keltiruvchi asosiy unsur hisoblanadi. Ya'ni epik asar qurilma-strukturasini motivlarsiz tasavvur etish mumkin emas[3].

Motiv tushunchasi bo'yicha dastlabki manba A.N. Veselovskiy asarlari hisoblanadi. XIX – XX asrlar oralig'ida motiv tushunchasi A.N. Veselovskiyning diqqat markaziga aylandi. Olimning "Tarixiy poetika" asarida shunday fikrlar keltirilgan: "Insoniyat tarixining dastlabki rivojlanish davrida kundalik va psixologik sharoitlarning o'xshashligi ularning har birida mustaqil bo'lib, shu bilan birga shunga o'xshash

syujetlar va motivlarni keltirib chiqardi. O'xshashlik g'oyasi motivlarning yadro syujetiga bog'liqligi to'g'risida ma'lum bir nazariy xulosani ishlab chiqishga imkon beradi. Motivlar tizimining o'sishi va o'zgarishi natijasida syujetning paydo bo'lishini o'rganish asosan motivlarni tekshirish, kuzatish, tasniflash yo'nalishida amalga oshirilgan"[4].

Adabiyotshunos olim D. Quronovning fikriga ko'ra, motiv shakliy va mazmuniy jihatlardan muayyan turg'unlik kasb etgan bir yoki bir necha ijodkorning asarlarida qaytarilib turishi bilan ularning ijodiy intilishlarini namoyon etib turuvchi obrazdir. Motiv bir yoki bir nechta mualliflarning asarlarida bir asardan ikkinchisiga o'tadigan, yozuvchining yo'nalishi, butun adabiy asarlarining mulki bo'lgan badiiy tasvirdir. Masalan, M.Y. Lermontov lirikasida "yolg'izlik" motivi, Blok, Pasternak, Bulgakov asarlaridagi "bo'ron" motivi; Cho'lpon ijodi uchun "yo'l" obrazi motiv sanalishi mumkin. Ayni shu obraz uning ham she'riy, ham nasriy asarlarida tez-tez takrorlanadi. Yoki Cho'lpon ijodiga xos bo'lgan "yulduz", "yo'lchi" motivlari 20-30-yillar she'riyatida, xususan, A. Fitrat, Oybek va U. Nosir asarlarida ham uchraydi.

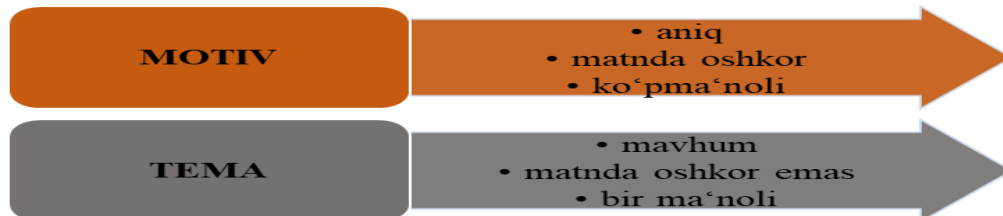
V.B. Shklovskiy "motivni asarning mavzusi bilan bog'lash kerak" degan g'oyani ilgari surgan. B.V. Tomashevskiy esa motivni boshqacha izohlaydi: "Motiv tushunchasi – bu umumlashgan tushuncha hisoblanadi, u asardagi barcha jihatlarni birlashtirib turadi. Asardagi har bir bo'limning o'z mavzusi bor. Ushbu mavzularni bo'lib o'rganib borsak ajralmaydigan bo'lakka yetib boramiz", - deb yozadi.

Tahlil va natijalar. Syujet (fransuzcha – predmet, mazmun, narsa) – badiiy asar mazmunini tashkil etadigan, bir-biri bilan o'zaro bog'liqlikda kechadigan, qahramonlar o'rtasidagi aloqalardan tarkib topgan voqealar tizimi. Syujet motiv bilan chambarchas bog'liq. Badiiy asarlarda motivlar birlashib, syujetni yuzaga keltiradi. Shu ma'noda syujetni motivlarning ilgari harakati deyish mumkin. Misol uchun, "Alpomish" dostoni an'anaviy befarzandlik motivi bilan boshlanadi. So'ngra farzandning tug'ilishi, unga ism qo'yish,

sinov, safar, uylanish, o'lim, uyga qaytish motivlari bilan bog'lanib, doston syujetini yuzaga keltiradi[5]. Bir so'z bilan aytganda, syujetni voqealar tizimi ya'ni asar voqealarining ketma-ketligi deya talqin qilsak bo'ladi.

Tema (gr. Thema – asosiga qo'yilgan narsa) – ijodkor tomonidan tanlab olingan va hayotning muayyan muammolarini umumiy lashtirgan voqealar tasviri, ana shu akslangan hayot (voqea) ko'rinishlarining mag'zini chaqish (fikriy tadqiqot va tahlil) va uni g'oyaviy-emotsional tarzda baholashdir. Ya'ni ijodkor bir vaqtning o'zida uchta vazifani, bir-biriga bog'langan va chatishgan tarzda yaxlit maqsadni ko'zlab ish ko'radi: 1. Xalq va davrning milliy ko'rinishlari doimo aniq, tarixan konkretir va har bir asarda ana shu ko'rinishlar ichidan tanlab olingan voqealar doirasi tasvirlanadi, bu tematikadir. 2. Badiiy asarda aks etgan ijtimoiy xarakterlarni yozuvchi tomonidan (g'oyaviy-badiiy) anglash (mag'zini chaqish), bu – problematika (gr. problema – oldinga tashlangan narsa, hayotning boshqa tomonlaridan ajratib olingan) dir. 3. Tasvirlangan ijtimoiy xarakterga yozuvchining g'oyaviy-emotsional munosabati (muayyan xarakterni sevishi, ardoqlashi, e'zozlashi yoki ma'lum xarakterni qoralashi, rad etishi, undan ga'zablanishi, aniq bir xarakterni bir vaqtning o'zida ba'zida ma'qullashi, ba'zida ayblashi va h.)[6]. Demak, tema ya'ni mavzu bu muallifning o'z asari orqali kitobxoniga yetkazmoqchi bo'lgan fikr-mulohazalaridir.

Janr (fr.genre – jins, tur) San'at asarlarining syujet va uslub jihatdan o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan har bir turi. Lirik janri. Hajv janri. Qo'shiq janri[7]. Bir talay ilmiy ishlar qilinishiga qaramasdan, motiv aniq tavsifga ega emasligi hamda motiv va tema tushunchalari bir-biriga o'xshash ma'no kasb etayotganligi zamonaviy adabiyotshunoslikning dolzarb muammolaridan biri bo'lib kelmoqda. Turli manbalarga, jumladan A. Axmedova bergan ma'lumotlarga tayangan holda shuni aytishimiz mumkin, quyidagi omillar motiv va temaning farqlarini yaqqol ko'rsatadi:

Badiiy asar yaratishda yozuvchi uchun tema va motiv yaratish deduktiv ya'ni umumiylikdan xususiylik tomon harakatlanadigan jarayon hisoblanadi. Mana shu tarzda yaratilgan badiiy asarni kitobxon o'qib tahlil qilishi induktiv jarayon hisoblanadi, chunki kitobxon badiiy asarni tahlil qilishda asar temasini tushunish uchun dastavval asardagi ma'noni ko'rsatib berish uchun qo'llanilgan motivlarni

aniqlab chiqadilar. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, yozuvchi uchun tema – birlamchi, motiv esa – ikkilamchi hodisa hisoblanadi, biroq kitobxon uchun esa buning aksi ekanligi yaqqol namoyon bo'ldi.

Tema va motivning farqini badiiy asar orqali aniq misollar bilan ko'rsatib berish uchun quyidagi jadvalda ko'rishimiz mumkin:

Asar nomi	Muallif	Tema	Motiv
"Maymun yetaklagan odam" hikoya	Nazar Eshonqul	Umring asosiy qismini jamiyat taraqqiyoti uchun baxshida etgan shaxslarning fojeaviy qismati	Surat
"Bemor" hikoya	Abdulla Qahhor	Jamiyatning ilmsizligi, insoniy fazilatlarining yo'qligi, loqaydlik insonni halokatga yetaklaydi	O'lim
"Urushning so'nggi qurboni" hikoya	O'tkir Hoshimov	Har qanday qiyinchilik, yo'qchilikda ham inson insoniyligicha, ma'naviy pokligicha qolishi kerak	Urush, yo'qchilik
"So'nggi yaproq" hikoya	O.Genri	Insonda hayotdan mamnunlik, yashashga bo'lgan ehtiyoj va intilishning umuman so'nmasligi lozim	Yaproq

Abdulla Qahhorning "Bemor" nomli hikoyasida esa, butun boshli jamiyatda kambag'al bir ayolning dardiga darmon bo'ladigan, yordam beradigan kishi topilmaydi. Shifokorga ko'rsatish uchun imkoniyati yo'q bo'lgan oila boshlig'i Sotiboldining ham ahvoli nochor tarzda tasvirlanadi. Jamiyatda shuncha imkoniyati yetarli, o'ziga to'q insonlar

bo'la turib, bir bemor ayolning hayoti saqlab qolinmaydi. Aslida hikoyada Sotiboldining xotini emas, davr, muhit, jamiyat – bemor degan ma'no anglashiladi. Adib hikoyadagi asosiy motiv – o'lim motivi orqali XX asrning bir qancha haqiqatlarini ochib beradi. Shu jumladan, jamiyatdagi ilmsizlik, qashshoqlik, insoniy fazilatlarining insoniyatdan

uzoqlashishi kabilar. Hikoyada insonni qashshoqlik emas, loqaydlik halokatga yetaklashi ko'rsatib berilgan.

Muhokama. Umuman olganda sharqda qadimdan, do'st, sinov, safar, tush, ko'zgu, sog'inish, baxt, muhabbat, oshiq-ma'shuqa-raqib, urush, jinoyat, xiyonat, sinov kabi an'anaviy motivlar nafaqat folklorida balki badiiy adabiyotning boshqa tur va janrlarida ham keng qo'llanilib kelingan. Misol uchun, do'st motivini xalq og'zaki ijodi namunasi bo'lgan "Alpomish" dostonida Qorajon, mumtoz adabiyotda Alisher Navoiyning "Farxod va Shirin" dostonida Shopur, realistik adabiyotda Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanida usta Olim, G'afur G'ulomning "Shum bola" qissasida Omon obrazlarida ko'rishimiz mumkin. Bu asarlardagi yuqoridagi nomi keltirilgan obrazlar barchasi do'st motivi bo'lib, ular asardagi o'rni va vazifasiga ko'ra farqlanadi.

Sinov motivi esa deyarli barcha xalq dostonlarida uchraydigan motiv hisoblanadi. Bundan tashqari sinov motivini Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida Kuntug'dining Oyto'ldini va aksincha Oyto'ldining Kuntug'dini sinagan lavhalarida, shuningdek realistik adabiyotda G'afur G'ulomning "Shum bola qissasi" da ham uchratishimiz mumkin.

Oshiq-ma'shuqa-raqib motivi ham juda keng qo'llaniluvchi an'anaviy motivlar sirasiga kiradi. Ushbu motivni xalq og'zaki ijodi namunalarida ham, mumtoz adabiyotda "xamsanavislarning" deyarli barcha dostonlarida, shuningdek, atoqli yozuvchi Cho'lponning "Kecha va Kunduz" romanida Zebi, Yo'lchi Mirzakarimboy obrazlarida, Abdulla Qahhorning "Sarob" nomli romanida oshiq – Saidiy, ma'shuqa- Munisxon, raqib – ijtimoiy siyosiy tuzum tarzida ifodalanganini ko'rishimiz mumkin. Bundan tashqari, oshiq-ma'shuqa-raqib motivi aks ettirilgan badiiy asar namunalarida

uchrashuv, ayriliq, visol kabi motivlarni ham uchratishimiz mumkin.

Badiiy asarlarda qo'llaniluvchi muhabbat, baxt motivi ham kitobxonni o'ziga jalb qiluvchi an'anaviy motivlardan hisoblanadi. O. Yoqubovning "Muqaddas" asari bir qarashda faqat o'smirlar muhabbati haqida yozilganga o'xshaydi. Lekin unda jamiyatdagi notekisliklar - insonlarning hayotda tabaqalanib yashashlari: ayrim shaxslarning inson bo'lib yashashni asosiy tamoyil deb bilishi, ayrimlarning mansabni insoniylikdan ustun qo'yishi tasvirlangan. Biroq yozuvchi bu voqealarni shunday tasvirlaydiki, bunda kimnidir aybdor deb topolmaysiz. Bundan tashqari sadoqat, vafo motivlari asarning badiiy qiymatini oshirgan (Sharifning onasining urushda vafot etgan otasiga nisbatan yuragida saqlab kelgan hislari).

Asardagi sevgi motiviga keladigan bo'lsak, shoirimiz Erkin Vohidov tili bilan aytganda: "Sevgi shunday navbahorki, u tikandin gul qilur". Buni Sharifning Muqaddas bilan o'rin almashib, imtihonga kirgan vaqtdagi holatiga nisbatan aytishimiz mumkin. Unga eng avvalo dalda bo'lgan narsa, Muqaddasning unga ishonch bildirishi edi. Sevgi inson umrini, his-tuyg'ularini o'zgartirib yuborishi shu kichik qissa orqali ajoyib tarzda ochib berilgan.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, syujet motivlar kombinatsiyasi sifatida namoyon bo'ladi. Badiiy asarda motiv bo'lmasa syujet ham bo'lmaydi. Motiv – badiiy asarning yaratilishiga sabab bo'lgan holat, voqea-turtki hisoblanib, badiiy asardagi motivlardan asar kompozitsiyasini, qahramonlar xatti-harakati, psixologik holat va ulardan kelib chiqadigan motivatsiyalarni tahlil qilish uchun foydalaniladi. Umuman olganda har qanday epik ijod namunasi o'z qurilmasiga ega. Motiv esa ana shu qurilmada asosiy o'rinni egallaydi. Shunday ekan barcha turdagi asarlar tahlili motivlar tahlili orqali amalga oshirilishi lozim.

ADABIYOTLAR

1. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. – Toshkent: Akademnashr, 2013. – 180b.
2. Холопов Ю.Н. Введение в музыкальную форму. М.: Мос.гос.консерваторияю 2006.
3. Jo'rayev M., Eshonqulov J., Folklorshunoslikka kirish. (O'quv qo'llanma). – T.: "Barkamol fayz media", 2017. 105b
4. Веселовский А.Н. Поэтика сюжетов // Историческая поэтика. – Москва: 1989. – С. 141.
5. Jo'rayev M., Eshonqulov J., Folklorshunoslikka kirish. (O'quv qo'llanma). – T.: "Barkamol fayz media", 2017. 105b
6. Umurov H. Adabiyotshunoslik nazariyasi: Oliy o'quv yurtlari uchun darslik/M as'ul murarrar: B. Valixo'jayev. —T.: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004. — 115 b.
7. O'zbek tilining izohli lug'ati// 5 jildlik. II jild. – T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" DIN, 2006. 72-b.

UDK: 8-31:7.041.5(045)

Charos SHOMUROTOVA,

Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti mustaqil tadqiqotchisi

E-mail: charosshomurotova9@gmail.com

ORCID ID. 0009-0000-4589-2653

Farg‘ona davlat universiteti dotsenti G.Oripova tahriri asosida

ISAJON SULTONNING “ALISHER NAVOIY” ASARI SYUJETIDA PLASTIK TASVIR XUSUSIYATLARI

Аннотация

Mazkur maqolada Isajon Sultonning “Alisher Navoiy” asarining tasviriy vositalari tahlil ostiga olingan. Badiiy adabiyotda adabiy shaklning yuzaga chiqishiga sabab bo‘luvchi va unga adabiy mazmuni yuklovchi tasvir vositalari mavjud bo‘lib, bular plastik tasvir vositalari ham deb nomlanadi. Plastik tasvir vositalari syujetni jonli va haqqoniy, izchil va qiziqarli bo‘lishiga katta ta‘sir ko‘rsatadi. Maqolada romandagi badiiy tasvir vositalaridan uslub, badiiy psixologizm, obraz haqida ma‘lumotlar berilgan.

Kalit so‘zlar: Uslub, obraz, badiiy psixologizm, Alisher Navoiy, plastik tasvir, syujet, qahramon, yozuvchi.

ОСОБЕННОСТИ ПЛАСТИЧЕСКОГО ОБРАЗА В СЮЖЕТЕ «АЛИШЕРА НАВОИ» ИСАДЖОНА СУЛТАНА

Аннотация

В данной статье анализируются изобразительные средства произведения Исаджона Султана «Алишер Навои». В литературной литературе существуют средства изображения, вызывающие возникновение литературной формы и навязывающие ей литературное содержание, и их называют пластическими средствами изображения. Пластические средства изображения оказывают большое влияние на то, чтобы сделать сюжет живым и реалистичным, связным и интересным. В статье представлены сведения о стиле, художественной психологии, образе из средств художественного изображения в романе.

Ключевые слова: Стиль, образ, художественная психология, Алишер Навои, пластический образ, сюжет, герой, писатель.

CHARACTERISTICS OF PLASTIC IMAGE IN THE PLOT OF "ALISHER NAVOI" BY ISAJON SULTAN

Annotation

In this article, the visual means of Isajon Sultan's work "Alisher Navoi" are analyzed. In the literary literature, there are image tools that cause the emergence of a literary form and impose a literary content on it, and these are called plastic image tools. Plastic image tools have a great influence on making the plot lively and realistic, coherent and interesting. The article provides information about style, artistic psychology, image from the tools of artistic representation in the novel.

Key words: Style, image, artistic psychology, Alisher Navoi, plastic image, plot, hero, writer,

Kirish. Badiiy asar tirik va harakatlanayotgan organizm hisoblanadi va bu organizm ma‘lum bir shakl asnosida o‘quvchi ko‘z o‘ngida namoyon bo‘ladi. Shaklning yuzaga chiqishiga esa har doim ma‘lum bir vositalar zarurdir. Zero, ma‘lum vositalarsiz shaklning aniq qiyofasini ko‘rish va anglash mumkin emas. Ayni shu jihatga ko‘ra badiiy asarni to‘liq shakllantiruvchi, undagi voqelik va syujetni, kompozitsiyani ko‘z oldimizda gavdalantiruvchi vositalar mavjud. Badiiy adabiyotda adabiy shaklning yuzaga chiqishiga sabab bo‘luvchi va unga adabiy mazmuni yuklovchi tasvir vositalari mavjud bo‘lib, bular plastik tasvir vositalari deb nomlanadi. Plastik tasvir vositalari syujetni jonli va haqqoniy, izchil va qiziqarli bo‘lishiga katta ta‘sir ko‘rsatadi. “Eposning spetsifik xususiyati – voqebandlik, epik asarda makon va zamonda kechuvchi voqea- hodisalar tasvirlanadi, so‘z vositasida o‘quvchi tasavvurida reallik kartinalariga monand jonlana oladigan to‘laqonli badiiy voqelik yaratiladi. Tasavvurda reallikdagiga monand , o‘zining tashqi shakli bilan jonlangani uchun ham eposdagi badiiy voqelik plastik tasvirlangan deb aytiladi”[1]. Demak, eposda muallif rassom singari voqelikni, obrazlarni, holatni, qiyofalarni aniq tasvirlab, chizib, turli vositalar asnosida ranglantirib bo‘yab, o‘quvchining ko‘z o‘ngida konkret holda namoyon qiladi. Ayni shu jarayon plastik tasvirni yuzaga keltiradi. Plastik tasvirni yuzaga keltirish uchun esa ma‘lum bir vositalar – plastik elementlar nihoyatda zarur. Bu orqali epik asarlarda ma‘lum bir syujet liniyasi tasavvurda konkret

jonlanadi. Jumladan, Isajon Sultonning “Alisher Navoiy” romanida plastik unsurlar to‘laligicha syujetning jonliligini ta‘minlashga va voqelikni konkret tarzda kitobxon tasavvurida reallashtirishga, jonlantirishga xizmat qiladi. Biz roman xarakteridan kelib chiqqan holda, undagi asosiy plastik elementlar sifatida quyidagilarni belgiladik:

uslub (bunga badiiy asar tili va badiiy tasvir usuli ham kiradi);

badiiy psixologizm;

obraz

Natijalar va muhokama.

Uslub. Uslub o‘quvchiga yozuvchini tanishtiradi. Chinakam san‘atkor o‘z uslubi orqali badiiy asar betakrorligi va individualligiga erishadi. Uslub keng qamrovli tushuncha bo‘lib, uning funksiyalari keng va orginallikka egadir. Bir ijodkor uslubiga xos bo‘lgan qirralar boshqa ijodkor ijodida takrorlanmaydi. “Demak, uslub – yozuvchining voqelik va insonni idrok qilish, ularning qalbidagi haqiqatni kashf etishi va uni so‘z vositasida obrazli ifodalay olishi – bu vazifalarni individual (o‘ziga xos) tarzda yaratish san‘atidir”[2]. Ko‘ringanidek, uslubning funksiyasi individuallikka ega va ayni shu jihatga ko‘ra uslub orginallik mahsulidir. Isajon Sultonning “Alisher Navoiy” romanida ham yozuvchi uslubiga xos orginallik va individuallik bir qancha jihatlarda ko‘rinadi va ular alohida tadqiq obyekt bo‘lib xizmat qila oladi. Isajon Sultonning romanidagi uslubga xos bo‘lgan eng birinchi jihat mushohadalardagi, bayon tarzidagi yoyiqlik,

kenglik, falsafiylikdir. Uslub yozuvchi dunyoqarashining ifodasi va mahsuli hamdir. Bu "Alisher Navoiy" romanida yaqqol ko'zga tashlanadi. Dunyoqarashning betakrorligi uslubning ham betakrorligini ta'minlaydi, individuallikni namoyon etadi. Zero, "agar badiiy tafakkur tarzini anglatuvchi metod gneseologik (ya'ni badiiy bilish bilan bog'liq) kategoriya bo'lsa, uslub antropologik, ya'ni ijodkor shaxsi bilan bog'liq bo'lib, uning ijodiy individualligini belgilaydi. Ya'ni uslub badiiy shaklning unsuri emas, unga xos xususiyatdir"[3]. Shu o'rinda yuqorida ta'kidlagan fikrlarimizga qaytishga to'g'ri keladi. Badiiy asar ma'lum organizm bo'lsa, bu organizmni hosil qiluvchi shakllar mavjud degandik. Demak, shaklning muhim badiiy xususiyatlaridan birini uslub tashkil etadi. Romanda uslub eng muhim plastik element sifatida namoyon bo'larkan, uslubning Isajon Sulton ijodiga xos bo'lgan bir qancha jihatlari ko'zga tashlanadi. Yoyiqlik, kenglik, pafosdan tashqari tilning o'ziga xosligi ham yozuvchining o'ziga xos ijodiy va uslubiy qirrasini ko'rsatib beradi. Yozuvchi tarixiy roman yaratish jarayonida tarixiy tilning muhim element ekanligini yaxshi anglaydi va bu masalaga alohida e'tibor qaratadi. Aslini olib qaraganda "adabiyot tildan boshlanadi. Rangsiz tasviriy san'at, ohangsiz muzika bo'lmaganidek, tilsiz adabiyot ham bo'lmaydi"[4]. Badiiy asar tili uslubni yuzaga keltirar ekan, eng avvalo, o'zida muallif individualligini ham aks ettiradi. Tarixiy roman tilini yaratish, unda yozuvchi qirralarini aks ettirish qiyin jarayon. Bu jarayonda muallif arxaizmga alohida e'tibor qaratadi. Arxaizm davrning ijtimoiy-siyosiy qiyofasini, muhitni o'zida aks ettiradi. Xuroson muhiti, saroy qatlamining tili, oddiy aholi foydalanadigan nutq, hududlarga ko'ra farqlanuvchi dialekt, lahjalardagi o'ziga xoslik – bularning barchasi muallif nazaridan chetda qolmaydi, ularning har biriga yozuvchi sifatida professional darajada yondashadi va badiiy asar tilining o'ziga xos tarzda uslubni namoyon qilishiga erishadi. Boisi, "tarixiy asarda davr ruhi, qahramonlarning o'ziga xosligi badiiy tilda yarq etib ko'zga tashlanadi. Til – xalq xazinasi. Har bir san'atkor shu xazinadan o'z ehtiyoji va mahoratiga ko'ra foydalanadi. So'z o'z o'rnida ishlatilishiga, uning "yuragi" ura boshlaydi. Birgina so'z bir kartinani, voqeani, qahramon ichki dunyosini nurlantirib yuborishi, yozuvchi munosabatini bildirishi mumkin"[5]. Yozuvchi ayni shu holatga, so'zning yuragini urdirib yuborishga intiladi. Badiiy asar tilini o'ziga xosligini ta'minlash uchun eng avvalo, badiiy bo'yoqdorlikka alohida ahamiyat qaratadi. Asarda ijobiy va salbiy qahramonlar qiyofasi, nutqi, holatini tasvirlashda so'zning sinonimlariga tayangan holda vaziyatga muvofiq tasvir yo'nalishini topadi: Majiddiddin kayfi chog', o'zicha bir kuyni po'ng'illab sahnini aylanib yurdi, gohida iljayib ham qo'yardi. Ayni shu o'ringi po'ng'illab va iljayib so'zlari obrazning xarakterini, qiyofasini ochib berish barobarida, muallifning ijobiy va salbiy qahramon yohud holat uchun qanday usuldan foydalangan holda asar tilini shakllantirishini ham ko'rsatib beradi. Iljaymoq va po'ng'illamoq kabi ifodalar qahramon qiyofasini ochib berish uchun so'zlar ichidan tanlangan eng maqbul sinonimlar sifatida yozuvchi tomonidan tanlanadi. Aslini olib qaraganda juda ko'p asarlarda salbiy holatni aks ettirish uchun so'zlarning salbiy bo'yoqdorlikka ega variantini qo'llash odatiy hol. Ammo Isajon Sulton asarida muallif an'anaviy usulga yangicha xususiyat qo'shadi. Ya'ni har qanday holat va har qanday qahramon nutqini badiiy ziyatlagan holda ko'rsatib beradi. Ularni quruq so'zlar yordamida gapirtirmaydi, yohud voqelikni quruq tasvirlashdan qochadi va badiiy pafosni kuchaytiruvchi elementlarni qo'shadi. "Alisher Navoiy" romanida badiiy til ikki qatlam nutqi holatida namoyon bo'ladi :

muallif nutqi vositasida;
qahramonlar nutqi orqali.

Yozuvchi har ikki qatlam tilini ham quruq nutq orqali gapirtirmaydi. Ulardagi tilning namoyish bo'lish holatini san'atga aylantirishga harakat qiladi. Zero, "Asar tili yozuvchi mahoratining bosh mezonini hisoblanadi"[6]. Tilning o'ziga xosligi plastik tasvirning aniq va jonli namoyish bo'lishiga ta'sir ko'rsatadi va badiiy asardagi eng muhim plastik element sifatida bo'y ko'rsatadi. Bu romanda plastik elementlar uslubni, uslub esa davrni o'zida istifoda etishga yordam beradi. "Uslub madaniyatning o'ziga xos xarakteri, davrning muhim belgisi, u yoki bu davrni aniq namoyon etuvchi hissiyotning metafizik shakli, ma'naviyatning atmosferasidir. Uslub san'at, shaxs yoki biror predmet yoki material tanlamaydi. U tabiiy jarayonning bir ko'rinishi bo'lgan metafizik stixiya sifatida o'zining yo'lidagi barcha jarayonni bo'ysunduradi, davrni ifoda etuvchi jarayonga aylanadi"[7].

Badiiy psixologizm. Plastik elementlar badiiy asarning mukammalligini ta'minlashga xizmat qiladi. Har bir muallif plastik elementlarni turlicha tanlaydi va qo'llaydi. Muallif yondashuvi va qarashlari o'laroq plastik elementlar asarning jonliligini ta'minlaydi, voqelikni gavdalanitiradi. Bir so'z bilan aytganda plastik elementlar yozuvchining mo'yqalamidir. Mo'yqalamlar qanchalik ko'p va rang-barang bo'lsa, rassom yaratgan asar shunchalik yorqin va betakror bo'lgani singari, plastik elementlar asarda qanchalik turfa xillikka ega bo'lsa, asar shunchalik badiiy jihatdan mukammallik kasb etadi. Isajon Sulton ayni shu holatga alohida e'tibor qaratadi va asarda badiiy psixologizmning o'ziga xos tarzda aks etishiga yordam beradi.

Har bir badiiy asarda psixologizmning qaysidir prinsipi yaqqol dominantlikka ega. Isajon Sultonning "Alisher Navoiy" romanida analitik prinsip yetakchilik qiladi. Bu prinsipning yorqin namunasi o'zbek romanchiligida birinchi bor Abdulla Qahhorning "Sarob" romanida kuzatiladi. Bunday asarlarda "voqealar tafsilotining tasviriga nisbatan "histuyg'ular tafsiloti" tasviri birinchi o'ringa chiqadi. Qahramonning ruhiy jarayoni, bu jarayonning betinim o'zgaruvchanligi, fikrlar, hislar va kechinmalarining rivoji va o'quvchanligi keng tahlil etiladi"[8]. Isajon Sulton ham histuyg'ular tasvirini birinchi planga olib chiqadi va psixologizmning bu prinsipi orqali voqelikni o'ziga xos tarzda aks ettirishga erishadi. Yozuvchi analitik prinsipdan quyidagi vazifalarni amalga oshirish maqsadida foydalanadi:

qahramonlar olamini mukammal tarzda tasvirlash uchun;

ijtimoiy va siyosiy voqelikka munosabat bildirish uchun;

badiiy ta'sirchanlikni ta'minlash uchun;
syujetning izchilligiga erishish uchun.

Ko'ringanidek, muallif analitik prinsipini qo'llar ekan, o'z oldiga ma'lum badiiy maqsadni qo'yadi. O'quvchining o'y-fikrini ham o'zi ko'zlagan maqsad tomon yo'naltirishga erisha oladi: Ha, inson ham qush kabi, hayotdan mamotga qarab uchgaydir. Kunlar-u tunlar, oylar almashar ekan, hayoti davomida o'langu yaylovlarda don-dun tera-tera, subhu shomlar sayroq nolasi ila Parvardigorga iltijolar qila-qila, omonat inlar qurib, polapon ham ochadi. Bunchalar sodda hayot aro qushlarning turli-tuman yaratilishi, rang-u tuslarining va har birining sayrog'ining o'zgaligi insonlarni tamsil etib turmoqdadir. Zohir shundaydir, botinda esa jon qushi ham bordir, kishi jismida chirqillab turgaydir. Uning uchar manzillari tamom ila boshqa, xayol yetmas yuksaklardadir... Bu fikrlar muallifga tegishli bo'lib, uning inson, hayot, olam haqidagi o'yillarini aks ettiradi. Insonning hayotdan mamotga qarab uchishi tasviri beixtiyor o'quvchi ko'z o'ngida gavdalanadi, yozuvchi ruhiyatidagi tebranihlar, boshidagi o'yular kitobxon qalbiga ko'cha boshlaydi. Hayotning o'tkinchiligi haqida ko'p bora eshitgan kitobxon jism ichida chirqillayotgan jon qushini ko'rgandek, shuning bilan bir qatorda hayotning qadrini anglagandek bo'ladi.

Analogik prinsipning eng maqbul tomoni asardagi ruh, kayfiyat (xoh u muallifga tegishli bo'lsin, xoh obrazlarga) o'quvchi ruhiga ham ko'chib o'tadi. Qolaversa, asardan keltirilgan bu parcha badiiy ta'sirchanlikni ta'minlash uchun ham xizmat qiladi. Bu jihat asar badiiyatining va shu bilan bir qatorda mazmun-mohiyatning ham individualligini ta'minlaydi. Ammo shuni ham alohida ta'kidlash joizki, analogik prinsipdan o'rinli foydalanish eng muhim qoidadir. Agarda psixologizm prinsiplaridan (qaysi bir prinsip bo'lmasin) no'rin foydalanilsa, badiiy asar saviyasiga nihoyatda katta darajada zarar yetadi. Bu holat ortiqcha shakl orttirishga intilish kabi taassurot qoldiradi. Sun'iy orttirilgan fikr-mulohaza kitobxonni zeriktiradi, qahramonlar badiiy nutqini ta'sirchanligini o'z-o'zidan kamaytiradi. Ayniqsa, analitik prinsip qo'llanishi jihatidan nihoyatda mushkul va yozuvchidan katta mahoratni talab qiladi. Analitik prinsipni o'z o'rnida qo'llay olmaslik, unda ortiqchalikka berilish zerikarli roviylikni yoxud keraksiz va quruq maslahatgo'ylikni yuzaga keltirishi mumkin. Shu jihatdan Isajon Sultonning "Alisher Navoiy" romanida aslida psixologizm masalasi anchayin chuqur va hatto alohida tadqiqot mavzusi sifatida o'rganishni taqazo etadi. Bizningcha asar davomida ba'zan qisqagina ifodalash mumkin bo'lgan hikmatli fikrlar sun'iy tarzda cho'zib yuboriladi va bu kabi holatlar o'quvchini bir qadar toliqtiradi. Ammo asardagi voqealar ketma-ketligi va syujet liniyasining izchilligi asardagi bu kamchalikni yopib ketadi va o'quvchining e'tiborini o'zida olib qola oladi. Bu kabi holatlar asosan, she'riy misralar tahlilida kuzatiladi.

Muallif o'zining ijodiy niyati va maqsadidan, qolaversa, voqelikning kechishidan kelib chiqqan holda psixologizm prinsiplarini tanlaydi. "Shuni ta'kidlash lozimki, muayyan yozuvchining ijodini yoki uning ma'lum romanini psixologizmning konkret bir shakli bilan cheklash mutlaqo mumkin emas. Adabiyot tajribasi shuni ko'rsatadiki, har bir yozuvchi o'z ijodida (yoki ma'lum bir romanda) psixologizmning turli shakllaridan keng foydalanadi. Biroq bu formalardan birontasi yetakchilik qilishi tabiiydir"[9]. Muallif voqelikka, obrazlarga individual rakursda yondashadi. Shu sabab ba'zan turlicha psixologik prinsiplarga tayanadi. Bu holatning adabiy asarda bir qancha o'ziga xos ijobiy jihatlari mavjud.

birinchidan, muallif tasvir imkoniyatini kengaytiradi; ikkinchidan, uslubning o'ziga xosligini ta'minlashga yordam beradi;

syujet liniyasining izchil va qiziqarli bo'lishini ta'minlaydi;

har bir voqelik va xarakterga individual yondashish imkoniyatini yaratib beradi.

Obraz. Obraz asarning chinakam badiiyatini ko'rsatadigan plastik elementdir. Obraz tasvirlanar ekan, shu bilan bir qatorda u syujetni tasvirlashga ham xizmat qiladi. Ayni shu sabab uning badiiy funksiyasi ikki karra ortadi. Tarixiy romanlardagi bosh qahramonlar ko'pincha tarixiy konkret qiyofa va xarakterga ega shaxslardir. Ularni boshqa asarlardagi obrazlardan farqli qilib yaratish ijodkordan ma'lum saviya va badiiy tayyorgarlikni talab etadi. Zero, obraz tarixiy ideal bo'lishi barobarida estetik vazifani ham bajaruvchisidir. Yaxshilik va yomonlik tendensiyasi obrazlar va ularning harakatlari orqali konkretlashadi. Obrazlar asar syujeti davomida qaysidir ma'noda kamolga yetib boradi va mukammal qiyofa kasb etadi. Ularning badiiy jihatdan takomilga yetishi uchun ma'lum adabiy elementlar zaruriy hodisadir:

g'oyalar;

konflikllar

hissiy jarayolar va h.z.

Ayni shu vositalar obrazlarni xarakter sifatida shakllantiradi va ularga estetik vazifa yuklaydi. Tarixiy

obrazilarga estetik vazifani yuklash ma'lum ziddiyatlar asnosida yuzaga keladi. Sababi "... taraqqiyot ziddiyatsiz bo'lmaydi, ziddiyatlar esa hayotda inson xarakteriga bog'liqdir. Demak, zo'r hayotiy xarakterlar mavjud bo'lgan joyda zo'r to'qnashuvlar, davr taraqqiyotini belgilovchi zo'r konfliktlar, kurashlar, "g'oyalar dramasi" mavjuddir"[10]. Shu jihatdan "Alisher Navoiy" romanida qahramonlar ziddiyatlar ichida tasvirlanadi. Bu ziddiyatlar faqatgina bir necha shaxslar o'rtasida emas, balki shaxs va jamiyat, shaxs va uning o'zligi o'rtasida vujudga keladi. Natijada obrazlar reallashadi, ularning plastikligi ortadi. Aslida obrazni har bir o'quvchi o'z tafakkuri, o'z xayolot kelib chiqqan holda tasavvur qiladi. To'g'ri, muallif obrazning portretini yaratadi, uning ichki va tashqi olamini chizib berishga, so'z vositasida yaratishga urinadi. Shunga qaramay, har bir o'quvchi obrazni o'zicha yaratadi, hech kimning xayolida obraz ayni bir xil shaklda qad rostlamaydi. Shu jihatdan obraz boshqa plastik elementlardan farqlanib turadi. Ya'ni, u tasavvurda mustaqil holatda yaratiladi va individuallikka ega. Demak, plastik elementlar orasida har bir o'quvchi uchun yagona individuallikka ega unsur bu obrazdir. Birgina Alisher Navoiy obrazini minglab kitobxon minglab qiyofada xayolida gavdalantiradi. Bu ham o'z-o'zidan muallif mahorati va iqtidoriga borib taqaladigan jihatdir.

Obrazlar o'zida bir necha jihatlarni aks ettiradi:

his-hayajon;

tarbiyaviy maqsad;

uslub;

ijtimoiylik

Ayni shu jihatlar umumlashgan holatda obrazlar chinakam badiiy adabiyot namunasiga aylanadi va adabiyotda o'z o'rniga ega bo'ladi. Obraz o'zida yoki nafratni, yoki muhabbatni, yaxshilik va yomonlikni, yozuvchining mukammal uslubini, davrning qiyofasini ko'rsatib turadi. Barcha obrazlarda ham ayni jihatlar yaqqol ko'rinmagani bois ularning yashovchanligi uzoqqa cho'zilmaydi. "Yozuvchi hayotiy voqealarni tasvirlar ekan, badiiy xarakterlarni yaratib, shu orqali mahoratini namoyon qiladi. Chunki ana shu hayot tasvirlari natijasida odamlarning yashash tarzi, xulqi, psixologiyasi, o'y-mushohadalari, orzu-intilishlari ko'rsatib beriladi. Bu esa badiiy asar syujetidan o'rin olgan barcha voqealar silsilasida harakat qiluvchi xarakterlarni yuzaga chiqaradi"[11]. Natijada xarakterlari muhim plastik unsur sifatida asarning mukammalligini ta'minlaydi. Obrazlar asar mobaynida xarakter darajasiga ko'tarilar ekan, ularning syujetdagi ahamiyati ortib boradi. Natijada syujet va xarakter mutanosibli, yaxlitligi yuzaga keladi. Birgina obraz asardagi eng katta plastik unsurga aylanishi va syujet rivojini ham boshqara borishi mumkin. Shu sababga ko'ra plastik elementlar orasida xarakterga aylangan obrazlar voqelikni o'zida jonlantirishda eng muhim manba vazifasini o'taydi.

Xulosa va takliflar. Plastik elementlarda muallifning tafakkur tarzi o'z aksini topadi. Ular voqelikni o'zida aks ettirish jarayonida kitobxon tafakkuri bilan uyg'unlashib boradi. Plastik unsurlarni yozuvchi tanlaydi va yaratadi. Ammo voqelikni o'quvchi o'z ongida yaratadi. Bu voqelik qaysidir o'rinlarda muallifniki bilan uyg'un bo'lsa, qaysidir o'rinlarda muallif va kitobxon tasavvuri tamoman farqli xususiyat kasb etadi. Eng muhimi, bu jarayonda syujetning izchilligi, qiziqarliligi va badiiy mukammalligi ta'minlanadi. Plastik elementlarni xayolida mukammallashtirgan ijodkor keyin uni syujet tarkibiga olib kiradi va uning ajralmas qismiga aylantiradi. Ayniqsa, tarixiy voqelikni yaratish va uni kitobxon shuurida gavdalantirish plastik elementlarsiz yuzaga chiqmaydi. Yozuvchi o'z dunyoqarashi va iqtidoridan kelib chiqqan holda o'nlab plastik elementlarni syujet tarkibiga olib kirishi va syujetning mukammalashuviga erishishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Quronov D. adabiyotshunoslik lug'ati. B.310.
2. Умуров Х. Адабиёт назарияси. Дарслик. – Тошкент: Шарқ, 2002. – Б.236.
3. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. Darslik. – Toshkent: Akademnashr, 2018. – B.448.
4. Sharafiddinov O. Haqiqatga sadoqat. Adabiy-tanqidiy maqolalar. T. Adabiyot va san'at nashriyoti.1989. B.164
5. Расулов А. Бадийлик – безавол янгилик. – Тошкент: Шарқ, 2007. – Б.192
6. Solijonov Y. B.4
7. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Том 1.: Гештальт и действительность. Шпенглер О. пер. с нем., вступ.ст. и примеч. К.А.Свасьяна. – Москва: Мысль, 1993. – С. 663.
8. Umurov H. Adabiyotshunoslik nazariyasi. B.49
9. Umurov H. Adabiyotshunoslik nazariyasi. B.51
10. Umurov H. Adabiyotshunoslik nazariyasi. B.53
11. Ёкубов О. Сўз. – Тошкент: “Sharq” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош тахририяти, 2019. – Б.150.
12. Rahimov Z. Odil Yoqubov tarixiy romanlari poetikasi. Farg'ona. 2022. B. 15
13. Рахимов А. Роман санъати. – Фарғона: Фарғона, 2015. –Б.8.

UDK:82:89:417.3(045)

Sabokhat SHUKUROVA,

Karshi State University, The department of English in faculties, Senior teacher, Doctor of Philosophy in Philology (PhD)

E-mail: Sabohatshukurova1977@gmail.com

Under the review of an associate professor at Karshi State University DSc Damir Turayev

EXAMINING SUICIDAL MOTIFS IN WESTERN AND EASTERN LITERATURE: A CROSS-CULTURAL COMPARATIVE ANALYSIS

Annotation

This scholarly investigation undertakes a comprehensive exploration of the intricate tapestry of suicidal themes within the realms of Western and Eastern Literature. Employing a robust interdisciplinary framework, this study delves into the profound psychological, sociocultural, and existential underpinnings that inform the representation of suicide. Drawing from a diverse range of theoretical perspectives, this research contributes to the scholarly discourse surrounding suicide as a compelling literary motif, fostering an enriched understanding of mental health, societal narratives, and the complexities of human existence.

Key words: Suicidal motifs, Western and Eastern literature, cross-cultural analysis, psychological depths, sociocultural context, existential exploration.

ИССЛЕДОВАНИЕ СУИЦИДАЛЬНЫХ МОТИВОВ В ЗАПАДНОМ И ВОСТОЧНОМ ЛИТЕРАТУРЕ: КРОСС-КУЛЬТУРНЫЙ СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Аннотация

Это академическое исследование направлено на тщательное изучение сложного присутствия суицидальных тем в западной и восточной литературе. Используя междисциплинарный подход, это исследование исследует глубокие психологические, социокультурные и экзистенциальные основы, которые формируют изображение самоубийства. Опираясь на различные теоретические точки зрения, это исследование дополняет научную дискуссию о самоубийстве как увлекательном литературном мотиве, расширяя наше понимание психического благополучия, социальных нарративов и сложностей человеческой жизни.

Ключевые слова: Суицидальные мотивы, западная и восточная литература, кросс-культурный анализ, психологические глубины, социокультурный контекст, экзистенциальное исследование.

G'ARB VA SHARQ ADABIYOTIDA SUITSID MOTIVLARINI O'RGANISH: MADANIYATLARARO QIYOSIY TAHLIL

Аннотация

Ushbu ilmiy tadqiqot G'arb va Sharq adabiyotida o'z joniga qasd qilish mavzularining murakkab mavjudligini chuqur o'rganishga qaratilgan. Ushbu tadqiqot suitsidni tasvirlaydigan chuqur psixologik, ijtimoiy va madaniy jihatdan ta'sir etuvchi omillarni tahlil qiladi. Turli nazariy istiqbollarga asoslanib, ushbu tadqiqot suitsid haqidagi ilmiy munozarani o'ziga jalb etuvchi adabiy motiv sifatida qo'shib, aqliy farovonlik, ijtimoiy rivoyatlar va inson hayotining nozik tomonlarini tahlil qila olish mahoratimizni oshiradi.

Kalit so'zlar: Suitsid motivlari, G'arb va Sharq adabiyoti, madaniyatlararo tahlil, psixologik analiz, ijtimoiy-madaniy kontekst, ekzistensial tadqiqot.

Introduction. When analyzing the theme of suicide in literature works, several key problems can be explored. Here are some main problems to consider:

Motivations and Triggers: Examine the various motivations and triggers that prompt characters to consider or carry out suicide in literary works. Explore factors such as mental illness, societal pressures, personal crises, loss, trauma, or the influence of external events. Silke, B. (2018) notes that mental illnesses are related to the majority of suicides, and the main risk factors for them are depression, substance abuse, and mental disorders, as well as behavioral issues, which are also extremely significant.

Representation and Language: Analyze how suicide is represented and described in literature. Consider the language used to depict suicidal thoughts, emotions, and actions. Investigate the portrayal of suicide as a means of escape, rebellion, or a response to existential dilemmas.

Social and Cultural Context: Explore the influence of social and cultural factors on the depiction of suicide in literature. Investigate how societal norms, religious or moral beliefs, gender roles, or historical contexts shape the

understanding and representation of suicide within specific cultures or time periods.

Literature review. Impact on Characters and Relationships: Examine the impact of suicide on characters, their relationships, and the broader narrative. Analyze the emotional aftermath, survivor's guilt, grief, and the ripple effects of suicide within families, communities, or societies. Paola, Z. (2001) states that suicide by women is an act of emotion and self-reassertion: this behavior is a reaction to abuse, not a sign of failure in the face of difficulty.

Artistic and Stylistic Choices: Investigate how authors use literary devices, narrative techniques, or structural choices to convey the themes and emotions associated with suicide. Analyze the use of symbolism, foreshadowing, stream of consciousness, or nonlinear storytelling to deepen the exploration of suicide.

Ethical Considerations: Address the ethical implications of portraying suicide in literature, considering potential effects on readers, responsible representation of mental health issues, and the responsibility of authors to handle the topic sensitively.

Cultural Comparisons: Compare how suicide is portrayed and understood in different literary traditions or across diverse cultures. Explore similarities and differences in the treatment of suicide, cultural attitudes, and the role of literature in shaping perceptions and discussions around suicide.

Psychological and Existential Themes: Analyze the psychological and existential dimensions of suicide in literature. Explore themes of despair, isolation, identity crisis, the search for meaning, the nature of existence, or the human struggle with mortality.

Reception and Impact: Investigate the reception and impact of literary works that prominently feature suicide. Explore critical responses, controversies, or societal reactions to such works and consider how they contribute to broader conversations about mental health, social issues, or artistic expression.

Literary Movements and Trends: Situate the portrayal of suicide within specific literary movements or trends. Consider how different literary periods or genres approach the theme of suicide and how it reflects or challenges prevailing literary conventions.

Research Methodology. There have been several notable English writers who have explored the theme of suicide in their works. Here are a few of the most famous ones:

Sylvia Plath: Sylvia Plath was an American poet and novelist, although she spent a significant portion of her life in England. Plath's semi-autobiographical novel, "The Bell Jar," explores themes of mental illness and suicide. Plath herself died by suicide in 1963.

Virginia Woolf: Virginia Woolf was an influential English writer known for her modernist style and exploration of psychological themes. In her novel "Mrs. Dalloway," Woolf touches on the topic of suicide, and in her essay "A Room of One's Own," she discusses the tragic death of a fictional character based on her friend.

Ernest Hemingway: Although Hemingway was an American writer, his works have had a significant impact on English literature. In his novel "A Farewell to Arms," the protagonist experiences the horrors of war and contemplates suicide. Hemingway himself died by suicide in 1961.

Albert Camus: While Camus was a French writer, his works have been translated into English and have had a profound influence on English literature. His novel "The Outsider" (also known as "The Stranger") explores existential themes and features a protagonist who commits an unpremeditated act of violence that leads to his eventual suicide.

Anne Sexton: Anne Sexton was an American poet known for her confessional style of writing. Her poetry often delved into personal struggles, including mental illness and suicidal thoughts. Sexton's collection "Live or Die" received critical acclaim and won the Pulitzer Prize for Poetry in 1967. She died by suicide in 1974.

One of the most famous Asian writers who explored the theme of suicide in their works is Yukio Mishima. Mishima was a Japanese author, playwright, and poet who is widely regarded as one of the most important and controversial figures in modern Japanese literature. He often wrote about themes of identity, alienation, and the clash between traditional and modern values in Japan.

Mishima's novel "The Sailor Who Fell from Grace with the Sea" delves into the dark psychological depths of its characters, including a young boy who contemplates suicide as a way to escape the disillusionment he feels towards the adult world. Mishima himself died by suicide in a highly publicized and dramatic manner in 1970. His death added to the mystique

surrounding his literary works and cemented his status as a significant figure in Japanese literature.

Analysis and results. There are several works of English literature that explore the theme of adult suicide.

"The Awakening" by Kate Chopin: This novel, published in 1899, follows the story of Edna Pontellier, a married woman who experiences a personal awakening and struggles against societal expectations. The novel concludes with Edna's decision to take her own life as a final act of personal freedom.

"The Hours" by Michael Cunningham: This novel, published in 1998, intertwines the lives of three women from different time periods: Virginia Woolf, who is writing "Mrs. Dalloway" and eventually dies by suicide; Laura Brown, a 1950s housewife contemplating suicide; and Clarissa Vaughan, a modern-day woman planning a party. The novel explores themes of life, death, and the impact of literature.

"Revolutionary Road" by Richard Yates: Published in 1961, this novel tells the story of a young couple, Frank and April Wheeler, who struggle with their suburban lives and feel trapped in their marriage. The novel explores themes of disillusionment and despair, culminating in a tragic event involving one of the characters.

"The Bell Jar" by Sylvia Plath: While Plath was an American writer, her semi-autobiographical novel, published in 1963, has had a significant impact on English literature. It follows the story of Esther Greenwood, a young woman battling depression and grappling with her identity. The novel explores themes of mental illness and culminates in a suicide attempt.

"Mrs. Dalloway" by Virginia Woolf: This influential novel, published in 1925, takes place over the course of a single day in the life of Clarissa Dalloway, a woman in post-World War I London. While suicide is not explicitly depicted, the novel explores the impact of suicide on the characters and delves into themes of mental health and existential despair.

There are two examples of suicide attempts in American/English and Asian literature that share similarities in terms of the characters' age, gender, and the main theme of the work:

"The Catcher in the Rye" by J.D. Salinger (American literature):

Main Theme: Alienation and disillusionment in society.

Suicide Attempt: The protagonist, Holden Caulfield, contemplates suicide throughout the novel but ultimately decides against it. However, his thoughts and struggles with mental health are central to the story.

"Norwegian Wood" by Haruki Murakami (Japanese literature):

Main Theme: Alienation, loss, and the impact of tragedy on the human psyche.

Suicide Attempt: The character Naoko, a close friend and love interest of the protagonist, Toru Watanabe, attempts suicide as she grapples with her own emotional turmoil and the loss of a mutual friend.

Both works explore themes of alienation, loss, and the psychological struggles faced by the characters. While the suicide attempts are not identical in outcome, they play a significant role in shaping the narrative and exploring the characters' inner worlds.

Conclusion/recommendations. In conclusion, the analysis of suicide in English and Asian literature reveals a multitude of complex problems and themes. By examining various motivations, language choices, cultural contexts, and impacts on characters and relationships, we gain insight into the profound depth and significance of this subject. Through the exploration of exemplary works like J.D. Salinger's "The Catcher in the Rye" and Haruki Murakami's "Norwegian

Wood," we witness how literature serves as a powerful medium for examining the human condition and societal attitudes towards suicide. This comparative study underscores the importance of sensitive and responsible representation,

while shedding light on the enduring relevance of suicide as a literary theme that prompts introspection, empathy, and crucial societal discourse.

REFERENCES

1. Kurbanova Shahlo (2021) The impact of George Orwell's work on world and Uzbek literature. *An International Multidisciplinary Research Journal*, Vol.11, Issue 10.
2. Kurbanova Shahlo (2021) Characteristics of George Oruell Artistic style. *Asian Journal of Multidimensional Research*. Vol 10, Issue 10.
3. Kurbanova Sh (2024) Rediscovering the magic: a journey through Rick Riordan's Percy Jackson and the Olympian series. *American Journal of Philological Sciences*, Volume 04, Issue 02 Pages 26-29.
4. Paula Zamperini (2001) *Untamed Hearts: Eros and Suicide in Late Imperial Chinese Fiction*. Brill, Leiden.
5. Silke Bachmen (2018) Epidemiology of suicide and the Psychiatric Perspective. *International Journal of Environmental Research and Public Health*.
6. Suyarova N.YU. Logicality and metaphor as an adjacent peculiarity of speech // *International Journal of Anglisticum. Literature, Linguistics and Interdisciplinary Studies*. Volume:7/Issue: 11-Macedonia, 2018. – P.30-36 (Impact factor ICV: 6.88).

Botir ELOV,

Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti

E-mail: elov@navoiy-uni.uz

ORCID: 0000-0001-5032-6648

Narzullo ALAYEV,

Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti

ORCID: 0009-0009-4625-5539

Umidjon YODGOROV,

Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti o‘qituvchisi

E-mail: yodgorov@navoiy-uni.uz

ORCID: 0000-0002-7666-8395

O‘zMU professori N.Abduraxmonova taqrizi asosida

TEMATIK MODELLASHTIRISHNING ZAMONAVIY USULLARI

Аннотация

Tematik modellashtirish – tabiiy tilni qayta ishlash (Natural Language Processing, NLP) vazifalarining muhim komponenti bo‘lib, turli sohalarida ishlatilishi mumkin. Tematik modellarida ikkita asosiy muammo mavjud: natijani bashorat qilish uchun ishlatilishi mumkin bo‘lgan mavzularni aniqlash va allaqachon topilgan mavzularni tushunishni osonlashtirish. Ushbu maqolada, tematik modellashtirishning zamonaviy usullari hisoblangan manfiy bo‘lmagan matritsa faktorizatsiyasi (Non-negative Matrix Factorization), yashirin semantik taqsimot (Latent Semantic Allocation, LSA), ehtimoliy yashirin semantik tahlil (Probabilistic Latent Semantic Analysis, PLSA), lda2vec chuqur o‘rganish modeli va tBERT haqida fikr-mulohaza yuritiladi. Tematik modellashtirish odatda katta hajmdagi til korpusiga qo‘llaniladi. Tematik modellashtirish uchta turdagi so‘zlarning klasterlarini hosil qiladi – birgalikda keladigan so‘zlar; so‘zlarning taqsimlanishi va mavzu bo‘yicha so‘zlarning gistogrammasi. Ushbu maqolada o‘zbek tili korpusidagi namunaviy matnlarga LDA usulini qo‘llash orqali olingan natijalar keltiriladi.

Kalit so‘zlar: Tematik modellashtirish, LDA, LSA, PLSA, lda2vec, tBERT, nazoratsiz mashinali o‘qitish usullari, til korpusi.

MODERN METHODS OF THEMATIC MODELING

Annotation

Thematic modeling is an important component of Natural Language Processing (NLP) tasks and can be used in various fields. Topic models have two main problems: identifying topics that can be used to predict outcomes, and facilitating understanding of topics that have already been found. In this article, the modern methods of thematic modeling are calculated Non-negative Matrix Factorization (NMF), Latent Semantic Allocation (LSA), Probabilistic Latent Semantic Analysis (PLSA), lda2vec deep learning, the learning model and tBERT are discussed. Topic modeling is typically applied to large language corpora. Topic modeling is typically applied to large language corpora. Thematic modeling creates clusters of three types of words - co-occurring words; distribution of words and a histogram of words by topic. This article presents the results obtained by applying the LDA method to sample texts in the Uzbek language corpus.

Key words: Thematic modeling, LDA, LSA, PLSA, lda2vec, tBERT, unsupervised methods, language corpus.

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ТЕМАТИЧЕСКОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ

Аннотация

Тематическое моделирование является важным компонентом задач обработки естественного языка (НЛП) и может использоваться в различных областях. Тематические модели имеют две основные проблемы: определение тем, которые можно использовать для прогнозирования результатов, и облегчение понимания уже найденных тем. В этой статье рассматриваются современные методы тематического моделирования. Факторизация неотрицательных матриц (NMF), латентно-семантическое распределение (LSA), вероятностный латентно-семантический анализ (PLSA), глубокое обучение lda2vec, обсуждаются модель обучения и tBERT. Тематическое моделирование обычно применяется к большим языковым корпусам. Тематическое моделирование создает кластеры из трех типов слов – одновременно встречающихся слов; распределение слов и гистограмма слов по темам. В данной статье представлены результаты, полученные применением метода LDA к выборочным текстам корпуса узбекского языка.

Ключевые слова: Тематическое моделирование, LDA, LSA, PLSA, lda2vec, tBERT, неконтролируемые методы, языковой корпус.

Kirish. Tematik modellashtirish – bu hujjatlar to‘plamidagi yashirin mavhum mavzularni avtomatik ravishda aniqlash uchun statistik va mashinali o‘qitish modellaridan foydalanadigan matnni intellektual qayta ishlash usullari to‘plami. Tematik modellashtirish, shuningdek, hujjatlardagi so‘z va so‘z birikmalari shablon (qolip)larini aniqlashga va hujjatlar to‘plamini samarali tushunishga yordam beradigan

so‘z guruhlari va shunga o‘xshash birikmalarni avtomatik ravishda klasterlash qobiliyatiga ega bo‘lgan nazoratsiz mashinali o‘qitish usullari to‘plamidir [1,2,3].

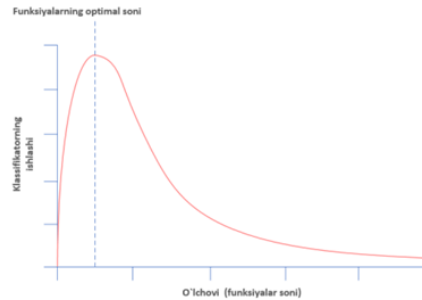
NLPda tematik modellashtirishning asosiy maqsadi o‘zaro bog‘liq bo‘lgan so‘zlarning birikmasi sifatida ifodalangan so‘zlar klasteri bo‘lgan mavzularni aniqlashdir. Har bir mavzu bir yoki bir nechta hujjatlarga tegishli

bo'lganligi sababli, o'z navbatida har bir hujjatni bir yoki bir nechta mavzularning kombinatsiyasi sifatida ifodalash mumkin [2,3,5].

O'lchov muammosi (Curse of Dimensionality, CoD).

NLP modeliga qo'shimcha funktsiyalar qo'shilishi sababli, model samaradorligini oshirish uchun o'rgatish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar miqdori eksponent ravishda oshadi (1-

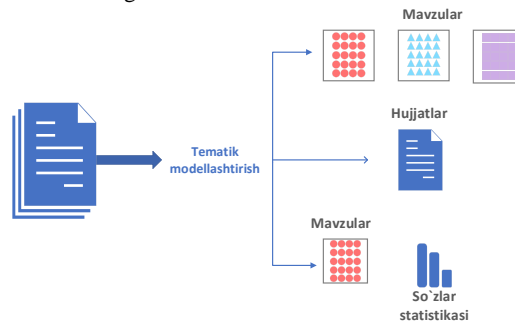
rasm). O'lchovlar NLP va ML modellari kontekstidagi xususiyatlar hisoblanadi [4,6,7]. O'lchovlar, ayniqsa, mashinali o'qitish algoritmlari uchun juda muhim bo'lib, bunda modelning aniqligi dastlab xususiyatlar soni ortishi bilan ortadi, lekin o'lchovlilik oshishi tufayli ma'lumotlarni doimiy ushlab turish bilan o'lchovlilik oshgani sayin yomonlasha boshlaydi.

1-rasm. NLPda mashinali o'qitishda o'lchov muammosi

NLPda tematik modellashtirish. Hujjatlar to'plamini tahlil chiqish jarayonida, har bir hujjat bir nechta fikrlar yoki g'oyalarning kombinatsiyasi bo'lishi mumkin. Bu holda, ushbu fikrga tegishli so'zlar hujjatlar bo'ylab turli nisbatlarda aniqlanadi. Shu sababli, har bir hujjatdagi so'zlarning statistikasini aniqlash va o'xshash so'zlarning klasterlari

bo'lgan mavzularni yaratish mumkin [8]. Tematik modellar bizga hujjatlarning butun matnida o'xshash ma'noga ega so'zlar birikmasi va har bir berilgan hujjatda mavzular birikmasi sifatida yashiringan potentsial mavzularni aniqlashga yordam beradi (2-rasm).

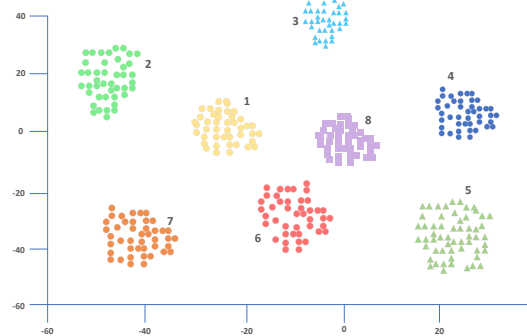

2-rasm. Tematik modellashtirish jarayoni

Asosiy komponentlar tahlili (Principal Component Analysis, PCA). Asosiy komponentlar tahlili statistik usul bo'lib, asosiy g'oya ma'lumotlar to'plamida mavjud bo'lgan o'zgarishlarni imkon qadar ko'proq saqlab qolgan holda ko'p sonli o'zaro bog'liq o'zgaruvchilardan iborat ma'lumotlar to'plamining o'lchamini kamaytirishdir. PCA algoritmining ishlashi tamoyili quyidagicha [8,9,10]:

Ma'lumotlar to'plamidagi ustunlarni **asosiy komponentlar (principal components, PCs)** deb nomlangan yangi o'zgaruvchilar to'plamiga aylantirish lozim.

Asosiy komponentlar o'zaro bog'liq emas va ularning xarakterli qiymatlari asosida tartibga solinishi mumkin. Shuning uchun barcha asl o'zgaruvchilarda mavjud bo'lgan o'zgarishlarning ko'p qismini saqlab qolgan holda birinchi navbatda bir nechta asosiy komponentlarni tanlash mumkin.

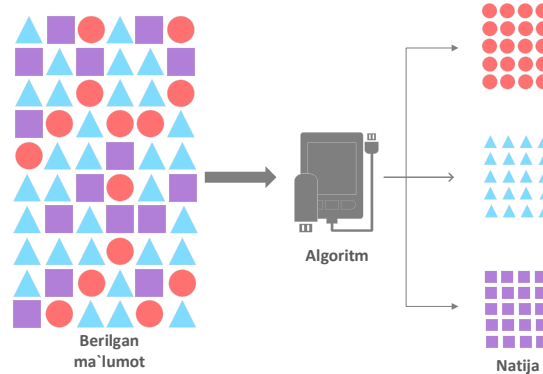
3-rasm. Asosiy komponentlar tahlili jarayoni

3-rasmdagi ranglar ma'lumotlar to'plamidagi maqsadli o'zgaruvchilar / guruhlar / klasterlar teglarini, koordinata o'qlari esa PCA usuli yordamida olingan dastlabki ikkita asosiy komponentni ifodalaydi.

Ma'lumotlarni klasterlashtirish. **Ma'lumotlarni klasterlash** – bu ma'lumotlar to'plamida kichik guruhlarini aniqlash yoki klasterlash uchun nazoratsiz mashinani o'rganish usuli (4-rasm) [9,10].

Klasterlashning asosiy g'oyasi quyidagicha: Ma'lumotlar to'plamidagi kuzatuvlarni turli xil guruhlariga

bo'lish orqali har bir guruh ichidagi kuzatuvlar bir-biriga juda o'xshash va turli guruhlardagi kuzatuvlar bir-biridan mutlaqo farq qilishi lozim. Kuzatishlar o'rtasidagi o'xshashlikni aniqlash uchun mos mezonlarni tanlash kerak. Bugungi kunda klaster tahlili uchun ko'plab usullar ishlab chiqilgan.

4-rasm. Asosiy komponentlar tahlili jarayoni

Tematik modellashtirish, klasterlash va PCA. Yuqoridagi uchta algoritim, *tematik modellashtirish, klasterlash va PCA* nazoratsiz mashinali o'qitish usuli bo'lib, ma'lumotlar to'plamini oz sonli xulosalar bilan soddalashtirish uchun ishlatiladi. Ushbu usullarning asosiy farqi ulardan qanday foydalanishda:

LDA (tematik modellashtirish) va PCA usullari o'lchamlarni kamaytirish uchun ishlatilishi mumkin, ammo LDA matn nuqtai nazaridan yaxshiroq aniqlik va tushuntirishni ta'minlaydi.

PCA usuli dispersiyaning bir qismini tushuntiradigan kuzatuvlarning past o'lchamli tasvirini topishga intiladi. Chiqish parametrlari bir-biriga bog'liq emasligi sababli, ularni klasterlash uchun kirish parametrlari sifatida foydalanish mumkin.

Klasterlash klasterlar orasidagi masofani maksimal darajada oshirish orqali kuzatishlar orasidagi kichik guruhlarini topishga asoslangan (klasterlar oldindan ma'lum emas)

Manfiy bo'lmagan matritsalarini faktorizatsiya qilish (Non-Negative Matrix Factorization, NMF) usuli

NMF – bu matritsani ikkita matritsaga ajratish usuli bo'lib, uchta matritsada ham manfiy elementlar mavjud emas [8,11]. NMF usuli asosan *tavsiya tizimlari, signallarni qayta ishlash va bioinformatika* sohalorida qo'llaniladi. NMF usulidagi asosiy g'oya dastlabki kirish matritsasi ikki (odatda) matritsalar (masalan, foydalanuvchilar va filmlar) o'rtasidagi o'zaro ta'sirlardan iborat bo'lgan yashirin xususiyatlar to'plamidan iborat bo'lib, assotsiatsiyalar kirish matritsasi o'g'irliklardir. Manfiy bo'lmagan matritsa faktorizatsiya usulining afzalligi shundaki, biz qanday o'zaro ta'sirlar sodir bo'lishi mumkinligini aniqlashimiz yoki ularni tartiblashimiz.

Yashirin Dirixle taqsimoti (Latent Dirichlet Allocation, LDA) usuli. NLPda LDA usuli yordamida tematik modellashtirish hujjatlardagi so'zlar asosida mumkin bo'lgan mavzularni aniqlash orqali matnli hujjatlar to'plamida **yashirin (latent)** mavzularni aniqlashga imkon beradi [12,13]. Yashirin Dirixle taqsimoti usulida har bir matn hujjat va korpusdagi *har bir so'z, har bir mavzu va so'zlar* o'rtasidagi munosabatlar yashirin o'zgaruvchilar yordamida modellashtiriladi.

Korpusdagi har bir hujjat yashirin o'zgaruvchilar (mavzular) bo'yicha **Dirixle taqsimoti** yordamida taqdim etiladi va har bir mavzu barcha hujjatlardagi barcha so'zlar bo'yicha boshqa Dirixle taqsimoti orqali hisoblanadi. LDA usulining umumiy modeli Dirixle taqsimotlarida o'qitilgan generativ ehtimollik modeliga ega **Bayes tizimiga** asoslangan. Bayes taxmini bilan so'zlarga shartli ehtimolliklarni qo'llash orqali kuzatilgan ma'lumotlar (so'zlar) asosida mavzularni modellashtirish mumkin.

LDA usuli yordamida tematik modellashtirishni amalga oshirish. NLPda tematik modellashtirishni amalga oshirish uchun LDA usulida foydalanilganda, biz kirish matritsasi sifatida so'zlar to'plamini olamiz, chunki bu

ehtimollik modeli hisoblanadi. Keyingi qadamda LDA algoritmi matritsani ikkita kichik matritsaga ajratadi:

hujjatdan mavzu matritsasi;

so'zdan mavzu matritsasi.

Ushbu ikkita matritsa shunday optimallashtirilganki, ular bir-biriga ko'paytirilganda so'z matritsasini eng kam **xatolik (lowest error)** bilan hosil qilinadi.

Yashirin semantik taqsimlash (Latent Semantic Allocation, LSA). **Yashirin semantik taqsimlash** – NLPda tematik modellashtirish, shuningdek, taqsimlash semantikasi tushunchasidan foydalanadigan o'lchamlarni qisqartirish usuli bo'lib, ushbu usulda ma'nosi o'xshash so'zlar birgalikda uchraydi [14,15].

LSA usuli vositasida hujjat ma'lumotlaridagi yashirin tushunchalarni har bir hujjatdagi so'zlarni *termin hujjat matritsasi (term document matrix, matnning vektor tasviri)* sifatida ifodalanadi. Shuningdek, LSA usuli vositasida IDF matritsasini shakllantirish va keyingi qadamda uni *singular qiymat dekompozitsiyasi (Singular Value Decomposition)* dan foydalangan holda alohida *hujjat-mavzu matritsasi (document-topic matrix)* va *mavzu-termin matritsasi (topic-term matrix)*ga ajratiladi [14]. Shunday qilib, LSA usulida hujjatlar va terminlar o'zlarining past darajali vektor ko'rinishlariga ajratiladi. Shuning uchun *hujjat-hujjat (document-document), hujjat-termin (document-term), termin-termin (term-term)*ning o'xshashligi yoki semantik munosabatlari yashirin semantik o'lchovlar yordamida hisoblanishi mumkin.

Xususan, **P(D,W)** modelida, har qanday **d** hujjat va **w** so'zi uchun **P(d,w)** hujjat-termin matritsasi yozuvga mos keladi. Har bir hujjat bir nechta mavzularning kombinatsiyasi va har bir mavzu so'zlar to'plami bo'lgan mavzu modellari bilan solishtirganda, LSA ushbu taxmin(bashorat)larga ehtimollik elementini qo'shadi:

d hujjati berilgan bo'lsa, **z** mavzusi ushbu hujjatda **P(z|d)** ehtimoli bilan mavjud.

z mavzusi berilgan bo'lsa, **w** so'zi **z** dan **P(w|z)** ehtimoligi bilan olingan.

lda2vec chuqur o'rganish modeli

lda2vec –NLPda tematik modellashtirish algoritmi bo'lib, word2vec modelining **skip-gram** arxitekturasini Dirixle optimallashtirilgan siyrak mavzu terminlari bilan aralashtirish orqali *so'zlar va hujjatlarga mos tasvirlar yaratadi*. Lda2vec modeli asosida kontekstli so'zlarni bashorat qilish uchun vektor so'zini to'g'ridan-to'g'ri ishlatish o'rni, biz bashorat qilish uchun **kontekst vektoridan** foydalanamiz. Kontekst vektorini so'z vektorlari va hujjat vektorlarining yig'indisi sifatida yaratiladi.

tBERT usuli. Bert – mavzularni BERT kabi oldindan tayyorlangan kontekstual tasvirlar bilan birlashtirgan NLPda tematik modellashtirish uchun yana bir mavzuni modellashtirish modelidir. LDA kabi tipik tematik modellashtirish usuli va Bert Base modellarini birlashtirish tabiiy tilidagi ma'lumotlar to'plamlariga neyron tarmoqlari bo'yicha samarali ishlashni yaxshilaydi.

Tematik modellar, shuningdek, *tavsiya qiluvchi tizimlar, chatbotlar, qidiruv va virtual yordamchilar* kabi yangi NLP ilovalarida, *qidiruv tizimlarini so'rovlarni kengaytirish, mijozlarga xizmat ko'rsatish va fikr-mulohazalarni ko'rib chiqish* kabi NLP vazidalarida qo'llaniladi.

Xulosa. Til korpusi matnlarini tahlil qilishda o'Ichov, *xususiyatlar* soni juda katta bo'lgan modellarni o'qitishni qiyinlashtiradi va modellarning samaradorligini pasaytiradi. mashinali o'qitish Nazoratsiz vazifalarida qo'llaniladigan tematik modellashtirish teglash sifatida ko'rib chiqiladi va

birinchi navbatda, til korpusidan zarur ma'lumotlarni olish uchun ishlatiladi, hamda so'rovlarning bajarilish samaradorligining oshishiga yordam beradi. Tematik modellashtirish qidiruv tizimlarida mavzular bo'yicha foydalanuvchi qiziqishlarini xaritalashda keng qo'llaniladi. Bugungi kunda tematik modellashtirish usullari: *hujjatlarini tasniflash, toifalarga ajratish, umumlashtirish* kabi NLP vazifalarini hal qilishda qo'llanilmoqda. Shuningdek, tematik modellashtirish usullari ijtimoiy tarmoqlardagi foydalanuvchilarning his-tuyg'ularini tahlil qilish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR

1. Gao, Q., Huang, X., Dong, K., Liang, Z., & Wu, J. (2022). Semantic-enhanced topic evolution analysis: a combination of the dynamic topic model and word2vec. *Scientometrics*, 127(3). <https://doi.org/10.1007/s11192-022-04275-z>
2. Zou, X., Zhu, Y., Feng, J., Lu, J., & Li, X. (2019). A novel hierarchical topic model for horizontal topic expansion with observed label information. *IEEE Access*, 7. <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2019.2960468>
3. Korencic, D., Ristov, S., Repar, J., & Snajder, J. (2021). A Topic Coverage Approach to Evaluation of Topic Models. *IEEE Access*, 9. <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2021.3109425>
4. Wallach, H. M., Murray, I., Salakhutdinov, R., & Mimno, D. (2009). Evaluation methods for topic models. *ACM International Conference Proceeding Series*, 382. <https://doi.org/10.1145/1553374.1553515>
5. Chang, J., Boyd-Graber, J., Gerrish, S., Wang, C., & Blei, D. M. (2009). Reading tea leaves: How humans interpret topic models. *Advances in Neural Information Processing Systems 22 - Proceedings of the 2009 Conference*.
6. Waal, A. de, & Barnard, E. (2008). Evaluating topic models with stability. *Annual Symposium of the Pattern Recognition Association of South Africa*.
7. Hou, C. K. J., & Behdinan, K. (2022). Dimensionality Reduction in Surrogate Modeling: A Review of Combined Methods. In *Data Science and Engineering* (Vol. 7, Issue 4). <https://doi.org/10.1007/s41019-022-00193-5>
8. Elov B., Aloyev N., Yuldashev A. SVD va NMF metodlari orqali tematik modellashtirish // *Труды XI Международной конференции «Компьютерная обработка тюркских языков» «TURKLANG 2023»*. Бухара, 20-22 октября 2023 г.
9. Ogunleye, B., Maswera, T., Hirsch, L., Gaudoin, J., & Brunson, T. (2023). Comparison of Topic Modelling Approaches in the Banking Context. *Applied Sciences (Switzerland)*, 13(2). <https://doi.org/10.3390/app13020797>
10. Qiu, J., Wang, H., Lu, J., Zhang, B., & Du, K.-L. (2012). Neural Network Implementations for PCA and Its Extensions. *ISRN Artificial Intelligence*, 2012. <https://doi.org/10.5402/2012/847305>
11. Wang, J., & Zhang, X. L. (2023). Deep NMF topic modeling. *Neurocomputing*, 515. <https://doi.org/10.1016/j.neucom.2022.10.002>
12. Jelodar, H., Wang, Y., Yuan, C., Feng, X., Jiang, X., Li, Y., & Zhao, L. (2019). Latent Dirichlet allocation (LDA) and topic modeling: models, applications, a survey. *Multimedia Tools and Applications*, 78(11). <https://doi.org/10.1007/s11042-018-6894-4>
13. Ramage, D., Hall, D., Nallapati, R., & Manning, C. D. (2009). Labeled LDA: A supervised topic model for credit attribution in multi-labeled corpora. *EMNLP 2009 - Proceedings of the 2009 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing: A Meeting of SIGDAT, a Special Interest Group of ACL, Held in Conjunction with ACL-IJCNLP 2009*.
14. Zhuang, F., Karypis, G., Ning, X., He, Q., & Shi, Z. (2012). Multi-view learning via probabilistic latent semantic analysis. *Information Sciences*, 199. <https://doi.org/10.1016/j.ins.2012.02.058>
15. Hofmann, T. (2001). Unsupervised learning by probabilistic Latent Semantic Analysis. *Machine Learning*, 42(1-2).
16. <https://doi.org/10.1023/A:1007617005950>

Dilshoda YULDASHEVA,
Samarqand davlat universiteti tadqiqotchisi
E-mail: dilshoda.yu@mail.ru

SamDU professori I.Mirzayev taqrizi asosida

E. SAPIR'S CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF LINGUISTIC TYPOLOGY

Annotation

This article describes the brief life and work of the famous scientist, anthropologist Eduard Sapir and his ideas for a new interpretation of language classification. Eduard Sapir is a great researcher of the time. His theories are still very relevant among scientists.

Key words: Language, native American languages, insulating, agglutinative, inflectional, polysynthetic, data, typology, anthropology, language history, approach and etc.

EDUARD SEPIRNING LINGVISTIK TIPOLOGIYAGA QO‘SHGAN HISSASI

Anotatsiya

Ushbu maqolada taniqli olim, antropolog Eduard Sepirning qisqacha hayoti va faoliyati va uning til tasnifining yangicha talqini haqidagi fikrlari bayon etilgan. Eduard Sapir zamonning buyuk tadqiqotchisi. Uning nazariyalari hali ham olimlar orasida juda dolzarbdir.

Kalit so‘zlar: Til, mahalliy Amerika tillari, izolyatsiyalovchi, aglutinativ, flektiv, polisintetik, ma'lumotlar, tipologiya, antropologiya, til tarixi, yondashuv va boshqalar.

ВКЛАД ЭДУАРДА СЕПИРА В ЛИНГВИСТИЧЕСКУЮ ТИПОЛОГИЮ

Аннотация

В статье рассказывается о краткой жизни и деятельности известного ученого, антрополога Эдуарда Сепира и его размышлениях о новой трактовке классификации языков. Эдуард Сепир – великий исследователь современности. Его теории до сих пор очень актуальны среди учёных.

Ключевые слова: Язык, индейские языки, изоляция, агглютинативность, флективность, полисинтетика, данные, типология, антропология, история языка, подход и т. д.

Introduction. Eduard Sapir was born in 1884 in Lauenburg, Germany. In 1889 his family immigrated to USA. Further young Sapir won Pulitzer Prize and had an opportunity to study his bachelor degree at University of Colombia.

Important role on Eduard Sapir for formation of scientific views and methods of work played his acquaintance with Franz Boas (1859-1942) a major linguist and anthropologist, an expert in Indian languages. The first independent field research of Indian languages was conducted by Sapir in 1905-1906 in Washington and Oregon. During this independent research Eduard Sapir was convinced that linguistic theory must be based on data from a wide variety of living languages.

In 1907-1908 Sapir was continuing his field work and became temporary employee at Columbia University. Later he worked in University of Pennsylvania, first as a fellow, then as an instructor. Among the Native American languages that Sapir worked with during these years were: Chinook-Wishram, Takelma, Yana, Paiute. In 1909, he defended his doctoral dissertation at Columbia University on the Takelm language.

In 1910, Sapir received a position Head of the Department of Anthropology at the Geological Inspectorate National Museum in Ottawa and lived and worked in Canada until 1925. Here, along with a significant administrative burden, Sapir continues to actively engage in field research and builds his own linguistic theory. This period dates back to release of his most famous work the monograph “Language”, written in 1920-1921 (Sapir, 1921).

In 1925, Sapir returns to the USA, where he receives an invitation to take a position Associate Professor of

Sociology and Anthropology at the University of Chicago university. In 1927 he became full professor of anthropology and general linguistics and in the same year, together with many of his students and graduate students goes to work at Yale University. During these years, Sapir worked especially hard and productively, constantly expanding the range of his interests.

Eduard Sepir had a great ability to hold the lectures he had the ability to captivate with erudition and hypotheses to any audience.

Literature review. The most famous work of E. Sapir is his book “Language. Introduction to the Study of Speech” remains his most widely read work even nowadays. This book is written in a way that does not necessarily imply professional linguistic training of the reader, but is

Already at the beginning of the book, in the introductory chapter, analyzing the nature and the essence of language, Sapir names two, in his opinion, the most important characteristics of language: universality and diversity of human speeches.

Research methodology. There is not a single people and not a single tribe, says Sapir, that would not have a fully developed language, and the current opinion about poverty inventory of forms and expressive means of primitive languages is myth: “Many primitive languages have a wealth of forms and abundance of expressive means, far superior

formal and expressive capabilities of modern languages civilization” (Sapir, 1993, pp. 41-42). The type of language that characterized by the presence of abstract meanings and their shades, rich terminology and is associated

with written literature, represents only one of the branches of linguistic development.

The real foundation of language for Sapir - the development of a complete phonetic system, specific association of speech elements with meanings and developed apparatus for formal expression of relations the universality of language as a phenomenon and its immense diversity forms of expression of thought in languages lead Sapir to the conclusion that language represents perhaps the most ancient cultural heritage of humanity. The very development of culture becomes possible only when language is formed - an instrument for expressing meaning.

Sapir denies the predetermination of language and speech by instinctive, physiological parameters, asserting the role of "cultural" functions, historical heritage of the team and long-term social development. Considering the relationship between language and thought, Sapir states that in terms of language, thinking can be defined as the highest potential content of speech. In reality, the internal content of speech, its intensity and mental significance varies depending on the communication situation. That is why the boundaries of language and thinking, in the strict sense, do not coincide. Wherein language is not a "label" imposed on a ready-made thought, and an opinion about that one can think and reason without language is an illusion. With figurative thinking, comparison of one image with another is already involves a "silent" flow of words.

Sapir's concept of the nature and functions of language is presented and in his later work - in the article "Language" (Sapir, 1993). Here the universal character of language and the perfection are again emphasized all languages as a means of communication. The provision on symbolic the nature of linguistic elements, starting from the sound level - the level phonemes, and it is argued that it is the ability to represent phenomena reality and experience symbolically made language the core of all human functions - behavioral, psychological, communicative.

The question of classification of languages was also very vital for Eduard Sepir. As we know, the most famous of the typological classifications is the morphological classification of languages. An attempt to group languages according to the morphological structure of words was made at the beginning of the 19th century. The brothers Friedrich and August Schlegel, then August Schleicher and W. Humboldt, F. F. Fortunatov contributed to the development of the morphological classification of languages.

Previous attempts at typological classifications of languages did not satisfy him with their superficial and one-sided approach, so how they were based on one formal feature - morphological technique used by a given language. That is why the following main types of linguistic structure were distinguished:

- Insulating,
- Agglutinative,
- Inflectional
- Polysynthetic.

Typically, the isolating type of languages includes Vietnamese, Burmese, Chinese, Malay, Indonesian, as well as some languages of the peoples of Southeast Asia, Africa, etc. Words in isolating languages do not change; they are characterized by the absence of inflectional forms and, accordingly, form-building affixes, i.e. significant words are not conjugated or inflected.

Words devoid of affixal morphemes are, as it were, isolated from each other as part of a statement, which is why these languages are called isolating. They are pure root. Such languages are also called root and amorphous, i.e. having no form, which does not accurately reflect the essence of the language type. The fact is that lexical meanings are expressed

by significant words, and grammatical meanings are expressed by a combination of function words that act as morphemes. Word order and intonation are used to express different lexical and grammatical meanings.

Isolating languages lack agreement. Words are combined according to meaning, i.e. the main syntactic connection between words is adjacency; word order determines the lexical and grammatical meanings and categories of words. The same word in different positions in a sentence can have different meanings, part-verbal affiliation and can appear in different syntactic functions: the subject always comes before the predicate, the definition - before the word being defined, the direct object - after the verb, etc. For example, in Chinese the combination gao shan means "high mountains", and shan gao means "mountains are high".

The polysynthetic type includes the languages of the American Indians, Koryak, Chukchi, Yukaghir, Nivkh, etc. This type is sometimes called incorporative (Latin *incorporatio* "union, include, join"). Languages of the polysynthetic type are characterized by the incompleteness of the morphological structure of the word, which allows the inclusion of other members in one member of the sentence. A feature of these languages is the presence of peculiar complexes - nominal or verbal. This complex represents a morphological whole, formed by including dependent members into the main, core words.

The agglutinative type of languages is represented by numerous languages of Asia, Africa, and Oceania. Agglutinative languages include Finno-Ugric, Turkic, Tungus-Manchu, Mongolian, Bantu, Japanese, Korean, etc. Agglutination (Latin *agglutinare* "glue", *agglutinatio* "gluing") is most clearly represented in Turkic (Uzbek, Tatar, Kazakh, Turkish, etc.) and Finno-Ugric (Mansi, Komi, etc.) languages. These languages do not have noun stem indicators. The nominative case represents an unformed, pure root.

In inflectional languages, the main grammatical method is affixation, therefore, together with agglutinative languages, they are often called affixative. A feature of inflectional languages is that, in addition to external inflection, they widely use internal inflection. In such languages, syllable boundaries do not usually coincide with morpheme boundaries, and affixes are in most cases ambiguous.

Sapir admits: "As a matter of fact, we know in advance that it is impossible to

establish a limited number of types, taking full account of their all features of those thousands of languages and dialects spoken by humanity. Like all other human institutions, speech too changeable and too elusive to completely obey immutable classification" (Sapir, 1993, pp. 117-118). The most it seems difficult for him to choose a point of view based on which the researcher must construct a classification.

Sapir offers a classification that takes into account several dimensions of language structure and using as a basis four type of linguistic meanings: specific, or root, derivational (modifying these root values), mixed-relational (expressing relationships associated with the meaning of the root, but at the same time and syntactic, going beyond the word) and relational (expressing "purely" syntactic, abstract relationships in proposal). The first and last of these value types are expressed in any language, the third and second can be together and separately be present or absent. Sapir builds his scheme on methods combinations of these meanings, distinguishing two fundamental types: purely relational and mixed-relational languages, within each of which simple and complex subtypes are found. Such classification based on the conceptual-syntactic principle, is supplemented in the classification scheme proposed by Sapir with two other characteristics of languages: according to the morphological

techniques (isolating, agglutinative, fusional, symbolic and their combinations) and by the degree of synthesis (analytical, synthetic and polysynthetic subtypes).

Conclusion. Sapir's view of language, unlike many other theories and linguistic paradigms of the 20th century, balances diachronic and synchronous aspects. Language, according to Sapir, is constantly changing, and changes are individual, spatial and historical measurements. The speech of

each speaker may differ in certain ways features, dialect formations also gravitate towards their own variants.

However, these changes in themselves do not determine the main path diachronic changes, but may themselves be the result of certain trends hidden from superficial observation that can lead to a complete change in the language model. These trends have deep and fundamental reasons, they are rooted in the structural features languages, in their past.

REFERENCES

1. Kibrik A.E. E. Sapir and modern linguistics // Sapir E. Selected works on linguistics and cultural studies. – M., 1993. – P.5-22.
2. Bloomfield L. Language: An introduction. to the study of speech. By Edwar Sapir. –N.Y., 1921. – VII, 258 p. // A Leonard Bloomfield anthology / Ed. by Hockett Ch. –Bloomington; L., 1970. – P. 91 – 94.
3. Darnell R. Edward Sapir: Linguist, anthropologist, humanist. – Berkeley, 1990. –272 p.
4. Edward Sapir: Appraisals of his life and work/ Ed. by Koerner K. – Amsterdam; Philadelphia, 1984. – XXVII, 224 p.
5. Language, culture and personality: Essays in memory of Edward Sapir/ Ed. by Spier L. et al. – Menasha, 1941. – XII, 298 p.
6. Murray S. Edward Sapir // Murray S. Theory groups and the study of language in North America. – Amsterdam; Philadelphia, 1993. – P. 77-111.
7. New perspectives in language, culture and personality: Proc. of Edward Sapir centenary conf./ Ed. by Cowan W., Koerner K. – Amsterdam; Philadelphia, 1986. – XIV, 627 p.
8. Voegelin C.F. Edward Sapir // Portraits of linguists: A biogr. source book for the history of Western linguistics. – Bloomington; L.,1966. – Vol. 2. – P. 489 – 492.
9. Sapir E. Time perspective in the culture of the indigenous population of America:Experience of methodology // Sapir E. Selected works on linguistics and cultural studies. –M., 1993a. – pp. 494 -573.
10. Sapir E. Selected works on linguistics and cultural studies: Trans. from English –M.: Progress, 1993b. – 655 s.
11. Sapir E. Language. – M., 1934. – XX, 223 p.; the same: // Sapir E. Selected worksin linguistics and cultural studies. – M., 1993b. – P. 26-203.

Фароғат ЮЛДАШЕВА,

Старший преподаватель межфак. кафедры русского языка ФУФ НУУз

E-mail: Yuldashevafarogat@mail.ru

Шоира ТЕМИРОВА,

Преподаватель кафедры русского языка СамГУ

На основе рецензии кандидата педагогических наук, доцента М.Ахмедовой

ЭВОЛЮЦИЯ ЯЗЫКА: ИСТОРИЧЕСКИЕ И СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ

Аннотация

Данная статья исследует эволюцию языка, рассматривая как исторические, так и современные тенденции. В ней рассматривается развитие языка со временем, включая влияние культурных, социальных и технологических изменений. Также обсуждается влияние глобализации и цифровой коммуникации на эволюцию языка.

Ключевые слова: Глобализация, язык, идея, эволюция, концепция, религия, интернет, идентичность, коммуникация, социум, фактор, мышление.

LANGUAGE EVOLUTION: HISTORICAL AND MODERN TRENDS

Annotation

This article explores the evolution of language, examining both historical and contemporary trends. It discusses the development of language over time, including the influence of cultural, social, and technological changes. It also examines the impact of globalization and digital communication on the evolution of language.

Key words: Globalization, language, idea, evolution, concept, religion, internet, identity, communication, society, factor, thinking.

TIL EVOLYUTSIYASI: TARIXIY VA ZAMONAVIY TENDENSIYALAR

Annotatsiya

Ushbu maqola tarixiy va zamonaviy tendentsiyalarni ko'rib chiqib, tilning evolyutsiyasini o'rganadi. U tilning vaqt o'tishi bilan rivojlanishini, jumladan, madaniy, ijtimoiy va texnologik o'zgarishlarning ta'sirini o'rganadi. Globallashuv va raqamli aloqaning til evolyutsiyasiga ta'siri ham muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: Globallashuv, til, g'oya, evolyutsiya, tushuncha, din, internet, o'zlik, aloqa, jamiyat, omil, tafakkur.

Введение. Язык является одним из основных средств общения и передачи информации между людьми. Он представляет собой систему звуков, слов, грамматических правил и символов, которые используются для выражения мыслей, чувств, идей и концепций. Важность языка для человечества трудно переоценить, поскольку он является неотъемлемой частью культуры, идентичности и социальной взаимодействия.

Во-первых, язык играет ключевую роль в передаче знаний и опыта от одного поколения к другому. Благодаря языку мы можем сохранять и накапливать знания, передавать историю, традиции, религию, науку и множество других аспектов человеческой культуры. Без языка было бы невозможно сохранить и передать такое богатство знаний и опыта, накопленное человечеством за многие тысячелетия.

Во-вторых, язык служит важным инструментом социальной коммуникации. Он позволяет людям вступать в контакт друг с другом, обмениваться информацией, выражать свои мысли и чувства, устанавливать отношения, сотрудничать и решать проблемы. Благодаря языку формируются общественные структуры, культурные ценности, нормы поведения и моральные установки.

Еще, язык имеет огромное значение для развития интеллекта и мышления человека. Он не только служит средством общения, но и формирует наше способность к абстрактному мышлению, анализу, синтезу и рефлексии. Язык позволяет нам выражать сложные понятия, создавать новые идеи, развивать научные теории и

философские концепции. Без языка невозможно представить себе функционирование общества, передачу знаний и формирование человеческой личности. Итак, язык представляет собой самобытную систему, которая накладывает свой отпечаток на сознание людей, говорящих на нем, формирует их картину мира [1].

Следовательно, вопрос о влиянии глобализации и интернет-коммуникации на эволюцию языка является актуальным в современном мире. Многие известные ученые, как А.А. Зализняк [6], Ю. С. Лурье [7], В. А. Федоров [9], В. А. Уфимцев [12], внесли значительный вклад в изучение эволюции языка, Л. В. Дубина [3] и М. Ю. Сидорова [11]. изучали тенденции развития русского языка в условиях интернет-коммуникации и могут быть использованы в качестве источников.

Язык, как одно из самых важных средств общения и передачи информации, постоянно подвержен изменениям и эволюции. Современные тенденции в эволюции языка отражают влияние глобализации, технологического прогресса и миграционных процессов на развитие языковых систем. Изучение этих тенденций позволяет нам лучше понять, каким образом язык адаптируется к современным условиям и какие изменения происходят в его структуре и функциях.

Одной из основных современных тенденций в эволюции языка является глобализация. Термин «глобализация» широко распространился не так давно, менее 20 лет назад, но обозначаемые им процессы идут уже достаточно давно. Глобализация — это не только

вызов, но и возможность для развития языкового сообщества и укрепления межкультурного понимания.

Одним из ключевых аспектов глобализации в области языка является распространение английского языка как международного средства коммуникации. Английский стал своего рода лингва-франка современного мира, использование которого позволяет людям из разных стран и культур понимать друг друга. Это способствует упрощению международных общений, торговли, научных исследований и культурного обмена. Глобализация оказывает огромное влияние на эволюцию языка, делая его более гибким, открытым и адаптивным к изменяющимся условиям мирового общества[2].

Глобализация в области языков имеет как положительные, так и отрицательные аспекты. Она способствует улучшению коммуникации и обмену идеями, но также может привести к потере языкового и культурного разнообразия. Важно найти баланс между глобализацией и сохранением языкового наследия и культурной идентичности.

Положительные последствия:

1. Улучшение коммуникации: Глобализация языков позволяет людям из разных стран и культур легко общаться и понимать друг друга. Это способствует развитию межкультурного обмена и сотрудничества.

2. Расширение возможностей: Глобализация предоставляет людям больше возможностей для изучения и использования разных языков. Это может помочь им в карьерном росте, путешествиях и общении с людьми из разных стран.

3. Улучшение доступности информации: благодаря глобализации, информация становится более доступной на разных языках. Люди могут получать знания и образование на своем родном языке или на языке, который им более удобен.

Отрицательные последствия:

1. Угроза языковому разнообразию: Глобализация может привести к уменьшению числа говорящих на малоизвестных или меньшинственных языках. Эти языки могут быть вытеснены более распространенными языками, что может привести к потере культурного наследия и идентичности.

2. Доминирование некоторых языков: Глобализация может привести к доминированию некоторых языков, таких как английский, в международных коммуникациях и бизнесе. Это может создать неравенство и ограничить возможности для говорящих на других языках.

3. Потеря языковых навыков: в некоторых случаях, глобализация может привести к потере языковых навыков у носителей языка. Если люди перестают использовать свой родной язык в пользу более распространенного языка, они могут забыть свой родной язык и потерять связь с культурой своих предков.

Сохранение языков важно не только для народов и сообществ, но и для всего человечества. Каждый язык представляет собой уникальный способ восприятия и описания мира и содержит знания и мудрость, которые могут быть ценными для всех[3].

Еще одной важной тенденцией является влияние интернета и цифровых технологий на язык. Одним из ярких проявлений влияния интернета на язык является развитие интернет-сленга. Сокращения, аббревиатуры, эмодзи, мемы - все это стало неотъемлемой частью онлайн-коммуникации. Интернет-сленг отражает быстротечность и динамичность современного мира, позволяя людям выражать свои мысли и эмоции более кратко и эмоционально.

Кроме того, интернет способствует распространению английского языка как международного средства коммуникации. Многие люди изучают английский через онлайн-курсы, общение в социальных сетях или просмотр видео на YouTube. Это приводит к появлению новых форм английского языка, таких как интернет-английский или английский для соцсетей, который отличается от традиционного литературного английского[4].

Также интернет и цифровые технологии способствуют упрощению межкультурного общения и переводу текстов на разные языки. Онлайн-переводчики и приложения для изучения иностранных языков делают коммуникацию более доступной и удобной. Вместе с тем, информационные технологии способствуют созданию новых форм коммуникации, таких как электронная почта, чаты, видеозвонки и т.д., что делает общение более удобным и доступным. Это в свою очередь влияет на развитие языков, поскольку люди начинают использовать новые слова, выражения и сокращения для более быстрой и эффективной передачи информации[5].

Однако, при этом возникают определенные проблемы, такие как недостаточная точность перевода или потеря нюансов оригинального текста.

В целом, интернет и цифровые технологии оказывают значительное влияние на язык, делая его более динамичным, разнообразным и доступным для всех. Важно осознавать эти изменения и адаптироваться к новым формам коммуникации, чтобы успешно функционировать в современном информационном обществе. Также следует отметить влияние миграционных процессов на современную эволюцию языка. Миграционные процессы играют значительную роль в современной эволюции языка, внося изменения и влияя на его развитие. Миграция людей из разных стран и культурных сред сопровождается обменом языковыми знаниями, что приводит к смешению и взаимному влиянию языков.

Одним из основных способов, которым миграция влияет на язык, является явление языкового контакта. Люди, переселяясь из одной страны в другую, сталкиваются с новым языком и начинают его изучать. В результате этого процесса возникают языковые заимствования, когда слова, фразы и грамматические конструкции одного языка переходят в другой. Это приводит к обогащению языкового состава и расширению лингвистических возможностей.

Кроме того, миграционные процессы способствуют формированию новых диалектов и языковых вариантов. Люди, проживая в новой среде, могут изменять произношение, лексику и грамматику своего родного языка под воздействием местных говоров. Это приводит к появлению смешанных языков или криолов, которые сочетают элементы разных языков и отражают мультикультурную среду миграционных общин[6].

Более того, миграция способствует распространению языков через межкультурный обмен. Люди, переселяясь в другие страны, привозят с собой свой язык и культуру, что способствует его сохранению и распространению. Таким образом, миграционные процессы стимулируют интерес к изучению различных языков и способствуют увеличению языкового разнообразия.

В целом, миграционные процессы оказывают значительное влияние на современную эволюцию языка, внося изменения, обогащая его и способствуя формированию новых лингвистических форм. Миграция стимулирует языковой обмен, создает условия для

смешения и влияния различных языковых систем, что в конечном итоге способствует более глубокому пониманию и взаимодействию между разными культурами и народами.

Современные тенденции в эволюции языка связаны с изменением социокультурной среды. Язык отражает изменения в обществе, такие как изменение ценностей, развитие новых профессий и технологий, а также появление новых социальных групп. В результате этого происходит обновление лексикона, появление новых выражений и изменение стилей общения[7].

Эволюция языка представляет собой сложный и уникальный процесс, отражающий историю и культуру различных народов. Изучение исторических тенденций в эволюции языка позволяет нам лучше понять, каким образом язык развивался на протяжении многих тысячелетий, и какие факторы оказывали на него влияние[8].

Одной из основных исторических тенденций в эволюции языка является его диффузия и распространение. С течением времени языки различных народов взаимодействовали друг с другом, обмениваясь словами, грамматическими структурами и фонетическими особенностями. Этот процесс приводил к формированию новых языковых групп, диалектов и языковых семейств. Например, современные европейские языки имеют общие корни в индоевропейском языке, который распространился по всему континенту благодаря миграциям и культурному обмену.

Еще одной важной тенденцией в эволюции языка является его структурная изменчивость. Языки постоянно изменяются под воздействием социокультурных факторов, контактов с другими языками, технологического прогресса и многих других факторов. Эти изменения могут касаться фонетических особенностей, грамматических конструкций, лексического состава и семантических значений слов. Например, современный английский язык имеет мало общего с его древнегерманскими предками, поскольку он претерпел значительные изменения за последние тысячелетия. [9]

Наконец, одной из ключевых тенденций в эволюции языка является его влияние на социокультурные процессы. Язык играет огромную роль в социокультурных процессах, поскольку он является основным инструментом общения и передачи

информации между людьми. Влияние языка на социокультурные процессы проявляется в различных аспектах нашей жизни.

Во-первых, язык отражает культурные ценности и традиции общества. Каждый язык содержит в себе уникальные особенности, которые отражают специфику менталитета и образа жизни людей, говорящих на этом языке. Например, некоторые языки имеют различные формы вежливости и уважения, что отражает особенности социокультурных норм и ценностей данного общества.

Во-вторых, язык формирует наше мышление и восприятие окружающего мира. Каждый язык имеет свою грамматическую структуру и лексический состав, что влияет на способ формулирования мыслей и идей. Например, некоторые языки имеют различные способы выражения времени или отношения к пространству, что может повлиять на понимание и интерпретацию информации.

Вместе с тем, язык является средством сохранения и передачи культурного наследия. Через него передаются исторические события, литературные произведения, обычаи и традиции. Сохранение родного языка и культурного наследия является важным фактором для поддержания культурной идентичности общества. [10]

Итак, можно сделать вывод о том, что язык оказывает значительное влияние на социокультурные процессы. Он не только отражает культурные особенности общества, но и формирует наше мышление и способ восприятия мира. Поэтому важно сохранять и развивать языковое разнообразие, чтобы обогатить культурное наследие человечества.

В заключение, эволюция языка — это непрерывный процесс, который отражает изменения в обществе, культуре и технологии. Исторические и современные тенденции показывают, что язык постоянно приспосабливается к новым условиям и потребностям, а также влияет на формирование нашего мышления и восприятия мира. С развитием интернета и мобильных технологий, языковая эволюция стала еще более динамичной, что приводит к появлению новых слов, выражений и грамматических конструкций. Однако, несмотря на все изменения, язык остается основным средством общения и передачи информации, и его эволюция продолжится и в будущем, отражая изменения в обществе и культуре.

ЛИТЕРАТУРА

1. Зиямухамедова Ш., Адилбекова Ж., влияние языка на сознание, культуру и мировоззрение. Academic research in educational sciences. Электронный журнал., - М.: 2022.
2. Алпатов В. М., Глобализация и развитие языков. Язык в глобальном контексте. Электронный журнал., - М.: 2018.
3. Трофимович, Т. Г., Жданович, Н. В., Историческая грамматика русского языка: Практикум / – Минск: БГПУ, 2008. – 189 с.
4. Белякова Л.Ф. Исторические акценты, современные тенденции и русский язык в международном образовании. М., 2021. 2(3):176-184.
5. Баландина Л.А., Ганина Е.В. Лингвистические аспекты глобализации. Гуманитарные науки. Вестник Финансового университета. 2016; 6(3):73-84.
6. Исмаилова М., Историческое развитие языков и взаимосвязь процессов интеграции и дифференциации на современных этапах. Бюллетень науки и практики., М., 2018. — № 44 (286). — С. 357-359.
7. Солганик Г.Я., Современная языковая ситуация и тенденции развития русского литературного языка., ВЕСТН. МОСК. УН-ТА. СЕР. 10. ЖУРНАЛИСТИКА. 2010. № 5
8. Атаджанова, Х. А. Факторы, влияющие на развитие языка. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2021. — № 49 (391). — С. 457-459
9. Глобализация и языки мира: как меняется наше общение в современном мире. Научные Статьи. Ру / Источник: [Электронный ресурс]- URL
10. <https://nauchniestati.ru/spravka/globalizacziya-i-perspektivy-razvitiya-yazykov-mira/>
11. Источник: [Электронный ресурс]-<https://nauchniestati.ru/spravka/globalizacziya-i-perspektivy-razvitiya-yazykov-mira/>

UDK: 415.6=943.75(021)

Nilufar YULDOSHEVA,
Qarshi davlat universiteti dotsenti, f.f.d (DSc)
E-mail: nilu.75@mail.ru

O'zMU professori, f.f.d. R.Sayfullayeva taqrizi asosida

ABOUT THE INFLUENCE OF ETHNOCULTURAL FACTORS ON THE IMPLEMENTATION OF SPEECH PATTERNS

Annotation

This article examines the fact that pragmatic factors, in particular the ethnocultural factor, are also active in the speech implementation of sentence models, influence the semantics of the sentence and are complicated by the situational factor.

Key words: Pragmatics, discourse, speech act, speech situation, linguistic identity, ethnocultural factor, linguistic factor, non-linguistic factor.

О ВЛИЯНИИ ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ ФАКТОРОВ НА РЕАЛИЗАЦИЮ РЕЧЕВЫХ МОДЕЛЕЙ

Аннотация

В данной статье рассматривается тот факт, что прагматические факторы, в частности этнокультурный фактор, также активны в речевой реализации моделей предложения, влияют на семантику предложения и осложняются ситуативным фактором.

Ключевые слова: Прагматика, дискурс, речевой акт, речевая ситуация, языковое единство, этнокультурный фактор, языковой фактор, нелингвистический фактор.

GAP QOLIPLARI VOQELANISHIDA ETNOMADANIY OMILLAR TA'SIRI XUSUSIDA

Аннотация

Mazkur maqolada gap qoliplarining nutqiy voqelanishida pragmatik omillar, xususan, etnomadaniy omilning ham faollik ko'rsatishi hamda gap semantikasiga ta'sir etib, vaziyat omili bilan murakkablashishi haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: Pragmatika, diskurs, nutqiy akt, nutqiy vaziyat, lisoniy birlik, etnomadaniy omil, lisoniy omil, nolisoniy omil.

Kirish. Bugungi kunda til hodisalarini lingvomadaniy fenomen sifatida tadqiq etish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Zamonaviy lison tadqiqi paradigmaları hisoblangan antropologik va antropotsentrik yo'nalishlarining markazida inson turar ekan, tilni uning egasi bilan o'rganish, ilmiy paradigmatga "til egasi" kategoriyasining kiritilishi tilshunoslikda shaxs, lisoniy ong, tafakkur, faoliyat, mentallik, madaniyat kabi tushunchalarning yanada faollashishini taqozo etadi[11].

Xalqaro savdo-sotiq ishlari, iqtisodiy, ijtimoiy, ma'naviy-ma'rifiy va madaniy aloqalarning tobora rivojlanishi milliy til, umumiy til, xalqaro til, xalqaro sun'iy tillar, xalqaro va millatlararo tillar, til va madaniyat, ularning o'zaro ta'siri kabi qator masalalarni dolzarblashtirdi.

Dunyodagi har bir xalqning, millatning o'ziga xos turmush tarzi, urf-odatlarini o'zida mujassamlashtirgan madaniyati va so'zlashish tili mavjud. Har bir millatning milliy madaniyati uning milliy tilida namoyon bo'ladi. Ma'lumki, insonlar orasidagi munosabatlar til birliklari asosida yuzaga chiqadi, nutqiy muloqot jarayonida o'z aksini topadi.

Natijada, XX asr oxirlariga kelib, til va madaniyat muammosi masalasini o'rganishni maqsad qilgan tilshunoslikning yangi sohasi lingvokulturologiya jadal rivojlandi.

"Lingvokulturologiya — madaniyatshunoslik va tilshunoslik fanlari o'rtasida yuzaga kelgan umumlashma fan bo'lib, til va madaniyatning o'zaro ta'siri va bog'liqligi, bu bog'liqlikning shakllanishi hamda yaxlit bir sistema sifatida til va tildan tashqari (madaniyat)da aks etishi kabi hodisalarni o'rganish bilan shug'ullanadi.

Lingvokulturologiya o'rganish obyektiga ko'ra madaniyatshunoslik va tilshunoslik fanlariga bir muncha

yaqin, biroq mazmun-mohiyati, o'rganish obyektiga bo'lgan yondashuviga ko'ra farqli deb aytilish mumkin. Uning chegaralanuvchi maqomi shundan iboratki, u xalq madaniyatining tilda namoyon bo'lishi hamda ifodalanishi, til mentaliteti, milliyliigi, til ruhiyati bilan bog'liq ravishda nutqiy muloqotni tashkil etishdagi milliy-madaniy spetsifik qoidalarni o'rganadi hamda millatning tilda aks etgan o'ziga xos milliy til xususiyatlarini aniqlash hodisalarini tadqiq etish bilan shug'ullanadi[7].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. "Bugungi kunda matn tahlilida tadqiqotchilar grammatika, semantika, kognitologiya, psixolingvistika, lingvokulturologiya kabi qator yo'nalishlar qo'lga kiritgan yutuqlarga tayanib ish ko'rmoqdalar. Bundan maqsad nutq yaratuvchi va uni idrok etuvchi shaxs omilining lisoniy faoliyatda qanday o'rin tutishini aniqlash bo'lsa, ikkinchi tomondan, matnning semantik, lingvokulturologik xususiyatlarini yanada chuqurroq o'rganishdir.

Til va madaniyatning bog'liqligi, madaniyatning tilda aks etish muammosi bilan bog'liq masalalarning metodologik asosi yaqin yillardangina boshlandi. Ularning asosi sifatida V.V.Vorobyov, V.M.Shaklein, V.N.Teliya, V.A.Maslovalarning ishlari xizmat qiladi"[10].

Lingvokulturologiya sohasiga XIX asrda V.Fon Gumboldt o'zining "Tilning tuzilishi va insoniyat ma'naviy rivojiga ta'siri" kitobi bilan tamal toshini qo'ygan bo'lib, til va millat xususiyatlarining munosabatlarini haqida qayd etgan edi. Ayniqsa, uning "turli tillar, o'z xususiyatlari, fikrlash va histuyg'uga ta'siriga ko'ra amalda turlicha dunyoqarashni ifodalaydi", "tilning o'ziga xos xususiyatlari millatning o'zligiga ta'sir qiladi, shuning uchun tilni chuqur o'rganish, tarix va falsafa insonning ichki dunyosi bilan bog'lab tushuntiradigan barcha narsani qamrab olishi kerak"[5] kabi

fikrlari keng tarqalgan. Shu tariqa, olim tilning turli shakllarida turlicha hissiyot va tafakkur uslublarini ko'radi. Demak, tilda madaniy o'ziga xoslik aks etib turadi, degan xulosaga keladi.

O'zbek tilshunoslik ilmda ham bu yo'nalishda qator ishlar olib borilmoqda. Xususan, o'zbek tilshunosligida lingvokulturologiyaning ilmiy asoslanishi, madaniyatning tilda aks etishi kabi qator masalalarga qaratilgan dastlabki ishlar sifatida A.Nurmonovning "O'zbek tilida lingvokulturologik yo'nalish", N.Mahmudovning "Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab", "O'xshatishlar – obrazli tafakkur mahsuli", N.Sayidrahimovanning "Lingvokulturologiyaning ilmiy asoslanishiga doir ayrim mulohazalar", "Lingvokulturologiyaning komponentlari" nomli maqolalarini, D.Xudoyberganovanning "Matnning antroposentrik tadqiqi" mavzusidagi monografiyasi, "O'zbek tili o'xshatishlarining izohli lug'ati"ni belgilash mumkin. Keyingi yillarda lingvokulturologiyaga bag'ishlangan ishlar ko'paydi. Jumladan, N.D.Arutyunovanning "Til va inson olami" tadqiqoti turli davrlar va turli xalqlar madaniyatiga tegishli universal terminlarni o'rganishga bag'ishlangan (1999). V.N.Teliya va uning maktabi vakillari esa iboralarni o'rgandi, bundan maqsad esa ularning milliy-madaniy ko'chma ma'nolarini tavsiflash va mentalitetning xarakterlovchi qirralarini ochib berishdir.

Ma'lumki, madaniyat tushunchalar sistemasi, muayyan xalqning hayot obrazi, milliy xarakter, milliy mentalitet sifatida keng etnografik mazmun kasb etadi. N.S.Trubetskoyning yozishicha, "...madaniy konnotatsiyalarsiz biror so'z bo'lishi mumkin emas, ya'ni qiyosda, solishtirishda qandaydir umumiy qismlar bo'lishi shart"[4].

Tadqiqot metodologiyasi. Til va madaniyatning ana shunday o'zaro yaqinligi va aloqadorligi ularni yagona metodologik asosda o'rganish imkonini berdi. "Ya'ni: til va madaniyat inson va xalqning dunyoqarashini aks ettiruvchi tafakkur shaklidir;

til va madaniyat o'zaro dialogda mavjud: nutq subyekti va uning adresati hamma vaqt madaniyat subyekti sanaladi (etiket shakllari: salomlashish, urf-odat bilan bog'liq rasm-rusum va hokazolar);

har ikkala fenomen individual yoki umumiy mavjudlik shakliga ega, ya'ni til va madaniyat subyekti – hamma vaqt individual yoki ijtimoiy, to'g'rirog'i, shaxs yoki jamiyat sanaladi;

til va madaniyat uchun umumiy belgi bu meyorilikdir;

tarixiylik – "til va madaniyat" uchun ("dinamika" (o'zgaruvchanlik) yoki "statika" (turg'unlik)) eng asosiy xususiyat sanaladi;

madaniyat xalqning o'ziga xos tarixiy xotirasidir. Til esa o'zining kumulyativ (to'ldiruvchanlik) xususiyatiga ko'ra o'zida jamiyatning o'tmish xotirasini saqlaydi va to'ldirib boradi"[7].

Tahlil va natijalar. B.L.Uorf o'zining "Xatti-harakat – tafakkur meyorining tilga munosabati" deb nomlangan ishida til va madaniyat o'zaro bog'liqlikda, doimo bir-birining ta'siri natijasida rivojlangan, deb belgilaydi[8]. Biroq shuni ta'kidlash joizki, madaniy kompetensiya hech qachon til kompetensiyasiga muvofiq kelmaydi, ya'ni til kompetensiyasining madaniy kompetensiyaga o'tishi til birliklarining madaniy kod kategoriyasi interpretatsiyasiga asoslanadi. Bunday ko'rinishdagi interpretatsiyani egallash "til-madaniyat kompetensiyasi" demakdir.

Olamning bunday ikki – konseptual va til modelining bog'liqligini belgilagan Y.S.Stepanov ularning o'zaro bog'liqligida til modelini madaniyatning o'rganish predmetiga va, aksincha, madaniyatning modelini tipning o'rganish predmetiga o'tkazib yuborish mumkin emas"ligini

ta'kidlaydi". Lingvokulturologiyaning vazifasi shundan iboratki, u til birliklarining madaniy mazmunini o'zga til elementlari (frazeologizmlar yoki boshqa ekstralingvistik til birliklari) va madaniyatning tanish simvolik "kodlari" bilan solishtiradi, tahlil qiladi hamda madaniy mazmun-mohiyatini aniqlaydi.

"Madaniy bilim" – muayyan tilda gaplashuvchilar til-madaniyat kompetensiyasining asosiy qismi sanaladi. Bu o'rinda, lingvokulturologiyaning taraqqiyotga va madaniyatga munosabati masalasiga oydinlik kiritish talab qilinadi. Lingvokulturologiya uchun taraqqiyotga nisbatan madaniyatdagi o'sish-o'zgarishlar bilan bog'liq hodisalar muhim, chunki taraqqiyot moddiy-material, madaniyat esa ramziy. Mif, urf-odatlar, udum, rasm-rusumlar madaniyatga tegishli bo'lishi bilan birga, ular xalq qundalik turmushi, rasm-rusum, urf-odatlar va til birliklari ifodalarida o'z aksini topadi. Shu sababli ularga xos til birliklari lingvokulturologiyaning o'rganish obyektini sirasiga kiradi.

"Til va madaniyat" muammosining o'rganilishida bir qancha yondashuvlarni belgilash mumkin: birinchi yondashuv faylasuf olimlar (S.A.Atanovskiy, G.A.Brutyan, E.S.Markaryan)lar tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, unda madaniyatning tilga bir tomonlama ta'siridan borliqning o'zgarishi natijasida milliy-madaniy stereotip va tilda o'zgarish yuz beradi, degan g'oya yotadi"[6].

Ikkinchi yondashuvda esa bu ta'sirning aks tomoni, ya'ni hozirgi kungacha ochiq qolib kelayotgan va munozarali masala - tilning madaniyatga ta'siri masalasini o'rganish maqsad qilinadi. Tilni ruhiy quvvat sifatida tushunish bu yondashuvning asosiy g'oyasi sanaladi. Tilni ruhiy quvvat sifatida (V.Gumboldt, A.A.Potebnya) tushunish asosida Sepir-Uorfning aloqadorlik gipotezasi, ya'ni har bir xalq borliqni o'z ona tilisi orqali ko'radi, his etadi, his etganini belgilaydi, degan g'oya yotadi. Bu goya keyinchalik, I.L.Vaysgerberning tilni "o'tkinchi dunyo", ya'ni "borliqni anglash", muayyan "mavjudlik va tafakkur" sifatida qaraluvchi g'oyalarda ilgari surilgan. Uning bu gipotezasi ko'pchilik olimlar tomonidan inkor etilgan bo'lsa-da, biroq ular boshqa usullar bilan tushuntirilishi murakkab bo'lgan hodisalarni anglashga yordam berdi. Xususan, N.I.Tolstoyning etnolingvistik maktabi vakillarining ishlari, Y.Barminskiy va izdoshlarining lingvointropologik yo'nalishdagi ishlari buning isbotidir.

Uchinchi yondashuv to'g'ridan-to'g'ri til va madaniyatning o'zaro ta'siri va aloqadorligi g'oyalari asoslanadi. Til milliy mentalitetning spetsifik qirralarini o'zida namoyon etadi. Boshqa tomondan, "madaniyat tilda" joylashgan, ya'ni u matnda to'raligicha o'z ifodasini topadi.

Etnolingvistik yo'nalish namoyondalarining bu muammoni ikki tomondan o'rganishlari ahamiyatli:

1) etnik hududlarni til bo'yicha ko'rib chiqish (R.A.Akeyeva, V.V.Ivanov, T.V.Gamkrelidze)[6]; 2) etnosning moddiy hamda ma'naviy madaniyatni muayyan til bo'yicha o'rganish (V.Ivanova, V.N.Toporova, T.V.Sivyan, N.I.Tolstoy va boshqalarning ishlarida)[2].

Lingvokulturologiyaning sinxron yo'nalishi esa etnolingvistikaning til va madaniyatning o'zaro sinxron munosabatini o'rganish va tavsiflash bilan bog'liq. Lingvokulturologiya predmetining bu tarzda tushunilishi haqidagi g'oyalar A.A.Potebnya, M.M.Pokrovskiy, V.V.Vinogradaov, D.S.Lixachev, N.I.Tolstoy, Y.N.Lotmanlarning milliy madaniyat spetsifikasining til ifoda birliklarida o'z ifodasini topishi haqidagi g'oyalari bilan rivojlanib bordi[8,46]. Bu o'rinda, agar tarixiy frazeologiya etnolingvistikaga bog'liq bo'lsa, u holda zamonaviy frazeologik sistema, "avvalo jonli kommunikativ jarayonlar va ularda qo'llanuvchi til ifodalarining xalq mentaliteti bilan bog'liqligini o'zida to'raligicha namoyon etadi. Shuningdek, madaniy konnotatsiya tushunchasi lingvokulturologiya uchun asos sanaladi, chunki frazeologik birliklar ma'noning

denotativ yoki obrazli motivatsiyalashgan aspektini madaniyat kategoriyalarida bevosita aks ettiruvchi vositalar sanaladi. Shu nuktai nazardan tildagi mavjud frazeologik birliklar til va madaniyat muvofiqligini yaqqol o'zida namoyon eta oladi. Chunki obrazli asos frazeologik birliklarning madaniy spetsifikasini tashkil qiladi. Masalan, rus tilida -Играть под чью небудь дудку; o'zbek tilida — Nog'orasiga o'ynamoq kabi iboralardagi дудка – rus xalqi milliy madaniyati bilan bog'liq musiqa predmeti nomini ifodalasa, nog'ora o'zbek musiqa san'atiga xos asbob sanaladi. Shuningdek, bunday xususiyatni rus va o'zbek tillaridagi: вот тебе, бабушка, и Юрьев день /xudo yorlaqagan kun; к ишпочному разбору /do'ppisi tor kelmoq; медвежья услуга / eshakning yuki halol kabi birikmalarda ham yaqqol ko'rish mumkin.

Nutqiy muloqot jarayonida yangi muloqot vazifasini bajaradigan unsurlar mavjud bo'lib, ularni diskurs markeri tushunchasi bilan yuritiladi. "Bular muloqotdagi har bir unurni bir qolipga tushirib, so'zlovchining muloqot maqsadi, vazifasi, histuyg'ularini ifodalashda yordam beradi. Diskurs markerlari dialogik muloqotning erkin olib borilishida muhim ahamiyatga egadir"[9]. Ular etnomadaniy omil sifatida matnlarda, og'zaki nutqda o'z aksini topadi. Bunga, frazemalar, shevaga xos so'zlar va shakllar, maqollar kiradi. Masalan, "shevaga mansublikni ta'kidlashda shunga mos buyruq shaklidan foydalaniladi: "–Bo'ldi, bas, ovozlaringni chiqarmay tek o'tirlaring. – Uyda hech kim yo'q, – dedi xavotirli ovozda" (Tohir Malik. Talvasa). "– Men senga hisob bermayman! – Sabohat keskin tarzda shunday deb xona o'rtasiga qaytdi-da, G'ayratga qaradi: – Buni ko'rmasligi kerak. Jim o'tirlaring" (Tohir Malik. Talvasa). Mazkur misollarda keltirilgan buyruq maylidagi fe'llarda –lar affiksi dialektallikni bildiruvchi diskurs markeri hisoblanadi. Adabiy tilda "o'tir-ing-lar" tarzida shakllanishi kerak bo'lgan kesim Toshkent shevasiga ko'ra "o'tir-lar-ing" tarzida shakllangan bo'lib, qat'iy buyruqni ifodalashga xizmat qilgan"[2].

Bugungi kunda ona tili, o'zga tillarga hurmat muammosi bilan birga davlat tili madaniyatini yuksaltirish asosiy vazifadan bo'lsa, iste'molga kirayotgan davlat tili madaniyati tushunchasi esa axloqiy, ma'naviy kategoriyadan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Bu esa tilning milliy tabiati yaqqol aks etadigan grammatik qonuniyatlarni ana shu metodologik asoslarga tayangan holda chuqur tahlil qilish, muammoga til va tafakkur, til va ma'naviyat, til va madaniyat mushtarakligidan kelib chiqqan holda munosabatda bo'lishni taqozo qiladi.

Millatning "men"i uning tilida yaqqol namoyon bo'ladi va uning ontologik belgisi sifatida amal qiladi. Bu tilning grammatik qurilishida, ayniqsa, ravshanroq ko'zga tashlanadi.

So'zlararo bog'lanish munosabatlari, bog'lovchi omillarning kombinator xususiyatlari va tarkibi, milliy tafakkur tarziga mos ravishda gap qurilishining o'ziga xos tarzda bo'lishi, gap qurilishi qoliplarining milliy spetsifik xususiyatlari bu hodisalarning har birini milliy ruhiyat va ong, tafakkur tarzi tushunchasidan kelib chiqqan holda va u bilan dialektik aloqadorlikda o'rganishni talab qiladi. Bu esa har grammatik hodisani qaysi metodologik tayanch va tadqiq usullari asosida tekshirish muammosi bilan yanada murakkablashadi.

O'zbek tilshunosligining milliy bosqichida aniqlangan gapning eng kichik lisoniy-sintaktik qolipi [WPM] turkiy tillarning, jumladan, o'zbek tilining bevosita ichki

qonuniyatlari asosida aniqlangan sintaktik qurilmalar umumiylikidir. Mazkur chizma o'zbek milliy grammatikasining mohiyati mujassam etgan ilmiy lingvokultrema sanaladi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Sabab SGLSQning nutqiy reallashuvida, nutq vaziyati bilan bog'liq o'ziga xos milliy tafakkurni aks ettiradigan jumlarlar guvohi bo'lamizki, biz bunday turdagi gaplarni oldinga bo'limlarda keltirganmiz.

"Chunki gapni "ega-kesim" birikmasidan iborat bo'lgan butunlik, "subyekt-predikat" birikmasidan iborat butunlik deb qarash, mohiyatan o'zbek tilining ichki qonuniyatlari asosida ishlab chiqilgan xususiyat bo'lmay, o'zbek tili hodisalariga Hind-Yevropa yoki mantiq qonuniyatlarining tadbiqi natijasidir. Gap kichik qolipini [WPM] sifatida berish gapning zaruriy va majburiy tarkibidan shu kungacha gapning zaruriy bosh bo'laklaridan biri bo'lib kelgan egani tashqariga chiqaraveradi..."[1], – deya ta'kidlaydi M.Abuzalova.

Demak, ayon bo'ladiki, milliy til grammatik tizimi tadqiqida milliy ma'naviyat va milliy til dialektikasi mushtarakligida ma'naviy omillarga tayanib ish ko'rish masalaning bir jihati bo'lsa, lisoniy hodisani qaysi yo'sinda va qaysi tadqiq usullari asosida, tilshunoslikning qaysi oqim va yo'nalishlari tamoyillari, tayanch tushuncha va kategoriyalari vositasida tekshirish ikkinchi jihatini tashkil etadi.

Sodda gap qoliplari voqelanishida etnomadaniy omillarning voqelanishi qatorida nutq bosqichida sodda gap turlarining turli undalmalar, o'ziga xos murojaat shakllari, umuman, murakkablashtiruvchi o'zbekona birliklar, nutqning milliy fatik unsurlarini va boshqalarni misol qilish mumkin. Jumladan,

1. Sizga bir armon bo'lay, zolim begim,
Jayron bo'lay, quvib yeting, qoling, begim.

(Qo'shiqdan.<https://muzlike.net/19233-jasmin-eski-shahar-kumush-nolasi.html>)

Abu Bakr Kalaviy sorbonga qarab dedi:

— Og'a! Kulbamizda bugun albatta mehmon bo'lursiz, obi yovg'onimizni baham ko'rgaymiz... Ikki oy davomida bir mayizni bo'lishib yeb keldik axir...

— Qulluq, endi boshqa safar, Abu Bakr! Bu gal ma'zurimizni kabul etingiz! — Sorbon shundoq dedida, quchog'ini ochib Abu Bakr Kalaviy tomon kela boshladi. (http://ferlibrary.uz/f/muhammad_ali_tanlanagan_asarlar1_zhil_d_sarbadorlar.pdf).

3. "Ha, yurgan dayra, o'tirgan bo'yra, deydilar-ku!" (http://ferlibrary.uz/f/muhammad_ali_tanlanagan_asarlar_1_zhild_sarbadorlar.pdf).

4. "Tavakkal tu alollo"ni degan er, na kalqonu na talqonning g'amin yer! Niyatini yaxshi qil, dilginangning naqshi qil! (http://ferlibrary.uz/f/muhammad_ali_tanlanagan_asarlar_1_zhild_sarbadorlar.pdf).

5. – Oллоhga shukrkim, shundoq kunlarga ham nafas yetdi, meni izlaguvchilar ham topilib koldi, qulluq, qulluq! Qani, toychok, – dedi etikdo'z yigitga karab Al-Forobiy. – Kulbani och, mehmon atoyi xudo deganlar! (http://ferlibrary.uz/f/muhammad_ali_tanlanagan_asarlar1_zhil_d_sarbadorlar.pdf).

Xulosa va takliflar. O'zbek muloqot madaniyati tizimida milliy mentalitet va milliy muloqot odobining o'ziga xos belgilari mavjud bo'lib, u nutqda turli xil lisoniy birliklar orqali yuzaga chiqadi va so'zlovchining ijtimoiy mavqei, roli va qulay pragmatik vaziyatga bog'liq bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. Абузалова М. Ўзбек тилида содда гапнинг энг кичик курилиш қолипи ва унинг нутқда воқеланиши: Филол. фан. номз. ...дисс. – Бухоро, 1994. – 128 б.
2. Аллаёров Т. Ўзбек тилидаги буйруқ ва сўроқ конструкцияларининг лингвопоэтик хусусиятлари: Филол. фан. бўйича фалс. д-ри ... дисс. автореф. – Гулистон, 2020. – Б.58.
3. Воробьев В.В. Лингвокультурологическая парадигма личности. – М.: Рос. ун-т дружбн народов, 1996. – С.170.

4. Воробьев В.В. Прагматические аспекты лингвокультурологии // Социопрагматика и преподавание иностр. языков: Сб. Науч. Тр. – М.: МГИМО, 1997. – С. 23-29.
5. Вильгельм фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – С. 377. – 400 с.
6. Маслова В.А. Введение в лингвокультурологию. – М.: Наследие, 1992. – С. 207.
7. Сайидирахимова Н., Қобулова У. Лингвокультурологиянинг илмий асосланишига доир / “Ўзбек тилшунослиги: тараққиёт тамойиллари, илмий муаммолар, истиқболдаги вазифалар”. Республика илмий - амалий анжуманининг материаллари тўплами.–Тошкент. 2013.Б.32.
8. Телия Н.В. Типы 1 языковых значений. Связанное значение слова в языке. – М., 1981.
9. Темирбулатова И.Р. Корейс тилидаги дискурс маркерлари ва унинг маънолари. «Ўзбекистонда хорижий тиллар» илмий-методик электрон журнал. № 4/2019. DOI: 10.36078/1570168473
10. Shayxislamov N. Nutqning paralingvistik va ekstralingvistik vositalari. Uzbekistonda ilmiy-amaliy tadqiqotlar. 2020. 36-37.
11. Худойберганова Д. Матннинг антропоцентрик тадқиқи. Монография. – Тошкент: Фан, 2013. – 136 б.
12. Юлдошева Н. Ўйғиқ гапнинг формал-функционал талқини: фил. фан. номз. дисс. – Тошкент, 2010. –127 б.